

ГЪАЖИ ГАШАРОВ

ЛЕЗГИ ЭДЕБИЯТДИН ТАРИХ

Дагестанское книжное издательство

Махачкала 2011

ЭГЕЧІУН

Лезги эдебиятдиз анжах къад лагъай асирдин 20-йисара алимри фикир гуз башламишзава. Чапдиз рецензияр, макъалаяр акъатзава. Алатай асирдин къвед лагъай паюна лезги эдебиятдин важиблу месэлайрикай, бажарагълу шаиррикай ва гъикаятчийрикай кхъенвай къилдин ктабар, ахтармишунар кІелдайбурув агакъзава.

Советрин девирда арадал атай эдебият ахтармишдай илим (литературоведение) яваш-явашдиз вилик физватІани ва эхиримжи вахтара ада са къадар агалкъунар къазанмишнаватІани, гилалди лезги эдебиятдин тамам тарих кхъенвач.

Муаллимриз, студентриз, мектебра ва колледжра кІелзавайбуруз, чи халкъдин руьгъдин хазинадал рикІ алайбуруз теклифзавай и ктаб чи эдебиятдин тарих кхъинин карда къачузвай сифте кам я. Ана халкъдин тарихдикай, мецин яратмишунрикай куьруь малуматар гузва, къадим девиррилай эгечІна (Юкъван виш йисар, XIX ва XX лагъай асирар) алай аямдал къведалди чи милли эдебият арадал атай ва ам вилик фейи рекьер-хулер ачухариз алахъзава.

Ктабда хейлин йисара Дагъустандин гъукуматдин университетдин студентриз жува лезги эдебиятдикай авур суьгъбетар са къайдадиз гъана гузва. Ам умуми къилерикай ва чпи лезги халкъдин руьгъдин хазинадик къетІен пай кутур чІалан устадриз талукъ, хронологиядин, яни тарихдин, къайда, хвена кхъенвай паярикай ибарат я.

Гъелбетда, ктабдин объем сеbeb яз чпикай къилди-къилдин очеркар кхъиниз лайихлу вири чІалан устадрикай гегъенш суьгъбетар ийиз хъанвач...

И жуьредин ахтармишунин кхъинин карда ктаб сифте кам тирвили, авторди кІелдайбурувай ктабдин ери хъсанарун патал ва адак квай нукъсанар тикрар тавун патал къалурдай теклифар, меслятар еке гъуьрметдивди къабулда.

Автор

САД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

ЛЕЗГИ ХАЛКЪДИН КЪАДИМ ДЕВИРРИН РУЪГЪДИН ХАЗИНА

1. Лезгийрин тарихдай куъруъ малуматар

Лезгийр РагъэкъечІдай патан Къафкъаздин бинедин ва къадим халкъарикай сад я. Ам Къиблепатан Дагъустанда ва Кеферпатан Азербайжанда Самур ваЦун къве къерех тирвал яшамиш жезва. 1989-йисан переписдин делилралди лезгийрин къадар 467 агъзур касдив агакънава*, абурун са пай Азербайжан Республикада яшамиш жезва.

Лезги чІал иберийско-кавказский чІаларин хизанда Дагъустандин чІаларин сихилдик акатзава. Чи чІал гуънепатан, ахцегъ, къуба ва яркІарин нугъатрикай ибарат жезва. Эдебиятдин чІалан бине яз гуънепатан нугъат къабулнава.

Дегъзаманайрилай инихъ лезгийри чил гъялуналди ва мал-къара кутуналди къил хуъзвай. И кардин гъакъиндай археологрин ахтармишунри, халкъдин хуъруън майишатдин календарди, хуъруън майишатдихъ галаз алакъалу дуланажагъди ва халкъдин сивин яратмишунри шагъидвалзава. Лезгийрин яшайишда багълар кутунин ва сеняткарвилин пешеярни вилик фенва.

Тарихдикай кхъенвай ктабда лезгийрикай сифте яз малуматар къадим девиррин авторрин – Страбонан, Плинийдин, Птоломеян ва Плутархан къейдера гъалтзава. Римдин географ Страбона (чи эрадин 1-асир) вичин «Уъквейрин география» ктабда (Москва, «Илим» издательство, 1964-й.) Къафкъаздин Албанияда лекІар, гелар, албанар, каспийар, утияр, дидурар, гаргарар ва маса тайифаяр яшамиш жезвайди къейдзава.

Геж хъиз, IX-X лагъай асиррин араб авторрин кхъинра чал Къиблепатан Дагъустандиз талукъ яз ишлемишнавай «лакз» гаф гъалтзава.

* Гъакъикъатда, алай вахтунда бязи авторри къейдзавайвал, Дагъустанда ва Азербайжанда, 1,5 миллион лезгийр яшамиш жезва (Килиг: Меликмамедов М. Лезгийр Дагъустанда ва Азербайжанда //Лезги газет. 2006-й. 3-август).

Дагъларин уьлкведин агъалийрикай гуьгъуьнин асиррани жуьреба-жуьре авторри кхьена. Санлай къачурла, инкъилабдилаь вилик этнографиядин ктабда Дагъустандин халкъар арадиз атуникай лагъанвай фикирар сад садаз аксибур хъанвай дуьшуьшар тIимил туш. Совет девирдин тарихдин илимди Дагъустандин халкъарин этногенездикай виликра хъайи тапан теорияр бинесузбур тирди къалурна ва Дагъустандин халкъар дибдинбур ва гъамиша чпин чилерал хъайибур тирди субутарна.

X-XI лагъай асирдин арабрин тарихчияр тир ал-Белазуридин ва ал-Масудидин ктабра «Лакз уьлведин» халкъдикай тамам малуматар гьалтзава. Арабрин машгъур энциклопедист Якъута (XIII лагъай асир) кхъизва хъи, лакзар - гзаф авай виКегъ тайифа я, абур дагълара яшамиш жезва, абурухъ ана хуьрер ва чуьллер ава. Арабрин маса автор Закария ал-Казвиниди «Уьлквейрин ядигарар» ктабда (1275-й). Самур вацIун кьер тирвал анжах Дагъустандин къибле пата яшамиш жезвай агъалийриз лезгияр («лакзанар») лугъузва.

Лезги чIаларин дестедик акатзавай халкъариз X лагъай асирдилаь гуьгъуьниз сиясатдин жигъетдай чпин къилдин ва сад хъанвай «кIвал» хъанач. Абур бицIи «пачагьлугъриз» пайи-паяр хъана ва чпелай чIехи ва къуватлу гьукуматрик экечIна, вучиз лагъайтIа РагъэкъечIдай ва РагъакIидай къве пад сад садахъ галкIурзавай Къафкъаздикай жуьреба-жуьре куьчери тайифаяр къвез-хъфидай майдан ва чIехи дявейринни вагъши девякаррин гьужумрин майдан хъанвайла, пайи-паяр хъанвай гьвечIи халкъариз чпин къилдинвал ва аслу туширвал хуьдай мумкинвал жезвачир.

Сад лагъай агъзур йисуз лезгияр Страбона тIвар кьур къанни ругуд тайифадихъ галаз санал Къафкъаздин Албанияда яшамиш жезвай. V лагъай асир алуькдайла Дагъустандин къибле пад Ирандин, ахпани VII лагъай асирдилаь эгечIна Арабрин Халифатдин таьсирдик акатна. А.Ф. Десимона куьгъне гъилин кхьинрин «Ахты-наме» ктабдай гъанвай делилри Дагъустандиз гъезерарни арабар къведалди лезгийрин чилерал гьукуматдин тешкилатар хъайидакай лугъузва, и кардин гъакъиндай V лагъай асирдин

эрмени тарихчи Павстос Бузандани шагъидвалзава (килиг: М.И. Артамонов. Гъезеррин тарих, 51-52-чинар).

Гзаф виш йисарин къене Дагъустандин халкъари чпин чил, чпин милливал ва къилдинвал хуьн патал къецепатан гзаф гъужумчийрихъ галаз, месела, персерихъ, арабрихъ, сельжукрихъ, мугъулрихъ, Тимуран къушунрихъ, сефевидрихъ, осман-туьркерихъ галаз хъайи дявейра къегъалвилер къалурна. Анжах Урусатдик экечІайла (1813-й) Дагъустандин халкъар къецепатан гъужумчийрин гужарикай хкатна ва а халкъариз ислягдаказ чпин яшайиш вилик тухудай мумкинвилер ачух хъана.

Винидихъ лагъай гафарикай хкатзава хъи, Дагъустандин амай халкъарихъ хъиз, лезгийрихъни арабар къведалди гъукуматдин тешкилатар ва чпин къадим меденият хъана.

«Лезги», «лег», «лаг» этнонимрикай кхъинар гзаф авунва, амма абур лазим тир тегъерда тамамдиз ачухарнавач. И жигъетдай Е.И. Козубскийди кхъенай: «Лап дегъ девиррилай и гафуналди («лезги» гафуналди – Гъ.Г.) гуржийрини туьркери Дагъустандин дагълух агъалияр къалурзавай, абурай а жуьре урусрини къабулна. «Лезги» гаф вич дуьздаказ гъавурда акъадаивал ачухариз хъанвач; садбурун фикирдалди, туьрк чІалалди и гаф агъали я лагъай чІал я; муькуьбурун фикирдалди... и гаф гуржийрин дегишарнавай «леги» гаф я, а гафни дегишарнавай «лаки» гафуникай хъанва ва ам «дагъви» лагъай чІал я; дербентви алимри тестикъарзава хъи, лезги тІвар арабри ганвайди я ва «лязаги» яни чиркинбур лагъай чІал я, фад ислам къабулай арандин агъалийриз къарши яз лезгийриз икІ лагъанва».

Бязи авторри «лезги» гаф лацу чеб («лацар») хкудунал машгъул тайифайрихъ галаз алакълу ийизва. А.-Къ. Бакиханова вичин «Гюлистан-Ирам» (Баку, 1926, 8-чин) лезгийр «лазрихъ» галаз алакълу ийизва. «Лег», «лезг» этнонимриз гъи жуьреда баян гайитІани, абурун бине Дагъустандин чІаларай жагъурна кІанда. Чаз аквазвайвал, и месэла гъялуниз В.Ф. Минорский гзаф муькъва я. Адан фикирдалди «лак», «лаг» гафар къадим дагъви чІаларалди «инсан» лагъай чІал я, «з» - иран чІалай атанвай ва вичи

ери-бине къалурзавай суффикс я. Урус чІала ишлемишзавай «лезгин» гаф гьарфарин чкаяр дегиш хьанвай «лезг» ва гафунин эхир тир «ин» сад авуна арадал атанвайди я.

Мисал яз гьанвай делилри лезгияр («лекІар»), тарихдин кхьинра къве агъзур йисалайни гзаф вахтунда малум я. Икъван девирра жуьреба-жуьре чапхунчияр лезгияр муьтІуьгъариз ва абур маса халкъарин арада квадариз алахъна. Амма чи халкъди вичи вич хвена, вичин медениятни, вичин чІални квадарнач.

Халкъдин медениятдикай рахадайла, гьелбетда, адан кхьинрикайни, а кхьинар арадал атай вахтуникайни ва а кхьинри халкъдин тарихда гьихьтин роль къугъванатІа, гьадакайни ихтилат кватда. И месэла важиблуди я, вучиз лагъайтІа бязи алимри, къетІи делилар саймиш тийиз, Дагъустандин халкъарин эдебиятриз «геж кхьинар хъайибур» лугъузва. РикІивайни, Дагъларин уьлкведин агъалийриз гьукуматдин сергъятра аваз кхьинар, печатный станок ва цІийи аямдин эдебият XX лагъай асирда хъана. Амма им а халкъарихъ алатай куьгъне девирра я кхьинар, я эдебият хъанач лагъай чІал туш.

Дагъустандин амай халкъарихъ хъиз, лезгийрихъни кхьинрин «цІирер» лап алатай яргъал йисара аваз хъанай. Абур гегъеншдаказ вири халкъдин арада чкІидай мумкинвал тахъайвиляй а кхьинар амукънавач, чав агакъайбур тарихдин анжах къилди-къилди ядигарар я.

И мукъвал вахтарал къведалди **албанрин кхьинар** эрмени медениятдин патриарх Месроп Маштоца (V лагъай асир) яратмишайди яз гьисабзавай. Амма алай аямдин албанистикади къейдзавайвал, гуржуйрин алим **З.Н. Алексидзедиз** Синайдин дагъда авай Св. Еленадин монастырдай жагъанвай гъилин кхьинрин полимпсестадай къадим лезгийрин алифар 450-йиса ваъ, виш йис адалай вилик арадал атайдан шагъидвалзава. (Килиг: Москвада къиле фейи «Кавказдин Албания ва лезги халкъар» илимдин международный симпозиум; «Лезги газет», 2008-йисан 22, 23-№).

Албанрин алфавит Матенадаранда (Еревандив мукъув) хуъзвай XV лагъай асирдин эрменийрин гъилин кхъинрин ктабдай ва Кундъяран (США, Канзас) кІватІалрик квай XVI лагъай асирдин эрменийрин гъилин кхъинрин ктабдайни жагъана. Албанрин кхъинрин са жерге чешнеяр ва ядигарар Азербайжандин кефер пата авай Мингечаурда, Дербентда ва Левашада жагъана. Албанрин кхъинар кІелун патал советрин алимар тир А.Г. Шанидзе, А. Абрамяна, К.А. Климова гзаф къуватар эцигна. Къадим кхъинрин сирер ачухдай куълег яз абуру лезги чІал ва лезги чІаларин дестедик акатзавай удин чІал ишлемишзавай.

Къавкъаздин Албания чкІайдалай гуьгъуьниз ва лезгийри мусурманвал къабулунихъ галаз сад яз абуру араб кхъинар ишлемишиз хъана. Ахцегъа, Рутула, Къурагъа, Шиназа ва Къиблепатан Дагъустандин маса хуьрера X-XI лагъай асирдин кхъинрин имаратар гилалди ама. Сурун къванерал авунвай кхъинрихъ галаз санал чкадин авторри диндин ва куьгъне вахтарин илимдин ктабрин чарарин къерехрал тарихдин метлеблу вакъиайрикай авунвай къейдерни малум я (Килиг: А. Шихсаидов. Юкъван асиррин Дагъустанда ислам. Махачкъала, 1969-й).

Лезгийрин арада арабрин кхъинрин бинедаллаз чпин кхъинар арадал гъунин алахъунар, малум тирвал, XIII лагъай асир алукъдалди авунай. Арабрин автор Закария ал-Казвиниди кхъизвайвал, Лакзан уьлкведин чІалаз Имам ал-Шафаидин ктабарни «Музанидин сувабар» таржума авунай. Французрин XIII асирдин сиягъатчи Рубрукани лезгийрихъ «гъилелди кхъенвай иер гзаф ктабар» авайдакай ва лезгияр а ктабрив чІехи гъуьрметдив эгечІзавайдакай кхъенай. Гъайиф хъи, винидихъ тІвар къунвай ктабар хъиз, гзаф къадарда куьгъне девиррин маса кхъинрин ядигарар чал агакъ хъувунач. Татар-мугъулрин ва иллаки Тимуран чапхунчивилери халкъдин гъал-агъвал, дуланажагъ гуьнгуьнай акъудна.

Гуьгъуьнин асиррани Дагъустандин халкъари, гъабурухъ галаз лезгийрини араб чІалалдини чпин эдебият арадал гъизва. И.Ю. Крачковскийди, А.Н. Генкоди, М.С. Саидова гъахълудаказ къейдзавайвал,

XV-XVII лагъай асирар Дагъустанда араб медениятдин са кьетIен жуьредин «ренессансдин» асирар хъана. Дагъустанда артмиш хъайи араб чIалалди арадал атай эдебият чкадин накъвадал чIехи хъана ва ада вич битмиш хъайи чкада кьиле фейи тарихдин вакъиаяр кълурзава.

Са кар кьейд тавуна жедач. Къадим заманайрин лезги эдебият албан чIалал, юкъван виш йисаринди араб ва туьрк чIаларал яратмишзава. Ихътин рекъерай Дагъустандин ва маса уьлквейрин халкъарни фенай.

XVIII-XIX лагъай асирра лезгийри, арабрин кхьинрал бинеламиш хъана ва абурук чпин чIаларин сесерихъ галаз алакълу дегишвилер кухтуна, чпин дидед чIалал ктабар кхъизва. Чав агакънавай Етим Эминан, Къурагъ Сейфуллагъан ва араб гъарфаралди лезги чIалал кхъей маса шаиррин эсерар гъа жергедай я.

1871-йисуз халкъдин марифат хкажунин рекъе женгчи хъайи Къазанфар-бег Зульфукъарова урус ва латин графикадин бинедаллаз лезгийрин букварь «Куьредин жуз» (Темир-Хан-Шура 1871-й.) акъудна. И ктабдикай цIийи девирдин милли кхьинрин рекъяй чапдай акъатнавай сад лагъай ядигар хъана.

Лезгийрин арада дидед чIалал кхьинар чукIурунин алахъунар гуьгъуьнин йисарани хъанай, амма халкъдин меденият хкажиз кIан хъайи арифдаррин алахъунриз я мусурман диндин руьгъани-регъберри, я пачагъдин гьукуматдин векилри я яб, я кьимет ганач.

Гъа икI, 1917-йисан Октябрдин инкъилаб жедалди вилик, лезгийри, араб ва латин гъарфарикай менфят къачуналди, чпин дидед чIалал кхьинар арадал гъана, амма тарихдин татугай шартIари а кхьинар халкъдин гегъенш къатариз чукIуриз тунач.

2. Фольклордин чешмеяр

А.М. Горькийди гъахълудаказ вичин са келимада лагъайвал, «халкъдин сивин яратмишунар чир тахъанмаз, халкъдин тарих чир хьун мумкин туш. Лап дерин дегъзаманрилай эгечIна фольклор, къакъат тавуна ва

са вичиз хас жуьре хвена, тарихдихъ галаз санал са рекъяй физва». Гъакъикъатдани, фольклордин къилдин жанрайриз килигайла, лезги халкъдин алатай вахтарин уьмуьрдин шикилар аквада ва и карди халкъдин образно-художественный къатІунар гъикІ виликди фенайтІа ва а къатІунар гъикІ къилди манидар-ашукъ вилик кутунин дережадиз акъатнатІа гъавурда акъаз куьмек гузва.

Лезги халкъдин мецин яратмишунра фольклористика малум тир саки вири жанраяр гъалтзава:зегъметдин,календардиз талукъ ва адетрихъ галаз алакъалу манияр; хзандизни дуланажагъдиз талукъ, эпический, игитвилин ва тарихдин манияр; манияр-фицирар; пата-къерехда къил хуьз физвайбурун манияр; элегияр ва лугъунар; манияр-ихтилатар; сатирадин ва муьгъуьббатдин манияр ва мсб. Агъадихъ и жанрийрикай чун са шумудаз килигда.

Йисан вахтарихъ ва халкъдин адетрихъ галаз алакъалу поэзия («Пешапай» - къурагъ чІавуз марфадиз эверун ва «Ала-пехъ» - чІимел чІавуз ракъиниз эверун) – халкъдин яратмишунрин лап куьгъне жанрийрикай сад я. Адан дувулар, малум тирвал, Ислам дин къабулдалди виликан, мажуси девирра ава. Адан дибда халкъди гзаф асирра къазанмишнавай тежриба ава. Лап къадим вахтара, инсан гъеле тІебиатдин лукІ яз амай чІавуз, чил гъялзавай касди, гъуцариз хъел текъведайвал ва абуру къурагъ вахт фад алудрай лугъуз, регъимлу руьгъерихъ элкъвена ихътин гафар лугъудай:

А пешапай, пешапай!
Пешапайдиз марф кІанда.
Имир, имир, имир, марф,
Тефей чка тамир, марф!
Марф къуьлериз,
Къуьл кІатІариз...
Къабул урай гъуцари!

И манида тІвар къунвай къадим «гъуцар» («гъуц») ва пуд сеферда тикрарнавай «имир» (яни марф герек авач лагъай манада) гаф ажугълу руьгъер алцурун паталай ишлемишнавайди я. И карди чи яргъал бан-бубайриз хас суьгъуьрдин мавгъуматар ва мажуси диндин лишанар къалурзава.

Эгер «Пешапай» гатфарин береди хъ галаз алакьалу ятIа, «Ала-пехъ» зулун береди хъ алакьалу я. «Ала-пехъ» - им мани-изитIун я, ам юг гатазвай йикъара рагъ хъун патал ва чIимелвал яргъаз хъун патал тамамарзавайди тир:

А пехъ, пехъ, ала-пехъ,
Пехъ ацукъна, ша, чими рагъ!
Ракъар, варцар инихъди,
Къаяр, мекъер анихъди,
Къабул урай гъуцари!..

Поэтика вилик финин жигъетдай килигайла, хзандинни кIвалин-йикъан месэлайрихъ галаз алакьалу манийрини (абурок гъакI мехъерин маниярни, яедин лугъунарни акатзава) чпел къилди фикир желбзава.

Мехъерин манияр тир «Перизада», «Свас тухун», «Сусаз тахт мубаракун», «Юлдашдиз», «Къавумрин мани» иллаки машгъур я. Абура вирида къисметдиз табий, къени ва вич хуьдай касни авачир жегъил рушан къамат яратмишнава. И манийри лезгийрин лап къадим тарихдал ва яшайишдал экв хъичирзава, итимар къилевай тухумрин алакьайри агъавалзавай обществада дишегълидин гъал гъихътинди тиртIа къалурзава.

Вири ихтиярар итимрин гъилевай куьгъне вахтарин гелер ва гъа чIавалай амай адетрин амукъаяр «Сусаз тахт мубаракун» манидайни аквазва. Ана цIийи сусаз ихътин гафар лугъузва:

Ирид хва хъуй,
Хват хътин са руш хъуй,
Гъамни хтун тарцяй
Аватна къий!..

Йисан вахтарихъ галаз алакьалу шиират, мехъерин манийрилай тафаватлу яз, адетрихъ галаз алакьалувиликай ва прозадиз хас лишанрикай азад я. ИкI, са мус ятIани мехъерин манияр тир «Перизада» ва «Билдир, беневша» халкъдин лирикадин жанрийрик акатзава ва абур адетдилай къерехда тамамарзава. Мехъерин манийра рифма шиирдин къакъат тийидай са ибарадиз элкъвезва, везин лагъайтIа хкисна къатIуз жедайди ва гъар са

цIарцIе авай гъижайрин къадар, са бязи цIарар квачиз, вирида гъа сад хътинди я.

Манияр лугъузвай бязи дишегълийрин бажарагъдин къетIенвилер иллаки «ишелра» ва «лугъунра» - шииратдин жавагъирра, чпин тIварар квахънавай дагъви дишегълийри тIуькIуьрнавай бендера ачух жезва. Гъам мана-метлебдин, гъамни кIалубдин жигъетдай вини дережада авай ишелар – яни къейи чубандихъ, лежбердихъ, гъуьлуьхъ, стхадихъ авунвай лугъунар а кардалди рикIел аламукъдайбур жезва хьи, абура ихтилат дидедин, хендедадин, вахан, рушан ва сусан мецелай физва ва абур къейидахъ галаз чан алайдахъ галаз хъиз рахазва, а ишелар мусибатдин лишанар дериндай аннамишунивни лирикадин милайим гъиссерив ацIанва. Адет яз, ишелардай пешекар дишегълиди тамамарзавай лугъунра эвелни-эвел къейидан кардикай-пешедикай ва адан лайихлувилерикай лугъузва, ахпани адан хзандиз хъанвай ясдикай, чIехи хажалатдикай суьгъбетзава. «Чубан къейила» тIвар алай ишелдин сифте къиле къейидан къамат къалурзава, суьрет гузва, гуьгъуьнлай адан алакьунрикай рахазва:

Ацукъай къулав
Агъзур хпен сан гудай,..
Сиве йис авай хеб (суьруь)
Ятахдай акъуддай...
КIвач вегъейла цур рахадай,
Эвер гайла хеб кхадай...
Чубан вахан!

«Гъуьл къейила» ишелди фу къазанмишдай кас амачир лежбердин хзандин гъакъикъи шикил гузва. Ишел папа къейи итимдиз ийизвай дерди-гъалдила башламиш жезва:

Гурмагъдин гум атIай,
НикIерин тум хкатай,
Туьрезар байтул хъайи...
Я иеси ясардин!..

Манидай хажалат чIугвазвай, бахтсуз хъанвай дишегълидин къамат вилиз акъадайвал хкатна аквазва. Гъуьл къейидалай гуьгъуьниз дагъви

дишегълидиз вичин ва вичин аялрин къисмет къилди вичи гъялдай ихтияр авачир. И къаматдин мусибатлувал, гъуъл къейи дишегъли рагъметлудахъ галаз гъам-хажалатдин гафаралди рахадайла, генани хци ва гужлу жезва:

Ви балаяр за гъикІ хуьда?
ВацІ атайла, вацІув вугудани?
ЦІай авай тІанурдиз вегъидани,
Я иеси ясардин?!

Халкъ-шикилчи вичин яединни шелрин манийра шииратдин чІехи дережадив агакънава. Лугъунар никай ятІа (чубандикай, лежбердикай, къуллугъчидикай), гъадалай аслу яз, вичихъ ишелар ийизвай касдин къилдин лишанар ачухарзава, шииратдин алатар тежедай къван маракълубур жезва. Мисал патал «Чам къейила» ишелдай са шумуд цІар гъин, а цІарари тІвар квахънавай автордин – дагъви дишегълидин гъунарлу бажарагъдин гъакъиндай шагъидвалзава:

Къубад сивел хъвер алай,
Къашкъа пеле рагъ авай,
Расай тав мичІи сур хъай,
Гъидай свас вили къван хъай,
Хва вай дидедин!

Маса ишелда зегъметчи чубандин къамат арадал гъизва. Лугъунарзавай дишегълиди са къвед-пуд гафуналди, куьлуь лишанралди къейидан акунар къалурзава:

Къекъел чумахъди гъилин хев атІай,
Къеркъин чантади къуьнин цІам атІай...
Шатур шаламди кІвачин кІан тІушур,
Капан къула хъипи куркурар амай,
Хва вай дидедин!

«Къуллугъэгъли къейила» ишелда суьрет чІугунин лишанар мадни тайинлу авунва.

Къаргъуд тупІуз къий, бала,
Къара къелем авай...
Рак ацІана хкведай,

Звар квай кІвачериз кый, вахан,
Дуламариз къекъведай...
Айнад вилериз кый, вахан,
Вили цавара къекъведай,
Туб эхлягъиз тахъай
Къаргъуд спелриз кый, вахан!

Гзаф асирра къецепатан чапхунчийрихъ галаз хъайи къати женгера вич вич яз амукъай лезги халкъди эпикадин игит Шарвилидин къаматда аваз къагъриман касдин суьретни яратмишна. Шарвилидикай халкъди гзаф риваятар, къисаяр, манияр ва лугъунар тукІуърна. Гъайиф хьи, абур вири чал агакънач. Амма чи къенин ахтармишунардайбурун гъиле гъатнавай текстери Шарвилидикай эпос лезгийри мусурман дин къабулдалди вилик, V-VI лагъай асирра атанвайдан гъакъиндай шагъидвалзава.

Гзаф куьлуь-шуьлуьйрал акъваз тавуна къейд ийин: несилрилай несилрал агакъиз хъайи а риваятар, яни Шарвилидикай тукІуърнавай къван сивин яратмишунрик гъар са асирда дегисвилер акат тавуна амукънач, абур ахъайзавай ва я лугъузвай гъар са мазанди абур вичин жуьреда «цІалцІамар» хъийизвай. Иллаки мусурманрин руьгъани регъберар и карда виридалай «яргъаз» акъатна: абуру Шарвилидикай къачагъ авуна ва идалди къегъалдин къамат халкъдин бейнидайни руьгъдай акъудиз алахъна. Амма руьгъанийрин алахъунар гъаваянбур хъана. Шарвилидикай хкетарни риваятар халкъди михьи рикІелди ва къанихвилелди къабулиз хъана, вучиз лагъайтІа, Шарвилидин къаматдай халкъдиз вич азаддай ва вич вири зулумрикай хуьдай къагъриман яз аквазвай.

«Къванцин гада», «Бахтавар», «Ашукъдин къуват» ва «Лукъман» тІварар алай эпический манийра къагъриман игитдин идея къилинди я. Абура халкъдин патал алай къегъалрин–къанлу Тимураз рехъ агалун патал къванциз элкъвей чубан гададин, хайи хуьруьн агъалияр хандиз харж гуникай азад авур дагъви дишегъли Бахтаваран, инсафсуз ва са вичин хийирдихъ

къекъведай Къубадин хан Амрагъахъ галаз женг чІугур Лукъманан къаматар рикІел аламукъдай саягъда ачухарнава. Халкъдин эпический манийрин къилин лишан – писвилел хъсанвал, игри крарал къени крари гъалибвал къазанмишун я.

Лезгийрин риваятра ва негъилра манийра ва къисайра дуьнья муьтІуьгъиз кІан хъайи Надир-шагъдин хиянаткарвиликайни инсафсузвиликай суьгъбетзава. ИкІ, «Надир-шагъ Дагъустандай чукуруникай мани» эсерда зулумкардин лап дуьзгуьн къамат, адан акунарни хесетар къалурзава:

Деред сиве карвансара
ЦІай аватна, кана эллер.
Ирандихъай атай гавур,
Пехъи я ви кицІин вилер.

Манида авай къилин къамат хайи чил къецепатан зулумкаррин чапхунчивилерикай хуьзвай халкъдин къамат я.

Халкъдин яратмишунрин виридалайни гзаф сивера авайди ва несилрин арада машгъур хъана чкІанвайди къуд цІарцІикай ибарат манияр я. Абуруз халкъдин арада гъакІ бендерни лугъузва. Абурун тематика гегъеншди я. Абура халкъди вичиз эсер авур вакъайрикай вичин фикирар лугъузва. Иник яшайишдин гъахъсузвиликай, четин зегъметдикай, фикиррикай, дердерикай-гъамарикай, муьгъуьббатдикай, хзандин дуланажагъдикай ва къил хуьз пата-къерехдиз финикай тир манияр акатзава. Амма виридалайни къилин тема муьгъуьббатдин тема тир.

Манияр-бендер дагъви дишегълийри яратмишзавай. Абуру а манияр чуьлда кІвалахзавайла ва я кІвале гам хразвайла туькІуьрзавай. Къиле итимар авай яшайишдин шартІара дишегълийри чпин рикІин хияларни мурадар анжах манийра ачухарзавай, а манияр абурухъ гъина хъайитІани, гъар са карда галаз жедай. Эгер бязи хуьрера манияр векъ ядайла ва я бегъер кІватІ хъийидайла лугъузвайтІа, Ахцегъа а манияр лугъунин къайда масад тир: хурушумар алуькъайла, рушарин са десте КІелиз-хивел хкаж жедай ва вирида

хордалди цИйи манияр лугъудай, хуьруьнвийри дикъетдивди яб гудай ва а манияр рикЕл хуьдай. Мани туькIуьрайбур ва лагъайбур вужар ятIа течиз амуькдаь, амма пашман фикирривни михьи гьиссерив ацIанвай манияр халкъдин руьгъдин эменнидиз элкъведай. Гъа икI мани гъар са рикIиз гъахъдай, диде-бубайриз чпин рушари тамамарай са манидайни кваз чпин веледдин рикIикай, адан дердерикай экуь мурадрикай хабар жедай.

Мехъерин манийра хъиз, халкъдин бендерани диде-бубади гужуналди такIандаз гузвай, са ихтиярни авачир дагъви рушан къамат ганва.

Гзаф манийра рикI ханвай ва вич агъузарнавай руша вичин инсафсуз бубадиз къетIи ва хци гафар лугъун хатадай жезвай кар тушир, рушан къисмет бубади вичиз кIандайвал гъялзавай:

Агъадихъай экъечIай рагъ
Шалбуздагъдин къиле акъуй.
Зун кIанидаз тагай буба,
Ви рикIе са гуьлле акъуй!

Намусдик хкIунвай дагъви руша «инсафсуз», «руьгъсуз», «инсанвал квачир» дидени негъ ийизва:

Жибиндавай тек манатар
Чавай хурал илиг хъанач.
Вак хъай диде пенжердаваз,
Чавай ярдиз килиг хъанач.

Манийра са бахтни авачир дагъви дишегълиди вичин къисметдикай шел-хвал ийизва, ада вич «азабрин кафанда» тунвай инсафсуз дуьньядиз лянет ийизва. Дагъви рушан дертни гъам гафаралди лугъуз тежадай къван зурбади, «терезрал алцумиз тежедай» къван заланди я. ЯтIани и хажалат къатIна физвай экв-уьмуьр хъунин идея манийра къилинди я:

Чанда дердер ава лугъуз,
Дердерин сан гуз жедани?
Чан ширин я, я къей вахар,
Чан цIа туна куз жедани?

Гъанвай мисалрай аквазвайвал, дерин дердерив ва фикиррив ацІанвай манийри дагъви дишегълидин гъиссерин алемдикайни четин къисметдикай суьгъбетзава.

Дагъустандиз капитализмдин алакъаяр атунихъ галаз, дагъви лежберрин гзаф къатар фу къазанмишиз промышленный шегъерриз финихъ галаз ва абур пролетариатдик акахъунихъ галаз санал лезги шииратда патакъерехдиз фенвайбурун манияр пайда жезва.

А манияр къариблухдиз акъатнавай фялейри чпини, гъакІни гъуьлерни стхаяр са къас фу къазанмишиз къариблухра гъатнавай дагъви дишегълийри туькІуьрзавай.

Кесибвили ва кІани касдихъ дерт чІугуни дагъви дишегълидив руьгъдин дериндай азаб чІугваз тазвай. Гъавиляй ада вичин гъам-хажалат манийра къалурзавай. А манийра капитализмдин шегъер негъзава, нафтІадин буругърин иесийриз къаргъишзава: «Ви буругъдиз къван аватуй», «Ви буругъар цІай къуна куй, Бакудавай Гъажи-Зейнал».

Пата-къерехдиз фенвайбурун манийра къалурнавай гъакъикъат гзаф вахтара халис документда авай хътинди я. Абура вакъиаяр къиле физвай чкадин, зегъметдин алатрин, гъатта халкъдин нифретдик квай заводринни фабрикрин чІехибурун тІварарни къунва.

Бакуд къулал буругъ ягъай
Мирзоеван кІвалер чІур хъуй!
Ваз а гафар ван тахъайтІа,
Ваз Бакудкай мичІи сур хъуй!

Пата-къерехдиз фенвайбурун манийра адетдиз элкъвенвай психологический параллелизмдин чкадал логический параллелизм пайда жезва. Фялейрин дуланажагъдихъ галаз алакълу тайин затІар, ксар чеб чпихъ галаз гекъиг жедайвал сад садан патав эцигна, къалурзава:

Вун Бакуда гъачарчи я,
Чан гъачардал гъил алай яр.
НафтІад винел вуч ахвар я,
Сириставдал вил алай я.

Бендерик-манийрик манияр-диалогарни акахъзавай дуьшуьшар гьалтзава.

Рушни гада шииралди сад садахъ галаз рахунин къайдаяр эвелни-эвел ашукьрин ва гуьгьуьнлайни Етим Эминан, СтГал Сулейманан, Хуьруьг Тагьиран ва маса шаиррин муьгьуьббатдин чГалара давам хьана ва устадвилин жигьетдай виликди фена.

Лезги мани – им сюжет авачир, рагъэкъечГдай патан рубаидиз мукьва, лирикадиз хас лишанар квай эсер я. Ана фикир гуьзелдиз ва куьруьдаказ лагьана куьтягъзава. Художественный жигьетдай ва вич куьруь жуьрединди хьуниз килигна, гзаф манияр-бендер чи йикъарани рикГелай фенвач ва абур мукьвал-мукьвал халкъдин манидарри тамамарзава, амма, авайвал лагьайтГа, гзаф манийрал къенин йикъан «парталар» алукГзава.

Халкъдин манияр везиндин атГайвилелди (лезги шиирар гьижайрин сад хьтин къадардал бинеламиш хьанва), цезурайралди, тикрар хьувунралди, гьар цГарцГе муьжуьд гьижа хьуналди ва хашунин жуьреда (абаб) рифмаламиш хьуналди лишанлу жезва.

Чи халкъдин сивин яратмишунра еке чка мисалрини мискГалри (имуча-мучайри) къунва. Яшайишдин жуьреба-жуьре месэлайриз талукъ, дерин манадин, чеб «гафарин къадакъриз» ухшар и эсеррай чаз халкъдин тарих, ацукьун-къарагъун, уьмуьрдин тежриба гуьзгуьдай хьиз аквазва.

Лезгийрихъ гьакГ девлетлу мифологияни (вич элкьуьрна къунвай дуьньядикай девиррин инсанрин фикирар-хиялар) ава. Ракъиникай, вацракай, гьетерикай ва гьетерин къилди-къилди гаГалрикай, тГебиатдин маса къуватрикай (марф, жив, хар) лезгийр мажусияр тир вахтара тукьГуьрнавай мифар чал агакьнава. Абурай чаз чи ата бубайри дуьньядикай ийизвай веревирдер, абуру тГебиатдин къуватриз гузвай баянар хьсандиз аквазва.

Эпический къайдада яратмишнавай эсеррик суьгьуьрдин, яшайишдин, гьайванрикай махар ва къаравилияр акатзава. Суьгьуьрдин махара гзафни-гзаф бахтлу гележегдикай ва гьахъвиликай раханва. Суьгьуьрдин махарин къилин игитарни халкъдин бахтлу ва азад уьмуьр патал датГана ирид къил

алай девлерихъ, аждагъанрихъ ва маса инсанриз акси къуватрихъ галаз женгера ава. Игит вични сад туш. Адаз кияр балканди, Туьтуькъушра ва вичи азад авур маса гъайванри куьмекзава. Рикел хкин «Кесибдин хва Къагъриман», «Ирид юкI алай пагъливан Мегъамед», «Рустам Зал» ва маса махар.

Къаравилийра лагъайтIа, халкъ акьуллу ва амалдар Малла Нисрединан, Квасадин, Касбубадин мецелай къаних девлетлуйрал, темпелрал, гъарамзадайрал, чуьнуьхгумбатIрал гагъ хъел кваз, гагъни зарафатдал хъуьреза.

Гъайванрикай махара сикIерикай, жанавуррикай, северикай, девейрикай рахазватIани, халкъдиз суьгъбетар инсанрикай физвайди ашкара я.

Лезги халкъдин сивин яратмишунрин вири жуьрейра зегъметчи инсандикай (лежбер, чубан, устIар, нехирбан) еке гъуьрметдивди раханва. Агъзур йисара сиверай-сивериз, несилрилай несилрал къвез чал агакънавай фольклордин эсерар, шаксуз, лезгийрин эдебиятдин къиметлу чешмейрикай сад хъана.

ЮКЪВАН АСИРРИН ЭДЕБИЯТ

Малум тирвал, юкъван виш йисара инсаният, къадим девиррив гекъигайла, мягкем камаралди вилик физва. Шаркъ патан ва Европадин халкъари общественный уьмуурда, медениятда, илимда зурба агалкъунар къазанмишзава. Кафказдин халкъарни, гъа жергедай яз лезгиярни, тарихдин къерехда акъвазнавачир. Абур, къунши осетинар, гуржияр, эрменияр ва масса миллетар хъиз, «тарихдин гураррай» виниз хккаж жезва. Инал вичихъ тарифлу меденият ва эдебият хъайи ва вич Дагъустандин халкъарин къадим Ватан хъайи, Кафказдин Албания гъукуматдин тIвар къун бес я. Албаниядикай гзаф ктабар акъатнава...

Урус пачагъдин ва Советрин девирра Дагъустандин халкъарин юкъван асиррин медениятдикай рахадайла, анжах са ранг – чIулав ранг ишлемишдай. ИкI, дагъви халкъарихъ 1917-йисан Октябрдин революция жедалди эдебият авайди тушир, малум эсерарни диндихъ галаз алакълубур яз гъисабзавай. Гъавиляй къадим вахтара вишералди чи шаирри, алимри дидед, араб, фарс ва турк чIаларал яратмишай гзаф гъилин кхьинрин ктабар, абур «Къуранар» я лугъуз, пучзавай. Гележегдикай фикирзавай, хайи халкъдиз вафалу, бязи викIегъ рухвайрин алахъунар себеб хъана, эдебиятдин и къиметлу ирсиникай чав къериз-цIаруз гъилин кхьинрин ктабар агакънава. Гъеле Советрин девирда тIвар-ван авай алимар хъайи Гъажибег Гъажибегова (1902-1941), Агъед Агъаева (1924-2003) ва масабуру чи халкъдихъ 1917-йисал къведалди эдебият авач лугъудай, илимдикай къерех фикир инкарзавайтIани, и мукъвал вахтарал къведалди гъуьжет алачир, ашкара месэла чIехи дережайра гъал хъанвачир.

XX-лагъай асирдин эхирра ва иллаки XXI лагъай асирдин сифте къилера лезгийрин эдебиятдин ирсиниз къетIен фикир гун, ам кIватI хъувун, чапдиз акъудун, ахтармишун вини дережадиз хкаж жезва. Лезги эдебият ахтармишзавай алимри эхиримжи йисара цIудралди чIалан устадрин шииратдин ирс хайи халкъдив агакъар хъувунва¹.

¹ И баркаллу кIвалахдик Гъалиб Садыкъиди, и цIарарин авторди, Мавлуд Ярахмедова, Къурбан Акимова, Азиз Мирзабегова ва хейлин маса юлдашри чпин пайни кутуна. Ирсиниз талукъ бязи ктабрин тIварар тIварар къан: Лезгийрин революциядилаи вилик квай девиррин литература.- Махачкала: Дагучпедгиз, 1990 (ТукIуьрайди Гъ.Гашаров я); Дагъустандин савкъатар.-Баку. 1987

И кардиз талукъ анжах са чешне гъин. Чи руьгъдин хазинадин виридалай винеда авай куклуш хъайи Етим Эминал чан аламаз туьклуьрай «Киридай жагъай гъилин хатларин шииррин альманах» (Махачкала.2008) лезгийрин баркаллу рухвар Абукаров Шамилан ва Нагъиев Фейзудинан алакьунар себеб хъана, чапдиз акъатна. Ана икъван члвалди чаз ван тахъай цлудалай виниз лезги шаиррин тлварар ва лезги, араб, туьрк, фарс члаларал кхъенвай абурун члалар гъатнава.

70 йисалай артух профессор Р.И. Гъайдарован архивда «къаткай» и ктабдиз сифте «Лезги поэзиядин антология» лагъайтани жеда. Гъикъван ихътин къиметлу ктабар квахънаватла, гъикъван чи халкъдин руьгъдин ивиарар къецепатан уьлквейрин архивра, ктабханайра (месела: Матенадаранда), къилди ксарин сундухра аватла? И суалриз жаваб гун регъат туш...

Кафказдиз арабар атана Албан гъукумат чуклурайдалай къулухъ (УШ лагъай асир), эвер тагай «мугъманри» албан халкъарин (алимри 26 тайифа къалурзава) меденият, эдебият тергна, чкадин агъалийривай хашпара дин къакъудна, абурув Ислам къабулиз туна ва гъвечли вилаятриз пай авур дагъви уьлкведа, чпин къайдаяр тваз башламишна.

Уьмуьрда ихътин дерин дегишвилер хъайидалай гуьгъуьниз савадлу лезгийри чпин художественный эсерар, илимдин клвалахар гзафни гзаф араб члалал ва гуьгъуьнал алай виш йисара дидед, фарс ва туьрк члаларал яратмишзава.

Дуьньяда машгъур арабист И.Ю. Крачковскийди къейдзавайвал, дагъвийри араб члалал яратмишай эдебиятдихъ чкадин (Дагъустандин – Гъ.Г.) халкъарин меденият чирунин карда еке метлеб ава. («Арабская литература на Северном Кавказе». Избр. Соч. т.6. М.-Л., 1960. П4-чин).

Чи меденият ва эдебият патал чкадин алимри араб члалал кхъей «Ширвандинни Дербентдин тарих»(XII лагъай асир), Мугъаммад Рафидин

(азерб.члал. Туьклуьрайди М. Ярахмедов я); Лезги зарияр.-Махачкала: «Мавел».2001 (Туьклуьрайди Къ. Акимов я); Лезги эдебиятдин хазинадай – Дербент. 2004 (Туьклуьрайди А. Мирзабеков я).

«Дагъустандин тарих» (XIU лагъай асир) Мугъаммад Аваби Акташидин «Дербент-наме» (XUI лагъай асир), «Абумуслиман тарих», «Ахцегъ-намэ», «Цахур наме», «Мацарин тарих» ва маса ктабрихъ еке метлеб авайди, абур чи медениятдин зурба агалкъун хъайиди чЕхи алимар тир Гь.Гь. Гъамзатова, М.С. Саидова, А.Р. Шихсаидова къейдзава.

Тарихдин хроникайрилай гъейри эпиграфикадин, яни сурун къванерал, чЕхи метлеб авай дараматрин цлара твазвай къванерал лишанлу вакъиайрикай авур кхьинрихъ, сада-садаз ракъурзавай кагъазрихъ меденият патал чЕхи метлеб ава. Гзаф вахтара ихътин тарихдин шагъидатнамэяр куъруьдаказ, дерин метлеб авай шикиллу чЛалал художественный эсерриз мукъва жуьреда кхьенва. Абурун къиметлувиликай пешекар тарихчияр Л.И.Лаврова, А.Р. Шихсаидова чпин эпиграфикадиз талукъ ктабрани гегъеншдиз раханва.

Юкъван виш йисара чи алимар, савадлу дагъвияр арабрин машгъур шаирар хъайи Абу Нувасан (УIII лагъай асир), Абуль ала – Мааридин (X лагъай асир) ва фарс чЛалал яратмишай Хаяман, Хафизан, Саадидин, Физулидин ва масабурун эсеррихъ галаз таниш жезва. Инал са факт гъин. 1962-йисуз (а чЛавуз зун МГУ-дин аспирант тир) Ахцегърин хуьруьн гуьней патан ЧЕхи мискИдин къавукай заз вич гъа хуьряй тир Алидин хва Бургъана 1608-йисуз фарс чЛалай араб чЛалаз таржума авур Саадидин «Цуькверин багъ» тIвар алай гъилел кхьенвай ктаб жагъанай. Акунрай, и фактуниз баянар гун лазим къвезвач.

Дагъустандин халкъарин арада, Шарк патан шаиррин яратмишунар хъиз, философиядай, астрономиядай, логикадай, риторикадай, математикадай, поэтикадай гъа вахтара тIвар-ван авай алимар хъайи Ал-Гъазалидин, Закари Казвинидин, Ибн Якъутан ва вишералди масабурун ктабарни гегъеншдиз чкIанвай.

Кавказдин Албаниядин девирдин эдебиятдикай гъелелиг чаз малумди анжах са шаир я. Адан тIварни Давдакъ я. Обзоррилай гуьгъуьниз къвезвай ктабдин паяра адакай къилдин макъала гузва.

Чи чилел арабар атайдалай гуьгъуьниз чпи гзафни гзаф араб члалал яратмишзавай юкьван асиррин лезги эдебиятдин члалан устадриг агъадихъ гузвай шаирар (абур гъа са вахтунда алимарни тир) акатзава:

Гъаким ибн Агъа ал Ахты, СтIур Далагъ, Хиниви Зайнаб (X-XII лагъай асирар); Седредин Сулейман ал Лекзи, Къурагъви шейх Маруф, Куьре Мелик, Миграгъ Къемер (XIV-XV лагъай асирар); Муьшкуьр Акбер, Муьшкуьр Ибрагъим, Мискискар Мискин Вели, Мискискар Факъир, Лезги Салих, Лезги Къадир, Къалажугъ Забит, Ахцегъ Рагъманкъули, Ялцугъ Эммин, Саид Агъмед (XVI-XVII лагъай асирар); Цилинг БукIа (Абукар), Ахцегъ Назим (Мегъарам), Ахцегъ Агъмед, Ахцегъ Закир, Мискискар Лейли Ханум, Мискискар Къурбан, Лезги Агъмед, Къучхуьр Саид, Ахцегъ Мирзе Али, Рухун Али, Тагъиржалал Эмиралли, Ярагъ Мегъамед, Сфи-эфенди (XVIII ва XIX лагъай асирдин сифте пай); Етим Эмин, Алкъвадар Гъасан, Етим Мелик, Мазали Али, Малла Нури, Мирзе Керим, Миграгъ Мардали, Ахцегъ Гъажи, КъепIир Айисат, Къурагъ Афизат, Ахцегъ ФатIимат, СтIал Саяд, Малла Эглер, Ахцегъ Абдурахман, Чилихъ Абдулгъамид, Кесиб Абдулагъ, Хпеж Къурбан, Мегъверган Али, Нуреддин Шерифов, Мамрач Къазанфарбег, Лгави Рамазан, Калажугъ Багъир, Мирзе Керим Шуани, Мирзе Жабраил Сипегъри, Ахцегъ Мегъамед Шариф, Захит Гъашим ва масабур (XIX лагъай асирдин къвед лагъай пай 1917-йисал къведалди).

Етим Эминан гуьгъуьналлаз ганвай шаиррин сиягъдик акатзавай члалан устадрин яратмишунар Дагъустан михъиз Россиядик акатайдалай (1859-йис) гуьгъуьнин девирдал ацалтзава.

КъетIен чка юкьван асиррин лезги эдебиятда фарс члалал яратмишай бажарагълу шаиррин ва алмирин яратмишунрини къазва. Чи медениятдин и хел литературоведениеда гъелелиг ахтармишнавач, къачунвай сифте камарни Азиз Мирзабегован¹ ва Арбен Къардашан² макъалайрихъ галаз алакълу я.

¹ Мирзабеков А. Фарс члалал арадал атай лезги эдебият. «Рухъдин синер».- Махачкала: ДКИ.2009. II-22 чинар.

² Арбен Къардаш. Возвращение Низами. «Общеписательская литературная газета» №5, 6; 2011

Хайи халкъдин эдебиятдал рикI алаз, хейлин жуьреба-жуьре чешмейрикай менфят къачуна, мукьуфдивди кхьенвай макъалайра кьиметлу малуматар, чпел фикир желбдай гьахълу веревирдар гьалтзаватIани, гьуьжет алай, шаклу месэлярни авачиз туш. Гъавилай чи халкъдин ватанперес рухвайри къарагъарзавай месэлайрикай пешекар алимрини (востоковедри, иранистри) чпин фикирарни лагъанайтIа, пис жедачир. Делилламишнавай гьуьжетра гьакъикъат малум жедайди садавайни инкариз жедач. Идалайни алава, партиядин тешкилатри, алимрин фикирриз, гьакъикъи фактариз яб тагуз, чпиз кIани къарар къабулдай вахтарни алатнава...

Юкъван асиррин лезги эдебият арадал гъайи ва ам вилик тухвай вири шаиррин эсерар чав агакънавач. Гъа малумбурни араб, фарс, туьрк ва къериз-цIаруз дидед чIалал яратмишнавайбур я. И эдебиятдин чIехи къат, сад-къвед шиир квачиз, лезги чIалаз таржумани авунвач. Къейдун лазим я хьи, малум шииррин къадар тIимил ятIани, абур теснифай ксар илгъамдикай пай ганвай бажарагълу халисан чIалан устадар тир.

Винидихъ ганвай яргъи сиягъда тIварар къунвай шаирри чпин девирра инсанрин тIал-квал алай, абурук къалабулук кутазвай месэлайриз фикир гузвай: гьахъсуз дуьнья, бахтсуз муьгъуьббат, мердвал ва намердвал, гьахъвал ва гьахъсузвал. Абуру гьакIни Аллагъдикай, Мегъамед пайгъамбардикай, эхиратдикай ва диндин маса хилерикай чIалар яратмишзавай.

XV-XVII лагъай асиррин шаииррикай вичи дишегълидин къадар-къисметдиз еке фикир гайи **Миграгъ Къемерни** ярдин вафасузвеликай рахай **Муьшкуьр Акбер** къетIендиз хкатзава. Къемеран кайи рикIяй къвезвай «Кузва, лагъ, гум акъатиз» ва «Къакъан синел акъахайла»... чIалара кIанибур къисмет тахъуникай, бахтсуз муьгъуьббатдикай раханва:

Дагъларилай элкъвей рекьер

Къуру я, лагъ, къум акъатиз.

КIани ярди хабар къуртIа,

Кузва, лагъ, гум акъатиз.

Гужлу гъиссералди тафаватлу, хци фикирар хас Къемеран чӀалар халкъдин мецин яратмишунриз мукъва ятӀани, абурай чаз къилдин инсандин бахтсуз ашкъидин дерт, рикӀин агъузар, гъуцариз ийизвай аман-минет аквазва:

Я цавни чил, я цавни чил,
Цавал алай ракъар-варцар.
Къисмет тежер рушни гада
Куъз халкъна бес, я чан гъуцар.

Вичин рикӀе авай тӀалдикай яб гузвайбурузни хабар гун патал Къемера фольклордин приемрикай – тӀебиатдин къуватрикай куъмек кӀан хъун (обращенияр), психологический параллелизм, тикрар хъун – менфят къачузва.

Эгер М. Къемер бахтсуз муъгъуьббатдикай раханватӀа, Муъшкуьр Акбера вафасуз ярдикай суьгъбетзава. ИкӀ, «Шехъзава зун» шиирда ярдин вафасузвал себеб хъана, «гъижрандин цӀу гуьгъуьл хана, йифди-югъди шехъзавай, садавайни куъмек тахъай» Акбера лугъузва:

Муъшкуьр Акбер серсер хъана,
Гъамун хура жигер кана,
Ярдин суьрет рикӀел гъана
Шехъзава зун йифиз-юкъуз.

А.Мирзабегован таржума

Муъкуь «Кана вуна зун» шиирда Акбера вичин перишан, сефил гъалдикай, кайи рикӀикай хабар къун тавур ярдиз туьгъметзава:

Вунни зун хъиз, кана кармаш хъуй,
Курай вун, курай вун, кана вуна зун.
Кафир я, зеррени инсаф авач вахъ,
Курай вун, курай вун, кана вуна зун.

А. Мирзабегован таржума.

Шаирди и эсерда «курай», «канна», «вун», «вуна» гафар са шумуд сеферда тикраруни, эсердал кьетIен ранг гъизва, кьилин фикир – ярдин вафасузвал – ачухариз куьмекзава.

Къемеран ва Акберан гуьгъуьналлаз къевзвай шаирар **Мискискар Мискин Велиди, Муьшкуьр Ибрагъима** лезги эдебиятдик чпин пайни кутазава. Мискин Велиди «Шехьда зун» шиирда дугъри, тахсирсуз инсанриз жазаяр гун себеб хъана, гъа девирдиз бегъем критика гузва. Ада мажбури яргъариз акъатна ватандивай къакъатнавай хатирбендейрин язух чIугвазва:

Куь гъахълувал, дуьзвал вучиз хъана зай,
Адалатдик кумачирни бес куь пай.
Куьн акъатай а чкайра жеч квез тай,
Куь дердияр къатIана, шехьзава зун.

Шиирдай малум жезвайвал, садни-къвед ваъ, гзафбурун кьилел къазаяр атанва, бедбахт хъанва. Мумкин я, къецепатарай атай чапхунчийри Ахтыпара магъалдин агъалийриз зиянар гана жеда.

Эфендияр, гъажияр хъанва дустагъ,
Сел я дидейрин, вахарин вилин нагъв,
Къуларик цIай кумач, къайи я гурмагъ,
Элдихъ рикI-жигер кана, шехьзава зун.

Мискин Велиди – «Гъахъвал амач, саки дуьньяд эхир я» - гафаралди шиир куьтягъарзава. Гъа вахтарин шаиррикай акъван векъидаказ девирдиз къимет ганвай шаир бажагъат гьалтда.

ХУП ва ХУП лагъай асирарни лезги шииратда бегъерлубур хъана. Чаз цIудралди чIалан устадрин тIварар малум я. Амма абурун чIалар сад-къвед квачиз амайбур агакънавач. ИкI, шаир **Саид Агъмедан «Шехърай»** тIвар алай Са чIал я чаз малумди. Эсердай аквазвайвал, адан автор дердери-гъамари канвай, эхир нефес гуз гъазур хъанвай жегъил кас я. Адан вил дуьньядихъ галама, вучиз лагъайтIа, «Багъ кутуна, емишар атIуз хъанач, Ярдахъ галаз ширин къве гаф

рахаз хъанач». Вични арифдар инсан я. Весидин жуьреда теснифнавай и эсерда шаирдиз вич кьейила, тазиядиз атана кІанзава:

Къисмет чпин даим бедбахт хъанвайбур,
Къуй атурай къара жигер канвайбур,
Зин хъиз чпин чан туьтуьниз гъанвайбур,...

Идалайни алава, гъар са бендинин эхирда ихьтин тІалабун ава:

Къуд пата тваз ишелдин ван, шехърай захъ,
Эхиз жезмач гъижран, шехърай захъ.
Партал, пулар, гъакІ зи балкІан, шехърай захъ.
Ктаб, дафтар, къелемдашни шехърай захъ.

Шиир агъадихъ галай цІараралди куьтягъ жезва:

Агъмед я зун, фанадихъ зи гала вил,
Эхиратдихъ элкъуьрнава за майил.
Эхир нефес я зин факъир, гъакІ сефил,
АватІа рикІ кудай инсан, шехърай захъ.

И эсер, гъелбетда, юкъван виш йисарин эдебиятда вичиз тешпигъ авачирди я.

Вич ХУІІІ лагъай асирдин сад лагъай паюна яшамиш хъайи **Мискискар Лейли Ханум** гъа вахтара Дагъустандани Къуба пата бажарагълу чІалан устад хъиз машгъур тир. Адахъ ширин сесни авай, хъсандиз чуьнгуьрни ядай. Чаз Лейли Хануман азербайжан ашукъ Латифахъ галаз хъайи гъуьжетни «Ийимир» шиир малум я. Эхиримжи эсердал акъвазин. И эсерда Лейли Ханум махарик квай Туьтуькъушрахъ элкъвена, адавай вичин рикІе авай ашкъидин тІал, чинебан сир садазни чир тавун тІалабзава.

Эй Туьтуькъуш, Сад Аллагъдин хатурдай
Зи чинебан сир ашкара ийимир.
Вигъимир зун элдин вилик абурдай.
Зи чинебан сир ашкара ийимир.

Гъатна рикIе ашкъи, за вуч ийин мад?!
Ништер яна, ийида за зи рикI пад.
Жув рекъида, вун ийида за азад,
Зи чинебан сир ашкара ийимир.

Тутьуькъушра махара гъамиша кIеве гъатай инсанриз куьмекдай. Лейли Ханумазни и аламатдин къушравай куьмек кIан хьун, адал вичин сир ихтибарун дуьшуьшдин кар туш.

Шаир ва алим **Цилинг БукIани (Абукар)** ХУШ лагъай асирда машгъур тир. Ам лезги эдебиятдин виридалай ишигълу гъед хъайи Етим Эминан ата буба я. Гъайиф хъи, адан шииратдай чав анжах са шиир агакънава. Шикиллу чIалал, жуьреба-жуьре художественный алатрикай менфят къачуна яратмишай «Къвезва» эсердай, чи вилик гуьзел рушан къамат акъвазвава.

Эй агъаяр, килиг рекъиз,
Са гуьрчег инсан къвезава.
Ухшар авай вич ракъиниз,
Са марал, жейран къвезава...
Акъатна, наз гуз, майдандиз
Азаб гуз зи ширин чандиз,...

БукIа гъакI я: и дуьньяда
Сад Аллагъди зи гъил къада.
Заз акI хъана, асилзда,
Гуьзелрин султан къвезава.

А. Мирзабегован таржума

Цилинг БукIадин девирда шаир ва зурба алим **Ахцегъ Магъараман (техалус Назим я)** тIварни сейли тир. Алкъвадар Гасана «Асари Дагъустан» ктабда Ахцегъ Магъарамакай кхъизва: «ЧIехи алимрин жергедик Ахцегъ Магъарам-эфенди акатзава... ада физикадин ва философиядин тарсар гана».

Адан медресада кГелай Ярагъ Мегъамедакай, Мирзе Алидикай, Рухун Алидикай ва мсб. вири Кавказда машгъур шаирар, алимар ва регъберар хъана. Чав агакънавай марифатдин месэладин «КГанда» шиирда инсанвал, эдеблувал, намуслувал тестикъарзава:

За вуч чара ийин, завай вафасуздаз вафа кГанда,
Атайла зи патав, икрам авун, гъакГ хуш сафа кГанда.
Вичин затдик, вири чандик хиянатвал, пехилвал кваз
Масадбуру ийиз тариф, гъамиша вич ала кГанда.

Ахцегъ Магъарама шиир дерин мана хкатзавай агъадихъ гузвай цГараралди куътягъарзава:

Ахцегъ Назим, мягтел я зун и алемдин крар акваз,
Масадбуруз дерт гузвайдаз завай дарман-дава кГанда.

Эгер Ахцегъ Магъарам марифатдикай, инсанвиликай рахазватГга, гъа девирдин бажарагълу шаир **Лезги Салегъа** «ГъикГ чир хъурай» шиирда дидед чГалаз гъурметуниз, вилин нур хъиз хуьниз эверзава:

Эй устад, чан устад лугъузвай ашукъ,
Лезги чГал течирдаз фарс гъикГ чир хъурай?
КГел тавурдаз «элиф», «бей» бинедилай,
Эдебдин, гъаядин тарс гъикГ чир хъурай?

А. Мирзабегован таржума

Лезги Салегъни, Ахцегъ Магъарам-эфенди хъиз, къанажагъдикай, эдебдикай, гъаядикай раханва:

Вичин адет, къилих, гафар течирдаз
Гъахъни, къанажагъни, нефс гъикГ чир хъурай?

ХУШ лагъай асирда, адалай вилик квай виш йисара гъалт тийизвай, гъурбатдикай яратмишай чГалар чав агакънава. И месэладиз сифте яз фикир гайиди шаир **Лезги Къадир** хъанай. Ада «Экуьн шагъвар» эсерда гъариблукхда

вичин кьилел кьезвай дуьшуьшрикай ва вичин гьалдикай ватанэглийризни ва мукьва-кьилийриз хабар гун тГалабзава:

Экуьн шагьвар, кье зун авай гьалдикай,
Фена, хабар це чи патан эллериз...
Катра ягъай нуькГрел хьиз зал хер хьана,
Аватзава зун гьамарин вирериз.

Яраб кайи кас аватГа кье, зун хьиз,
Кьуд пад ивид сел я, саки Жейгьун хьиз...
Чи пата зи мирес-варис акуртГа,
Акатна, лагь, зи гими гур селлерик.

Дидеди и хабар гьикГ кьабулдатГа шаирдиз чизвай:

Зи дерт чГугваз дидед чГарар чухвана,
Накьварикай сел арадал атана...

А. Мирзабегован таржума

Гьа вахтара шииратда кьариблухвилин месэла кудун зурба цГийивал тирдал са шакни алач. Акунрай, яшайишдин четинвилер себеб хьана, лезгияр ХУП-ХУП лагъай асирра маса вилаятриз фин башламишзава, кьурабавал арадал кьезва.

Малум тирвал, цин стГалдай ракъинин нур аквазвайвал, бязи чГалан устадрин са эсердай шаирдин бажарагъ, алакьунар аквада. Гьа ихьтин шаииррин жергедик **Ахцегь Закирни** (ХУП лагъай асир) акатзава. Ада муьгьуьббатдикай яратмишнавай «Къакъатна» шиирда уstadвилелди Шаркь патан шииратдин алатрикай менфят къачунватГани, шаирдин вичин рангарни образар тГимил авач. Адан мухаммасдай са чешне гьин:

Эй инсанар, и дуьньядин султандивай къакъатна зун,
Квахьна зи ийир-тийир, имандивай къакъатна зун,

Фена зи яр зун туна тек, зи чандивай къакъатна зун,
Чур хъана гьал, кефи-агьвал, жейрандивай къакъатна зун.

Ребби, агь, гьикъван иер халкъ авуна на сунаяр,
Виридалай гуьзел-гуьрчег яратмишна зи клани яр.
Жуван рикин ивидалди, авадариз вилин накъвар,
Муьгъуьббатдин сир ачухиз, кхьида за адаз чарар,
Я стхаяр, а сагьиби-игьсандивай къакъатна зун...

...Ахцегь шаир, авач са кас, ви гьал чидай, ви дерт чидай,
И алемдиз дарман ийир Лукьмандивай къакъатна зун.

ХУІ-ХІХ лагъай асиррин эдебиятда туьрк чІалал яратмишай чІехи са къатни гьалтзава (килиг:Гашаров Гь. Лезгинская ашугская поэзия и литература. – Махачкала: ДКИ.1976). Аник сифтени-сифте устад ашукьрин ва къериз-цІаруз алимар тир шаиррин эсерар акатзава. Вичи шумудни са асирда халкъдиз къуллугъай эдебиятдин и къатуникай къве гаф лугьун чарасуз я.

Ашукьар дуньядин саки вири халкъарихъ ава. Гьар са халкъди абуруз чпин тІварарни гудай (грекри – аэдар, французри – трубадурар, ингилисри–скопар, немсери – миннезингерар, туьркменри – шахирар, казахри – акынар, къумукьри – йырчияр ва мсб.). Кафказдин пара халкъари абуруз ашукьар лугьудай.

Ашукь араб гаф я. Адан мана муьгъуьббатдин ялавда кун я. Вилик вахтара а гаф араб чІалай фарс ва туьрк чІаларани гьатна. Фарс чІала адан метлеб дегиш жезвач, амма туьрк ва азербайжан чІалара «ашукь» маса манадани ишлемишзава. Шиирар туькІуьриз, манияр ядайдаз ашукь лугьузва.

Дагъустандин халкъарикай «ашукь» гаф лезги, къумукь ва табасаран чІалара гьалтзава. Лезги чІала ам, азербайжан чІала хьиз, къве манадани ишлемишзава. Аквадай гьаларай, куьгьне девирда ашкъи-гьавалу хъана, муьгъуьббатдин чІалар лугьудай касдал «ашукь» лакІаб акьалтдай ва ам адан тІварунихъни акал жедай.

Къвез-къвез «ашукъ» умумиламиш хъанвай гафуниз элкъвезва ва бязи шаиррин тIварарихъ галкIурзава. Месела: Ашукъ Алискер, Ашукъ Саид, Ашукъ Абдуллагъ ва икI мад.

Ашукъвал яратмишунрин (художественный литературадин) четин жуьрейрикай сад я. Манияр лугъудай низ хъайитIани ашукъ лугъуз жедач. Адахъ бажарагълувал, вичин къешенг хатI хъун лазим я. Халис ашукъ шаирни я, композиторни, музыкантни я, артистни. Адалай гъейри, ашукъри чпин яратмишунар кесиб халкъдин яшайишдикай, адан дерди-баладикай тукIурзавай, гъахъсузвилиз ва намердвилиз акси экъечIзавай. Абуру жемятдиз акбул, насигъат гудай, адак викIегъвилин руьгъ кутадай манияр яратмишзавай.

Ашукърин поэзиядиз вичиз хас тир лишанарни ава: къетIен тематика, образар, кIалубар тукIур хъунин къайдаяр. Гъавилай ам регъятдиз халкъдин мецин яратмишунрикай чара ийиз жеда. Амма им абурун арада эсиллагъ алакъа авач лагъай чIал туш.

Фольклордин чешмейрикай, шаксуз, вири ашукъри ва шаирри датIана менфят къачузвайди я. Ашукърин поэзияда социальный алакъайрин, сатирадин, насигъатдин ва муьгъуьббатдин темайрай теснифнавай жуьреба-жуьре кIалубрин эсерар гьалтзава.

Лезги ашукъри, адет яз, чпин шиирар «къошма», «мухаммес», «герайлы», «дейишме» (шиирралди гъуьжет) ва маса кIалубра тукIурнава. Абурукай «къошма» чи ашукъриз ва шаирриз виридалай хас кIалуб тир. Гъавилай лезги поэзияда и кIалуб гегъеншдиз гьалтни ийизва. «Къошма» вад ва я ирид бендиникай ибарат, гъар са бендина къуд цIар авай, 8, II, I4 слогдин шиирдиз лугъуда. Адан сифте бенд **а б а б** къайдадин рифмадалди ва амайбурни **в в в б, г г г б, д д д б** жуьредин рифма аваз тукIур жеда.

Къошмада редиф ва рефрен хъун, рефрендин вилик квай гафар рифмадалди къун чарасуз я. Адет яз, ашукъди, шаирди къошмадин эхиримжи бендина вичин тIварни къада. Винел патай къошмадин кIалуб регъатди хъиз аквада, амма ана, «сонетдин» кIалубда хъиз, фикир къвердавай дерин жезва. Адан сифте бендина

месэла эцигзава, ахпа ам ачухарзава ва эхирдайни авторди я вичи, я кІелдай, я яб гудай касдив макьсад хкудиз тазва.

Эгер кьошмадин гьар са бенд кьуд цІарцІикай ибарат ятІа, «мухаммесдин» бенд вадакай арадал кьвезва: **а а а а б, в в в в б, с с с с б** ва гьакІ мад. Амай тІалабунар кьошмадинбурухъ галаз сад я.

Ашукьар хсуси эсерар туькІуьрдайбур (устад ашукьар) ва чпи масабурун чІалар лугьудайбур жеда. Устад ашукьри ширарни чпи туькІуьрда, макьмарни; муькуьбуру анжах масабурун чІалар лугьуда.

Ашукьрин поэзиядин кьетІенвилерикай рахадайла, мад са месэладал акьвазна кІанда. Амни чІалан месэла я. Кавказдин ашукьри (эрменийрин, гуржийрин, лезгийрин, табасаранрин ва мсб.) чпин эсерар, адет яз, туьрк чІалал туькІуьрдай. Эрменийрин алим Т. Тарвердяна кхьизвайвал, чпихъ виликдай хьайи ашукьрикай (абурун кьадар вад вишелай артух я) анжах кьад ашукьди чпин эсерар дидед чІалал теснифнай (килиг: «Эрменийрин ашукьар». –Ереван, 1937, I, 19-чин).

Чеб эрменияр яз туьрк чІалал эсерар яратмишай ашукьар гьи халкьдин векилар яз гьисабна кІанда? «Эрменийрин ашукьри теснифай манияр, дастанар, чеб маса чІалал туькІуьрнаватІани, абур хайи халкьдинбур, миллибур яз гьисабун лазим я» (Сеидов М. Певец народов Закавказья, -Баку,1963. С.44).

Инал и месэла кудун дуьшуьшдин кар туш. Виликдай лезгийрин шаиррини ашукьри, тарихдин шартІар себеб яз, чпин эсерар араб, фарс ва туьрк чІаларал яратмишзавай. Дуьньядин халкьарин литературайра ихьтин дуьшуьшар тІимил гьалтзавач. ИкІ, Низамиди вичин поэмаяр фарс чІалал яратмишнай, узбекрин шаир Алишер Навоиди, азербайжанви Мегьамед Физулиди чпин эсерар араб, фарс чІаларал туькІуьрнай. Эрмени ашукь ва шаир Саят-Новадини вичин чІалар туьрк, гуржи ва эрмени чІаларал яратмишнай. Эгер цІийи девирдиз фикир гайитІа, ихьтин дуьшуьшар гилани гьалтзава. Индиядин писателар тир Мулк Радж Ананда ва Агьмед Аббаса чпин гзаф кьадар эсерар инглиц чІалал кхьенай, амма садани абур инглицрин писателар яз гьисабзавач.

Винидихъ гъайи делилри ихътин нетижадал гъизва. Эгер са миллетдин шаирди, писателди маса халкъдин чІалалди кхъиз хъайитІа, амма абура вичин халкъдин яшайишдин шартІар къалурзаватІа, ахътин чІалан устад вичин халкъдинди ва адан эсерар милли эдебиятдинбур яз гъисабиз жеда. Иниз килигна чпи араб, фарс, туьрк чІаларал художественный эсерар яратмишай лезгийрин шаирар ва устад ашукъар са рахунни алачиз чи милли эдебиятдик акатзава.

Агъзур йисалайни артух девир къунвай юкъван асиррин лезги халкъдин руьгъдин хазинадик пай кутур бажарагълу чІалан устадри сифтедай дидед ва араб, гуьгъуьнин виш йисара фарс ва иллаки туьрк чІаларал яратмишай эсерра къилдин инсандин хиял-фикир, дерди-бала, уьмуьрдин шартІар къалуруналди, эдебият хайи халкъдиз мукъва авуна, адаз вилик фидай рекъер-хулер къалурна.

Юкъван асиррин эдебиятдикай даях къуна, тарихдин цІийи шартІара гуьгъуьнин вахтарин лезги шаирри, устад ашукъри хайи халкъдин меденият мадни вилик тухузва, чпин аямдин тІалабунриз жаваб гудай эсерар яратмишзава.

Агъадихъ юкъван асирдин лезги эдебиятда дерин гелер тур чІалан устадрикай куьруь очеркар гузва. Абур Кертагъ Давдакъалай эгечІзава.

ДАВДАКЪ

(VII асир)

Шаир, алим-филосов, бажарагълу оратор Давдакъ Албанрин девирдин чЧалан устадрикай сад тир. X лагъай асирдин тарихчи Моисей Кагантвацитидин «История Агван» (СПб, 1861-йис) ктабда кхъизвайвал, Кертагъ Давдакъ VII лагъай асирда Албан гьукуматдин Гирдман виляятдин кьиле хъйи Григор Жаванширан тавханада яшамиш хъйиди къейдзава. Ам, акунрай, Жаванширан дустни тир меслятчини. Давдакъ вичин хиве авай везифаярни тамамдиз кьилиз акъудзавай.

Чав шаирдин «Чехи шарвал Жаваншир къейила, авур ишел» тІвар алай анжах са элегия агакънава. Элегиядин оригинал тергнай, адан чав агакъай къадим эрмени чІалаз (грабар) авур таржума, лезги чІалаз элкьуърна, шаир, критик, публицист Азиз Мирзебегова («РикІин гаф» газетдин №3, 4. 1992-йис) акъудна.

И мукьвал вахтарал къведалди Давдакъ азербайжанрини эрменийри чпин юкъван виш йисарин адабиятдин шаир яз гьисабзавай. XX лагъай асирдин азербайжанрин машгъур алимар тир Буниятова З. «Азербайжан в VII-IX вв.- Баку. 1965 ктабда, Жаферзадеди М. «Халкъдиз дуъз гаф лугъудай вахт агакънава» макъалада «Илим ва уьмуър» журнал. 1990-йис, №4) Давдакъ албанрин шаир яз гьисабзава.

А. Мизабекова Давдакъан элегия художественный эсер хъиз вини дережадинди яз гьисабзава. И эсерди гъа девирда албанрин адабият вилик фенвайдан шагъидвалзава. «Ам, - давамарзава критикди, - художественный жигъетдай тамамвили Давдакъа и шиирдилай виликни гзаф эсерар кхъейди субутзава» (А. Мирзабеков. Руьгъдин синр. – Махачкала: ДКИ. 2009. 7-чин).

Давдакъан и эсердиз, вичин обьемдиз килигайла, поэма-элегия лугъузни жеда. Ам, дугъриданни, мана-метлебдин, комнозициядин ва художественный жигъетдай тамамди, кІелдайдаз таъсирдайди хъанва.

Сифте цІарарилай эгечІна Давдакъа чун вичин суьгъбетдиз яб гуниз гъазурзава:

Эй камаллу, кьуратлу руьгь, рахьура заз вуна илгьам,
Куьмек ая, кьуват це заз русвагь авун патал душман.
Акьул на зи ая хци, фикир-фагьум жервал тамам,
Ачухарун паталди дерт, лугьун патал хифет жуван.

Идалай гуьгьуьниз шаирди эллегиядин кьилин игит Жаваншираз кьимет гузва. Ам регьимлу, кар алакьдай, хци зигьин авай, мез фесагьат, халкь гьар баладикай хуьзвай, инсанриз ракъини ва вацра хьиз экв гузвай, гьил ачух, мерт пачагь я, - лугьузва.

Жаваншираз вичин ватанда хьиз яд уьлквейрани гьуьрметзавай:

Ам аслан хьиз гьейбатлу тир, туширтІани
вич инсафсуз,
Тайифайрин агьасакьалриз гьуьрмет авай адан вилик...
Гьам мердвилел, гьам акьулдал адав кьведай
авачир кас,
Адан тІвар-ван чи уьлкведа гьар са касдиз
машгьур хьанвай.
ЧкІанвай гьам адан тариф и дуьньяди гьар са патаз,
Адаз кьунши уьлквейрни играм ийиз гьазур хьанвай.

Идалайни алава Жаваншир уьмуьрдал, шадвилерал, мугьманар кьабулунал рикІ алай инсан тир. Адан тавханадай манийрин авазрин, мугьманрин суьгьбетрин ванер кими жедачир. Адахь галаз авай дуствилин алакьайрал «грекрин пачагьри», «кьибле патан князри» ва маса гьукумдарри дамахзавай.

Давдакьа Жаваншир тарифуниз лайихлу пачагь тиртІани, «инсанар фана тирди» рикІелай ракъурна, «такабурлу хьана», «гуьнагь крар ийиз чилел, гьуцарихь хьел кутуна». Гьавиляй пачагь кІеве гьатайла, «адан

руьгъни беден хуьзвай пак малаик чара хъана, Ам баладин, ам жафадин вилик туна текдиз, ялгъуз» - лугъузва шаирди.

Элегиядай аквазвайвал, Жаваншира вич илимлу, арифдар кас тиртІани, дамах къачуна, Аллагъни вичелай нарази авуна, муькуь патахъай пачагъдал пехилбур, адан тахтуна вил авайбур Жаваншираз фур атІуз гъазур хъанвай:

Чуру ният кьиле тухуз кьве чин алай къанлу душман.

Фадлай къулухъ гъазур хъанвай, кІанзавай чи пачагъ рекъиз.

Гапурдалди а ягъиди хурал херна Жаванширан,

Къена пачагъ мичІи йифиз, моавитор лугъур халкъ хъиз.

И чІулав мусибатдин хабарди шаирдин кьил хура твазва, ам хажалатдин ясда гъатзава. Давдакъа пачагъ Жаванширал гъил хкажай къанлуйриз «алчахар», «яргъияр», «хаинар», «къве чин алай иблисар» лугъуз туьнбуьгъзава. Гъамлу хъанвай шаирдихъ галаз тІебиатдин зил къазва:

Хаин ажал чи пачагъдал дуьшуьш хъай береда,

Цава авай рагъин гъатта туьхвена са легъеда.

Бажарагълу чІалан устад пачагъдал атай мусибатдин дуьшуьшдикай рахадайла, ада куьлуь-шуьлуьйризни (деталриз) кваз фикир гузва: «къуланферин мичІи вахт», «хер авур хур», «къанлудин гъиле авай гапур» ва икІ мад. И алатри эсердин таьсирлувал, шаксуз, мадни артухарзава.

Давдакъа устадвилелди халкъдин къаргъишрикай менфят къачуна, пачагъ къей и хаинар лянетламишзава: «Чилин винел къуй а хаин амуькрай вич даим ялгъуз»; «Адан кьилел чІулав пехъер хъурай лув гуз юкъуз-йифиз»; «Гъич садрани къисмет тахъуй адаз чІере алай кІвал-югъ» ва икІ мад.

Шаир анжах винидихъ гъайи ибарайрал рази хъана акъвазнавач, ада мадни хци, таьсирлу, шикиллу гафаралди къанлу жасус русвагъзава:

А вижесуз япалухдиз хъуй акърабрин зегъер къисмет,
Юлдашарни гъуэлягъар хъуй, йиферизни гъар са чIавуз.
Къуй телеф хъуй рикI цIа аваз, эхиз тежез зулум-зиллет,
Гъуцаринни лянет алаз, фий дуьньядай чIулав суруз.

Элегиядин эхиримжи паюнани, сифте къилера хъиз, Давдакъ
Жаванширакай еке гъурметдивди рахазва. Ам «къегъал регъбер», «игит
сердер» ва инсан хъиз «мерд», «жумарт», «уьткъем» кас хъайиди къейдзава.

Жаваншир хътин пачагъ хъаначиртIа, - лугъузва Давдакъа, - «Къве чин
алай душманриз чун фадлай хъанвай есир»... «Телефдай тир кефер патан
гарари чун, Алчах гунри анар тарар ни багъларин барбатIдай тир».

Жаваншир хътин арифдар пачагъ къзадик къин себеб яз, -
кIелдайбурун фикир желбзава шаирди, - «зулумат мад къайи жезва,
ахквзмач чаз экуьн ярар».

Давдакъан элегияда гзаф месэлайрикай раханва, амма къилинди:
халкъарин, гъукуматрин къиле акъваззавайбур (пачагъ, фараон, хан ва икI
мад) регъимлу, инсанвал хас, жемьтдирн дерди-гъалдикай хабар къадай,
дамах гвачир ксар хъун лазим я. И фикир, малум тирвал, дуьньядин
халкъарин эдабиятда цIийиди туш, ятIани Давдакъа и важиблу фикир
масабуруз ухшар тушир къайдада ачухарнава.

Бажарагълу шаирдин элегияди къени, гъам вич яшамиш хайи девирда
хъиз, вири инсаниятдиз къуллугъзава. Давдакъан яратмишунар Кавказдин
Албаниядин ирссагъибар тир Дагъустандин халкъаривай чпин руьгъдин
хазинадик кутаз жеда.

КУЪРЕ МЕЛИК

(1340-1410)

Юкъван виш йисарин лезгийрин бажарагълу шаиррикай сад Куъре Мелик хъанай. Ам халис ватанперес, дуьньядикай хабардар, халкъдин арада гъуьрмет авай, савадлу кас тир. К. Меликакай сифте малуматар гайиди М. Ярахмедов я. (Килиг: М. Ярагъмедов. Азербайжандинни Дагъустандин эдебиятдин алакъайрин тарихдай. – Баку. 1985. 75-чин).

Шаирдин ирс кІватІ хъувуник бажарагълу чІалан устад Абдул Фетягъани вичин пай кутунай («Лезги газет», 1990-йисан 7-март ва 1995-йисан 13-ноябрь). Меликан ругуд шиирни 30 бейт «Лезгийрин революциядилай вилик квай девиррин литература (-Махачкала: Дагучпедгиз. 1990) ктабдиз ва «Мусибат-наме» дастан (поэма) «Шарвили» газетдиз (1996-йис, 12-март) акъатнай.

К. Мелик яшамиш хъайи вахтара лезги чилел чІехи къушундин къиле аваз Къазил Ордадин ханар Тамерлан, Тохтамыш атанай. Азадвиллин женгиниз къарагъай халкъдиз магъулрин жаллатІри еке къастар авунай: агъзурралди чпиз табий тахъайбур тергнай, тахсирсуз инсанар лухъвиллиз элкъуьриз алахънай. Азадвилел рикІ алай дагъвияр, К. Меликан шииррай ва иллаки «Мусибат-наме» поэмадай аквазвайвал, мугъулривай чпин хацук кутаз хъанвачир. Дагъви халкъари чпин вири къуватар садна, чапхунчияр Дагъустандай чукурнай.

Гъайиф хъи, К. Меликан уьмуьрдикай, адан къегъалвиликай чав лап тІимил малуматар агакънава. ЯтІани бязи риваятрай ам зурба шаир, халкъдин игит, къагъриман хва хъайиди малум жезва. Са чешне гъин: «Курхуьр Тамерланан къушунди барбатІнай. Гъа чІавуз машгъур шаир Мелик яшамиш жезвай. Адавай лезгияр сад ийиз, абурун къиле акъвазиз алакънай. Меликаз чапхунчийрин патай эх тежер зулумар ақунай. Душманрин гъиле гъатайла, абуру шаир ярхарнавай чукъвандал ктІунна, къулаба къунвай туруналди гатанай, адан хирерив ва вилерив цІай агудиз, къакъуднай. Вагъшийриз рей тагай Мелик эхир зиндандиз гадарнай, адаз фу-яд ганачир. Амма руьгъдиз

чЕхи Мелика вири зулумар эхна... Лезгийри, къунши халкъарин куьмекни галаз, душманар чи чилелай чукурайла, Мелик буьркьюь хьанвай («Лезгийрин революциядилаи вилик квай»...17-чин)

Мугьулрихь галаз хьайи азадвилин женгерин кьиле акьвазай Мелик, дидедиз хьайи чка чи риваятра Курар шегьердихь, Кур хуьрухь галаз алакьалу ийизва. Гьелелиг шаир хайи чка тайин туш. Кьилинди, шаирдин техалусдай аквазвайвал, ам Куьре дерадай я.

К. Меликан яратмишунар шаир вич яшамис хьайи девердихь, гьа вахтара кьиле фей вакъийрихь галаз алакьалу я. ИкI игитвал ва инсанпересвал тестикьарзавай «Гьамиша хьухь вилехь, кьегьал» эсерда К. Мелика ватандашриз кьагьриманар хьуниз, намус, хайи чилин абур хуьниз, гьиле авай тур гьамиша хцидаказ хуьниз эверзава:

Гьамиша хьухь вилегь, кьегьал,
Тарланрикай хкудмир жув.
Са чIавузни жемир бейгьал,
Асланрикай хкудмир жув...

Душман такваз жемир аси,
Са гьунардал жемир рази.
Кьегьалвал я бубад рузи,
Халкъдин виляй авудмир жув...

Тур хци яз хьурай гьиле,
Чуру рекьихь алудмир жув.

И шиирдин квай фикир К. Мелика «Кьул хуьз экьечI» эсерда мадни деринарзава. Ада азадвал патал, чандилайни гьил кьачуна, ватан хуьз женгиниз экьечI лугьузва:

Эй, лезги халкъ, душман винел атана,
Къарагъ кIвачел къул хуыз экъечI!
Мад нубатдин завал къилел атана,
Къарагъ кIвачел къул хуыз экъечI!

Чи чилел къецепатарай гзаф чапхунчияр атайди я. И сеферда шаир татаррикайни мугъулрикай рахазва:

Татар ханар, магъул ханар ацIана,
Чи дереяр кур сесери атIана,
Шумуд лезги женгерикай хтанач:
Къурагъ кIвачел, къул хуыз экъечI!

Шаирди гъар са бендина «къул хуыз экъечI» гафар тикраруни чи фикир ватандин азадвал хуьнал къетIендиз желбзава.

Шаирди бязи цIарара чапхун душмандихъ галаз хъайи женгерин къызгъинвал таъсирлудаказ къалурнава:

Гъар са патай япуз къвезва гъарай, гуж.
Акъудзава рикI, лугъузва, хъурай, гуж.
Къейидан ван хквезвалда сурай гуж.
Къарагъ кIвачел, къул хуыз экъечI!

К. Мелика гележегдин несилриз таъсирлу ашкъидин чIаларани тунай. Абура вичиз хас рангаралди ярдин гуьзелвеликай, кIанибур сад-садаз къисмет тахъуникай раханва. Халкъдин мецин яратмишунриз мукъва тир «Медресада кIелзавайбурун арада вич къилин виниз» эсердай са чешне гъин:

Буй-бухахдиз гекъиг тежер вичив гъич сад са Хутанда,
Сифте чилел экъечIай цуьк, авачир гъич са бустанда.
ЧIарар таза басмадаваз гуьлистандин тIула авай
Са азиз тир зи яр жейран женнет рикIин хъула авай.

Шаирдин гъа вахтара адет хъанвай, - кІанибур, абурун арада иблис гъатна, сад-садавай къакъатунын темадайни жанлу, кІелдайди гъейранардай шикил гузва.

Ярдин дидар куькІуьд чанда, цуьквериз за ганай пагъар,
Ахпа, гежна, квадарна яр, къуьд акур хъиз къанай пагъар.
Къияр къведай жаду папа тилисимда туна лугъуз,
Туькъуьл хабар агакъна зал, ам зи ясди къуна лугъуз.

К. Мелика лезгийрин чапхунчи мугъулрин арада къиле фейи дяведикай «Мусибат-наме» поэмани яратмишнай. Поэмада суьгъбет шаирдин мецелай физва. Ана къанлу душмандин къастарикай, зулумкарвилерикай галай-галайвал раханва. К. Мелик халкъдин къилел гъайи мусибатри къарсурна, амма руьгъдай аватнач.

КукІварзава чи паб, аял,
Гъич са касдиз ганач мажал.
Ивидикай лахта хъанва –
Ихътин са гъал гъанва вахал.

Я югъ хъанач, я секин йиф,
Цуд къуз абру женг авуна.
Куьред КІеле къачун патал
Душманри чун денг авуна.

Къуватар барабар туширвили: «агакънач абурув чи гуж, Къайи хъана татаррин луж» - лугъуз къейдзава шаирди. А залулум авур къастар сеbeb яз:

ВацІарин яд яру хъана
Булахарни къару хъана...
Есир авур инсанрикай
Малар нехир туькІуьрнавай.
Суьруьяр хъиз чун-инсанар
Куьред КІеледиз гъалзавай.

Пехъи, инсафсуз душманри Келе къуна, гъич са квални тун тавуна
ам чукурна:

Им ахвар туш гъакъикъат я...
Буъркъуъ я зун, амач вилер,
Аквазмач квалер, чилер.
Хкаж жезва кицлер ванер,
Гумад къунва, кузва хуърер...

Инсафсуз магълрин къастари къарсур авур шаирди цавухъ элкъвена
гъарайна, чилихъ элкъвена гъарайна, амма санайни куъмек атанач. Эхир К.
Мелик гъуцарихъ элкъвезва:

Куъмек це вуна зи гъилериз,
Ван чукура чи генг чуъллериз.
Аквазмачтан зи вилериз
Чи гъалдикай лагъ эллериз.

Вичикай рахазвай дастандай аквазвайвал, шаир вич азадвилини
женгчиниз экъечай халкъдин кбиле акваззава:

Чуьнгуър яхъа вуна гъиле,
Юкъва кутун хци къеме.
Теймурленгаз лянет ая –
Акъваза вун халкъдин кбиле.

Шаирдин фикирдалди, зулум яргал фидач. Халкъдин мисалда
тестикъарзавайвал, мичи йифехъ экуъ югъни гала. Ихътин метлеб хкатзава
К. Меликан поэмадикай.

К. Меликаз дуьньядикай, инсанрикай веревирдерзавай дерин манадин
къве царцин бейтерни ава. Абур къешенгдиз, мягкем ибараяр хъиз,
туькгуър хъанва. Гъелбетта, члехи устаддин бейтери инсан хиялдик кутазва,
адав фикириз тазва. Инал са шумуд чешне гъин:

Лекьрен мукай акъуддайда какаяр
Къвалал вичин кІватІдач чІулав къаргъаяр.

Лувар жеда беденда руьгъ авайдахъ.
Крар жеда ватандин экв жагъайдахъ.

Вуж экъечІда душман рекъиз женгиниз,
Гъадакай хва жеда халкъдин дердиниз.

Ажуз инсан, халкъдин мелез аватай,
Шалам хъиз я, къазунна, пад хкатай.

И бейтер кІелайла малум жезвайвал, абур къегъалвилин, намус-
гъейратдин, виждандин, марифатдин, инсанвилин ва маса месэлайрикай
теснифнава. Акунрай, К. Мелик РагъэкъечІдай патан халкъарин шииратдихъ
галаз хъсандиз таниш тир.

Чпикай рахай эсеррай аквазвайвал, К. Мелика лезги шиират вилик
тухуник вичин пайни кутуна.

ЯЛЦУГЪ ЭМИН

(1668-1777)

Алатай девирда Лезгистанда машгъур шаиррикай сад Ялцугъ Эминни тир. Ам Самур магъалдин Ялцугъа дидедиз хъана. Адан буба Абдул Керим-эфенди савадлу, арифдар кас хъана. Ада вичин хчивни хайи хуьруьн ва Ахцегърин медресайра кІелиз тазва. Эмина араб, фарс, туьрк чІалар ва гъа девирдин илимар чирзава. Я. Эмина бубадин баркаллу рехъ давамарзава. Ада вичи икІ лугъузва: «Илимдин гугъуьна гъатайди камалдив агакъда. Тебиатди гъардаз са пай ганва. Зани са тІимил лацу-чІулавдакай кІелнава. Заз нагъв ва серф (фонетика ва морфология) чида, вучда за безир-бизирдикай». И фикир Эминанни дербентви шаир Гуьлбаран арада хъайи гугъжетдин чІаларайни малум жезва: «Зун Эмин я, алиф бейдай Зи кыл фадлай акъатнава. На цайиди, Назлу Гуьлбар, за кІелдай вахт алатнава».

Девирдин адет тирвал, жегъил шаирди вичин хуьруьн тІвар техалуз (лакІаб) яз къачузва ва ам Ахцегъ магъалдин къунши вилаятра (Ширванда, Хачмазда, Дербентда, Шабранда) къекъвезва, маса халкъарин шаиррихъ, ашукърихъ галаз гугъжетриз экъечІзава, вичин устадвал хкажзава.

Ялцугъ Эминан ирс гилалди я тамамдиз кІватІ хъувунвач, я ахтармишнавач. Адан «Жегъил», «Яргъаз хъухъ» ва «Дилбер» чІалар «Коммунист» газетдиз (2-сентябрь 1962-йис), «Телли», «Жедач», «Гуьлбар ва Эмин» (къве гугъжет) Лезгийрин поэзиядин антологиядиз (- Махачкала, 1978) акъатна. Шаирдикай кхъенвай гъвечІи макъала Гъ. Гашарован «Лезги литература школада» (- Махачкала: Дагучпедгиз, 1985-йис) ктабда ганва.

Шад жедай кІвалах ам я хъи, и мукъвара Я. Эминан невейрикай тир Майил Эфендиева вичин атабубадин «Ша, Дилбер» (-Махачкала: ДКИ, 2010) шииррин кІватІал гъазурна, чапдиз акъудна. Ана икъван чІавалди кІелдайбуруз малум тушир цІудралди къиметлу чІалар ганва.

ЧІалан устаддин эсеррай, адакай хуьруьнбуру туькІуьрай риваятрай аквазвайвал, Я. Эмин халкъдихъ рикІ кудай кас хъайиди ашкара я. Шаирди

вичини «Гъамлу рикI» шиирда икI лугъузва: «Халкъдин къайгъу чIугвада за гъар чIавуз, Зи «гъамлу рикI, гъикIда, садран алахъдач».

Я. Эминан чIалар жуьреба-жуьре месэлайриз талукъ я: халкъдин ацукъун-къарагъун, насигъат, марифат, муьгъуьббат, тарихдин вакъиаяр, илагъияр, дуьньядикай веревирдер ва гъуьжетар.

«Гъамлу рикI», «За вучин», «Хва къейила»... ва маса яшайишдин чIалара Я. Эмина гъа аямдал наразивалзава. Аран туна дагълариз экъечIайлани, гъанани къецепатан чапхунчийри ва къунши ханари дагъвийрив секиндиз яшамиш жез тазвач:

Дуьнья, за вун чириз хейлин ара я,
Вучиз ятIан, зи рикI вакай чара я,
Чулав Ялцугъ хъиз зун бахтикъара я,
Къакъан дагъда хъунал бахтавар жедач.

Уьмуьр четинди тиртIани, шаир бахтлу гележегдихъ инанмиш я: «Са вахт жеда, марф къвада, жив ацукъда, Са вахт жеда гатфар гъава галукъда»...

Я. Эминан ирсинин чIехи пай муьгъуьббатдин чIалари къунва. Вичин эсерра гзафни гзаф шаирди Дилберан тIвар тикрарзава. Ингъе абурун сиягъ: «Дилбер», «Ша, эй Дилбер», «Фимир, Дилбер», «Эй Дилбер» ва масабур. КIани ярдикай рахадайла шаирди къетIен рангар, шикиллу гафар, къешенг рифма ва маса тагъсирлу шииратдин алатар, такъатар ишлемишзава:

Дуьз я, Дилбер ви гуьлжамал акурдав,
Вакай гуьрчег дуьнъяд рагъиз туна на.
Ви чин каабе, ви къаматни я мимбар
Къибле пата вун сурагъиз туна на.

Я. Эмина «сифтедай икъардин гаф гайи», гуьгъуьнай «чара касдихъ янзавай» ярдиз кефи хадай гаф лугъузвач, акси яз адахъ галаз милаимдиз рахазва:

Зи рикIин дагъ, гъуьлер вибур я,
Адан дамах, гуьзелвилер вибур я...

... Хиялрикай за ви шикил храна,
Ви чан акваз Ялцугъ Эмин цІрана.
Ви эрзиман чІугваз зи чан кьурана,
Мадни ваз рикІ, чанзава кье, Дилбер.

Багьалу ярдин кьамат гудайла, шаирди романтикадин рангарикайни менфят кьачузва. Инал «Эй зи гуьзел» эсердай са чешне гьин:

Рагъ хьиз цавараллай хьуьредайла вун,
Квар кьуневаз целай хуькведайла вун,
Гел тийиз кІвачери кьекьведайла вун,
Бес за ви тариф ийични, эй зи гуьзел.

Гьа са вахтунда Я. Эмина кІаниди гьакьикьби шартІара, гьакьикьби рангаралди кьалурзава. «Безеклу я ви куьрсуй сараяр» эсердай кьуд цІар кІелин:

Кьуд пад кьакьан айван серин гар кьекьвез,
Кьуьн кьуьневаз марал хьтин яр кьекьвез,
Керем хьана ашукь гьиле тар кьекьвез,
Ван кьачуда цавун тагъари гила.

Дагъви рушан тарифарзавай чІалар Я. Эминахъ мадни ава. ИкІ, «Гьафил я вун», «Гатфар хьана», «Ашкьидикай», «КІандатІа», «Жеда», «Вуч лугьуда на?», «Телли» ва масабур кьалуриз жеда. Эхиримижи эсердай са чешнедиз килигин:

Бейхабардиз йифиз акур ахвар хьиз,
Буй хкажна назлу, шумал чинар хьиз,
Заз акІ жеда вун акур югъ сувар хьиз,
Гьваш пияла, за ви гьилий хьван, Телли.

Кьейдун лазим я хьби, Я. Эмина РагъэкьечІдай патан халкьарин шииратдин тежриба устадвилелди ишлемишзава. Ада ярдин сарар «седефрив», ам вич «вацрав» гекьигзава. Шаирди «Захъ яр ава» эсерда адетдин тушир мягькем ибарайрикай, яни образрикай, символикадикай менфят кьачузва: «Зун **алиф** хьиз авайди, гила **бейдиз** элкьвенва» (Алиф ва

бей араб гъарфар я) Алиф (1) – шумал буйдан, бей (◁) – какурдан символар хъиз шаирри ишлемишдай.

Я. Эминан яратмишунра хейлин чка ашукърихъ галаз хъайи гъуьжетрин чIалари къазва. Ихътин эсеррикай сад Дербентдай тир ашукъ ва шаир Гуьлбарахъ галаз хъайи «дейишме» я. Гъуьжетдин къилин тема муьгъуьббатдинди тиртIани, абуру ана философиядин, халкъдин ацукъун-къарагъунин месэлаярни гъялзава.

Са сеферда Ялцугъ Эминав Дербентда ва маса чкайра тIвар-ван авай чIаларин устад Гуьлбара вичихъ галаз гъуьжетриз экъечIна кIваник акатай яхцIур ашукъ зинданда туна лагъай хабар агакъда. Эминни абурун куьмекдиз Дербент патахъ рекъе гъатна. Ана Эминанни Гуьлбаран гъуьжетар яргъалди давам хъана. Сифте гаф Гуьлбара къачузва:

Гуьлбар я зун, ша зи патав,
Ашкъидин цIай кватIа эгер.
Зи цуькведин кIунчI бегъемиз
Беневша це, гватIа эгер.

Эмина адаз ихътин жаваб гузва:

Зун Эмин я, сир ава захъ,
Белки а кар аян я ваз,
Захъ авайди тек са чан я,
Гъа чанни кваз къурбанд я ваз.¹

Гуьлбара вичи вичин тарифарзава:

Гуьлбар я зун, гъуьл я дерин,
Рахадайла билбил я зун,
Ашукъ я зун хиял ширин,
Хъуьредайла къизил я зун.

Эмина адаз вичин ашкъидикай хабар гузва:

Чна чанта чумахъ садин,
Илгъамдикай даях къуна.
Ви хуш суьрет чIугвада за,
Ашкъидикай сачах къуна.

1. Лезгийрин поэзиядин атология. –Махачкала: ДКИ. 1978.82-чин.

Къве шаирдин гъуьжет яргъал давам жезва. Гъикъван Гуьлбар лезги ашукъ кIеве тваз алахънайтIани, ам вичин мураддив агакъзавач, Эминан сабурлувили, чIаларин деринвили ва хчивили Гуьлбараз хъел гъизва. Ада лезги шаир мискIалралди кIеве тваз алахъзава.

Гуьлбар: Ашкъидин яд хъвана гила,
Къуьлуьн я заз амукъдайди.
Ам вуч я гъар йисуз,
ЦIийи партал алукуьдайди?

Эмин: Зун щив я гъич муьтIуьгъ тахъай.
Са вун я зун вердишдайди.
Чил я йиса къуд сеферда
Вичин партал дегишдайди.

Гуьлбар: Ачух я зин хурун дафтар,
Хъсанни пис акурди я.
Гар авайла нин перемди
Гимияр кIев авурди я?

Эмин: Чили вичиз цванвай либас
Гъич садрани хкатIдай туш.
Гъуьлуьн лепе я а перем,
Гимийрин гуж акатдай туш.

Халкъдин сивера авай ихтилатрикай малум жезвайвал, шиирралди кьиле фейи и акъажунра Эмин Гуьлбарал гъалиб хъанай. Ада Гуьлбаравай анжах душтагда авай ашукъар азадун тIалабнай ва хъфидайла икI лагъанай:

Муьгъуьббатдиз тагана яб
Намерд итим къаз тахъуй на.
Хъсан затI я дуьньяда гъахъ,
Гъахъ къерехда таз тахъуй на.

Дугъриданни Гуьлбараз Я. Эминан жавабрин деринвал ва хчивал бегенмиш хъанай ва лезги шаирдин устадвиллиз чIехи къиметни ганай:

За ви гъиляй тавар чуьнгуьр къачудай,
Ви суалриз за жавабар хугудай.
Ашукъ Эмин, вун гъатнава рикъе зи,
Захъ гаф амач и межлисдал лугъудай.¹

И царарайни Я. Эмин Гуьлбарал гъалиб хъайиди ашкара жезва.

Я. Эминан эсеррай малум жезвайвал, шаирди вич яшамиш хъайи аямдин шикил гузва, девирдин тIалабунриз яб тагана дишегълидин тарифзава, муьгъуьббатдикай рахазва, зегъметчийрин тереф хуьзва. Хайи халкъдин руьгъдин хазинадикай ва РагъэкъечIдай патан шииратдин тежрибадикай даях къуна, ада чи эдебият вилик тухузва. Я. Эминан баркаллу рехъ тарихдин цIийи шартIара Къуьчхуьр Саида мадни вини дережадиз хкажзава.

1. Эмин Я. Ша, Дилбер. – Махачкала: ДКИ. 2010. 17-чин.

КЪУЪЧХУЪР САИД (1767-1812)

Виш йисаралди халкъдин арада яшамиш жезвай женгчи шаир Къуъчхуър Саид, адан яратмишунар халкъдиз къени багъа ва истеклу я. Гъахъсуз ханариз ва беглериз акси фикиррив ацІанвай Къ. Саидан эсерар кІелдайла, бажарагълу урус писатель ва демократ А.И. Герцена вилик девирдин культуради талукъ яз лагъай гафар рикІел хкиз жеда: «...виликан девирдин меденият ахтармишайдайла, гъар сеферда чун маса вилерай килигзава: гъар сеферда адан (медениятдин – Гъ. Г.) гъакъиндай цІийи фикирар арадал къезва. Дериндай ва дикъетдивди виликан культура ахтармишайла, чаз хъсандиз гилан ва гележегдин культурани чир жеда; къулухъвил ягъиз чун вилик фида».¹

Къ. Саида дугъриданни лезгийрин эдебиятдиз дерин фикирар, жанлу образар, гуърчег кІалубар гъана. Куърелди, ада лезги шиират вилик тухвана ва гележегдин шаирризни еке таъсирна.

Бажарагълу устаддин ярамишунар гилалди тамамдиз кІватІ хъувунвач. Къ. Саидан ярамишунрикай сифте гаф лагъайди Гъажибег Гъажибегов я.

Шаирдикай гъакІ Мегъамед Гъажиевани кхъенай (Литературадин хрестоматия. Вад лагъай класс патал учебник. – Махачкала. 1948). Абурулай гуьгъуьниз и кІвалах Н. Ахмедовани («Дуствал» 1960-йис, №2) А. Агъева давармазава. А. Агъеван «Лезгийрин машгъур шаир ва ашукъ Къуъчхуър Саид»² тІвар алай макъалада шаирдин уьмуьрдикай ва чІаларикай раханва. Къейд авун лазим я хъи, алимди шаирдин уьмуьрдиз талукъ цІийи делилар гунихъ галаз санал адан эсеррин социальный метлебувал, художественный жигъетдай таъсирлувал ва гуърчегвал къалурнава.

Къуъчхуър Саидан «Шикаят» (-Махачкала: ДКИ. 1990) – сифте кІватІал Гъ. Гъ. Гашарова гъазурна чапдай акъудна. Ана яшайишдин,

¹ Герцен А.И. Собр. соч. в 30-ти томах. – М. 1954. Т. 3. С. 24.

² Агъев А. Лезгийрин литература. – Махачкала: ДКИ. 1958. 78-92-чинар.

муьгьуьббатдин ва насигьатдин месэлайриз талукь яхцIурни цIудалай артух шиирар ганва.

Сифте ктабдин гуьгьуьналлаз Кь. Саидан «Женгчи шаир» (- Махачкала: ДКИ. 2004) – кIватIални акьатна. Ам Гь.Гь. Гашаровани А. Ляметова туькIурнава.

Кь. Саид яшамиш хьайи девир лезгийрин бязи хуьрера, (гьакI Кьуьчхуьррани) Кьазикьумухрин ханари агьавал ийизвай вахтар тир. Кьвед лагьай Сурхай ханди¹ (1788-1812) вичин гьилик квай халкьар инсафсузвилелди истисмар ийизвай. ИкI, Кьурагьа са кесиб гадади вичиз кIани руш Айисат лишанламишайдакай Сурхаз хабар жеда. Вичин ихтияр авачиз яр хкядай жуьрэт авур касдиз ада жаза гун буйругьна. Жегьил гада Сурхаян гьилибанри инсансузвилелди рекьиди. И кардикай хабар хьайила, Айисата вичин ярдихь элкьвена икI лагьанай:

Асмишна кьей я Мегьамед,
Вун тухудай гур кьвезава.
Язух хьана етим рушан,
Икьрар тавур зул кьвезава.²

Ханарин зулумкарвилерикай лакрин этнограф Абдулла Омаровани тажуб жедай хьтин малуматар гузва. Ада кхьизва: «Са сеферда (им хьуьтIуьн вахтунда хьайи кар я. – Гь. Г.) хандин вилик нуькерди чай гьиди. «ПатIнус михьи туш!» - лагьана, ханди гьарайна. Нуькерди, гьасятда жибиндай ягьлух акьудна, кьаб михьиз башламишна. Хандиз и ягьлух са мус ятIани вичи ашнайрикай садаз багьишайди тирди чир хьхьана. Гьа йифиз кесиб нуькер гел галачиз квахьна. Гатфарихь, мурк цIрайдалай гуьгьуьниз, патав гвай кьубудай адан мейит жагьанай».³

¹ Казикумухские и Кюринские ханы. Сборник сведений о кавказских горцах. – Тифлис. 1869. Вып. П. отдел IV. С. – 7-25.

² И суьгьбетни бенд школадин учитель Гьажиев Абдулкьадиравай 1962-йисуз Ахцегьа кхьейди я.

³ Омаров А. Воспоминания муаталима. ССКГ. – Тифлис. 1869. Вып. II. С. 24.

Винидихъ ганвай фактари чаз Къ. Саид яшамиш хъайи девирда агъавал авур инсафсуз ханарин къилихар хъсандиз ачухарзава. Дугъриданни а гъахъсуз аямда инсанар. Етим Эмина лагъайвал, «жанавурризни хипериз» пай хъанвай. ИкI, мукъвал-мукъвал бунтар къарагъдай, ханарин мулкариз цIаяр ядай.

Къ. Саид виликан Куьре ханлухдин (гилан Къурагъ район) Къуьчхуьррин хуьре кесиб лежбердин хзанда дидедиз хъана. А. Агъаева кхъизвайвал, Саидан бубади ам медресадиз ракъурна, амма фад етим хъайивилияй адавай кIелун куьтягъиз хъаначир. Саид чIехи хзандиз фу къазанмишуниз мажбур жезва. ИкI тиртIани, Саидаз кIелиз-кхъиз чир жезва. «Саида вичин эсерар араб гъарфаралди къилдин дафтардиз кхъенай, амма ам гилани гъатнавач», - къейдзава алим Мегъамед Гъажиева.

Саидаз хъсандиз саз ва кфил ягъиз чидай. Ада халкъдин авазриз ва сивин яратмишунриз къетIен фикир гузвай. Хайи халкъдин яшайиш хъсандиз чирун патал Саид гъакI къунши магъалрин ва азербайжанрин хуьрериз физ хъана.

Чи критикада Къ.Саид Азербайжандиз финиф себеб яз ашукъ ва шаир хъана лугъудай фикир гъалтзава. Гъелбетда, гъа девирдин чIехи шаирар тир Вагъифан ва Видадидин ватанда дуламиш хъуни Саидан чирвилер, шаксуз, артухарна, адаз цIийи тIварар, шииррин икъван гагъди малум тушир чIалар чир хъана. Амма Саидахъ вичихъ бажарагъвал авачиртIа, адакай шаир жедачир. Аквадай гъаларай, Саидан шаирвилини алакьунар ам Къуба патаз фидалди арадал атайбур я. И кар адан «Шикаят» ва «Са рушаз лагъай чIал» ашкъидин чIаларини субутардай мумкинвал гузва.

Мукъувай азербайжандин халкъдин культуради хъ галаз таниш хъуни Саидан чирвилер гегъеншарна, са рахунни алачиз, адан хсуси поэтический хатI, художественный образар арадал атуниз тагъсирна.

Ватандиз хтайдалай гуйгъуьниз адаз ханарин зулумкарвилер, инсафсузвилер мадни дериндай аквазва. Шаирди зегъметчийрин дерди –

гьалдикай, яшайишдин четин шартГарикай жанлу чІалар яратмишзава.
Цийиз жагъанвай са эсерда Саида икІ лугъузва:

Мани лагъ, эй ашукъ, жегъилар патал,
Дава хъиз бейгъалдаз хъурай ам несиб.
Мани лагъ эллерин гуьгъуьлар патал,
Желб ая къваларив инсанар кесиб.

Чехи устад СтІал Сулеймана лагъайвал, эгер шаир мейит тушиз чан алай инсан ятІа, ам кисдач. Дугъриданни Саидан гъахълу ва къуватлу чІалар девирдин гъакимрин, вилик-къилик квайбурун, мулкдаррин рикІериз сухзавай хци рапар тир. Абур, гъелбетда, шаирдал ажугъламиш хъанай.

Сурхай ханди вичиз табий тушир ашукъдиз кар къун къетІна. Ада Саид вичин патав гъиз туна. Амма Саида хандиз рей ганач. Ам, жуьрэтдивди къил хкажна, Сурхаяз килигна. И вакъиа СтІал Сулеймана «Жувакай эхтилатда» икІ рикІел хкизва:

« - Лагъ са чІал! – лагъана кар-кеспи авачиз, рикІ акъатзавай ва муьжуьд паб авай ханди. Саида лагъана...

- Вуна хъсан лугъуда, вун, гъелбетда, устІар я, - лагъана ханди, амма вилер акъван ягъсузвилелди вучиз килигда?... Инал зи папар алайди чизвачни ваз?..¹

ИкІ лагъана, Сурхай ханди Саидан вилер акъудиз туна. Идалдини зулумкардин цІай къенач, ада вилер ивидай хъанвай ва вич уьткемдиз акъвазнавай Саидавай хабар къазва: «Гилад ваз аквазвани?» Руьгъдиз ажуж тахъай шаирди: «Аквазва», - лагъана, жаваб гана. Саидан викІегъвал акур ханди, адан вилериз къел ягъун буйругъна. ЯтІани, Саид вичин гафунилай элячІзавач, ада гужлу ванцелди, вилерай иви физ-физ лугъузва:

Эй эренлер, зи чарх къулухъ элкъвена,

¹ С. Сулейман. Хкъагъай чІалар. Махачкала. ДКИ: 1959. II-кѳаб. 295-чин.

Рагъ игисай уьмуър къакъудна хьи зи...
Икъван напак тир залум Сурхая
Даим шад вилер акъудна хьи зи.

Идалай гуьгъуьнизни Къ. Саида хандин аксиниз мадни хци чІалар
туькІуьрзава. Шаирдин са манида ихътин цІарар гьалтзава:

Буба авач зи къайгъуда акъадай,
Диде авач, чан хва лугъуз рахадай,
Вахни авач зи дерди – гьал аквадай,
Гъам-гъижранди рикІ кана хьи зи.

Сурхай ханди вичиз акси фикиррив ацІанвай шиирар туькІуьрзавай
Саидан вилер, вичин папариз ягъсузвилелди килигзава лагъана багъна кутуна,
акъудна. Амма и кардин гъакъикъи себеб Саидан эсерриз классовой
жигъетдай дерин метлеб ва адаз халкъдин арада еке гъурмет хьун тир.
Хандивай зулумкарвилелди шаир вичиз табиариз хъанач. Къвердавай Къ.
Саидан шииррин мана дерин ва хци жезва ва абурук, А. Агъаева лагъайвал,
бунтчивилин фикирар акатзава.

Чпин мана-метлебдиз килигна Къуьчхуьр Саидан эсерар са шумуд
жуьредиз пайиз жеда. Муьгъуьббатдин чІалар, аквадай гьаларай, ада
шаирвилини сифте камар къачур вахтунда туькІуьрайбур я. А шиирар
фольклордин ва вичелай вилик хъайи шаиррин манийриз мукъва я. Месела,
халкъдин мани:

Ви буйдиз кый, буйдал шумал,
Шумал буйдиз кый, гуьзел яр.
«КІанда» лугъуз алдатмишна,
Уьзуькъара хъуй, гуьзел яр.¹

¹ Лезгийрин фольклор. – Махачкала. 1941. 53-чин.

Къуьчхуър Саид: Элкъвена заз килигзавай
Хъ(и)пи катран вилериз кый.
Хкажна яхъ лацу гардан.
Яд гудайдан гъилериз кый».¹

Саидан муьгъуьббатдин чІалара рутулрин шаир Режебан
къошмайрилай тафаватлу яз ада социальный манадиз еке фикир ганва.
Режебан «Севдигуьм» шиирдай са бенд рикІел хкин:

Ви кІвал бушдиз акуна зун перт хъана,
Зи яр гъиниз фена, дагълар серт хъана?!
Жагъидалди дарман тежер дерт хъана.
ГъикІ давамрай чи рикІери, севдигуьм!

Къуьчхуър Саид: РикІ алай яр гъиляй къатна икІ фена,
Дерт къати жез Саидан рикІ ифена.
Садбур шехъиз, садбур чпиз кефина...
Къаралмиш хъуй ихътин девран, севдигуьм.

Муьгъуьббатдин эсерра Къ. Саида жуьреба-жуьре поэтический
такъатар ишелемиззава. Ярдихъ элкъвена шаирди адаз «шагъларин шагъ»,
«жейран», «марал» лугъузва. Саидан чІалара ихътин метафораярни гъалтзава:
«дерт къати яз Саидан рикІ ифена», «зи беденди цІай къуна» ва икІ мад.
Саидан эсеррин къуватлувал абур талукъарнавай тахсиркаррин тІварар къуна
лугъун ва халкъдиз абуруз акси экъечІуьниз эверун я. Гъавиляй абур
лезгийрин рикІелайни физвач.

Муьгъуьббатдин чІаларихъ галаз санал Къ. Саида зегъметчийрин
яшайищдикайни эсерар тукІуьрзава. Ада гзафни-гзаф вичин кылел атай
дуьшуьшрикай кхъизва, амма Саидан эсерар акъван гъакъикъатдиз мукъва я

¹ «Коммунист» газет, 2-сентябрь. 1962-йис.

хьи, абурун гьиссер са касдиз ваъ, вири кесибрин гегьенш къатариз талукъбур я. Абурун мана-метлеб дерин я. Шаирдин «Яц квахъун» ва «Дуст Жафераз» шиирин бинеда шаирдин вичин къилел атай дуьшуьшар гъатнава. Малум я хьи, дагъвийри, и жергедай яз лезгийрини, чпин майишатда гамишрикай, балкІанрикай ва яцарикай менфят къачудай. Иниз килигна абурукай са Къ. Саида ваъ, адалай вилик ва гуьгъуьниз хъайи шаиррини эсерар туькІуьрнава. Месэла, ашукъ Режебан «БалкІан», Етим Эминан «Тумакъ яц», Хуьруьг Тагъиран «Ябу» ва масабур къалуриз жеда.

Саидан «Яц квахъун» шиир, халкъдин лугъунриз килигна, икІ арадал атайди я. Ашукъдихъ са яц авай къван. Сурхай ханди инсафсузвилелди шаирдин вилер акъудайла ам азарлу жеда. Адан кІвалин майишатдиз килигдай кас амуькьнач. Къ. Саидан яц квахъда. И кар себеб хъана, ашукъди сатирадин къайдада шиир туькІуьрна:

Яц квахъна зи пуд югъ хъана,
Къуд лугъуниз хам хтаначни?
Чугур къван гъижранар вичихъ,
Сад артух са гъам хтаначни?!

«Дуст Жафераз» эсердани шаирдин яшайишдиз талукъ са вакъиадикай ихтилат физвай.¹ Саид хизандиз фу къазанмишун патал гзаф чкайра къекъвенай. Адаз рекъин юлдашвал Жафер лугъудай са касди ийизвай. Жаферани анжах Саида къазанмишайдан иесивал ийиз хъана. Шаирди са къадар вахтунда адан алчах амалар эхна ва эхирни и мердимазардиз са кар къун къетІна. Къ. Саида Жаферикай сатирадин шиир туькІуьрна, ам халкъдин вилик беябурна.

Лугъун лазим я хьи, Къ. Саидан философиядин ва социальный чІаларини лезги шииратда къетІен чка къазва. Ада вичин эсерра обществодин

¹ Рукописный фонд ИИЯЛ Дагестанского научного центра РАН. Дело 333, л. 1-3.

социальный кьурулушдин месэлайриз талукь суалар кьарагъарзава, гъа девирда инсанар сад-садаз кьарши кьве классдиз пай хьанвайди кьейдзава:

Садбуруз кьизил, садбуруз гимиш,
Садбуру мал хуьз, садбуру гамиш.
Дуьнья, вун нивди хьанва гуьруьшмиш?
Деврандикай пай хкудна хьи зи.

Гъа вахтара агъавалзавайбурухъ элкьвена, Къ. Саида «язух элдикай хабар кьан тийиз», «гуьлчименра чӀулав чайгъун» тунвайбуруз туьнбуьгъ ийизва:

Регьимсузри вучиз девран гьалзава?
Лап Искендер яз нефсинихъ ялзава.
Язух элдиз экуь дуьнья салзава.
Гуьлчименра чӀулав чайгъун жез, агъа.

И фикир вич зегьметчийрин патал алай шаирди «Цийи варз» эсерда мадни деринарзава. Ана Къ. Саида дуьньядикай пай атӀанвай, амма уьмуьрдал рикӀ алай буьркьуь шаирдин кьамат ганва. Ам экуь дуьньядал ашукь ва гьейран я, амма гуьзел тӀебиат ва адан гуьрчег рангар шаирдин вилериз аквазмач:

Къарагъна зун меселай кье,
Цуьк алай чӀур аквазвач заз.
Белки, ачух хьанватӀа экв?
Хуьр алай хур аквазвач заз.
Гъил кьекьуьрна жагъурна саз,
Тезенаг гьич аквазвач заз.
Ядай за са дертлу аваз,
Симерин нур аквазвач заз.

Шаирди таъсирлу рангаралди ханарин ва беглерин зулумкарвилерихъ эхир жедайдак умуд кутазва:

Сурхай хан - зи рехъ атІай киці,
Адахъ инсаф авай туш гъич.
Алпандин цІай ягъайди хъиз вич,
Ам ягъай тур аквазвач жал заз?!

Винидихъ чна къалурайвал, Къ. Саид яшамиш хъайи аям лезги халкъдин яшайишда виридалайни залан вахт тир. Хайи халкъдиз хъиз, шаирдизни гзаф азиятар аквазва. ГъвечІизмаз етим хъун, са руфуна твадай фу паталди гъурбатда къекъуьн, девлетлуйри истимар авун ва, эхирни, Сурхай ханди са тахсирни квачиз вилер акъудун – ибуру, вири санлай къачурла, шаир дериндай къарсурна, амма ам руьгъдиз ажюзариз хъанач.

Къуьчхуьр Саидан чІалар реализмдин тІалабунрив къадайвал туькІуьр хъанва. Шаирди гъакъикъи рангаралди «гъилер, беден ивид курут», «ивид вире авай гъуьлягъ», «келле буш» ва вичин «вилаятдани къаргъа рахазвай», «яхул шалдин ивидай хъайи лацу халат» алай, «чІулав рекъел пІир хъанвай» зулумкар Сурхай хандин суьрет гузва. Намерддин инсафсузвилер таъсирлудаказ къалурун патал шаирди устадвилелди контрастдин приемдикай менфят къачузва:

Яхул бармак чІулав рекъел пІир хъана:
Чи хуьр, уба вирана, уф чІур хъана,
Ругун чІугвар рат рушарин хур хъана,
Бес гъикъван хъуй и хар, тІурфан, къарагуьн?

Эгер винидихъ суьгъбетай шиирра Къ. Саид Сурхай хандикай раханватІа, «Агъаяр» эсерда вичи «кесибар саймиш тийизвай», «инсаф авачир», «мез туькъуьл» девлетлудан умимиламишнавай къамат ганва:

Вун иблис я, шайтІан я вун гунагъкар,
Чиркин я руьгъ, туйкъуьл я ви мез, агъа.
Кесиб саймиш тийиз, гъилле я ви кар,
Аквадач вун гъич дуьз рекъяй къвез, агъа.

Малум тирвал, Къ. Саид Азербайжандин гзаф хуьрера къекъвена. А. Назаревича къейдзавайвал, «Шаирдиз гъанин ханарин зулумкарвилерни ақунай. Ам гъакІни Малла Панагъ Вагъифан мусибатдин къиникъин шагъидни хъанай. Иниз килигна адан яратмишунар ханариз ва беглериз акси фикиррив ацІанва. Ам Сурхай хандиз виКегъдиз акси экъечІна. Саидазни, Вагъифаз хъиз, ханди эхиз тежер гуж авуна».¹

Дугъриданни Вагъифанни Саидан са уьмуьр ваъ, гъакІ яратмишунарни мукъва я. Къ. Саида Вагъифан яратмишунрин тежрибадикай, агалкъунрикай лезгийрин милли эдебият вилик тухунин карда еке устадвилелди менфят къачуна. Адан социальный лирикадин чІалар, Вагъифан къошмаяр хъиз туйкъуьр хъанва. Къ. Саидан шииррикай бунтчивилин хци фикирар хкатзава. Вагъифа вичин машгъур тир «Зун гъахъвилихъ къекъвена» къошмада вич яшамиш хъайи вахтунин феодальный алакъайриз акси экъечІзава:

Вучда и дуьньядикай са гъахъ-адалат авачир,
Пис, хъсан чпиз кутугай дуьз чкайрал алачир.
Дугъри инсан азмиш ийиз, алчахар ква кефиник,
Варлуяр намерд я, мерддан затІни квач хъи жибиндик.²

Къ. Саидни вичин «Эй, залум цІай», «Я алпанд цІай», «Авайвилиз хъурай лянет» шиирра ханарин адалатсузвал, зулумкарвал пислемеишунихъ галаз санал абурун хаинвилерихъ эхир хъунухъихъ тамарзу я:

¹ Назаревич А. 1000-летние узы дружбы, «Дагестан»: - Махачкала. 1959. С. 280.

² Поэты Азербайджана. – М. – Л., 1962. С. 196-197.

Авайвилиз хьурай лянет, кур байкъуш,
Ви а мурдар суфат низ хьуй бес кье хуш?
Гъилер, беден ивид курут, келле буш.
Бес мус жеда са гьахь-дуван, къарагъун?!

Гъелбетда, хандиз Къ. Саид такІан хьунин себеб шаир са халкъдин арада машгъур хьун тушир. Адалай алава яз, Къ. Саида вичин эсерра девирда агъавал ийизвабуруз, гьакимриз няне гузва, абурун намердвилер винел акъудзава, куьрелди, шаир халкъдин вилер ачухариз, жемят уяхриз алахъзава.

Халкъдин меслятчи Къ. Саида вичин чІалар бязи вахтара туьрк чІалал кхьинни дуьшуьшдин кар тушир, адаз Сурхай хандин чапхунчивилерикай Куьредилай кьеце яшамиш жезвай маса халкъаризни чир хьана кІанзавай.

Къ. Саид, бажарагълу шаир хьиз, чІалан зурба устадни тир. Адан манийриз дерин манадихъ галаз сад хьиз, гуьрчег кІалубарни хас я. Къ. Саидан эсеррин гьар са гаф, гьар са образ вичин тайин чкадал ала. Чешне патал «Эй, залум цІай» ва «Я алпанд цІай» шиирикай кье чешне гьин:

Ингье, тамаш саз кьур гъилер.
Зурзазва, вучин, эллер?!
Кье виляй зи ивид селлер
ДатІана кьвер гуж хьана заз...

...Тебиатдин гьалал-гьарам
Течир наши, я пехьи лам,
Ша майдандал, хутІун зи хам,
Девлер зулум гвай къарагуьн!

Эхиримжи бендина «ша майдандал, хутІун зи хам» лугьудай гафар гьалтун дуьшуьшдин кар туш. Къ. Саида диндин ругъанийри XIVлагъай

асирда яшамиш хъайи азербайжан шаир Насимидилай гьикI хам хутIуннатIа, рикIел хкизва.

Къ. Саида вичин рикIин ялавдикай масабурузни хабар гун патал еке устадвилелди обращенидин приемдикай менфят къачузва. ИкI, шаирди аллагъдихъ, дуьньядихъ, тIебиатдин къуватрихъ элкъвена лугъузва: «Аллагъ! Дуьнья икI вучиз ятIа яраб?»; «Дуьнья, вун нивди хъанва гуьруьшмиш?»; «Эй, эренлер, зи чарх къулухъ элкъвена»; «Я Шалбуз дагъ, эхиз тежер гуж хъана заз!»; «Я алпанд цIай, вуч я мурад?!»; «Эй агъаяр, фелекди зи яна къил».

Къ. Саида вичин манияр халкъдин вилик экъечIна аваздалди лугъудай, иниз килигна ада хуралай лугъудай шииратдиз хас тир тикрар хьунин, риторический суалрин, обращенидин ва маса жуьредин алатар ишлемишзава. Къ. Саидан яратмишунрин къуватлу терефрикай садни шииррин чIаларинни ва абур лугъудай аваздин, яни гъвадин арада сигъ алакъа хьун я.

Машгъур критикар тир Н. Капиевади ва В. Огнева гъахълудакъа къейднай: «Къуьчхуьр Саидан шиират мичIи йифиз цава экв авур сад лагъай гъед ва гележегда тIурфан жедайвилини сифте лишан я».¹ Абур ягъалмиш хъанач. Къ. Саидан поэзиядин гъетинин ишигъдикди Лезги Агъмедан, Етим Эминан ва масабурун яратмишунри чи халкъдиз мадни гужлу экв гана.

¹ Капиева Н. Огнев В. Поэты старого Дагестана. В кн.: «Дагестанские лирики» - Л., 1961. С. 17.

ЛЕЗГИ АГЪМЕД

(1762-1840)

Бажарагълу шаир ва ашукъ Лезги Агъмед (адан тІвар Бекер тир) виликан Самур округдин Къурушрин хуърйя я. Адан жегъил вахтар Къуба уезддин Вурварин хуъре кыле фенай.

Л. Агъмеда медресайра кІелна, гъа вахтарин адет тирвал, араб, фарс, туърк чІалар ва жуъреба-жуъре илимар чирна. Лезги Агъмедан алакьунрикай, шаирвилин бажарагъдикай, ватанда хъиз, Азербайжанда, Эрменистанда малум тир.

Азербайжанрин эдебиятдин тарихдай чир жезвайвал, Лезги Агъмед гъа девирдин азербайжанрин машгъур шаир ва ашукъ Хесте Къасумахъ галаз шиирралди гъуъжетриз экъечІнай. Х. Къасум а вахтара Дагъустандани Эрменистанда машгъур тир. Адаз эрменийрин ашукърин «дэдэ», яни «истеклуди», «устадрин уstad» Къасум лугъудай. Ихътин гъуърмет къазанмишун патал ашукъдихъ къетІен алакьунар хъун лазим тир. Лезги Агъмедани, абурун арада хъайи гъуъжетра, Къасумаз еке гъуърметдивди «дэдэ» Къасум лугъузва.

Дугъридани абур сад-садахъ галаз гуъруьшмиш хъана ва Хесте Къасумахъ галаз «дейишме» («гъуъжет») Лезги Агъмеда ихътин гафаралди башламишна:

Вун хвашкалди, уста Къасум, шад я чун,
Ша майдандиз, элдин гъуърмет авайди.
Машгъур хъанвай ашукърикай сад я вун,
Лезги Агъмед я вахъ галаз рахайди.

Хесте Къасума лезги шаирдиз жаваб гузва:

Лезги Агъмед, ви тІварни чаз машгъур я,
Ваз жаваб гуз зун майданда гъазур я.
Заз чидайди фагъум, фикир, сабур я,
Аквазва заз вун дамах гваз атайди.

Лезги Агъмеданни Хесте Къасуман арада акъажунар хъайиди чаз XIX лагъай асирдиз чапдай акъатай къанни цIукъуд бейтиникай ибарат гъуьжетдини субутзава.¹ Абурун гъуьжетрин чIалар советрин азербайжандин печатдани акъатнай. ИкI, «Ашукъар» (- Баку. 1937. Т-1, 124-129-чинар) ктабда стха халкъарин ашукърин къуд дейшме акъуднава. Лезги Агъмедан ирс кIватI хъувуник М. Къуруша ва Къ. Фаталиева чпин пай кутунва. Абуру жагъурай Лезги Агъмедан эсеррикай вад шиир «Дуствал» (- Махачкала. 1965. №2) альманахдиз акъатнава.

Чаз малум эсеррай аквазвайвал, Лезги Агъмедахъ вичин хатI, шаирвилин жигъир авайди ашкара я. Адан яратмишунар мана-метлебдиз каилигна са шумуд жуьредин пай жезва. Сифтени-сифте гъуьжетрин чIалариз килигин.

Шииралди акъажунар дуьньядин вири халкъарин литературайра гьалтзавай лап гегъенш са жуьре я. Гъужетар неинки са фольклорда, гъакI эдебиятдани гьалтзава. ИкI, чи халкъдин сивин яратмишунра дуьшуьш жезвай гададини руша шииралди ийизвай суьгъбетар дайишмедин къайдада тукIуьр хъанва.

Эдебиятда Ялцугъ Эминанни Дербент Гуьлбаран, Мирзе Гъасананни Гъажи Абдурагъманан, СтIал Сулеймананни Хпедж Къурбанан ва маса шаиррин арада хъайи акъажунар чи шиират ахтармишзавайбуруз хъсандиз малум я. Амма гъуьжетрин къайдада яратмишнавай чIаларикай гзафни-гзаф ашукъри менфят къачунай.

Гъуьжетриз чпизни къве жуьре ава: сад лагъайди, къве ашукъди, я къве шаирди са темадай (месэладай) шиир тукIуьрда ва жемьтдин вилик лугъуда. Абурукай ни дерин фикир гуьрчегдиз ачухарайтIа ва ам хуш гъавадалди, ачух сесиналди лагъайтIа, гъада гъалибвал къазанмишдай. Къвед лагъайди, къве ашукъди сада-садаз мискIалралди, шиирдин жуьреда, нубат-нубатда суалар гудай. Жаваб гуз тахъайда вич кIаник акатайди хиве къадай ва вичин сазни муькуь ашукъдиз багъишдай.

¹ Гъа гъана. 271-273-чинар. ССКГ – Тифлис. 1894, т.19. С.271-273.

Шаирри ва ашукъри акъажунар авуниз са себеб мадни ава. Куьгъне вахтара хуьруьз къерехдай ашукъ атайла, ада жемьтдин вилик ихътин месэла эцигдай: эгер хуьре адахъ галаз гьуьжетдиз экъечІдай ашукъ тахъайтІа, чкадин агъалийри мугъманди тІалабай къадардин харж къватІун лазим тир. Иниз килигна гъар са хуьре вичин ашукъ хьун чарасуз яз гьисабдай.

Гьуьжетар, адет яз, гзаф жемьт алай чкадал кьиле фидай. Гьикъван гзаф халкъ кІватІ хъайитІа, ашукъар гьакъван гьевеслу жедай ва «театридиз элкъвезвай» тамашади жемьтдиз къдарсуз таъсирни ийидай. Идалай гьейри, ашукъри туькІуьрзавай манийрин рифма, везин ва аваз са жуьреда кьиле фин лазим тир. Ашукъриз гегъенш чирвилер, шаирвилин ва музыкадин рекъяй еке устадвал хьун чарасуз тир.

Лезги Агъмеданни Хесте Къасуман малум гьуьжетар мискІалрин жуьреда кьиле физва. Лезги Агъмеда икІ башламишна:

Лепе тежез рагъул жерди вуч гьуьл я?
Гъи багъманчи цІикъвед багъдин векил я?
Виридалай яргъалди гъи мензил я?
Вуч я югъ – йиф вич ахвара авайди?

Хесте Къасума жаваб гузва:

Лепе тежез рагъул жерди гуьгьуьл я.
Багъманчи рагъ цІикъвед багъдин векил я.
Лап яргъалди гъетерал фир мензил я.
Къван я югъ – йиф вич ахвара авайди.

Лезги шаирди вичи гузвай суалар къвердавай заланарзава, Хесте Къасум кІеве тваз алахъзава.

Уста Къасум, жаваб це зи суалриз:
Вуч я вири рангар хасди жамалдиз?
Квекай я цав, гъваш къван жуван хиялдиз,
Хрун тавур гам чидани авайди?

Хесте Къасумни кисзавач:

Лезги Агъмед, жаваб я ви суалдиз:
Хас я гъар са ранг гатфарин жамалдиз.
Нурдикай я цав – гъизва за хиялдиз,
Гуълчимен я гамунин ранг алайди.¹

И винидихъ къалурай жуьреда абурун гъуьжетар яргъалди кьиле
финай. Амма гъи бейт къачуртІани, Лезги Агъмед дугъриданни дуьньядин
гъаларикай уях кас тирди малум жезва. Азербайжан ашукъди Агъмедан вири
мискІилралди вугай суалриз дилаварвилелди жавабар гана. Эхирни Хесте
Къасумални лезги ашукъдиз суалар гудай нубат къвезва:

Куь кхьида чарни къелем авачиз?
Вуч къав я ам даях-дирек, цал квачир?
Вуч рангар я ягъай рангар алачир?
Вуч я гъилер, кІвачер квачиз хадаиди?

Лезги Агъмеда жаваб гузва:

РикІ я герек тежедаиди къелем, чар .
Даях-дирек квачирбур я генг цавар.
Яргъи рушан ирид ранг я а рангар.
Къиб я, гъилер, кІвачер квачиз хадаиди.²

Азербайжан ашукъди эцигай къвед лагъай суални деринди ва маналуди
тир:

Вуч я даим чи уьмуьрдиз уртахди?
Вуж я гъахъвал, дуьзвал чІурдай алчахди?
Лагъ вуч ятІа гъар гъамиша уяхди,
Дуьньядикай вичиз хабар авайди?

¹ Лезгийрин поэзиядин антология. – Махачкала: ДКИ. 1978. 94-чин.

² Гъа гъана. 96-чин.

Лезги Агъмед чашмиш хъанач:

Чал я даим уьмуьрдиз уртахди.

Буьгътанчи я дуьзвал чурдай алчахди.

РикI я, гьелбет, гьар гьамиша уяхди,

Дуьньядикай вичиз хабар авайди.

Хесте Къасум Лезги Агъмеда гайи жавабрал рази хъана ва яргъал фейи
гьуьжетар ада еке гьуьрметдивди куьтягъарна:

Лезги Агъмед, гаф авач ви камалдиз,

Мад рахунар ийидач за яргъалди.

Аквада чун, мажал гурай ажалди,

Дуствилелди зун я ви гьил къадайди.

Муьгьуьббатдин шииррайни Лезги Агъмед вичихь алакьунар авай
шаир яз аквазва. Эгер гьа девирдин шаир Ихрек Режеба ярдин тарифдайла
художественный образар гзафни-гзаф РагъэкъечIдай патан халкъарин
шииратдай къачузватIа, Лезги Агъмеда художественный алатар дагъвийрин
гьакъикъатдай къачузва. ИкI, шаирди «Шекер хьтин» эсерда ярдин милайим
«хъвер дуьдгъвер хьиз хуш я» лугъузва. Сад-садал ашукъбур ада, адет
тирвал, «билбилдивни цуькведив» ваь, «чижеривни цуькведив», «чайдивни
шекердив» гекъигзава. Шаирди чIугунвай шикилни вилериз аквадайвал ва
рикIи гьиссдайвал ганва:

Ви гуьгьуьнай экъечIдач зун

Къизил акур заргар хьтин,

Заз вун кIан я, бес за гьикIин,

Чижрез кIандай цуьквер хьтин.

Ваъ лугъумир, яр яхъ жуваз,
Лезги Агъмед, Бекер хътин,
Ам ширин я виртЕдилай,
Чайдихъ хъвадай шекер хътин.¹

Лезги Агъмеда «Хабар туш» шиирда (ам халкъдин манийрин къайдада туькІуьр хъанва) лезги гъакъикъатдай къачунвай шикилар ишлемишзава:

Къве сят я, къве дишегъли рекъеллаз,
Суйгъбетзава ацІай кварар къуьнеллаз...

Шаирди тажублу тешпигъдин суьретарни кваз гъизва:

... Хвер алахъиз кварциз ухшар сивяй...
...Са кесибдиз кавхадин руш кІан хъана,
Акъвазнава цлан цунув къван хъана...

Лезги Агъмедан муьгъуьббатдин шиирайни, виликан ашукърин эсеррай хъиз, бедбахт уьмуьр аквазва. Ада «Хъел хъана хъи» шиирда кІанибур сад садавай кесибвал сеbeb яз къакъатзавайди къейдзава:

Аман вахар, я чан дустар,
Зи адахди хъел хъана хъи...
...Чидай ахътин сеbeb авач,
За чІурай са эдеб авач,
Я кин ва я гъезеб авач,
Яр такваз энгел хъана хъи...
...Заз чиз, адаз ава илчи,
Зи жибин буш, гъил я ичІи,
Лугъузва Агъмеда вичи:
- Хер даим рикІел хъана хъи.²

¹ «Дуствал». – Махачкала: ДКИ 1965. №2, 102-чин.

² Гъа гъана. 103-чин.

Лезги Агъмед, вичин девирдин шаир Къуьчхуър Саид хъиз, зегъметчи халкъдин терефдар ва «къуллугъчи» хъана. Зулумкар Сурхая вичин жалатІрив инсафсузвилелди Къ. Саидан вилер акъудиз турла, хандиз аксибурун къадар мадни артух хъана, ада Къ. Саидаз вагъшивиледи авур гужуни гзафбурун рикІер ажугъдив ацІурна. Абурун арадай Лезги Агъмедан къати ванци хандин мурдарвал иллаки таъсирлудаказ дуьздал акъудзава:

Агъ, мазарат, гъикІ гъана и хабар на,
Келледиз къан, мецез яна къабар на,
Я залум хан, къалур ийиз зарбар на.
Ашукъди вуч къан авуна къала ваз.¹

Хандин инсанфсузвал гъатта тІебиатдизни агъур хъана:

Ван хъайила, дагъдин свалар лал хъана,
Алван цуьквед винел чІулав хал хъана,
Къацу векъер къурана къал-къал хъана,
Агъмедаз пис къуьд атана гад амаз.

Хандиз Къучхуър Саидан гъилияй акъудиз кІан хъайи «азадвилин чуьнгуьр» Лезги Агъмеда уьткемдиз хкажайди шиирдай ашкара я:

Ашукъ фида, чуьнгуьр тада аманат,
Лагъай гафар мецери гуз риваят,
Саидан кар къамир дуьшуьш, аламат,
Чилин винел я хан, я бег-сад амаз.

Хайи халкъдин гъалдикай ийизвай фикирар Лезги Агъмедан филофиядин хиялрив ацІанвай шииррайни малум жезва. ИкІ, ада ярдихъ

¹ Гъа гъана.

элкъвена, цава авай булутар хьиз, вилерикай квахьдайдахъ инанмишвал ийизва:

Ханвал ахьтин рекьин тийир къуллугъ туш,
Талагърай хьи, вичин карни шулугъ туш,
Къасасдин къан мугъман жеда, азизди.

Лезги Агъмеда халкъдин сивин яратмишунрин ва виликан шиирин тежрибадикай вичин вахтунин тПалабунрив къадайвал менфят къачуна. Адани, Къуьчхуьр Саида хьиз, чи литературадиз дерин фикирар, идеяр гъана ва гележегдин шаирриз зурба таъсирна.

XIX лагъай асирда мана-метлебдин ва художественный жигъетдай ашукьрин шииратдин тежриба Рухун Алиди, Ахцегъ Мирзе Алиди ва масабурну вилик тухузва.

ЯРАГЪ МЕГЪАМЕД-ЭФЕНДИ (1770-1840)

Машгъур алим, шаир, общественный деятель, Дагъустандин халкъар азадвилин женгиниз къарагъарай регъбер Ярагъ Мегъамед, Къуре Магъалдин Вини Ярагъа, Гъажи Исмаил-эфендидин хизанда 1770-йисуз дидедиз хъана.

Ада сифтедай бубадин гъилик, гуьгъуьнай Ахцегърин, Вини СтІалрин, ЦІахуррин, Согърат хуьруьн медресайра Шаркъ патан чІалар чирна, жуьреба-жуьре илимрикай дерин чирвилер къачуна. Адан рикІ алай муаллим Ахцегъ Магъарам-эфенди тир. Алимвилин дережадив агакъайла, Ярагъ Мегъамеда хайи хуьруьн медресада кІвалахзава. Адан медреса чирвилерин зурба макандиз элкъвезва.

Вини Ярагърин медресадиз Дагъустандин ва Ширвандин хуьрерай кІелиз гзаф жегъилар къвез хъанай. Ана машгъур устаздин гъилик Аваристандай, гележегда чпикай Дагъустандин сифте имамар хъайи, Къазимегъамеда, Шамила, Къуре дередай Алкъвадарви Гъажи Абдулагъ-эфендиди, Къуба патай Хас Мегъамеда, Тагъиржал Эмиралиди ва мсб. кІелна, жуьреба-жуьре илимрай, тІарикъатдай (азадвилин цІийи илим – Гъ.Г.) гегъенш чирвилер къачуна.

Са куьруь вахтунда КъетІен бажарагъ авай Ярагъ Мегъамеда, алимди ва азадвилин женгинин регъберди хъиз, Дагъустандин вири пипІера гуьрмет къазанмишна, ам эфенди, мударис, муршид, имам ва шейх – чІехи тІвариз лайихлу хъана.

Ярагъ Мегъамеда неинки са азадвилин «цІийи илим» арадал гъана, ада гъакІ вичин рухваяр галаз урус пачагъдин колонизаторвилин сиясатдиз акси женгерани иштиракна. Гъавилай шейх вич, адан руьгъдин ирс, гъа вич яшамиш хъайи девирда хъиз, алай аямдани Дагъустандин халкъариз багъа ва итеклу я.

Дагъустандин сад лагъай имам хъайи Къазимегъамеда вичин муаллимдикай икІ лагъанай: «Зи вилик чинай аламатдин нур авахъзавай муршид акъвазнава. Заз адан рехи хъанвай, лацу жив хътин чуру, руьгъ ва

рикI, цIу хьиз куз, цIай акъатзавай алапатдин вилер аквазва; ада са гъиле Къуран къунва, муькуь гъил зав вугузва».

Чехи устаздин Исмаилни Исаць рухваярикайни Лезгистанда машгъур арифдар алимар хъанай. Абуруни тарихдин цIийи шартIара бубадин баркаллу рехъ давамаруналди хайи халкъдиз къуллугъна.

Дагъустандин тарихда дерин, квахъ тийидай гел тур, зурба алим ва арифдар Ярагъ Мегъамед-эфенди 1840-йисуз Согърат хуьре кечмиш хъана. Зияратдиз элкъвенвай адан сурни гъа хуьре ава.

Ярагъ Мегъамед мукъувай чидай Къазикумухви алим Жамалдина рагъметдиз фейи устаздикай икI лагъанай: «Иман вири тарифриз лайихлу дагъ, жанаби, чи шейх я».

Шамилан катиб хъайи Мегъамед Тагъир аль-Карахиди и перишан хабардикай «Ам (Ярагъ Мегъамед – Гъ.Г.) чун къутармишай кас я, ам къиникъ чун патал еке бедбахтвал я».

Ярагъ Мегъамедан уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ дериндай ахтармишай писатель ва машгъур философ Агъед Агъаева¹ чи тарих къве патал пайзава: Ярагъ Мегъамед къведалди ва ам хъфидалалай къулухъ. Дугъриданни и гафар бушбур туш. Чехи устаз рагъметдиз фейилай къулухъ дагъви халкъарин уьмуьрда, медениятда, майишатда хъсан патахъ зурба дегишвилер хъана.

Чехи алимди яратмишунрин ирс гъелелиг тамамдиз кIватI хъувунвач. М. Мавраеван чапханада «Шейх Ярагъдин эсерар» тIвар алаз (Темир-Хан-Шура. 1910) классический араб чIалал ктаб акъатнай. Ана Мегъамед пайгъамбардикай кхъенвай поэмани руьгъдикай теснифнавай философиядин трактат ганва. Гъайиф хьи, абур гилалди я урус, я лезги чIалариз таржума авунвач.

Чаз малум къве шаир бажарагълу чIалан магъир устад Арбен Кардаша лезги чIалаз таржума авуна, чапдиз акъатнай.² Сифте шиир – «Ахцегъ Мирзе

¹ Агаев А. Г. Магомед Ярагский. Мусульманский философ. Поборник веры, свободы, нравственности. – Махачкала. 1996.

² Къардаш А. Юкъ. – Махачкала: ДКИ. 2010, 472-473 – чинар.

Алидиз» - вичин дуст, машгъур шаир, чӀехи алим, зурба жерягъ ва Ахты – пара магъалдин къазидиз бахшнава. Ана вичин ватанӀгълидин алакӀунрикай шаирвилин бажарагӀдикай, адан камаллувиликай шикиллу чӀалалди раханва:

И устаддин зурбавилиз гӀич авач къадар,
Пехилдайди, гӀейрандайди я гӀар са цӀар.

ГӀар гӀарфуна куътягъ тежер жем хъанва камал,
КӀелзавайдаз къалуриз ракъинин жамал.

Къвед лагӀай – «Стхадиз» - шиирда чӀехи арифдарди, стхадихъ элкӀвена, дагӀвийриз савадлувал хкажуниз, илимар чируниз, дуьньядикай хабардар хьуниз эверзава:

КӀела, стха, гӀар макъамда абурлу жервал,
СинагӀарани азабра вун сабурлу жервал.

ГӀакъван на къазанмишиз хъайтӀа чирвал,
ГӀакъван сабур бахшда ваз гӀакъикъат тирвал...

И важиблу фикир шаирди мадни деринзава:

Алимривай жузуз жува шак алай сирер,
ПайгӀамбардин гӀадисаяр чира на иер.

Сабурлу хъухъ, рикӀевай кар тефейла къилиз,
Зун къулавай къакъатайла, за эхайди хъиз.

Ярагъ МегӀамедакай Европадин, Шаркъ патан, Россиядин XIX лагӀай асирдин алимри Кавказдин ва ДагӀустандин тарихдикай кхъенвай ктабрай

жуьреба-жуьре делилар жагьида. Алимдикай кьиметлу малуматар Алкъвадар Гасанан «Асари Дагъустан» (Махачкала.1929) ктабдани ганва.

Чехи устазди гележгдин несилриз дерин метлебдин весиярни тунва. Са кьве чешне гъан: «Иманди инсан кьуватлу ийизва, имансузвилини алчахар», «Къаних нефс инсандиз душман я, ада инсандин кьилел тегьидай бала авач»; «Алатсузвилихъ галаз женг чӀугу, амма жувни адатлу хьухь!»; «Женг чӀугу, куьнни азад жеда?»; «Женг чӀугвадай вахт атайла, жуван эркеквал кьалура!»; «Иман азадвилини тарцел экъечӀзава, азадвал – душмандин ивидал» ва мсб. Абуруз баянар гун лазим кьведач, чӀехи алимдин фикирар ашкара я.

Советрин девирда хьендик акатай Ярагъ Мегьамедакай алатай асирдин эхиримжи йисара алим ва публицист А. Агъаева, пуд вишелей артух архивра «къатканавай» документрикай менфят кьачуна, лезги халкъдин кьегьал хцикай кьиметлу ва дерин манадин ктаб кхьена, Дагъустандин машгьур ватанпересдал «чан хкана». Ярагъ Мегьамед-эфенди дагъви халкъарин рикӀера гьамишагъ дамахни даях яз амукьда.

АХЦЕГЪ МИРЗЕ АЛИ

(1771-1858)

Шаир, чѐхи алим, зурба жерягъ ва общественный деятель Мирзе Али Ахцегъа арифдар Мегъамед-Шерифан хизанжа 1771-йисуз дидедиз хъана. Бубади адав кѐлиз тазва. Сифте тарсар ада Мегъарам-ѐфендидивай хъачузва. Адалай гуьгъуьниз Араканви Саид-ѐфендин, Шиназ Саид-ѐфендин, Хачмас Саид-ѐфендин гъилик кѐлна, жуьреба-жуьре илимрай чирвилер къачуна, араб, фарс, туьрк чѐалар чирна. Илимрал ва шиирар яратмишунал рикѐ алай жегъил, Алкъвадар Гъасан-ѐфендиди лагъайвал «халис алим ва зурба шаир яз» хъайи хуьруьз хтанай. Мирзе Алидикай Ахтыпара магъалдин къази жезва.

Петербургдай вичин буба Самур округдин начальник хъайи Николай Ротан патав каникулриз хтай Нина Рота (адан 19 йис тир – Гъ.Г.) рикѐл хкунрин жуьреда кхъенвай «Дева гор» (Махачкала, 1995-йис) къвечѐи ктабда Мирзе Алидикай икѐ кхъизва: «Ам жерягъни тир катибни, шаирни тир округдин къилин судьяни. Ширин мецел фасагъатдиз рахадай Мирза Алидиз акъулувилелни чирвилерал барабар кас авач» («Дева гор» ктабдай).

Жегъил рушан рикѐл хкунра алимдин акунар, адал алай пек-партал, ам яшамиш жезвай кѐвалин къене падни кваз ганва: «Къилел бухар бармак, черкес чухвай алукънавай Мирзе Али мугъманперес дагъви тир... Адан мугъманхана кѐвалин шкафра цѐудралди гъилин кхъинрин ва гзаф къадар чапдай акъуднавай виликан девиррин шаиррин ктабар рикѐ алаз хуьзвай ва абур виридалай зурба девлет яз гъисабзавай...

Ам чѐхи гъуьрметдивди урусрин тарихдикай ва ѐдабиятдикай рахадай, Пушкинанни Лермонтован яратмишунар чидай ва абур вахтсуз кечмиш хьуникди гъайиф чѐугунай» (Н. Ротан «Дева гор ктабдай»).

Яхѐѐур йисуз къван Ахтыпара магъалдин къази хъайи Мирзе Алиди, вич къунши ханлухрихъ галаз рафтарвал ийиз алакъдай кас язни къалурнай. Тарихди жуьреба-жуьре вакъияралди тафатлу, феодальный

къарищугъвилерин дявевяр физвай девирда М. Али вичи къазивал ийизвай магъалдин аслу туширвал хуьз алахънай.

М. Али дерин чирвилер авай, гъахъвал гвай ва хадкъдин арада гъуьрмет авай къази хъуниз килигна, къунши магъалрин, хуьрерин арада къал-макъал, гъуьжетар хъайи чІавуз адан патав меслятар ийиз къведай.

Алимвилин ва шаирвилин кІвалахдал хъиз, М. Али уьмуьрдин эхирдалди муаллимвилин кардални машгъул хъанвай. Адан медреса Дагъустандин секретарилай къерехда авай чкайрани машгъур тир. Алимдивай грекрин философия, география, физика, астрономия ва маса илимар чирай Алкъвадар Гъасана М. Алидин медресадиз «чирвилерин макан» лагъанвай. Дугъриданни анаг чирвилерин хазилахана хъайиди а медресада кІелай Алкъвадар Гъасанакай, Ахцегъ Гъажи Абдурагъманакай ва масабурукай чІехи алимар хъунини тестикъардай мумкинвал гузва.

Шаирдин уьмуьрдин рекъикай рахадайла, аданни Сурхай хандин, Аслан хандин ва имам Шамилан рафтарвилерикай лагъана кІанда. А. Гъасана кхъизвайвал, «Мирзе Алиди 1813-йисуз Сурхай хандиз тарифдин чІал багъишнай. Гуьгъуьнай Сурхай хандин чкадал хъайи Аслан ханди гъа чІал себеб яз Мирзе Али дустагъна, хъуьтІуьн мекъи вахтунда пек-партални алаз мурк къунвай вире туна, адаз зулумарна».¹ И вагъшивал авунин себеб ачухардай делилар гъелелиг малум туш, амма Къазикъумухда ва Куьреда агъавал авур Аслан хан Мирзе Алидиз душмандиз хъиз килигзавайди ашкара я.

А. Гъасана къейдзавайвал, имам Шамил 1848-йисуз Ахцегъиз атай чІавуз, ада Мирзе Али дустагъна ва Кефер патан Дагъустандин Ириб хуьруьз ракъурна. Ана яшлу алим залан шартІара зинданда хъана. Шаирди вичиз «регъимсуз залумри» авур къастарикай тагъсирлу чІалар тунай. Инал Д. Агъмедован «Светлая звезда Мирза Али аль-Ахты» (-Махачкала. 2002 г. С.30) ктабдай са чешне гъин:

Зун виликдай азад ва вирида гъуьрметзавай инсан тир,

¹ Алкадари Г.Э. Асари Дагестан. – Махачкала. 1929. С. 150.

Абуру (Шамилан гъилибанри – Гъ.Г.) завай азадвал
къакъудна,

Зун абуру фуруз гадарна.

Абуру заз датІана эх тежедай зулумарзава,

Абуру заз кичІерар ва къурхуяр гузва...

Абуру завай дуьньядин эквни йикъан ишигъ

къакъуднава...

Ахцегъ шаирди ийизва шикаят:

Я Аллагъ! Шумуд сеферда абуру завай вири затІар

къакъудна!

цІарба-цІар таржума ктабдин автординди я

А. Гъасана Шамил шаирдив икІ эгечІунин себеб адаз Мирзе Алидин бязи чІалар бегенмиш тахвун яз гъисабзава.¹ Амма гъакъикъатда М. Алидиз къастар авунин себеб ам урус пачагъдиз ва чкадал алай адан векилриз акси экъечІ тавун тир.

А. Гъасана М. Али «гъавурдик квай, дуьнья акур, вичин кьилел жуьреба-жуьре дуьшуьшар атай кас хъайиди» къейдзава. Гъелбетда, дуьядин уькІуь-цурудан гъавурдик квай, тарихдин гъар жуьредин вакъиайрин шагъид хъайи алим халкъдиз дуьз рехъ къалуриз алахънай. Ахътин рехъ, М. Алидин фикирдалди, дагъви халкъар Урусатдихъ галаз сад хъун, абур дуствилелди яшамиш хъун, савадлувилихъ ялун тир.

«Вичиз барабар кас авачир тербиячи, гъахъвилини сагъиб, инсанвилини чешне» Мирзе Али 1858-йисуз кечмиш хъайила, А. Гъасана адаз бахшнавай пашман шиир-эллегия кхъенай. Таржума Г.Садыкъидинди я:

МичІи хъанва кьве вил кье зи

Накъвар селлер атана.

Марифатдин хазина чи

Гару яна чІкана.

¹ Гъа гъана. 151-чин.

М. Алидихъ араб, фарс ва туърк чІаларал кхъенвай ктабар, илимдин маса кІвалахар, дидед чІалалди теснифнавай шиирар, «ГІиб», «Хъурхъ» ва «Диван» ктабар гьелелиг жагъуриз хъанвач. Чаз малум шиирай аквазвайвал, М. Алидин яратмишунар ам вич яшамиш хъайи дпевирдихъ галаз алакъалу я. Шаир вич датІана гьерекалда авай. И месэладин гъакъиндай Ф. Садыкъидин фикир гъахълуди я: «Дагъустандин азадвилин женгинихъ М. Алидин рафтар гъамиша сигъалди ва ян тагайди хъанач. Адахъ ян гунар, шаклувилер хъана, я ам гъамишалугъ Урусатдин къизгъин терефдарни хъанач».¹

Гуьгъуьнай дуьньядикай хабардар, тарихдин прогрессдин гъавурда гъатай М. Алиди Урусатдихъ галаз дяве тухвана кыле тефидайди, гъакІ метлебуз иви экъичзавайди къатІайла, ам дагъвияр Россиядик экечІунин фикирдал атанай. Гъа кар себеб хъана ам Шамила душтагъни авунай.

Машгъур арабист М. Гъайдарбекова тесникъарзавайвал, дагъустанви алим Гъасан Гузунова кІватІай М. Алидин шииратдин жуьреба-жуьре жанрайрин (къасыда, элегия, сатира ва мсб.) классический араб чІалал яратмишнавай шииррин са агъзур цІар авай «Диван» (кІватІал) РАН-дин ДНЦ-дин Гъилин кхъинрин фондуна хуьзва. Гъайиф хъи,и руьгъдин къиметлу девлет къени кІелдайбурун гегъенш къатарив агакънавач.

М. Алидин малум яратмишунар къве девирдиз пайиз жеда. Сад лагъайди - XIX лагъай асирдин сифте къанни цІуд йис ва къвед лагъайди – адан уьмуьрдин эхиримжи къанни цІуд йис. Эгер сифте девирда ада суфийрин яни диндин, эхиратдин месэлайрикай кхъизвайтІа, къвед лагъай девирда яратмишунрин чагъинда авай шаирди вичин вилериз аквазвай гъакъикъатдикай, халкъдин яшайишдин шартІарикай шиирар теснифзава.

Шаирдин яратмишунрин сифте девирдик, шаксуз, Арбен Къардаша таржума авунвай «Я Ребби...», «Пайгъамбардин тариф» (А. Кардаш. Юкъ. – Махачкала: ДКИ. 2010-йис, 474-475-чинар) чІалар акатзава. Мирзе Алиди и

¹ Садыкъи Ф. Мирза Али аль Ахты ва дагъвийрин милли азадвилин гьерекал. «Дуствал» - Махачкала – 1980, №4, 101-чин. Гъа и макъаладин авторди М. Алидикай филологиядин илимрин кандидатвилин тІвар къачудай дисертацияни кхъенай: «Традиции арабской классической литературы и творчество Мирзы Али Ал-Ахты (1771-1858)» - Москва. 1984.

эсерра рикІин сидкьидай Аллагьдин тарифзава, ам вичин рикІяй «кьейилани акъатдач» лугъузва:

Я Ребби, и дуьньяда зи куьмек, тедбир вун я, вун,..
Гъар са касдиз далу кІанда, зи даях тек са вун я, вун...
Гъар са затІ вавай тІалабзава – гудайди ам вун я, вун
Виридалай вине авай акьул тамам вун я, вун.

Аллагъ тааладикай хьиз, шаир чІехи гьуьрметдив Мегьамед пайгьамбардикайни рахазва, вучиз лагъайтІа, адал Аллагьдин рикІ ала ам «рагъни варз, алемрин нур, ирид цавар», виридаз «дава-дарман» я. Пайгьамбар я инсаниятдиз Аллагьдин гьахълу рехъ кьалурзавайбур:

Сад Аллагьди кьалай рекъяй фидайди са вун я,
Чаз рикІ алай пайгьамбар яз чидайди са вун я,
Гуьзелвили дун дуьньядал гьидайди са вун я,
Зунни амай гунагькарар хуьдайдини са вун я,
Аллагьдин са нуькверни туш вун кван пайгар, я расул.

Къвед лагъай девирдик М. Алидин «ГьикІин», «Къеледай», «ЗатІ туш», «Подпоручиквили чин ва чергес-чухва гайила кхьей чІал», «Вахт я им», «Магьарам-эфендидиз» ва маса чІалар акатзава.

Вичин рикІ алай муаллим Ахцегь Магьарам-эфенди кечмиш хьайила туйкІуьрай эллегияда М. Алиди гзафни-гзаф гьакьикъатдай кьачунвай художественный такьатар, яни образар, ишлемишзава. Магьарам-эфендидин кьамат ада «цава авай вацраз», «халкьдиз ишигь гайи ракъиниз», «чирвилерин ва акьулдин булахдиз» тешпигъзава. Ихьтин художественный алатар шаирдин насигъатдин ва муьгьуьббатдин чІалара мадни гегьеншдиз дуьшуьш жезва.

Късыдадин кІалубда аваз яратмишнавай «ГьикІин» шиирда Мирзе Алиди инсандин винел патан акунриз ваъ, адан къилихдиз, акбулдиз килигна къимет гун лазим тирди къейдзава. Ада намердвал, инсансузвал, хаинвал русвагъуналди, гъар къвед лагъай цІарце «гьикІин» лугъур суал эцигиз (идалди шаирди кІелдайбурун фикир эсердин манадал желбзава), гъакъвал, намуслувал тестикъарзава, халкъдиз къуллугъ авуниз эверзава:

Са касдихъ гъи, ар авачІа, жедач эсер, бес гьикІин?!

Къавахдин тар ятІан гужлу, гудач бегъер, бес гьикІин?!

Са инсандик итимвилин квачир бере са лишан,

Гудач халкъдиз хийир, гъиляй къвез виш гъунар, бес

гьикІин?

...Ахцегъ шаир,ви гафаркай тек вад касдиз жед такІан,

Пис кас варз хъиз акуртІани, гуз туш эквер, бес гьикІин?!

Гъ. Садыкъидин таржума

М. Алиди муьгъуьббатдин темадизни еке фикир гузва. Ада «Къеледай» шиирда гъакъикъи ва къетІен рангаралди дишегълидин буй-бухах ва къекъуьннин тегъер къалурзавай, рикІел акъваздай шикил гузва. М. Алиди и эсерда ахцегърин къеледин начальник урус офицер Н.Н. Ротан руш Нина Ротан тарифзаватІани, ада РагъэкъечІдай патан халкъарин шииратда гъалтзавай ибараярни ишлемишзава. Месэла, ада яр «минарадай экъечІзавай ракъинив», «экуьн гарал наз гузвай гъар пад дуьзмиш багъдив», рушан чин «цІувад йикъан тамам вацран чагъдив» гекъигзава. Амма къилинди ам я хъи, М. Алиди дишегълидин къамат вичиз хас къайдада ганва:

Гъейран ийиз вири алем, экуьн ярар къеледай,

ЭкъечІна ам лацу чинал хъуьрез пІузар, къеледай,

Вилер цІару, вич къизилгуьл, гузвай атир къеледай,

Чилелай физ шабалатд ранг алай чІарар къеледай,

ЭкъечІна зун лап Мажнун хъиз, Лейли аквар къеледай.

Гъ. Садыкъидин таржума

Къекъведайла «вири къеледа лалидин нур твадай», «дуьньяда авай гуьзелрин шагъ», «гъар жуьредин цуькверив дуьзмишнавай багъ хътин» хашпара дишегъли вичиз женетдилаيني багъа я лугъун М. Алидиз бязи динэгъли шаиирри багъишначир. ИкІ, шаирдикай хъел атай мусурман ругъанийрин мецелай Рухун Алиди М. Алидиз акси чІал туькІуьрнай:

Алим, яб це, яб це заз на,
Менфят я ваз ихтилат зи.
Диндин рекъел аламач вун,
ГъикІ кІвалахрай ивиди ви?¹

Халкъ вилик финин, савадлу хъунин терефдар хъайи М. Алиди жемят диндин мавгъуматдик хуьз алахъзавайбуруз викІегъдиз жавабар гузва:

Темпел лукІраз меслятар ийиз кас,
Дуьзбур туш ви фикирар гъич са кІусни.
Илим чара, ви мефтІерал ала пас,
Акурд туш вун марифатлу са касни.

Вуна гъакІан къундармаяр туькІуьрмир,
Лавгъа касдин эхир кІевез аватда,
Марифатдин нулар вири туьхуьрмир,
Гъахъ гъикІ хъайитІани садра винел акъалтда.

Гъ. Садыкъидан таржума

¹ Садыкъи Гъ. Мирзе Али аль-Ахтыдин уьмуьр ва литературный кІвалах. «Дуствал» - Махачкала. 1967. №3,4.

М. Алиди ругъанийрихъ галаз акъунар хъайидалай гуьгъуьнизни ашкъидикай чІалар туькІуьрун давамарзава. Мисал яз, «ЗатІ туш» шиир къалуриз жеда. И эсердай аквазвайвал, М. Али дуьньядикай, маса уьлквейрин тарихдикай ва медениятдикай хабардар шаир хъана:

Чиндинди хъуй, кІантІа Римдин пачагъар ви гуьзелвилин
Есир хъана, лугъузва, вав Цезарарни, Кирар затІ туш...
...Ашукъ я вал Ахцегъ Назим⁺ чаз ван хъайи Керем хътин,
Эсли вуч я вав гекъигиз, ви патав Лейли затІ туш.¹

Гъ. Садыкъидин таржума

Мирзе Алидин «Подпоручиквилин чин ва чергес-чухва гайила кхъей чІал» вичел фикил желбдаиди хъанва. Шиир яшайишдикай ятІани, ана сатирани ава философияни. М. Алиди вичиз гайи парталдин къадарсуз тарифзава. Шаирди чергес-чухва «Кябеда авай хътин парчадив», «Пайгъамбардин шивцел алай харадив», «гъар хуьре нямет алай суфрадив», «гъар жуьре цуьквер алай хунчадив» ва эхирни «Киранни Цезаран абадив» гекъигзава. Гъакъикъатда, и эсер дуьньядикай ийизвай веревирдер я. Ана «тапан тарифун» приѐмдин куьмекдалди шаирди вичин вил са куьнихъни галачирди (я къуллугърихъ, я чинарихъ, я багъа пек-парталдихъ), дуьнья са «фана багъ» тирди тестикъарзава:

Галат тийиз, рикІин къеняй ийизва за даим алхиш,
Ийизва хийир-дуьа касдиз, авур ам заз багъиш,
А чІехи кас лайихлу я тарифдиз, гъич тежер пузмиш.
И парталда тариф ийиз Ахцегъ Назим жеда къизмиш,
Ам Киранни, Цезаран абадив за гекъигзава.

А. Къардашан таржума

⁺ Назим – Мирзе Алидин шаирвилин лакІаб я.

¹ Лезгийрин поэзиядин антология. – Махачкала: ДКИ. 1978. 100-101-чинар.

Шаирди, Омар Хаяма хъиз, дуьньядай вичин хиялар, фикирар ачухзавай
чӀаларни яратмишнай, амма абурни, сад-зур квачиз, чав агакънавач. Инал
цӀийиз жагъай къуд цӀар гъин:

И дуьньядик умуд кутун нефсинин я къативал,
И дуьньядиз гъич яб тагун – рикӀ-жигердин михъивал,
Дуьньядин мал далу яз хъун – чир тахъун я гъар са шей
Терг жедайди, са Худаиз хас яз даин диривал.

А. Къардашан таржума

М. Алидин «Вахт я им» шиирин къетӀенди я. Гъайиф гъи, эсердин
хейлин цӀарар терг хъанва, ятӀани гъа малум бейтери абур яратмишай кас
чӀехи шаир-философ, зурба устад тирди тестикъардай мумкинвал гузва.
Шаирди планитарный образрин куьмекдалди ярдин гуьзелвилинин тарифзава:

Ви тай жагъич Халикъди халкъ абурбурун арадай,
Къалура чин, алемдин нур, чилин женнет авадан.
Ви къве а пӀуз, седеф сарар вилив тахъуй чарада,
Хатадай ви чин акурди, ваз икрамиз, рахада.
Ваз икрализ, рагъни, варзни гъетер цава зурзада...
Гуьзеливилин вилик а ви - вацран ишигъ туьхуьда.
Ви ашкъидик планетрин низам-къайда чкӀида...

Идалай гуьгъуниз шаирди вичин рикӀикай, чанда гъатнавай муьгъуьббатдин
ялавдикай ярдиз хабар гузва:

И Лейлидиз ялвар ийиз, закай Межнун хъанва хъи,
Генг къумлухра квахъна акбул, кефсузни зун хъанва хъи,..
Эй ханум, зи карни кеспи вахъ дерт чӀугун хъанва хъи...
Заз кӀанда вун – пай къачудай зи дердерин вахт я им...

А. Къардашан таржума

Ярдин патай жаваб авач. Шиирдин вири цІарар чав агакь тавунвайвили, са кьадар месэлайрикай якъин делилар гун четин акъвазвава. Амма кьилинди – и эсердин сагъиб шииратдин халисан устад тирди малум хьун я.

М. Али вичин девирда машгьур шаиррихъ галаз гьуьжетризни экъечІнай. ИкІ, Мирзе Алидинни Хаджи-Юсуфль-Мисредин арада хъайи гьуьжет кьалуриз жеда. И акъажунрай аквазвайвал, М. Алиди устадвилелди халкъдин мецин яратмишунрай арабрин, иранлуйрин ва туьркерин лап машгьур шаиррин эсеррай цІарар гьидай. И карди Ахцегь Назим гегьенш чирвилер авай, дуьньядин медениятдикай хабардар кас хъайиди шагьидвалзава (Килиг: Ахмедов Д. Кьалурай кІвалах. 27-28-чинар).

Вичикай рахазвай девирда яшамиш хъайи машгьур алим, шаир, философ ва общественный деятель Ярагь Мегьамед-эфендиди вичин рикІ алай дуст М. Алидиз «Ахцегь Мирзе Алидиз» тІвар алай шиирда ихътин кьимет ганай:

Дерин гьуьлуьз ухшар авай алимди чІалар
Агакьнава зав-нурдикай хранвай цІарар.
Чехи алим я и цІарар кхъейди цІалцІам.
Хуш атиррин юкьва авай Ахцегъай я ам.

А. Къардашан таржума

Гъа икІ, суьгьбетдай аквазвайвал, «илим чир авуниз», «марифатдин нурур куькІуьруниз», «гъахълувилиз кьуллугъ авуниз» ва Россиядихъ галаз алакъяр мягкемаруниз эвер гайи арифдар, алим ва шаир Мирзе Алиди чи халкъ, адан адабият вилик финиз дериндай таъсирна. Шаирдин баркалу рехъ XIX асирдин кьвед лагъай паюна бажарагълу шаирри: Етим Эмина ва Алкъвадар Гъасана давамарна.

РУХУН АЛИ

(1771-1851)

Шаир ва алим Рухун Али Куъре Магъалдин Рухунрин хуъре дидедиз хъана. Ада хайи хуъруън ва Ахцегърин медресайра кѳелна, РагъэкъечІдай патан халкъарин чІалар ва гъа аямдин илимар чирна. Савадлу жегъил шиирар туькІуърунал, муаллимвилин ва илимдин кІвалахрал машгъур хъанай.

Чаз малум шииррай аквазвайвал, Рухун Али Я. Мегъамед-эфендидихъ ва А. Мирзе Алидихъ галаз яратмишунрин ва дуствилин алакъайра авай. Абуру сада-садаз кагъазар кхъидай, чІалар бахшдай, гагъ-гагъ шиирралди гъуьжетарни ийидай. Гъавилияй Ярагъ Мегъамед-эфендидин «Асар» (-Темир-Хан-Шура. 1909-йис) ктабда, Ахцегъ Мирзе Алидин гъилин кхъинрин кІватІалра Рухун Алидин чІалар, кагъазар гъалтун дуьшуьшдин кар туш. ИкІ, Я. Мегъамед-эфендиди Р. Алидиз бахшай «Эфенди ар-рухунидиз» шиирда ихътин цІарар гъалтзава:

Чи алимрин арада я ам чирагъ,
Амайбуруз экуь тир рехъ къалуз хъун.
Чи дустарин арада ам гъар чІавуз
Чаз пис-хъсан чириз чахъ галаз хъун.¹

И цІарарай Р. Алидиз Дагъустандин машгъур алимрин арада зурба гъуьрмет авайди аквазва.

Гуьгъуьннин несилрин векил тир Алкъвадар Гъасанани «Асари Дагъустан» ктабда Р. Алидикай еке гъуьрметдивди кхъизва: «Куъре округдин чІехи алимрикай сад Рухунай тир гъуьрметлу Гъажи Али-эфенди я... И алимди Дагъустанда гегъенш хъанвай вири илимар чирна, къад йисалай виниз вичин хуъре тарсар гана. Гуьрчег хатІ аваз хъайи ада вичин гъилелди гзаф ктабар кхъин хъувуна... Ада хийирлу гзаф эсерар тунва» (Г.-Э. Алкадари. Асари Дагестан. – Темир-Хан-Шура. 1929. С. 153.).

¹ Рухун Али. – Махачкала. 2006-йис. Мердали Жалилова Рамазан Эмиргъамзаеван харжунал акъуддай ктабдин 6-чин.

Советрин девирда Р. Алидин ирс кІватІ хьувунал Гь. Садыкьи, М. Ярагьмедов алахънай. Гь. Садыкьиди жагьуррай сад-къве чІал «Лезги газетдин» чинриз акъатнай. Р. Алидин «Регьухбан», «Гургьагур», «Марал», «Куьз хьел я вун?» чІалар Гь. Гашарова туькІуьрай «Лезгийрин революциядилай вилик квай девиррин литература (-Махачкала: Даучпедгиз. 1990-йис) ктабда ганвай. Шаирдин цІипуд шиир авай гьвечІи ктаб «Рухун Али» тІвар алаз Рамазан Эмиргьамзаеван харжуналди Мердали Жалилова 2006-йисуз Махачкалада чапна.

Гь. Садыкьиди кьейдзавайвал, «Сифтедай Р. Алиди куьгьне, яни поэзия анжах араб чІалалди теснифунин ва шииратдин тематикани Аллагьдикай, пайгьамбардикай, женнетдикай хьунин рекьел алай. Ахцегь Мирзе Алидин таьсирдик кваз Рухун Али тамамвилелди дегиш хьана. Ада хейлин чІалар, гьатта социальный темайрайни кваз, дидед чІалал кхьена» («Рухун Али» ктаб, 8-чин).

Р. Алидин диндин, эхиратдин, муьгьуьббатдин, халкъдин уьмуьрдин укІуь-цурудан, насигьатдин, марифатдин ва сиясатдин месэлайриз фикир ганай.

Ашкъидин лирикада шаирди я фольклордин, я виликан шаиррин, я РагьэкьечІдай патан халкъарин шииратдин тежриба тикрарзавач. Адахь вичин кьетІен художественный «алатар», анжах вичиз хас тир шикиллу чІал ава. Шаирди «Марал» эсерда гуьзелдикай икІ лугьузва:

Экуьн кыляй сегьер-сегьер къарагьна,
Кьекьведа вун къачуз зирек кам, Марал.
Тик кылелай келегьа ви иляйна
Зун куз тада, къачуз залай кам, Марал.

Шаирди яр къарагьай пакаман вахт, ам кьекьвезвай тегьер, адан кылел алай келегьани къалурнава. Идалайни алава шаирди милаим рушан «хуш рахунрал», ада къачузвай «къезил камарал», адан «назик ва иервилел» гьатта дагьдин кьведни кваз пехил жезва, - лугьуз кьейдзава.

Муькуь «Гьинва жал?» эсерда Р. Алиди ярдиз вичин «цIай кьекъвезвай» рикIикай хабар гузва:

Ашукъ тир зун адан гуьзел камарал.
Назик-назик ширин рахар гафарал,
ЭкьечIайла бязи вахтар къаварал,
МикънантIис хьиз зи рикI чIугвард гьинва жал!

И шиирдани чи вилик «жейранд тегьер кIвачик звар кваз фидай», «ширин мецел рахадай» руша гьикI «къавал кам кьачуна», вичин гуьзелвилел вири алем гьейранарзаватIа кьалурзава. Малум тирвал, вилик вахтара дагъвийрин хуьрера садан кIвалин къав кьуншидин гьаят жедай. И жуьредин шикилни шаирди и эсерда ганва.

Р. Алиди «Фена» шиирдани рушан утагъдин ва рикIиз чилин гуьзелдин акунрин бязи лишанар ганва.

Зун айвандал ацукънавай,
Зи виликай суна фена,
Дурнади хьиз **кьуна тик кьил,**
Са назлу яр, бала фена.
Акур чIавуз чIулав вилер,
Гьарнихъ катна рикIин дердер...

Р. Алидин «Квахъай» эсерда амай ашкьидин чIаларилай тафатлу яз кIелдайдан вилик гуьзел рушан тамам шикил акъваззава. ЧIалан устадди куьлуь-шуьлуьярни кваз кьалуруналди, ярдин кьамат жанлу ийизва:

ТIупар шуькуь, беден шумал,
Хьуьхъвен кьилер зулун чумал,
Чинлай нур гуз алмасдин хал
Тамашдай кьван вилер квахъай.

Яшайишдин чIалара Р. Али уьмуьрда гьатзавай татугайвилерикай, «кесибар алдатмишзавай, сивик рак квачир» гьиллебаз регъуьхбандикай («Регъуьхбан»), «тIуьнивай тух тежер, датIана аш авай ленгерда гьил жедай» («Гургьагур») тапан муьруьддикай векъидаказ раханва:

Муьруьд лугьуз вичин кьилел жед сирих,
Гьар хуьре са яц, гьер тIуьнихъ яз кьаних,
Акун хьайитIа хендеде паб – хуш кьилих,
Гьерекатда гьатда кIвачер, гургьагур.

СтIал Сулейманалай виш йис кьван вилик Р. Алиди вич векил хьайи динэгьлийрин кьатарин арада гьалтзавай чIуру рекьел алай муьруьдар хци чIаларалди русвагьнай. Им, гьелбетди, лезги эдабиятда цIийивал тир.

Р. Алидин «Кьакьудна» шиирдикай кьетIендиз рахун кутугнава. Малум тирвал, Дагьустанда урус пачагьдин колонизаторвилин сиясатдиз акси «азадвилин илим» арадал гьайи, гуьруьят патал женгера иштиракай Я. Мегьамед-эфендидин гуьгьуьна пачагьдин жасусар кьекьвез, гагь ам дустагьда тваз алахьиз, гагь адаз кьурхуяр гуз, алимдиз фир-тефир чка сал ийиз хьанай. Шейх хизанарни галаз хейлин вахтара Табасаранда, Аварияда яшамиш хьун мажбур хьанай. Р. Алиди Я. Мегьамед-эфендидин тереф хвейи дагьвийриз кьастар ийизвай пачагьдин гьилибанриз (чкадин ханариз, беглериз, чиновникриз) хьел кваз туьнбуьгьзава:

Зулум хан, на амалдивди чи халкьарин кьил кьакьудна,
СикIрен тегьер экьисиз кIир, чи чинавай вил акьудна...
ВутIна вуна виляятдин кьил шейх Мегьамед Ярагьи?...
Эй залум, на дидедивай хва, папавайни гьуьл кьакьудна...
Чи кьелемдин дувуларни винелди фир хел кьакьудна...
Дуьньядал на пац эцигна. ЯркIаривай кьел кьакьудна.

Акунрай, и эсерда шаир Я. Мегьамед-эфендидин ватан тир Куьре магьални вичин пацук кутур Аслан хандикай раханва. Р. Алиди халкьдин кьиле аваз азадвилин женгиниз кьарагьай Я. Мегьамедан тереф хвена, ам вични пачагьдиз ва адан гьилибанриз акси экьечIна.

Р. Алидин чпикай рахай шииррай аквазвайвал, девирдин важиблу ва хци месэлаяр хкажуналди ва инсанперес фикирар тестикьаруналди хайи халкьдин ругьдин хазинадик вичин пайни кутуна.

ТАГЪИРЖАЛ ЭМИРАЛИ

(1790-1846)

Шаир ва алим Эмиралли 1770-йисуз Къуба уезддин (гилян Республика Азербайжан) Тагъиржал хуьре лежбердин хизанда дидедиз хъана. Ада сифте хайи хуьруьн медресада, гуьгъуьнлай Куьре магъалдин Вили Ярагъа машгъур алим ва шаир Ярагъ Мегъамедан медресада келзава.

Гъа йисара Эмираллидихъ галаз санал Ярагърин медресада, гележегда чпикай Дагъустандин Имамар хъайи, Къазимегъамедани Шамила, Алкъвадар Абдулагъа ва маса сухтайри чирвилер къачузвай. Санал келзавай жегъилар кели дуьстар хъанай.

Медресада келай йисара вичин алакьунралди, чирвилералди ва хъутуьл къилихдалди Эмираллиди муаллимрин арада еке гуьрмет къазанмишна. Ярагъ Мегъамеда ам келун къутягъ хъайила, вичин медресада муаллимвиле тазва.

XIX лагъай асирдин 30-йисара Ширван ва Дагъустан урус пачагъдин колонизаторвилдин сиясатдиз акси бунтари къунвай. Ярагъ Мегъамедан рагъбервилек кваз азадвилдин женгиниз къарагънавайбурун къиле Къазимегъамедни Шамил акъвазнавай.

Кавказдин наместник генерал Ермолова Ярагъ Мегъамедахъ ва Шамилахъ галаз алакьалу итимар къун буйругънай. Вишералди дагъвияр Дербентдин дуьстагъда твазва. Дуьстагъайбурук вичин са тахсирни квачир, Шамилахъ галаз санал келайвили, Эмираллини акатна. Яргъал феи силесрилай гуьгъуьнлиз ам суьргуьндиз яргъал Сибирдиз ракъурзава.

Цуд йисалай артух суьргуьнда хъайи Эмиралли ватандиз хквезва. Гила ада Къасумахуьруьн медресада муаллимвиле кваллахзава. Гъа йисара Эмиралли Алкъвадар Абдулагъахъ галаз Къуба пата авай Амсар твар алай хуьруьз, чпин дуст Абаскули-агъа Бакиханова тешкилай «Гуьлуьстан» эдебиятдин гапалдин кваллахда иштиракун патал гъаниз физ-хквез хъанай.

Писатель ва публицист Забит Ризванова кхъизвайвал, «1846-йисуз пуд дуст... Эмиралли, Алкъвадар Абдуллагъ ва Абаскули-агъа Бакиханов... Меккедиз зияратдиз фин патал яргъал сефердиз рекъе гъатна. Гъа яргъал рекъерай хкъедайла азарлу хъайи Абаскули-агъани Эмиралли «Вади-Фатима» мензилда кечмиш хъана. Абдуллагъ саламатдиз ватандиз хтана» (Эмир Али, Эмираслан Гъани. Ирс. – Махачкала: ДКИ, 1992. 5-чин). И ктаб туькIуьрай З. Ризванова туьрк чIалай лезги чIалаз таржума авуна Эмирадин къадалай артух шиирарни ганва, Гъ. Гашарова туькIуьрай «Лезгийрин революциядилай вилик квай девиррин литература» (- Махачкала: Дагучпедгиз. 1990) ктабда Эмираллидин пуд шиир гъатнава.

Эмираллидикай куьруь малуматар Алкъвадар Гъасанан «Асари Дагестан» (-Махачкала. 1929) ктабдани ганва. Шаирдикай сифте макъала Азиз Мирзабекова кхъенай (Килиг: Мирзабеков А. Руьгъдин синер. – Махачкала: ДКИ. 2009. 38-41 чинар) Макъала 1985-йисуз «Дуствал» альманахдин пуд лагъай нумрадиз акъатнай. Ана А. Мирзабекова кхъизва: «Эмирадин гъи шиир гъи йисуз кхъенатIа тайинардай мумкинвал авач. Гъавилай адан яратмишунрин девирар тайинарун четин я. Чи фикирдалди Эмираллидин эсерар **тахминан** къве периоддиз пайиз жеда» (къалурай ктаб. 40-чин).

Критикдин гъахълу фикирдалди, сад лагъай периодик Эмираллиди шиирар кхъиз башламишай чIавалай 1830-йисалди, къвед лагъай периодик шаирдин яратмишунрин эхиримижи цIуругуд йис акатзава.

Сад лагъай девирда Эмираллиди муьгъуьббатдикай, дуьньядикай, лезги чиликай, хайи халкъдин дерди-баладикай дерин метлебдин чIалар туькIуьрзава. Ашкъидиз бахшнавай «Хъана», «Севдигуьм», «Тушни», «Аман я», «Лугъуз-лугъуз», «Жерид туш», «Хъсан я», «Хъурай» - шиирра Эмиралли лезги рушан гуьзелвиликай, михьи, бахтлу муьгъуьббатдикай, кIанибур, чпелай асуллу тушиз, сад-садавай къакъатуникай, ашкъидин цIун ялавди кузвай рикIикай раханва.

Эмираллиди муьгъуьббатдин лирикада шииратдин жуьреба-жуьре алатар, рангар ишлемишзава. Идалайни алава шаир гъатта Эмираслан Гъанидиналай

вилик теменрикай раханва, ада устадвилелди диалогдин приемдикайни менфят къачузва. «Хъана» шиирдай са чешне гъин:

Муштулух хъуй, дуьшуьш хъана къе зал яр,
Чи арада лап ширин суьгъбет хъана.
Ахъайна заз женнет багъдин ракъарар
Мест хъана зун, зурба зияфет хъана.

Лагъана за: «Зун метлеб гваз атанва».
Жаваб гана: «Зани ам дуьздиз къатанва».
Адан темен зи пузаррал алкъанва.
Им чаз къани лап хъсан адет хъана.¹

Шаирди лирикадин сюжет авай «Севдугуьм» эсерда вич «хайи чилеривай чара жезвайди», «яргъал рекъиз физвайди», «техкъвер, дар лекъве гъатдайди» ярдиз малумарзава. Гъа са вахтунда ада гуьзелдиз вичинр кайи рикъикай, ашкъидин «Талдикайни» хабар гузва:

Зи талди дарман – ви ркъамар варз хътин,
Заз къаст авун – ви вилери къунва къин.
Зи эрзиман – рагъ хътин ви гуьрчег чин,
Гъайиф мадни акунач къе, севдугуьм...
Заз, ашукъдиз, ви хъуьхъвелей темек къур,
Багъиш ая, твамир йикъе, севдугуьм.

Эмиралиди суьргуьндин азиятрилай, дарвилерилай, зулумрилай ярдивай къакъатун вичиз виш сеферда агъур тирди, руьгъдин тал бедендин талдилай къадарсуз хци ва залан тирди къейдзава. Гъавиляй багъалу ярдивай хъайи икърардиз вафалу яз амукъун талабзава:

Къисметди зун акъуднава яргъариз,
Дустариз – рикъ, зун – марфарин юргъариз.
Чи арада авай агътер-агъариз
Вафасузвал юлдаш къамир, аман я.

Сагъсамай къван алатдач вун рикъелай,
Тарифдизни лайих я вун рикъ алай.
Билбил хъухъ зи тара вун цуьк алай,
Чара хилер жувал хамир, аман я.

«Аман я» шиирдай

¹ Инал ва агъадихъ гузвай шииррин чешнеяр З. Ризванова туьклуьрай ктабдай къачузва.

Ашкъидин чІалара шаирди севдугуьм ярди гъикъван вичин рикІ тІарайтІани, адаз кефи хадай, агъур гъич са гафни лугъузвач. Акси яз, кІаниди вичиз чандилайни багъа тирди, адан гъар са гаф шекердилай ширин тирди лугъузва. Эмиралиди лирический геройдин мецелай масан ярдиз чпин сирер сад авуниз эверзава:

Агъур наздив зи рикІ кузвай севдугуьм,
И тІарвилер гъахъсуз дуван тушни, лагъ.
Билбилдиз вуч я гатфарин севги гъуьм –
Ви киф-цуьквер, хъуьхъвер чеман тушни, лагъ...
Шекер хътин са темендихъ къанихун,
КІакІар хъелер, рцІам каман тушни, лагъ...
Вири чпин хуш мурадлив агакъа –
Чун агахъдай макъам –заман тушни, лагъ?!
«Тушни» шиирдай

Яратмишунрин къвед лагъай девирда тукІуьрай «Лагъ вуна», «Дурная», «Къекъвезва», «Дуьнья», «Сагъ хъурай» ва маса чІалара, Эмиралиди инсан ва дуьнья, ватан ва гъурбат, бахт ва бахсузвал месэлайрикай дерин веревирдерзава.

Хайи чилин тІебиатдин шикилдилай башламишзавай «Дуьнья» шиирда «цавун кІаниз ягъайла яр, ажиб гуьрчег» аквадай, «гуьзелвилин сергъат авачир» дуьньядилай Эмиралиди нарази я. Сеbeb: дуьнья «байкъушрив ажеб къазва», дугъри, михъи, мукъмин инсанар «ада кузва». Дуьнья зегъметчи, дуьз рекъел алай инсанриз мидя, душман, акси тирдакай виликан девиррин лезги шаиррини кхъенай. Эмиралиди и месэладакай къерех хъаначир. Ада дуьньядин гъахъсузвилерикай гъатта цаварал алай фелекдизни кваз шикаятзава ва адавай куьмек тІалабзава:

Инсаф ая зи квахънавай такъатриз...
Ша, акъуда зун зулумдин на дардай...
ГъарикІ хъанвай хайи кІвалихъ, эй фелек?!

Тагъсирлу чІалар Эмиралиди суьгуьндин дарвилерикай, ана вичиз акур ва вичиз авур къастарикайни кхъенва. И чІаларик «Сагъ хъурай», «Лагъ вуна», «Дурная», «Къекъвезва» ва масабур акатзава.

«Сагъ хьурай» шиир Эмиралиди вич суьргуьндиз ракьурдайла,
ватанэгълийрихъ элкьвена, туькьуьрайди я.

Зун физава и чка туна,
Хайи эллер, куьн сагъ хьурай,
Чара жезва тух тахьана,
Таза цуьквер кун сагъ хьурай!..

Шаирди хайи чилин, дагъларин тЕбиатдин хатурни кваз къачузва: «Дагъдин синер», «Къацу гуьллер», «Михьи вирер. Куьн сагъ хьурай!» - лугъузва ада. Шиир ихьтин цIараралди куьтягъ жезва:

Зун Эмир я – дагъустанви,
Хиве авай душманд иви.
Варз хьтин чин ягъдал кIеви.
Чулав вилер куьн сагъ хьурай!

Яратмишунрин къвед лагъай девирдик акатзавай «Къекъвезва» ва «Лагъ вуна» шииррани Эмиралиди суьргуьнда вичин къилел атай хата-баладикай, пачагъдин жалатIри вичиз авур къастарикай хабар гузва. Кагъаздин жуьреда кхьенвай «Лагъ вуна» эсер икI башламиш жезва:

АгакъайтIа, зи чар, вун чи эллерив,
Зулуматди зун такъзава, лагъ, вуна.
Гъамар-дердер сугъул хьанвай гъиссерин
Къажгъандилай алахъзава, лагъ, вуна.

Хабар къуртIа вавай инин гьаларкай,
Ихтилата чи рикIерин тIаларкай,
Чи баятунал ацукънавай чIагъаркай –
Чун алчахриз алахъзава, лагъ вуна.

Дустагъда вичиз ва юлдашриз ийизвай зулумрикай, чпин къилел алай жалатIрин намердвиликай, инсафсузвиликай ватанэгълийриз хабар гузва:

Намердбурун гъиле гъатай инсанар,
Бухав алаз хьанва къецIи инсанар.
Зинданравай вишералди жаванар,
Ажалд шуьрбет гваз агъдава, лагъ, вуна.

Эгер «Лагъ вуна» члал кагъаздин жуьреда туклуьр хъанватла,
«Дурнаяр» эсер цавай физвай кьушариз тавакьу хьиз яратмишнава.
Эмиралиди Кефер патай Кьибледихъ лув гузвай дурнайриз кьве тлалабун
ийизва. Сифтеди вичин хажалатдив ацланвай риклкай ватанэгълийриз хабар
гун:

Лув гудайла Дагъустандин винелай
Гъа цава хкажна ван, дурнаяр.
Циргъ-циргъ хъана хкведайла кьилелай,
Яб акал захъ куьне, аман, дурнаяр.

Алакьдатла, са кIус агъуз эвичла,
Эвичлаила, куьн зав рахаз эгечла.
Минетзава, зи цIални яд илича,
Ца гъатнава зи шиирин чан, дурнаяр.

Шаирди вичин кьилел атай «хата-баладикай», «дустар вахтсуз
кьакъатуникай», вич тек амукьуникай ватанэлийриз хабар це лугъузва:

Зи дердиниз дарман авач, гьелбетда,
Диде авач, вахни авач гьурбатда.
Азарлу яз, кармаш хъанва хелветда,
Жагъин тийиз дава-дарман, дурнаяр.

Эмиралиди вичивай Ватан, дустар, рикI алай яр, азадвал кьакъатна лугъузва,
ятIани кьилел атай вири кьазаяр сабурлувилелди эхна, намус, гьейрат,
виждан хвена, квадарнач.

ЧкIана, вар-девлетни амукьнач,
Гъич са дустни зи далудихъ кумукьнач.
Амма намус, гьейрат михьи гумукьна,
Гъикъван заман ятIан яман, дурнаяр!

Шаирдин кьвед лагъай тІалабун – дурнаяр элкьвена Кефер патахъ
хкведайла, ватандин гьаларикай вичиз хабарарар гьун:

Зун Эмир я, чІалахъ я зун датІана,
Гъахъ адалат гъалиб жеда атана
Фад хъша куьн, зи саламар тухвана –
Хкваш нефес хайи патан, дурнаяр.

Экуь гележегдихъ инанмиш Эмиралидихъ илагьияр, насигьатдин ва
сатирадин чІаларни ава.

Вич суьргуьнда, рикІ ватанда хъайи Эмиралидин экуь къамат ва
инсанперес чІалар хайи халкъди гьич са чІавузни рикІелай ракъурдач.

КЪВЕД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

ХІХ ЛАГЪАЙ АСИРДИН КЪВЕД ЛАГЪАЙ ПАЮНИН ЛЕЗГИ ЭДАБИЯТ

Малум тирвал, 1813-йисуз Дагъустан Россиядик экечІнай. И тарихдин метлеб вакъиа себеб яз, дагъвийриз хуьруьн майишатдин, культурадин рекъяй йигин камаралди вилик фидай, ислягъвилелди яшамиш жедай шартІар арадал атана. Идахъ галаз санал урусринни дагъустанвийрин алакъаяр мадни сигъ хъана. Россиядин кІвенкІвечи фикиррал алай интеллигенциядин векилри, иллаки шаирри, дагъви халкъарин уьмуьрдиз, адетриз, тарихдиз ва чІалариз фикир гуз башламишзава. Инал чавай Дагъустанда яшамиш хъайи урусрин писателринни алимрин: А. Бестужев-Марлинскийдин, А.И. Полежаеван, П.К. Усларан, дагъвийрикай художественный эсерар теснифай М.Ю. Лермонтован, Ф.М. Достоевскийдин, Л.Н. Толстоян, В.И. Далян ва масабурун тІварар къаз жеда.¹

Еке гележег авай и алакъаяр ва дуствал мягкемарунин карда Дагъустандин халкъарин камаллу векилри чпин пайни кутуна. Месела, Мирзе Али, Къазанфарбег Зульфукъаров, Алкъвадар Гъасан дагъвияр вилик финин терефдарар хана.

Урусрин алимрини писателри, дагъвийрин уьмуьрдикай гъакъикъат дуьз къалурзавай художественный эсерар яратмишуналди, абурун фольклордиз еке фикир гуналди, тарих ва чІалар ахтармишиз башламишуналди, чи халкъарин арада ихтибарлувал артухарна, абурун алакъаяр мадни вини дережадиз хкажна.

Эгер виликан девирдин бязи этнографри, дагъви чІалар ахтармишай алимри Дагъустандин халкъариз халисан «поэзиядикай хабар авач» лугъузвайтІа, зурба инсанпересар хъайи В.Г. Белинскийди ва Л.Н. Толстоя чеб дагъви халкъарин фольклордин гуьзелвилел гъейран хъайиди малумарнай. ИкІ, В.Г. Белинскийди декабрист А.А. Бестужев-

¹ Юсуфов Р. Дагестан и русская литература. – М., 1974.

Марлинскийдин «Мулла-Нур» ва «Аммалат-Бег» повестрикай кхьей макъалада дагъвийрин манийрикай ихътин гафар гьалтзава: «Абура (халкъдин манийра – Гь. Г.) акъван гзаф гьиссер ва масабуруз ухшар тушир махсус къетГенвилер ава хьи, гьатта А.С. Пушкиназни а эсерар вичинбур я лугъуз регъуь жедачир».¹

А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, А.И. Полежаева дагъвийрикай кхьенвай эсерра гзафни-гзаф романтикадин такъатрикай менфят къачузвайтIа, XIX асирдин юкъвара ва къвед лагъай паюна В.И. Даля, Л.Н. Толстая, В.И. Немирович-Данченкодиди яратмишай чпин эсерра реализмадиз мукъва жезва. ИкI, В.И. Далян «Лезги Гьасанан суьгьбет» (журнал «Современник», январь 1848 г.) гьикая къалуриз жеда. И эсерда Гьасанан къилел къвезвай дуьшуьшар къалурзава, Азербайжанда ва Къиблепатан Дагъустанда яшамиш жезвай лезгийрин яшайишдикай еке гьуьрметдивди ва гьакъикъи рангаралди суьгьбетзава.

Дагъви халкъарин медениятдиз ва иллаки чIалариз урусрин чIехи алим П.К. Усларани (1816-1875) еке фикир ганай. Ада, амай дагъви чIаларикай хьиз, лезги чIалакайни «Куьре чIал» (Тифлис, 1896) тIвар алай ахтармишун кхьенай. И ктабда лезги ва урус чIаларал чи махарни, къаравилийрин ва мисалрин чешнеярни ганва.

П.К. Услараз дагъви халкъариз кIел-кхьин теснифдай, абур дидед чIалалди савадлу ийидай фикирни авай. «Дидед чIалар фикир тагана тун дуьз туш... Гьикъван чна маса халкъарин чIалар чирайтIани, чи руьгьдин деринриз дидед чIал хьиз гьич са чIални гьахьдач... Дидед чIал дагъвийрин арада чирвилер гегьеншарунин ва абурун савадлувал хкажунин карда виридалайни ихтибарлу такъат я», - кхьизва алимди.

П.К. Усларан чалишмишвилер себеб яз, Дагъустанда урус чIалал школаяр ахъайнай, бязи халкъариз алфавитар туькIуьрна, букварар печатдай акъуднай. Месела, Къазанфарбег Зульфукъарова (1843-1898) теснифай

¹ Белинский В.Г. Полн.собр.соч. Т.1, - М., 1953, С. 85.

«Куьредин эвелимижи абжуз» тIвар алай лезгийрин сад лагъай букварь 1871-йисуз Темир-Хан-Шурада печатдай акъатна.

Хайи халкъ савадлу авуни мураддалди яратмишай Къ. Зульфукъарован ктаб, дидед чIалан муаллимар, школаяр авачирвилиз ва и кардиз мусурман динэгълияр акси тирвилиз килигна, халкъдин арада чкIаначир.

Вичикай ихтилатзавай девирда медениятдин ва урус халкъдихъ галаз алакъаяр мягкем хъунин рекъай са къадар агалкъунар арадал атанвайтIани, зегъметчи халкъдин яшайишдин шартIар дегиш хъанвачир. Акси яз, урус пачагъдиз далу яна, чкадин ханарини беглери чапхунчивилер ийизвайди пачагъдин къуллугъчийри чпи хиве къазва. ИкI, А. Карцева князь Барятинскийдиз кхъизва: «Куьредин ханди вичин зулумкарвилелди, гъил къачуз тежедай темягъкарвилелди ва жуьреба-жуьре гъахъсузвилералди халкъ саки вичин аксина ачухдиз къарагъдай чкадал гъанва...гъеле яракърал гъил яргъи тавуна, куьрелийри къве виш кас ихтибарлу векилар хкъяна, абур Темир-Хан-Шурадиз арза гваз ракъурна. Арзада ихътин гафар авай: чна гъич са чIавузни урусрихъ галаз душманвал авунач, бес куьне чун чубанрин гъиле вугудай чкадал, вучиз ажугълу жанавурдин гъиле тунва? Ада чун тарашзава».¹

Урус пачагъди, чкадин ханарилай шикаятар гзаф авайвилиз килигна, ханлухар тергна, абурун чкадал округар тешкилна. ИкI, Куьре ханлухдин ериндал 1862-йисуз Куьре округ арадал атанай. Амма халкъдин уьмуьрда са регъятвални хъаначир. Пачагъдин къуллугъчийри халкъдивай дигъекар кIватIзавай, Дагъустанда яракъдин къуватдалди чпин къайдаяр тестикъарзавай ва дагъвияр инсафсуздиз истимарзавай.

Дагъустанда яваш-яващдиз буржуазный алакъаяр арадал къвезва, куьгъне девирдин къурулуш, адет хъанвацI къайдаяр дегиш жезва. Виликдай «азад магъалра» яшамиш жез вердиш хъанвай дагъвийрикай Етим Эмина лагъайвал, гила «хиперни жанавурар» хъанвай. Пачагъди Дагъустанда

¹ Козубский Е. Памятная книжка Дагестанской области. – Темир-Хан-Шура. 1895. 32-чин.

тухузвай сиясат дагъвийриз, гьелбетда, эсиллагъ хуш къвезвачир. Гъаниз килигна са-са хуър адаз акси экъечІзава.

Россиядин колонизаторвили политикадилай наразивал къвердавай акъван артух жезва хьи, 1877-йисуз Дагъустанда урус пачагъдиз акси бунт къарагъна. Бунтуна лезгийрини иштиракнай. Пачагъдин къушунди бунт зулумкарвилелди туьхуърнай, адан кьиле авайбур инсафсузвилелди жазаламишнай ва гзаф къадар бунтчияр суьргуьндиз ракъурнай.

Ихътин тарихдин дегиш хъанвай шартІара цІийи девирдин тІалабунрив къадай, халкъдиз вилик финин дуьз рекъер-хулер къалурдай арифдарар чарасуз герек жезва. Халкъдин арадай камаллу, дуьньядин гьаларин гъавурдик квай ахътин ксар майдандиз акъатиз башламишна. Абурукай сад цІийи девирдин лезги эдебиятдан диб эцигай чІехи шаир ва инсанперес Етим Эмин хъана.

ЕТИМ ЭМИН

(1838-1885)

Лезгийрин цийи девирдин эдабиятдин бине эцигай машгьур шаир, халис ватанперес, чIехи устад, зурба бажарагъ авай Етим Эмин халкъдин рикI алай шаиррикай сад я. Шаирди кесиб халкъдин дерди-гьал, яшайишдин залан шартIар дериндай аннамишна ва абур вичин гуьзел эсерра ачухарна. Гъавилай Е. Эминан уьмуьрдин рехъ ва адан шиирар хуралай тийижир лезги бажагъат жагъида.

ЧIехи шаирдин эсерар печатдиз акъудунин, адан уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ ахтармишунин кIвалах анжах советрин девирда, лезгийриз милли кхьинар арадал атайдалай гуьгъуьниз, башламиш хьана. Е. Эминакай печатда сифте гаф¹ лагъайди, шаирдин яратмишунрин ирс кIватI хьувуна адан сад лагъай ктаб акъудайди алим ва критик **Гъажибег Гъажибегов** я.

Алимди вичин макъалада Эминан уьмуьрдикай малуматар ва адан яратмишунриз умуми кьимет ганай. «Е. Эмин лезги литературадин буба я» - им Гь. Гъажибегова чIехи шаирдиз сифте ганвай дуьз кьимет я. Гьелбетда Е. Эминал кьведалдини лезгийрихъ зурба шаирар хьанай, амма алатай девиррин чIалан устадрин тIварар ва абурун эсерар Гь. Гъажибеговаз малум тушир.

30-40-йисара Е. Эминан эсерар кIватI хьувунин ва абур печатдиз акъудунин кар **Мегъамед Гъажиева** гьиле кьазва. Адалай гуьгъуьниз Е. Эминан яратмишунрин ирс кIватI хьувунин кардик **Назир Агъмедовани** вичин пай кутвазва. Ада туькIуьрай пуд кIватIалдикай эхиримжи (Е. Эмин. Шиирар. – Махачкала. 1957) виридалай тамамди я.

Е. Эминан уьмуьр, яратмишунар ахтармишунин ва шаирдин малум тушир эсерар жагъур хьувуник **Агъед Агъаева** тухвай кIвалах иллаки кьиметлуди хьана. Ада Москвада ва Махачкъалада акъудай Е. Эминан

¹ Гаджибеков Г. Поэт Магомед Эмин. Газета «Красный Дагестан» 23 марта 1928 г.

шииррин кІватІалри, шаирдикай кхъей макъалайри ва кьилдин ктабди¹ лезги эдабиятдин классикдикай чи чирвилер мадни гегьеншарна.

Чехи шаирдикай кхъенвай ктабда А. Агъаева Е. Эмин яшамиш хъайи девирдикай ва шаирдин уьмуьрдикай, адан яратмишунрин тематикадикай ва къарагъарзавай месэлайрин важиблувиликай, адан эсеррин маналувиликай ва шаирвилин устадвиликай делилламишнавай тамам ихтилат авунва. Ада Е. Эмина хайи халкъдин меденият вилик тухуник кутур пай ва шаирди лезгийрин руьгъдин хазинада кьунвай чка кьалурнава.

60-йисара **Фируза Вагъабовади**², А. Агъаеван ва масабурун ахтармишунрал бинелу хъана, Е. Эмина Дагъустандин эдебиятдиз гъайи цІийивилерикай, адан яратмишунрин методдикай кхъизва. Чехи шаирдин яратмишунрин ирс кІватІ хъувунал хейлин йисара **Гъалиб Садыкъини** зегъмет чІугунай. Ада тухвай кІвалахдин нетижа яз Е. Эминан цІийи ктаб кьве сеферда (- Махачкала: ДКИ. 1980 ва 1995-йисара) акъатна.

Шад жедай кІвалах ам я хьи, Е. Эминан уьмуьрдин рекъиз, яратмишунриз фикир гун йис-сандавай артух жезва. 2001-йисуз профессор Р.Г. Кадимован «Поэтический мир Етима Эмина» (-Махачкала: Изд. «Юпитер») маналу ктаб акъатзава, 2002-йисуз шаир, публицист Ф.Р. Нагъиеван «Етим Эмин: путь к истине» (-Махачкала) кьиметлу монография чапзава. И кьве ктабни Е. Эминан уьмуьр ва яратмишунар ахтармишунин карда чІехи агалкъун я, цІийи кам я.

Етим Эмин виликан Куьре округдин Цилингрин хуьре лежберрикай тир Севзиханан хизанда 1838-йисуз дидедиз хъана. Эмин гъеле гъвечІизмаз, Севзиханан хизанар Цилингай Ялцугъиз куьч хъанай. Гъана Эмина вичин уьмуьр кечирмишнай. Эминан буба Севзихан кІел-кхъин чидай, дуьньядикай хабар авай, шариатдин кьанунрин гъавурдик квай кас тир. Севзихан савадлу, дуьньядикай хабардар кас тирвиляй ва жемятдин арада адаз гьуьрмет авайвиляй ам пуд хуьруьн суддин кьазивиле тайинарнай. Чаз Севзихан

¹ Агъаев А. Етим Эмин. Уьмуьрдикай ва туькІуьрай чІаларикай ихтилат. – Махачкала: ДКИ. 1958.

² Вагабова Ф. Формирование лезгинской национальной литературы. – Махачкала. 1970.

гъихътин къази хъанайтІа малум туш, амма ам савадлувилин терефдар тирди ашкара я. ИкІ ада вичин чІехи къве хъивни – Эминавни Меликав – кІелиз тунай.¹ ГъвечІи хва Набидивай буба кечмиш хъуникди кІелиз хъаначир.

Эминан халисан тІвар Мегъамед-Эмин я. «Етим» ада вичиз къачур шаирвилин лакІаб я. Сифтегъан кІел-кхъин Эмина вичин бубадивай чирнай. Эминан алакьунрал, хци зигъиндал, къатІунрал гъейран хъайи Севзихана вичин хва машгъур алим Гъажи Имаил-эфендидин патав Къеанрин хуьруьз рекъе туна. Гъажи Исмаил-эфендидин медресада сухтайриз мусурман диндила алава гъа девирдин жуьреба-жуьре илимрай, РагъэкъечІдай патан халкъарин эдабиятрай, риторикадай, поэтикадай, яни шиирар кхъидай къайдарикай чирвилер гузвай.

Къеандал медреса куьтягъай Эмин, вичин чирвилер мадни вини дережадиз хкажунин мурад рикІе аваз, Куьре пата тІвар-ван авай чІехи алим Алкъвадар Гъажи Абдуллагъ-эфендидин медресадиз гъахънай. Ина кІелай йисара Эмина РагъэкъечІдай патан халкъарин шииратдиз ва вичин яратмишунрин кардиз еке фикир гузва. Ада чІехи гъевесдалди араб ва туьрк чІалар чирзава. Шаир арифдар кас хъайиди адан шиирай ва суддин къазивилин везифадихъ галаз алакълу бязи документрай чир жезва. ИкІ, Мажалисдай тир Мусадин хва Абдуллагъа Эминаз кхъей кагъазда ихътин гафар гъалтзава: «Куьре вилайтдин **марифатлу алим**, зи камаллу ва рикІин сидкъидин малла Эминаз, ваз ва вун кІанибуруз... саламар хъуй»...²

Зурба алакьунар авай Эминаз лап чІехи алимривай чирвилер къакъудай фикир авай, амма буба кечмиш хъайила, ада гъвечІи стхайрин ва вахарин къайгъударвал авун лазим жезвай. ЯхцІурни цІуд лагъай йисарин эхирда хъиз Гъажи Абдуллагъ-эфендидин медреса куьтягъай Эмин Ялцугъиз хквезва ва бубадин чкадал суддин къазивиле кІвалахзава.

Жегъил Эмина вичин гъвечІи вахариз ва стхайриз бубавал авуна. ИкІ ада, са кагъаздай малум жезвайвал, Меликав кІелун давамариз тунай. Мелика

¹ Даггосархив. Посемейный список жителей Кюринского округа, фонд 21, опись 5, л. 1042.

² Етим Эмин. Шиирар. – Махачкала: ДКИ 1980. 203-чин.

Е. Эминаз ракъурай кагъазда кхъизва: «Зи играмм стха малла Мегъамед-Эмин! Салам.

...Захъ галаз кІелзавай Абдурагъман Сеферан хчив вугана заз кІурт тадиз ракъура. Са югъни геж тахъуй, заз кІелдай чкада мекъи жезва. КІуртунин хев лацу хъицикъдинди хъуй».¹ Етим Эмина вичин вахарни стахаяр лезгийрин адет тир къайдада фарикъатна.

Е. Эмин хътин регъимлу къази и хуърера гъич са чІавузни хъайиди тушир. Шаирдин эсеррай ва маса чаз малум документрай аквазвайвал, ам гъахъ гвай, михъи, анихъ галай инсанрин рикІикай хабар къадай, адалатлувилелди суд-дуван ийидай, маса къачуз тежедай къази хъана.

Ам кесибрин патал алайди Къеанрин ва Бигер хуърерин судъайриз ада ракъурай кагъаздай хъсандиз аквазва:

«Асаламу алейкум! Зи патав атанвай эмеди заз куь патан итим тир Султалидлай шикаят ийизва, ада лугъузва хъи, вичин рагъметлу гъуьлелай вичел агакъун лазим тир ирс вахчунин карда Султалиди вичиз манийвал ийизва. Гъаниз килигна за квез и кагъаз кхъизва ва куьне и кар туькІуьрна, яни Султалидвай вахчуна а гъакъ эмедив вахкун тІалабзава. Эгер квез зини куь арадавай стхавилин къадир аватІа, куьне геж тавуна и кар тамамара... Куь хийир кІани, куь халис дуст Мегъамед-Эмин».²

Ихътин фактар Эминан шииррани гъиз жеда. Адан инсанпересвал себеб яз кесибриз Етим Эмин гзаф кІандай, шаирдин патав алакьун-кагъакьун ийиз, гъар жуьредин меслятар къачуз, гъатта къунши хуърерайни кваз инсанар къведай.

Е. Эмин вичин патав суд-дуван авун патал арза-ферза гваз атайбурун гъилиз ваъ, рикІин михъивилиз килигдай. «Гъа ина, - кхъизва А. Агъаева, - инсанрин арза-ферзадин юкъва Эминан къил дуьньядай акъатна. Ам, дуьньядин чин ва астІар пад акуна, адавай тух хъанвай кас тир. Иниз килигна, адан шииратдихъни яшайишдин туьнтвал ава».³

¹ Гъа гъана.

² Гъа гъана, 201-чин.

³ Агъаев А. Къалурай кІвалах. 23-24-чинар.

Гьелбетда, гьахъвилиз кьуллугъзавай, «бязибуруз я вун гьамни хажалат... бящибуруз я вун девран, дуьнья гьей! - гафар лагъай суддин къази варлуйриз хуш туш, акси яз чпин гафарни ише фин тийизвайвилай абур Е. Эминал ажугълу жезва. Эмин залан азардик ажуз хъайила, шаирдиз къисас яз, ада хвена чӀехи авур етимриз девлетлуйри футфа гана, абур чӀехи стхадин чина акъвазарнай.

Чав агакьай бязи кагъазрай малум жезвайвал, 70-йисарин сифте кьилера шаир азарлу жезва. ИкӀ, Кьенви Агъамирзе-эфендиди Эминаз 1871-йисуз кхъей кагъазда ихътин гафар гьалтзава: «Ви мубарак^{*} тир чинин ранг дегиш хъана лагъана заз ван хъайила, яни азарди вун зайифарнавайдакай заз хабар хъайила, бязи юлдашарни галаз заз вал кьил къевез кӀан хъана... Зун атуниз мумкинвал авачирвилиз килигна за ваз кагъаз кхъизва»... (Е. Эмин, Шиирар. – Махачкала, 1980, 202-чин).

Са къадар йисара Е. Эмина, азарлувилизни килиг тавуна, къазивилин везифа тамамарзава. И кар чаз Ярагъви Гъажи Исмаил эфендиди 1874-йисуз Эминаз ракъурай кагъаздай аквазва: «Ялцугърин суддин къази, зи играми хва Эминаз. Гзаф саламар! Ва адалай гуьгъуьниз, ХпитӀрал фена, рагъметлу Къурбанан шейӀр шариятдив къадай гьалда вичин ирссагъибрин арада паюн...вавай за тӀалабзава»... (Е.Эмин. шиирар. – Махачкала. 1980. 199-чин).

Азар къвердавай залан жезвай. Шаирдин патав атун тавур жерягъ, гьаким хъанач, амма садавайни адаз куьмек агакьнач. Эхирни Е. Эмин, А. Агъаева кхъизвайвал, Дербентдиз тухвана духтурханада къаткурнай. Гьанани гьикъван дарманар авунатӀани, абурукай дава хъанач. Е. Эминан «Фана дуьнья, вавди я зун» шиирдай аквазвайвал, ам ирид йисалай артух азарлу яз хъана:

Ирид йис я зун и гьалда ширин чандикай яз бизар,
Бязибуру «мерез» лугъуз, бязибуру – «бедназар»,
Бендедин кьил акъат тийир им вуч ятӀа ихътин азар?
Зи дердиниз дава ийир, яраб гьа устӀар гьинава?

* Мубарак – инал: гуьзел.

Са патахъай залан азарди, муькуь патахъай Меликан къастари (ада месел алай стадал мукъаятвал авуначир) Е. Эмин лап дертлу ийизва. Ам, «Дуванбегдиз» шиирдай аквазвайвал, стхадилаи суддиз арза ийидай чкадал атанай. Е. Эмина вич «хеб хъиз жанавуррин арада авайди», «фугъаравилиз, даях авачирвилиз килигна, тарашзавайди» шикаятзава ва дуванбегдивай са гъахъ-дуван авун тІалабзава:

Дуванбег, зи фугъаравилиз килиг,
Гъар са чІавуз квахъдайди туш хъсанвал.
Аллагъ патал хъуй, ичІи гъилиз килиг,
ГъакІ квахъдайди туш хъсанвал.

Амма «ичІи гъил» акурла дуванбегди хажалатди канвай шаирдиз куьмек ганачир.

Чаз Эминан шиирай ва адахъ галаз алакъалу тир маса документрай аквазвайвал, шаирдин кьилел гзаф агъур дуьшуьшар атайди аквазва: залан азардик месе гъатун, вичи чІехи авур стхаяр чина акъвазун, вафалу дустарикай гзафбур 1877-йисан бунтар себеб яз къакъутун, кІвал-югъ тарашна, кесиб хъун. Амма инсандивай эхиз тежер и гужаривай Е. Эмин руьгъдиз ажузариз хъанач. Шаирдин «Дустариз» эсердай аквазвайвал, ам эхир нефесдал экуь дуьньядал, адан наза-няметрал ашукъ яз амуькнай:

Хажалатар, хифетар зи дерин я,
Заз алахъай гуьлуьшан югъ серин я.
Вил атІудач дуьньядикай-ширин я,
Айиб мийир, инсан я лагъ, дустариз.

1885-йисуз Е. Эмин кечмиш хъана. ЧІехи шаир Ялцугъа кучукана.

Е. Эмин Къеанрин медресада кІелдайла, вичиз тарсар гайи Гъажи Исмаил-эфендидин руш Туьквезбанал ашукъ хъана. Гуьгъуьнай абур эвленмиш хъанай. А. Агъаева кхъизвайвал, шаир «четинвилера гъатай, месе

гъатай йикъара, иллаки стхайрихъ галаз араяр чІур хъайи ва ярар-дустарини кваз гълелай вигъей вахтунда Эминахъ гъакъисагъвилелди тек са вафалу Тубквезбан гелкъвена. Итимдин дердина аваз рекъер-хулера гъатна, четинвилер азиятар эхна (Къалурай кІвалах, 37-чин).

Шаирдихъ **Къизхалум** ва **Муслимат** тІварар алай къве руш авай. Абурни, диде Туьквезбан хъиз, шаирдин эхиримжи нефесдалди бубадиз вафалу хъанай.

Етим Эмина жуьреба-жуьре месэлайриз талукъ, дерин манадин эсерар яратмишна. Михъи муьгъуьббат, дагъви дишегълидин къадар-къисмет, кесиб халкъдин яшайиш, гъа аямдин социальный алакъаяр, тарихдин важиблу вакъияар, дуьньядикай, эхиратдикай веревевердер – ибур шаирдин жавагъиар хътин эсеррин темаяр я. Адан яратмишунрай аквазвайвал, гъа девирда яшамиш хъайи Ирчи Казака, Омарла Батырая, Магъмуда хъиз, Етим Эминани халкъдин дерди-баладикай, жележегдикай фикирарзавай. Гъа вахтара маса халкъарин кІвенкІвечи арифдаррик къалабулукъ кутазвай вакъияйри Етим Эминни секинсуз ийизвай.

Чехи шаирдин яратмишунра са шумуд девир чара ийиз жеда. Вич тахминан ва шартІ алай кІвалах ятІани, и карди, гълбетда, чаз Е. Эмин чІалан устад хъиз, фагъумлу арифдар хъиз, йис-сандавай гъакъикъатда къиле физвай вакъияйрин таъсирдикди гъикІ вилик физвайтІа, къалурдай мумкинвал гузва.

Сад лагъай девирда (1857-1867-йисар) шаирди, акунрай , гзафни-гзаф муьгъуьббатдикай, **къвед лагъай девирда** (1868-1878-йисара) халкъдин яшайишдикай, 1877-йисан бунтарикай кхъизва. **Пуд лагъай девирда** (1879-1885-йисар) Е. Эмина дуьньядикай философиядин хиялралди тафатлу, дерин мана-метлеб квай са жерге шиирар яратмишна. Гъа са вахтунда мукъмин инсан тир Е. Эмина са къадар илагъиярни яратмишна.

Е. Эминан эсеррин арада ашкъидин чІаларин къадар амайбурулай артух я. Машгъур критик **В.Г. Белинский**ди гъахълуз къейдайвал, жегъил чанда гурлу къуватдалди ргазвай лирикадин, ялавлу муьгъуьббатдин чІаларин

сергьятар яшар хьанвай инсандин рикIе дар жеда.¹ Акунрай, Е. Эминани жегьил чIавуз ашкьидин чIалариз шегьре рехъ ганай, гуьгьуьнлай лагьайтIа, муьгьуьббатдикай кьериз-цIаруз, гьардан бир кхьиз хьанай жеде.

Ашкьидин чIалар Ялцугь Эминахь, Лезги Агьмедахь-Кьуьчхуьр Саидахь, Мирзе Алидихь ва мсб. тIимил авач, амма Етим Эминавай хьиз таьсирлудаказ, дериндай, кьетIен, зериф рангаралди муьгьуьббатдикай садавайни кхьиз хьаначир. Ада ашкьидикай ва дагьви дишегьлидин гуьрчегвиликай туькIуьрнавай чIаларин гьар са цIар, гьар са гаф михьи гьиссералди, экуь фикирралди тафаватлу я.

Е. Эминан яратмишунрар ахтармишай алимри «Тукьвезбан» шиир сифте эсеррикай сад яз гьисабзава. Ана шаирди «хаму кард хьтин» яр «ширин емиш авай багьдив», «гьар пакамахь экъечIдай рекьинив», «гьилел кудаь, нур гудай чирагьдив» гекьигзава, гьевеслу рангаралди гуьзел рушан кьамат гузва:

Гьайиф тушни вун эцигиз чилерал,
Ширин вирт я, хуш нямет я, Туьквезбан.
Хаму кард хьиз хвена кIандаь гьилерал,
Вун жагьайдаз хупI девлет я, Туьквезбан.

Шаирдин «Бахтавар», «Зи азиз», «Ярдиз минет» ва маса шиирарни гьа и жуьреда туькIуьр хьанва. Е. Эмин халис шаир тирвиляй, ам датIана вилик физва, адан яратмишунрин хатI кьвердавай тайин жезва. Ингье шаир муьгьуьббатдикай вичиз хас тир рангаралди, кьетIен образралди рахазва.

Дуьнья сад хьиз фидай гьа югьни йиф я,
Бедгъавая, уьмуьр икI фин гьайиф я.
Зи гьал сефил я, рикIни зайиф я,
Зи кайи рикI вуна тIар ийимир, яр...

¹ Белинский В.Г. избранные соч., - М., 1947. С. 404.

Ваз аквазва зи чанди сефилвилер,
Дар ийимир заз икъван цавар-чилер...¹
(«Яр» шиирдай»)

Шаирдин «Ваз маса яр хъана гуъзел», «Ваз зи гьалдикай хабар авани», «Алдатмишай ярдиз» ва маса чІалара, пулдини къуватди агъавалзавай девирда ярди абурун арада хъайи икърар чІуруникай раханва. Е. Эмина «КІани яр» шиирда икІ лугъузва:

Етим Эмин кабаб хъана кана хъи,
КІани ярди зи шад гуьгъуьл хана хъи.
Зун тергна, яр, вун гъейридаз фена хъи,
Гатфар фена, гила къуьд я, кІани яр. (153)

Гъикъван ярди адан рикІ тІарнатІани («ирид йис я зун ви дердина къураз»), шаирди ярдиз я хатур хадай гаф лагъанач, я туьгъмет авунач. Акси яз, ам ярдихъ галаз милайим рахазва ва вири хъайи татугайвилерин тахсиркарач чеб такІан ва чпел пехилвалзавай гъейри ксар яз гъисабзава:

Эвел къилияй дуьз акуна ви лукІуьн,
Гъахъняй зун чІалахъ хъанай, за гъикІин?
Ваз ихтияр я, жемир вун къве рикІин,
Ажуз хъана, гъейрибурал къаз, гуъзел. (146)

Вичелай вилик хъайи шаиррин тежрибадикай менфят къачуна, Е. Эмина муьгъуьббатдин чІаларалдини чи поэзиядиз цІивилер гъизва. Ада са жерге эсерра дагъви дишегълидин тайин тир, жанлу образ гъакъикъи рангаралди ва гъакъикъи шартІара ганва. Е. Эмина ам я «хелвет кІвале ацукъна магъидин регъ метІел алаз, зардин кифер хразваз», я «къизилгуьлдай

¹ Эмин Е. Шиирар. – Махачкала: ДКИ 1960. 135-136-чинар. Идалай къулухъ гудай Е. Эминан эсерар гъа и ктабдай къачузвайбур я. ТІвар къазвай шиирдин къвалав ктабдин чин къалурзава.

хур ацIурна, дурнади хъиз гардан къуна, къугъваз-къугъваз цел фидай рекъеваз», я «чIулав зилфералди лацу хъуьхъвер» безетмишна «тавханадай хъуьрез-хъуьрез экъечIзаваз», я шаддиз «пенжерда акъвазнаваз» къалурнава.

Е. Эмина ярдал алай пек-партал, адан шикил, акунар, къекъуьнин тегъерни кваз гузва. Мисал патал шаирдин эсеррай бязи цIарар гъин: «АтIлас, дере вичиз хас тир, дамах гваз къекъведай», «къилел яргъи сачах галай пекдин шал алай ва вичин пелент юкъва нурдин хал, лацу хъуьхъвел къара бирчек алай», «айнахана хътин вилер авай», «гъилерихъ цамар галай» -Эмина чIугунвай лезги рушан шикил, дугъриданни, рикIиз чимида, таъсирлуди ва къетIенди хъанва.

Шаирди дагъви дишегълидин къамат иллаки хъсандиз «Гуьруьдиз ухшар акуна» лугъудай шиирда ганва:

Рехъди винел фидайла зун,
Са къудратдин кар акуна.
Гъуьруьни гъилмандиз ухшар,
Лап тенг барабар акуна.
Ашкъидалди камар вегъез,
Килигайла сивни хъуьрез,
Ажеб ширин рахада мез,
Юкъваз камар акуна. (160)

Е. Эмина гъакъикъи рангаралди са дишегъли вич ваъ, адахъ галаз алакъалу кIвалин аваданлухрикайни суьгъбетзава. ИкI, «КIани ярдиз» эсерда мехъер кIвале авай шей-шуьйни кваз къалурнава:

Са кIвал ава женнет багъда
Безетмишна араснавай.
Сандух ава, мес-къил ава,
Безетмишна аквадай. (186)

Муьгьуббатдин чIалар туькIуьрналди, дишегъли вини дережадиз хкажуналди, Е. Эмина феодальный алакъайри агъавалзавай аямдиз туьнбуьгъна. Эмин экуь дуьньядал, уьмуьрдал рикI алай инсан тир. Муьгьуббатдин чIаларани ада тайин тир, гъакъикъатда хъайи дишегълийрикай туькIуьрнай. Месела, «Туьквезбан», «Гуьзел Тамум», «Суна, за ваз лугъун са чIал», «Пакисат», «Дилбераз» ва масабур къалуриз жеда.

Шаирди вичин миxъи ашкъидикай зериф рангаралди, къетIен образралди, назик лирикадин такъатралди хабар гузва. Чешне яз вичин везинди ва рифмади шиирдин мана ачухариз куьмекзавай «Гуьзел Тамум» эсердай бязи цIарар гъиз жеда:

Гуьзел Тамум, ая фагъум,
Ая фагъум,
Зи чанда гум къекъвезава.

Залан парар хъана гъамар,
Сабур-къадар тежезава.

Вилин накъвар хъана селлер,
Сефил рикI зи ишезва...

Аман я ваз, гумир на заз.
Зи чан къураз цIразава. (169)

Къве касдин суьгъбетдин къайдада туькIуьрнавай, ашукърин поэзиядиз муькьва шииррани Эмина багъалу ярдин миxъи къамат гузва.

Эмин

Гуьзел яр, зун гъатнава ви дердина,

Йикъалай-къуз зи гъам артух жезава.
Ирид йис я, гуъзел, зун(а)ваз женгина,
За вавай гил(а) дугъри хабар къзава.

Яр

Севдугуъм яр, вуна куъз хажалатда,
Зун дуъньядал акунатІа, - ваз ава.
Заз хабар я ви дердиникай, заз чида:
Зани на хъиз гъам –пияла хъванава. (140)

Е. Эминахъ муъгъуббатдин чІаларихъ галаз санал дишегълийриз бахшнавай са жерге шиирар мадни ава. Абурук «Камаллу паб», «Пис паб», «Мугъман тун тавур папаз», «Къарийриз», «Фитнекар къарийриз» ва масабур акатзава. И чІалара шаирди халкъдин хъсан адетар рикІелай ракъурзавай, фитне гвай, къулухъай рахадай бязи инсанарал айгъамдалди хъверзава ва абур негъ ийизва. Шаирди марифатдин месэлярни рикІелай ракъурзавач.

Гъа икІ, шаирдин ашкъидин чІаларай аквазвайвал, Етим Эмина чи поэзиядиз гъакъикъи дагъви дишегълидин образ гъана, романтизмдин къайдайрилай элячІна, реализмдин истемишунрив къадай жуъредин гуъзел эсерар яратмишна.

Е. Эминан яратмишунрин **къвед лагъай девирда** туькІуънавай гзаф шииррин бинеда гъакъикъатда хъайи, вичин вилериз акур крар ва вакъиаяр гъатнава. Месела, шкакъ Гъажи Тагъиракай туькІуърай «Вирт квахъайдаз», къаних Ягъия русвагъзавай «Дуст Ягъиядиз», гзаф папар гъидай алчах адет негъзавай «Къве паб», «ТІварун стхадиз» эсеррин, ришветбаз судэгълияр лянетламишзавай «Дунабегдиз» ва маса шииррин темаяр уьмуърдай къачунвайбур я. Абурукай «ТІварун стхадиз» шиирдал акъвазин. А. Агъаева и шиир арадал атуникай икІ кхъизва: «Адан (Е. Эминан – Гъ. Г.) къилив къвед лагъай паб къачун патал меслят гъиз са кас къведа. Эмина адаз туькІвей кІвале къияматдин къал жеда, герек авач лагъана жаваб гуда. Ихътин меслят гуъзлемиш тавур мугъман Эминакай бейкеф яз хъфида. КІирийрин хуъре

Эмин лугъудай са кас яшамиш жезваз, ам шаир Эминан хванахва тирди чир хъайила, а касди Е. Эминалай адаз шел-хвал ийида. Гуьгъуьнай хванахвади и наразивилин ихтилат шаирдин япара хутада. Лазим меслят гунал тахсиркардик акатай Эмина тIварун стхадиз и шиир – жаваб рахкурда» (Къалурай кIвалах, 26-чин) Шаир шариатди ихтияр гузвай гзаф папар гъидай адетдал айгъамдалди хъуьреза:

Мубарак хъуй, гъидай касдиз-пудни гъуй;
Вуч гаф ава, шариат я – къудни гъуй;
Мал, меслят вичинди я – цIудни гъуй,
Мадни артух сандухдин паяр жеда. (59)

Е. Эмина цIийи ранг гана ишлемишнавай «еке селдик марфадикай хар жеди», «къел гъи касди неда-гъада яд хъвада», «сирке туьнт хъай къапуниз зарар жеди» ва маса мисалрини шиирдин мана-метлеб дериндай ачухаруниз къуллугъзава. Ина Е. Эмина лезги шииратда сифте яз айгъамдалди русвагъунин, яни къаб алаз русвагъунин, амал устадвилелди ишлемишзава.

Эгер «Къве паб» «тIварун стхадиз» эсерра шаир гзаф папар гъидай адетдал хъуьрезватIа, «Къавумдиз» шаирда Е. Эмина рушахъ рехъ къачудай алчах адет русвагъзава. И шиир са манадин деринвилелди ваъ, гъакI туькIуьр хъанвай къетIен къайдадалдини тафаватлу я. Шаирди айгъамдалди къавумдивай «багъа либасар», «Тевриз тумаждин мягъсер», «къацу сагърид башмакъар», «яру шаршав», «михьи дуьгуьр», «дередин валчагъ» ва маса багъа, къит шейэр гъун тIалабзава. Гъакъикъатда Е. Эмин руш «маса гузвай» чиркин адетрал «къаб алаз» хъуьрезвайди я. Шаирдин са куьнихъни вил галач, адаз анжах намуслувал, инсанвал вири затIарилай багъа я:

Им фана дуьнья я, эхир рекъидай,
Дуьньядин мал са затI я хьи чкIидай...
...Етим Эмин зайиф я гъал авачир,

Чара фикир, са бед хиял авачир.

Я тГалабдай хазина, мал авачир.

Гафар виниз, крар агъуз жез тахъуй. (105-106).

Халкъдин яшайишдикай туькIуьрай чIаларалди Е. Эмина Ялцугъ Эминан, Къуьчхуьр Саидан яратмишунра гьалтзавай социальный сатирадин жанр мадни деринарзава ва чи поэзия реализмдин тIалабунриз лап мукьва ийизва. И къетIенвал Етим Эмина 1877-йисан бунтарикай туькIуьрай эсеррай иллаки ачухдиз аквазва.

Шаирди и тарихдин вакъиадикай «Гъинава?», «Наиб Гъасаназ» ва «1877-йисан бунтариз» чIалар яратмишна. И шииррай чаз, са куьруь вахтунда Е. Эминан мировозренида гъихътин зурба дегишвилер хъанатIа аквазва. Абурукай сифте эсерда Е. Эмина тарихдин вакъиадикай галай-галайвал, хъайи-хъайивал хабар гузва:

Шумудан мал, шумудан кIвад

ТулкI авуна ганава хьи?

Шумуд алим, шумуд абид

Урусатдиз фена хьи.

Фагъум ая, эй мусурман,

Бес куь девран гъинава?

Куьре, Къуба, авар дере

Буьтуьн есир къазава.

Чна гила низ гъарагъин,

Гъахълу султан гъинава? (116)

Ада бунтара иштиракай ва чеб бедбахт хъайи ксарин тIварарни кваз къазва. ИкI, и шиирда Е. Эмин суьргуьндиз рекъе тур **Асланбегакай**, тарагъаждиз акъудай **Гъажимурадакай**, женгина пуч хъайи

Маламетбегакай, хирер хъайи **Мегътибегакай** ва са тахсирни квачиз къзадик акатай вишералди дагъвийрикай раханва.

Ваз аллагъди рагъметар гуй

Ви Малламетбег къена хьи.

Мегътибеген эрчИи метІяй

Къара гуълле фена хьи.

Эй, Аланбег есир хъана

Урусатдиз фена хьи...(115)

Халкъдин кылел атай и муъсибатди Етим Эминав хажалат чІугваз тазва. «Эвел заман гъинава? Куьредин хан гъинава? Гъахълу султан гъинава?» лугъуз, шаир са гъахъ-дуван жагъуриз алахъзава.

Эгер бунтариз талукъ сифте шиирда Е. Эмина тарихдин вакъиадикай кхъизватІа, «Наиб Гъасаназ» эсерда ада бунтар къарагъарайбуруз туьгъметзава. Шаир метлебсуз иви экъичуникай са хийирни авачирдан гъавурда ава. Дагъустанда гъулугъда гъатуникди угърийриз, къачагъриз майдан ахъа хъана: «гъар са угъриди, игриди, тунач сефилди, дугъриди, мад иеси хъана дириди», - лугъуз къейдзава Е. Эмина. И бунт себеб хъана уьлкведа тараш – талан гъатзава:

Бязибур хъана бейгъал,

Бязибурун тарашна мал,

Бязибурун чІур хъана кІвал,

Гур кас (а)вачиз фарман, наиб.

Бязибур туьнбуьгъ ийиз гатаз,

Бязибурув хиве къаз таз,

Бязибуру хифет чІугваз,

Хъана хата – зиян, паиб. (120)

Е. Эминан фикирдалди, бунтарикди чи халкъдални «еке леке атана». Тарихдин метлеб авай вакъиайрикди Е. Эминан фикирар, хиялар дегиш жезва. Ам гъа амдин пис-хъсандан гъавурда дериндай гъатзава. Шаирдиз пачагъдин халис суфат, адан гъилибанри халкъдиз авур инсафсузвилер, зулумар вичин вилералди акуна. И кар себеб яз, Е. Эминан «1877-йисан бунтариз» шиирдин лирический геройдинни зулуматдик акатай халкъдин сес сад жезва.

Е. Эмин сифте шиирра, Мирза Гъасана хъиз, пачагъдиз акси экъечІун лазимсуз кар яз гъисабзавайтІа, эхиримжи шиирда урус пачагъдин колонизаторвилин политика дуъздал акъудна, русвагъва ва зулуматдин эхир жедайдахъ инанмишвалзава:

Россиядин кІеви зулум
Са къуз адаз жеда къалум.
Ийиз ашукъ сабур, фагъум –
И вуч мусибат хъана хъи. (121)

Е. Эмин халкъдин уьмуърда зурба дегишвилер хъунихъ тамарзу я:

Мус ахвада и инкъилаб,
Им вуч мусибат хъана хъи.

Шаирдин фикирдалди, яшайишда дегишвилер хъун патал, азадвал мукъвал авун патал халкъди, чандилайни гъил къачуна, гъахъсузвилихъ, зулуматдихъ галаз женг тухун лазим я:

Къиникъ са затІ туш хъи акъван, -
Адалат чаз хъана масан.

Ихътин цІарар адан поэзияда гъалтун дуьшуьшдин кар туш. Акунрай, шаир Ярагъ Мегъамедан «азадвилин илимдихъ» ва весиятдихъ галаз таниш тир.

Е. Эмина дуьньядикай кхьей чIаларни винидихъ чпикай рахай шииррихъ галаз мана-метлебдин жигъетдай алакьалу я. Шаирди вичин уьмуьрдин эхиримжи йисара дуьньядикай, яшайишдикай, инсанрин къадар-къисметдикай туькIуьрай шииррин цикл адан яратмишунра виридалай вини дережа я.

Инсандин акьулдихъ, марифатдихъ инанмиш Е. Эминаз, гафунинкуьмекдалди махлукъат гьахъвилин рекьел къведайди хьиз тир. Ада «Дуьнья гьей» шиирда «бязибуруз гьамни хажалат, бязибуруз девран» тир дуьнья – «карвансара, инсанарни – аниз илифиз – хъфизвай «мугьманар» я лугъузва. Шаирдин фикирдалди, къанихвал, регьимсузвал, намердвал тергун лазим я, вучиз лагъайтIа:

И дуьнья са фана багъ я,
Куьне квез гьуьрмет ая тIун.
Гваз фидайди вад юкI агъ я,
ШейтIандиз лянет ая тIун.

Дуьньядал хейлин пачагъар, халифар вири дуьнья чпиз табиариз, чпин гьиле къаз алахъна, амма садан мурадни къилиз акъатнач:

Фана я вун, дуьнья, садазни тахъай;
Давуд халифа яз – Давудаз тахъай;
Акьван кIевиз къуна, Намрудаз тахъай;
Низ хъана вун себеб, дарман, дуьнья гьей. (70)

Вичин вири уьмуьрда азадвал, адалутлувал патал чалимшмиш хъайи шаирдин сес къвердавай гужлу жезва, ам классрин алакъайрин деринриз гьахъзава.

Уьмуьрдин тежриба артух жердавай Е. Эмин къуру гафаралди зулум, гьахъсузвал тергиз тежедайдан гъавурда гъатзава. Ада, гьа девирдин шаирар тир Ирчи Казака ва я Батырая хьиз, дагъвийрин арадиз къвезвай капитализмдин алакъаяр, намус, гъая, гьейрат рикIелай ракьурна, пулдиз

икрамун хцидаказ русвагъзава. И кар шаирдин «Стхаяр» тІвар алай эсердай иллаки хъсандиз аквазва:

Йиф жери затІ яни югъ галачиз?
Бахтсуз кІандай дидеди гъич ханачиз,
Етим хъана, гъиле затІни амачиз,
Итим папаз муьгътеж тахъуй, стхаяр.

Дуьнья я им, акъвазмир сархуш хъана, -
Пара вирер ацІуз, элкъвез буш хъана.
Гзаф итимар сад садал дуьшуьш хъана,
Буба хциз муьгътеж тахъуй, стхаяр...
...Гъил гъилизни муьгътеж тахъуй, стхаяр. (89)

Е. Эмина, «Гъарай эллер», «Фана дуьнья», «Дуьньядиз», «Дуьнья гъей», ва 1877-йисан вакъиайриз талукъ эсерра гъахъ-дуван авачир девир русвагъуналди, «гъакъикъи характерар гъакъикъи шартІара» (Ф. Энгельс) къалурна, зурба социальный метлебдин умумиламишнавай шикилар гузва. Амма шаир гъа и месэлайрал сергъятламиш хъана акъвазнач, ада вичин къайдада гележегдин цІийи, инсанар бахтлудаказ яшамиш жедай общество туйкІурдай рекъер-хуьлерни къалурзава:

Фагъум ая, стха, вунни хъухъ устІар.
Нехирбанни чубан хъайила дустар,
Чанахъ чанта санал вегъин я къастар,
Къведни санал хъайила, чан я дуьньяда. (74)

Е. Эминан фикирдалди, инсанар азаддиз, дуствилелди яшамиш хъун патал зегъметчийрин къаб-къажах, гаф-чІал, фикир-хиял сад хъана кІанда. И шиирдин гъакъиндай А. Агъаева лагъанай. Фикир дуьзди я. Алимдин

къейдзавайвал ам «къенин чи яшайишдиз, фяле, лежбер, чубан, нехирбан сад хъанвай, малар-мулкар хъивегъна, уртахдиз кІвалах ийиз, вирибурун хушбахтвал патал девран туькІурзавай обществодикай виликамаз гузвай хабар я. Гьелбетда, им гъични илимдин социализмдин жигъетдай авунвай фикир туш, яшайишдин винел фагъум-фикир авурла, арадал атай нетижа я». (Къалурай кІвалах. 28-чин).

Шаир яшамиш хъайи девирда, гъа аямдин тарихдин шартІара ам ихътин нетижадал атун вичихъ зурба мана авай кІвалах тир. Гъавиляй арифдар Къазанфарбег Зулфукъарова «Е. Эминаз жаваб» шиирда чІехи устаддиз «На куькІурна, стха, вун аллагъди хуьй, дели-диванадиз чирагъ, эй азиз», - лагъана, къимет гун дуьшуьшдин кар тушир.

Е. Эмина лезги халкъдин руьгъдин хазинадиз хейлин цІийивилер гъана. Шаирди темадикадин, мана-метлебдин ва художественный жигъетдай чи эдабиятдин сергъятар гегъеншарна ва ам мадни девлетлу авуна. Ада халкъдин уьмуьр гъакъикъи рангаралди къалурна, инсандин гъиссер таъсилудаказ ачухарна, лезги шиират реализмдин рекъел гъана.

Устадин эсеррин чІалан михъивал ва къешенгвал, вичиз хас эпитетарни метафорар ишелмишун, анафорадикайни эпифорадикай устадвилелди менфят къачун, «къенепатан» ва адетдин рифмайрин гужлувал, шаирдин чІаларинни музыкадин битаввал – ибур шииратдин магъир устад Е. Эминан яратмишунриз хас анжах бязи лишанар я.

Шаирдиз араб, туьрк чІалар хъсандиз чидайтІани, и чІаларал дуьзгуьн эсерар теснифзавайтІани, ада, гъа девирдин адет чІурна, вичин эсерар дидед чІалал яратмишна. Идалди шаирди гъа аямдин вилик-къилик квайбуруз гъисаба авачир лезги чІал вини дережадиз хкажна, гъа чІалалди шиирар кхъиз, дерин фикирар ачухариз жедайди къалурна.

Е. Эмина вичин чІалар гзафни-гзаф «къошмадин» ва бязибур «мухаммасдинни» «гъезелдин» кІалубра яратмишна. Амма, вичелай вилик хъайи чІалан устадрилай тафатлу яз, ада чи шииратда адет хъанвай а

Калубрин мумкинвилер артухарна ва абур вичиз хас рангаралди девлетлу авуна.

Е. Эминан яратмишунар революциядилаи виликан девирдин лезги эдабиятдин виридалайни кьакьан куклуш я. Чехи шаирдин яратмишунрин таъсирдик кваз чи шииратдиз са жерге цийи кьуватар атана. Абурук Мазали Али, Малла Нури, Чилихъ Абдулгьамид, Ахцегъ Гьажи, Кесиб Абдуллагъ ва масабур акатзава. Етим Эминан девирда ва адалай гуьгьуьниз яшамаш хьайи лезги медениятдин бажарагьлу векилрикай сад Алкъвадар Гьасан-эфендини хьана.

АЛКЪВАДАР ГЪАСАН-ЭФЕНДИ (1834-1910)

XIX лагъай асирдин къвед лагъай паюна Кеферпатан Кавказдин халкъарин арадай са жерге арифдарар ва алимар акъатна. Абур гегъенш чирвилер авай ва чпин вири къуватар дагъвияр савадлу авунин ва урус халкъдихъ галаз алакъаяр мягъкемарунин рекъе эцигай ксар тир. Ахътин арифдаррикай сад Дагъустандин машгъур алим, философ, шаир Алкъвадар Гъасан-эфенди я.

Алимдин уьмуьр ва яратмишунар гъелелиг тамамдиз ахтармишнавач. Алкъвадар Гъасанакай къилди-къилди фикирар академикар тир В.В. Бартольдун, И.Ю. Крачковскийдин ахтармишунра, А. Гъасанован¹ макъалада гъалтзава.

Революциядила виликан девирдин Дагъустандин философрикай ва арифдаррикай М.А. Абдуллаева,² А.Б. Баймурзаева³ кхъенвай ктабра Алкъвадар Гъасанан мировоззрение ачухарунава. Чехи алимдин уьмуьрдиз ва яратмишунриз талукъ малуматар Гъ. Садыкъиди,⁴ С.Г. Чеснин-Ибрагимовади⁵, Г. Гусейнова⁶ ва мсб. ганва.

Алкъвадар Гъасан 1934-йисан 15-октябрдиз уьзденрикай тир хизанда дидедиз хъана. Къелунал рикъ алай жегъил гадади вичин буба Гъажи Абдуллагъ-эфендидивай, Гъажи Исмаил-Эфендидивай ва Мирзе Алидивай тарсар къачунай.

А. Гъасана вичи къелай Ахъегърин медресадикай икъ кхъизва: «Ана за физикадай ва медицинадай ктабар къватІна ва абур дериндай чирна. Чъалахъ

¹ Гасанова А. От переводчика в кн: Гасан-Эфенди Алкадари. Асари Дагестан. – Махачкала, 1929. С. 165-168.

² Абдуллаев М.А. Из истории философской и общественно-политической мысли народов Дагестана в XIX в., - М., 1968.

³ Баймурзаев А.Б. Из истории общественной мысли Дагестана второй половины XIX века. – Махачкала, 1965.

⁴ Садыки Гъ. Творчество лезгинских поэтов XIX века на арабском и азербайджанском языках. Автореферат кандидатской диссертации. – Махачкала, 1965.

⁵ Чеснин – Ибрагимова С.Г. Традиции арабской классической литературы в творчестве Гасана Алкадари. Автореферат кандидатской диссертации. – Махачкала. 1999.

⁶ Гусейнов Г. Гасан Алкадари. – Махачкала. 2005.

хьухъ, вилик кІелай шейэр заз таб яз жагъана ва ина чир авур илимрикай зурба менфят хъана» («Диванул Мамнун», - Темир-Хан-Шура, 1912. 48-чин).

Ада араб, туьрк, фарс чІалар чирнай, мусурман диндин рекъай, философиядай, логикадай, математикадикадин ва маса илимрай чирвилер къачунай. А. Гъасана гуьгъуьнин йисара урус ва Дагъустандин маса халкъарин чІаларни чирнай.

КІелна куьтягъайдалай къулухъ ам Куьредин хандин дуваеханада секретарвиле тайинарзава. И къуллугъ А. Гъасаназ хуш тушир. Алимди вичи икІ кхъизва: «Секиндиз медресада ктабар кІелиз вердиш хъанвай заз дуванханада кІвалахун къадарсуз четин яз акъвазна». («Диванул Мамнун», 47-чин). И кар себеб хъана ам вичин бубадин медресадиз кІвалахиз хтанай. Амма муаллимвиле кІвалах авун яргъал феначир. Пачагъдин гъукуматди Куьре округ тешкилайдалай гуьгъуьниз, А. Гъасана округдин суддин секретарьвиле ва 1866-йисалай Къиблепатан Табасарандин набвиле кІвалахзава.

Феодализмдин алакъайриз акси хъайи А. Гъасана вичи набвиле кІвалахзавай йисара дуьньядикай бейхабар дагъвийрин савадлувал кхажуникай, абур прогрессивный рекъел гъуникай датІана фикир ийизвай.

1877-йисан бунтарилай гуьгъуьниз, А. Гъасан виликан Тамбовдин губерниядин Спасск шегъердиз суьргуьндиз ракъурнай. Алимди и кардин себеб вичи бунтара иштиракун яз гъисабзава. А. Гъасанан хва Али Гъасанова кхъизвайвал, Табасарандин жемят урус пачагъдиз акси къарагъайла, лежберри наиб А. Гъасанавай чпин патал элячІун истемишна, алимдини вичин къуьнерал алай чинер алудна гадарна.¹

И кардикди А. Гъасан душтагънай. 1879-йисуз адан патав суьргуьндиз хизанарни ракъурнай. «Спасск шегъердиз хизанар атай чІавуз, - кхъизва А. Гъасана, - куьмексуз яз, бегъем мажибни авачир зи азиятарни дарвилер мадни артух хъана. («Диванул Мамнун», 160-чин).

¹ Алкадари Г. Асари Дагестан. С. 179

Къуд йисуз Россияда яшамыш хъайи А. Гъасаназ урус халкъдин илимдихъ, медениятдихъ, ацукъун-къарагъунихъ галаз мукъувай таниш жедай мумкинвал хъана. Алим мусурман диндихъ инанмиш руьгъдаллаз тербияламишнавайта, адаз Россиядихъ ва адан медениятдихъ кIвенкIвечивилин метлеб авайди чир хъанай ва ам гзаф затIариз, вакъиайриз цIийи къайдада килигна.

Сургъундай хтайдалай гугъгъуьниз алимди динэгълийрин фитнейриз килиг тавуна, хайи хуьре сифтени-сифте школа ахъайзава ва ана халкъдин савадлувал хкажунин мураддалди азербайжан чIалалди жуьреба-жуьре илимрин, эдабиятдин ва урус чIалан тарсар гузва.

А. Гъасанан школада чан алачир тIебиатдай, географиядай, тарихдай, математикадай ва эдабиятдай тарсар гузвай. «Аниз Дагъустандин яргъал ва мукъвал хуьрерай, Закаталдай, Къубадай ва Азербайжандин маса шегъеррайни жегъилар кIелиз къведай», - къейдзава алим В. Мамедова. (В. Мамедов. Газета «Экинчи» - Баку, 1977. С. 73).

И школада кIелай ахцегъви Гъасан Эфендиева вичин рикIел хкунра лугъузва: «А. Гъасаназ РагъэкъечIдай патан халкъарин поэзия хъсандиз чидай ва алимди вичин гъилик кIелзавайбур Фирдоусидин, Низамидин, Хафизан, Физулидин ва Вагифан эсеррихъ галаз танишардай».

Вичин уьмуьрдин эхиримжи къад йисуз А. Гъасан школада тарсар гунихъ галаз сад хъиз илимдин кIвалахдални машгъул хъана. Иллаки еке фикир ада Дагъустандин тарихдиз ганай. И жигъетдай 1891-1892-йисара кхъей, 1908-йисуз азербайжан ва 1929-йисуз урус чIалалди акъатай «Асари Дагестан» («Дагъустандин тарих»), «Диванул Мамнун»⁺ (-Темир-Хан-Шура, 1972), «Джарабул»⁺⁺ Мамнун» (Темир-Хан-Шура, 1913) ва маса ктабар къалуриз жеда.

Илимдин кIвалахрал машгъул йисара А. Гъасана, адавай тарсар къачур Эфендиев Магъмуда рикIел хкизвайвал, Египетдай «Муаят» («Зурба»),

⁺ Мамнун А. Гъасанан шаирвили лакIаб я. Мамнун – рикI чIехиди, намуслуди.

⁺⁺ Джараб-гъебе.

Бакудай «Иршад» («Дуьз рехъ»), Бахчисарайдай «Гарджуман» газетар къачузвай. И печатдин органри алим гъа аямда дуьньяда къиле физвай жуьреба-жуьре вакъиайрикай хабардар ийизвай. Адалай гъейри, а газетри чаз А. Гъасанан интересрин гегъеншвал къалурдай мумкинвални гузва.

А. Гъасана Кавказдин ва Дагъустандин алимрихъ ва арифдаррихъ галаз дуствилин алакъяар хуьзвай. А жергедай яз лаквияр Гъ. Гузунован ва Зейд-эфендидин, азербайжайнвияр тир Гъ. Зардабидин, Ширванидин, Везирован, Ф. Куьчерлидин ва мсб. тIварар къаз жеда.

А. Гъасан, малум тирвал, урус медениятдихъ галазни таниш тир. Чи виликан культура ахтармишзавай бязи алимри адаз А.С. Пушкинан, М.Ю. Лермонтован яратмишунар лап хъсандиз чидайди, Л.Н.Толстояхъ галаз кагъазралди гуьруьшмиш хъана лугъуз тестикъарзава, амма гъайиф хьи, и фикир субутдай делилар гъизвач (Килиг: Абдуллаев М. Къалурай кIвалах, 222-223-чинар).

Чехи алим 1910-йисуз кечмиш хъана. И кардиз талукъ яз Бакуда акъатзавай «Суьз» («Гаф») газетда чапнавай макъалада А. Гъасанакай ихътин гафар кхъенва: «Мусурманрин арада рагъметлуди халис арифдар ва халкъ Европадин медениядихъ галаз мукъувай таниш хъунин терефдар хъиз машгъур тир... Ада мусурманрин вири прогрессивный печатдин органра сайивилелди иштиракнай. Алим чи арадай акъатун мусурманриз чIехи бедбахтвал хъана» (РФ-дин РАН-дин Дагъустандин ИЯЛИ-дин Гъилин кхъинрин фонд. Дело №2766).

Машгъур арифдар кечмиш хъунухъ адан хайи халкъдизни хажалатдин кар хъанай. Лезгийрин патай А. Гъасаназ авай гъуьрмет Етим Эмина, Малла Нуриди ва маса шаирри алимдиз бахшай эсеррай хъсандиз аквазва. Чехи шаир СтIал Сулейманни «Куьредин цIерид хуьр» эсерда А. Гъасанан хайи хуьруьккай еке гъуьрметдивди рахазва, адаз «илимдин макан» лугъузва:

Гъелбет я жед мулкиниз дар,
Ам заз чидач авай къадар;

Гена пис туш а Алкъвадар –
Илим гьам тарсар чка я!

Алимдин чаз малум чӀехи эсеррикай сад лагъайди «Асари Дагестан» ктаб я. Ам кхьидайла, А. Гьасана РагъэкъечӀдай патан уьлквейрин алимрин Дагъустандин халкъарин ацукъун-къарагъуниз талукъ жуьреба-жуьре ахтармишунрикай ва иллаки азербайжанрин тӀвар-ван алим Абас-Кули Бакиханован «Гуьлистан Ирам» ктабдикай, дагъвийрин риваятрикайни къисайрикай, абурун уьмуьрдиз талукъ материальный культурадин алатрикай гегъеншдиз менфят къачуна.

А. Гьасан хайи халкъдин медениятдин къадир авай алим тир. Ада чӀехи къайгъударвилелди кхьизва: «Гзаф къадар куьгъне ктабрикай лап тӀимилбур арадал алама. Мусурман дин къабулайдалай агъзур йисан гуьгъуьнизни, инра са ктабхана къванни кӀватӀнач... Мектебра ва мискӀинра авай ктабар лагъайтӀа, анжах XVIII асирда кӀватӀнай» («Асари Дагестан». – Махачкала, 1929. С. 156).

А. Гьасана вичин ктабда VI лагъай асирдилай XIX лагъай асирдин эхирдал къван Дагъустандин тарих галай-галайвал къалурнава. Ада дагъвийри иранлуьрихъни арабрихъ, муьгъуьлрихъни туькверихъ галаз тухвай женгерикай тамам суьгъбетзава. Гьа са вахтунда алимди Дагъустандин халкъарин чеб-чпихъ ва Кавказдин маса халкъарихъ – гуржийрихъ , азербайжанрихъ галаз авай рафтарвилерни къалурнава. Еке фикир ада Дагъустандинни Урусатдин алакъайриз гузва.

Шиирарни проза какахъна кхьенвай и ктабдиз академик В.В. Бартольда ихътин къимет ганай: «Ктаб кхьей касдихъ бажарагъ, алакьунар авайди я. Ана иллаки Дагъустандин эхиримжи девирдин тарихдай къиметлу малуматар ганва» (Энциклопедия ислама. – Париж, 1913, т.1. С.914).

Дуьньядикай А. Гьасанан фикирар, хиялар чирунин карда адан «Диванул Мамнун» ва «Джарабул Мамнун» ктабрин куьмекда. «Диванул Мамнун» алимди вичин къилел атай ва вилериз акур вакъиайрикай

туькІуьрнавай шииррин кІватІал я. Ана 1877-йисан бунтарикай, урус пачагъди суьруьндиз ракьурай дагъвийрин къадар-къисметдикай ва вич Дагъустандиз хтуникай шиирра жуьреба-жуьре малуматар ганва. Ана иллаки еке чка Дагъустанда кьиле фейи пачагъдиз акси бунтарикай туькІуьрнавай чІалара кьунва.

И ктабдикай академик И.Ю. Крачковскийди икІ кхьенай: «Вичин яргъи уьмуьрда алимдиз акур вакъиаяр ахтармишунин карда и ктабдихъ зурба метлеб ава. Ада вич Тамбовдин губерниядин Спасск шегъерда хьуникай тамамдиз кхьенва. А. Гьасана вич векил тир къатарин идеологиядин гъавурда гьатуниз куьмекдай важиблу материални гузва. И ктаб себеб яз, чаз Кавказдин вичи араб чІалал яратмишзавай мад са шаирдин эсерриз кьимет гудай мумкинвал жезва» (Избр. соч., т.6, - М. – Л., 1960. С. 618).

А. Гьасанан «Джарабул Мамнун» ктаб суалрикайни жавабрикай ибарат эсер я. Ана мусурман диндин, гражданвилин, шариатдин къанунрин, философиядин, географиядин, медениятдин ва маса месэлайриз талукъ суалриз алимди ганвай жавабар гьатнава.

А. Гьасан, чІехи алим хьиз, машгьур публицистни хьана. Ада 1875-1877-йисара Бакуда акъатай «Экинчи» («Лежбер») газетдиз хейлин шиирар ва макъалаяр ракьурнай. В.Мамедова кхьизвайвал, «Экинчи» газетдиз дагъвийрин ацукьун-къарагъуникай, Дагъустанда школаяр ахъаюникай, халкъарин дуствиликай ва шаиррин жавабдарвиликай А. Гьасанан муьжуьд макъала акъатнай. (Къалурай кІвалах. 73-чин).

«Экинчи» газетди арифдарвилин умуми месэлайрихъ галаз санал эдабиятдиз ва общество патал адан везифадизни еке фикир гузвай. ИкІ, газетдин чинра кьиле фейи гуьжетрай аквазвайвал, адан иштиракчийри, гьа жергедай яз А. Гьасанани, поэзия халкъдин уьмуьрдиз мукьва авуниз, художественный эсерар реализмдин тІалабунрив къадайвал кхьиниз ва эсеррин метлебдиз еке фикир гуниз эверзава.

ЧІехи алим дагъвийринни урус халкъдин алакъаяр мягъкемаруникайни раханва. «Урус медениятдин гъавурда авачиз, дагъвияр мичІивилин кулухра

гъатнава» - лугъуз, наразивилелди къейдзава А. Гъасана «Экинчидиз» (1875, №8) акъатай са макъалада.

Алим дагъвийри урус чІал чурунин терефдарни тир: «Дагъвийриз урус чІал чидач. Иниз килигна абурувай урусрихъ галаз рахаз, алвериз, чпин гъакимрилай шикаятдиз жезвач. Чи аялри урус чІал ва кхьинар чирунин мураддалди, гъарда вичелай алакьдай куьмекна, Къасумхуьрел школа ахъаюн чарасуз тирди чи икърар хъана» («Экинчи», 1977, №5), - кхъизва ада.

А. Гъасана хуьруьн майишатдикайни кхъенай. ИкІ, Къиблепатан Дагъустандин агъалийрин арада багъманчивили еке чка къунвайди, амма пачагъдин гъукуматди абуруз чпин яр-емиш Урусатдиз тухудай са мумкинвални гузвачирди наразивилелди къейдзава ада.

Илимдин атармишунра хъиз, «Экинчи» газетдиз акъатай макъалайрани А. Гъасана дагъвийрин савадлувал хкажуниз, илимар чируниз ва Урусатдихъ галаз алакъаяр мягкемаруниз эверзава.

«Чехи шаир ва алим Алкъадар Гъасан араб чІалал теснифай эдабиятдин бажарагълу векил я.¹ Дугъриданни араб чІалал А. Гъасана хейлин художественный эсерар яратмишна, амма, гъайиф хьи, абур вири чав агакънавач. Гъа малумбурукайни лезги чІалаз таржума авунвайди анжах ирид шиир я.

Илимдин кІвалахра ва публицистикадин макъалайра хъиз, ам шииррани гзафни-гзаф кІел-кхьин ва илимар чирунин, халкъдин дерди-гъалдин, тарихдин вакъиайрин, дагъвийринни урус халкъдин дуствилин алакъаяр мягкемарунин месэлайрикай раханва.

Дагъустандин халкъар, гъар жергедай яз лезгиярни, диндин мавгъуматдик ва зулум-зиллетдик квайди А. Гъасаназ хъсандиз чизвай. Амма аямдал наразивал ийизватІани, адавай и кардин себеб ачухарна, халкъди бахтлу гележег патал вуч авун лазим ятІа, са дуьз рехъ-хвал къалуриз жезвач. Алимдиз, амай къунши халкъарин арифдарриз хъиз, илимдин ва медениядин, инсанрин акъулдин ва чирвилерин куьмекдалди вири месэлаяр, гъа жергедай

¹ И.Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. – М., 1950. С.233.

яз социальный месэлярни, гялиз, уьмуьрда дегишвилер тваз жедай хьиз тир. ИкI, А. Гьасана «Урусиятдин куьлгедик» шиирда кьейдзава:

Гьайиф хьи, лезгияр гьеле уях тежез ахварик ква,
Тагьафул яз квадарзава кьайгьусуз яз абуру вахтар.
Лугьузвач хьи, чунни гила инсанар я дуьньяда,
КIелиз тан чи аядрив, кьуй дуьньядикай хьуй хабардар.
Куьлгедик и пачагьлугьдин кIелна, вири савадлу хьуй,
Тамукьрай чарасуз хьана, чиррай инсанвилин гьалар.¹

Ш-Э. Мурадован таржума

А. Гьасаназ дагьвияр дарвиле авайди, авамвал себеб яз гьар са рекьяй кьулухь галамайди хьсандиз аквазва:

Дарвилени кесибвиле агаж я лезги стхаяр,
На лугьуди, гуьзетзава цаварай ризкьидин марфар.
Ава абурун арада марифат-эгьли ксар, гьелбет,
Девирдин игьтияжрикай чпиз авай бегьем хабар.
Алахьнава абур чпин веледриз гун патал таьсил,
Амма ийиз жедач чуьллер са шумуд гуьлдивай гуьлезар.

(122).

Урусрилай ва Европадин халкьарилай чешне кьачуз, илимдикай даях кьуна, дагьвияр вилик тухун лазим я лагьай фикир А. Гьасанан маса эсеррани гьалтзава. ИкI, «Дуьньядин гьалар» шиирда илим себеб яз Европадин гьукуматар вилик фенвайди ва мусурман халкьар «ахварик кваз» кьулухь галамайди кьейдзава. Ада чIехи кьайгьударвилелди хабар кьазва: «Чун гьикьван чIавалди амуькда дуьньядикай авачиз гьич са хабар?»

¹ Лезгийрин поэзиядин антология. – Махачклаа, 1978. 121-122-чинар. Идалай гуьгьуьниз А. Гьасанан эсеррин чешнеяр гьа и ктабдай кьачузвайбур я. Гьизвай шиирин кьвалав антологиядин чин кьалурзава.

Гьелбетда, А. Гьасанавай и суалдиз тамам жаваб гуз хьанач. Илимдивайни медениятдивай инсандин яшайишдин шартIар, социальный алакъяар дериндай дегишариз жеда лугъун – им, шаксуз, гьакъикъатдикай са къадар яргъа фикир я.

Шаирди тестикъарзавайвал, халкъ мичIивиле хуъзвайбур беглерин, ханарни факъяр я. Гьафият ада феодализм ва феодализмдин алакъяар хуъзвайбур хцидаказ критика ийизва:

Куьгъне ханар, беглер квадрин, элягъин.

Халкъарикай чаз векилар хкъягъин.

Вучиз чи халкъ гьар патахъди чкIизва?!

Нубатсуз тир четинвиле акIизва?! (118)

Гъ. Садыкъидин таржума.

Беглерин, ханарин зулумкарвилер себеб яз, шаирди кхъизвайвал, «Бязибуру гагъ къибледихъ ялзава, бязибуру гьар жуьредин къалзава».

А. Гьасана къейдзавайвал, ханар ва беглер менфятлу гъич са кеспидални машгъул туширвили, абур общество вилик финиз манийвал гудай къуватдиз элкъевезва:

Ацукънава беглер къайгъу авачиз,

Кар-кеспидихъ са фикирни галачиз.

Кард гьилеллаз гьуьрче жеда кIамара,

Югъди къугъваз жеда абур тIамайрал. (118)

Шаирди, ханарни беглер хъиз, чпи дагъвийрин арада гьулгъула твазвай, Дагъустандинни Урусатдин алакъяар чIуриз алахъзавай фекъиярни лянетламишзава:

Фекъийрини твазва фитен-фасадвал,

Дин багъна къаз халкъдиз ийиз инадвал.

Душманвилер артух жезва гьар юкъуз,

Урус халкъдин мидя хьунин футфа гуз. (118)

Шаирдин «Абдумуслимаз кагъаз», «Хан-хан кьугьун» ва маса эсерра 1877-йисан бунтарикай раханва. Санлай кьачурла, А. Гьасан бунтариз акситир. Шиирдин кьайдада вичин хьиз и вакъийрикай кхьенвай кагъазда ада икI лугъузва:

Амма эллериз хьанва мусибат:
Акси элкьвенва чи кьисметдин чарх,
Дуьзвилин рекьяй экъечIна патахь.
Къатма-къаршидин, женгинин шикил
Чугун инал заз туш, гьелбет, кьезил.
Вакъийрин гьал къатI хьана бирдан,
Ламра вичикай ийизва аслан,
Фелекдин чинлай алатна перде...
Иви авадриз, хаталу дяве,
Мусибат гьана, эл туна кIеве.¹

Шаирди вакъийрикай галай-галайвал, дикъетдивди суьгьбетзава. Ада, са гьахь-дуван амачиз, инсанар бунтчийрикай чуьллериз, тамариз, убайриз катдай чкадал атанвайди кьейдзава:

Пагь, гьам-хажалат, пагь, дерт-мусибат!
Гьикьван пис гьалар хьанва гьарна мад.
Ибурун арада камаллу вад кас
Тахьун хажалат жедачни бес чаз?!

Садни ацукьнач секиндиз кIвале,
Угьрийри элдин тухвана зегьле.
Саки яхцIурни цIуд юкьуз Куьре
Амукьна гьаким авачиз кьиле.¹

¹ Лезгийрин поэзиядин антология. – Махачкала: ДКИ, 1958. 80-чин.

Акунрай, пачагъдин гьукуматдин цензура себеб яз, А. Гьасанавай гьа вакъийрикай ва иллаки колонизаторрилин политикадикай вичин фикирар ачухдиз малумариз жезвач. Шиирда агъадихъ гузвай цIарар гьалтун дуьшуьшдин кар туш:

Агъ гзаф хьана ина агьвалат
Амма кхьиз хуьзва за игътият.²

Идахъ галаз санал къейдун лазим я хьи, А. Гьасана бунтарикай ганвай малуматра къаришугъ фикирарни гьалтзава. Алим бунтариз акси хьунихъ къве себеб авай. Сад лагъайди, дагъвийривай «къуру гьилералди» пачагъдин яракьлу къушунрихъ галаз дяве тухуз тежедайди адаз хьсандиз чизвай. Къвед лагъайди, пачагъдин колонизаторвилилин политика себеб яз, Урусиятдиз акси яз къарагъай халкъдин куьмекдалди фекъийриз ва виликан беглеризни ханариз чпин гьиляй акъатай ихтиярар гила къахчудай ният авайдини алимдиз малум тир. Гьавиляй ада бунтуна иштикрзавайбуруз «алчахар», «къачагъар», «иблисар» лугъузва:

Цуьк авай багъ хьиз туькIвена хейлин вахтар фейила
кьулухъ,
Гила алчахри рам авур азиз Дагъустан аку квез.
Зурба Урусият галаз гьикъван гуьзел хьанвай уьмуьр?
ГьакI нубатсуз къудур хьанвай чеб тахъвай пиян аку квез.
И зиян тир рехъ къуна гьакI иблисди хьиз икрам ийиз,
Чи эллерихъ галуьбарай эх тежер зиян аку квез...
...На лугъуд им къушун я чеб кIватIнавай угърийрикай,
Халкъ ажузна, са-са кIвал авур къван талан аку квез. (120).

¹ Гьа гьана. 82-чин.

² Гьа гьана, 83-чин.

Гъар гъикІ ятІани, пачагъди кІеви жазаяр гуни кърху кутунвай ва адан зулумдикай азад ийидай рекъер жагъуриз тахъай А. Гъасанавай бунтар кърарагъунин себеб ачухариз ва абуруз дуъз кърмет гуз хъанач. Эгер Етим Эмина бунтар ивид вире туъхуърай, халкъдиз еке зулумар авур пачагъдин гъукумат русвагънайта, зулуматдин эхир жедайдахъ ва бахтлу гележегдихъ инанмишвалнайта, А. Гъасанавай и месэладикай вичин фикир ачухдиз лугъуз хъанач. Ада анжах айгъамдалди са чкадал ихътин ишара ийизва: «Жанавурди цІегъ нез кІан хъайила, ада цІегъре яд рагъул авуна лугъуз багъна къазва» («Диванул Мамнун». 120-чин).

Вичи набвиллин везифа тамамарай ва гзаф мукъаят Алкъвадар Гъасана чпикай рахазвай и вакъиайриз маса кърмет гун мумкинни тушир. Ам вичин аямдин инсан ва юкъван агъвал авай классдин векил хъана.

Винидихъ чпикай рахай А. Гъасанан вичин кърлел атай, вилериз акур гъакъикъи рангаралди кхъенвай эсерар просветительский реализмдиз мукъва я. Шаирди абура кърлдин инсандинни ва ам яшамиш жезвай обществодин рафтарвилер къалурнава.

А. Гъасана къейдзавайвал, инсандиз адал алай пек-парталдиз килигна ваъ, кърлихдиз килигна кърмет гун лазим я. «Циферивай рагъ кІевиз тежервал, кесибвиливай инсандам леке гъиз жедач», - лугъузва ада («Диванул Мамнун», 174-чин).

Алим халкъарин арада дуствал хъунин терефдарни тир. И фикир тестикъарун патал ада «Асари Дагестан» ктабда (122-чин) таджикрин чІехи шаир Жафизан са шиирдай агъадихъ галай цІарар гъизва:

Къве дуъньядин ваз няметар гун патал,
Анжах къве шартІ на хъсандиз хуъх рикІел:
Дустаривди рахух вун ширин мецел,
Душманрихъ галаз чуъруъкриз гумир рехъ.

цІарба-цІар таржума

М. Гъасан вич мусурман тиртІани, ам маса диндин векилриз акси
тушир.

Пехил инсандикай яргъаз акъваза,
Гъакимрикай къаз кІан жемир юлдашар.
Жув къуншидихъ галаз алад дуъз рекъе,
Тафават хуш хашперес ян, чувудар.

Диванул Мамнун», 208-чин

Алимди вичин уьмуьрдин эхиримжи йисара теснифай «Азадвал»
эсерда вич «гаф вахтара зулумдин есирвиле аваз, азадвилин дад чир хъанач»,
- лугъуз, гъайиф чІугвазва ва хциз ихътин суал гузва:

Хъсан тушни, хва, асландиз азад ях хъун са нефесда,
Ви агъзур йис акъуддалди къизилдикай тир къефесда?!

(117)

А. Гъасанан фикирдалди, халис инсанди «халкъдиз къуллугъун» лазим
я, вучиз лагъайтІа «зулумкардиз и дуьньяда къуллугъун мусибат я, зулумдин
пар хиве къун жуван халкъдиз хиянат я». Ада зулумдик квай дагъвияр, гъа
жергедай яз вичин хайи халкъни, азад жедайдак умуд кутазва:

Зун туш шаклу, зи мазлум шаркъ акъатда лукІвиляй

гъелбет,

Зулумдин занжурар къатІ-къатІна, зулумриз ая нифрет!..

Жедан тух бубад рикІ гъич тек вичин хва хъунал бахтлу,

Эгер халкъдихъ тахъайтІа бахт, мад са азад уьмуьр гъахълу,

«Инанмиш я зи мазлум халкъ, са къуз азад жеда, гъелбет», -

И гафар кхъихъ на Мамнунан къванцел, жедайвал зи суруз

гъуьрмет. (117-118)

Ихътин нетижадал, фикирдал А. Гъасан уьмуьрдин эхиримжи йисара атанай. И эсердай аквазвайвал, алим гъакъикъатдиз цИийи къайдада килигзава, ам инсан зулум-зиллетдикай, инсандин гъиссер, акьул гъа девирдин галтIамдикай азадунин терефдар я. Алкъвадар Гъасана вичин эсерралди Дагъустандин просветителвилский идеологиядин литература вини дережадихъ хкажна ва лезги эдебиятда Етим Эминахъ галаз санал реализм тестикъаруник вичин пай кутуна.

Гъа икI, XIX асирдин къвед лагъай паюнин лезги адабиятда реализмдин къайдайралди тафатлу я. И къайдада эсерар яратмишзавай шаирарни халкъ вилик финин, феодализмдин алакъаяр тергунин, куьгъне ктIай адетар русвагъунин, зегъметчийрин уьмуьрдин шартIар хъсанарунин терефдарар хъанай. Гъелбетда, абур и рекъел атуниз цИийи гъакъикъатди, яни Дагъустан Россиядик экечIайдалай гуьгъуьниз арадал къвез башламишай буржуазный алакъайри, урус халкъдин кIвенкIвечи медениятди таъсир авуна.

ЭМИРАСЛАН ГЪАНИДИН

(1851-1896)

Эмираслан Гъанидин Вини Тагъиржал хуьре (Республика Азербайжан, Къусар р-он) 1851-йисуз дидедиз хъана. Кесиб лежбердин хизандай тир Эмиралан яшамиш хъайи девир зегъметчи халкъ зулум-зиллетдин зунжурдавай, дагъвийрин арадиз капитализмдин алакъаяр къевез башламишзавай вахт хъанай.

Хуьруьнбуруз Эмираслан аял вахтарилай дерин къатӀунар, хци зигъин, авай гаф чина лугъудай, шикиллу чӀалал рахадай кас яз чидай. Ада кӀел-кхьин, жуьреба-жуьре илимар хайи хуьруьн медресада чирнай. Гъайиф хьи, жегъил гададиз кӀелун давамардай мумкинвал хъанач. Себебни Эмирасланан къилих хъана. Нубатдин тарсуна хуьруьн фекъиди вичин суьгъбет куьтягъайдалай къулухъ эхирдай лагъанай: «Вири крар Аллагъдин гъиле ава, инсанарни адан вилик вири сад я».

Уьмуьрдин хъсан-пис чизвай, вич лап дардиз яшамиш жезвай Эмираслана фекъидиз ихътин суал ганай:

Ам виридаз бес сад ятӀа,
Садбур даим куз жедани?
Садбурузни кӀани къадар
Мални девлет гуз жедани?

Гъелбетда, муаллимди ихътин суал гудай жуьрэт авур Эмираслан фекъи-фахрайриз, хуьруьн девлетлуйриз душман къван такӀан жезва, абуру жегъил гададал «Семе» (КӀамай) лакӀаб эцигна, хуьре адаз фир-тефир чка салзава. Эмираслан гадаруниз мажбур жезва.

КӀвалени Эмирасланан рикӀ секин тушир:сифте къазадик буба, са къадар вахтарилай имини рагъметдиз фенай, дидени вичин бубад кӀвализ хъфена, гъвечӀи вахни стха жегъилдин хиве гъатна.

Шаирдин кьилел мад са бедбахтвал кьвезва: хуьре цегьерин азар гьатай чавуз Эмирасланан вахни стха кечмиш жезва, вичин чин чупур са вилни буьркьюь жезва. Гьа вахтунда ада куз-куз рикIяй акьатай ихьтин гафар лагьанай:

Кьакьан цавар, кIеви чилер зал хадай,
ЦалцIам чина гьар жуьредин хвал твадай,
Кьве падна рикI ширин чанда звал твадай,
Дава-дарман авачир тIал-хвал жедан?!
Я залум цIай, захь ялавар элкьюьрна,
Вахтунин чарх, на кьилавар элкьюьрна,
Са Зуьгьре гьед кьве мержандиз туьхуьрна,
МичIи йифиз зайиф гьетер зал жедан?!

Хайи хуьруькай рикI хайи Эмираслан кьил хуьз патарив гвай кьунши хуьрериз рекье гьатзава. Сифте Манкьюли ва гуьгьюьнай хейлин йисара Велемир хуьрера лежбервал ва чубанвал ийизва. Шаирди гьа вахтарикай «Велемир» эсерда икI лугьузва:

Са кас хьанач зулун юкьюз зал гьалтай,
МичIи рука рехь чир тежез алатай,
Кьекьвер такьат амачиз икI галатай,
ТIагьирвидин гьахь гафаркай хьел кьвемир,
ХьюьтIуьз жегьнем, гатуз женнет-Велемир!

«Фана дуьньяд дерин дердер кьатIанвай» Эмираслан инсанрин яшайишдин сирерай кьил акьудиз, адан ери-бине чириз алахьзава:

Я дуьнья, вун икьван дар хьун,
Кьуд пад кIеви, мичIи сар хьун,
Зал гьамиша юргьни хар хьун,
ЛагьтIун гьихьтин сир ятIа?

Шаирдиз гъа заманади са экв ганачтІани, дуьньядикай, михъи инсанрикай Эмирасланан рикІ ханач. Акси яз, ам вичин эхир нефесдал уьмуьрдал ашукъ яз амукъна:

Ширин я заз дуьнья, вуж фена вакай вил атІана?

Дуьньяд девлет – къизил, гимиш, жавагъиррив гъил ацІана?

Вири уьмуьр дарвилерани азиятра къиле фейи Эмираслан Гъанидин 1896-йисуз яратмишунрин чагъинда аваз кечмиш хъана.

Эмираслан са шаирдизни ухшар тушир, вичихъ къетІен хатІ авай чІалан халисан устад тир. Адаз шиирар теснифун вичи вич хуьдай (вичиз таьсир авур вакъиадикай чІал туькІуьрайла, рикІиз регъат жедай) ва дердери, гъакъсузвилери канвай инсанриз куьмекдай яракъдиз элкъвезва.

Шаирдихъ яшайишдин месэлайриз бахшнавай, дуьньядикай веревирдарзавай, муьгъуьббатдикай ва маса темайрай чІалар ава.¹

Вич гъамиша уьмуьрдин яцІа хъайи, викІегъ, гъахъ гвай Эмираслана «Хахаяр» шиирда гъа аямдин вилериз аквадай гъакъикъи шикил гузва, гъукум гъилевай пачагъдин гъилибанриз хцидаказ туьнбуьгъзава:

Тум ктІунна гъалда шивер,

Свас гъидайла, чамари чи.

Мух гайила, къил цавузиз,

ХупІ гъарайда ламари чи.

Гагъ юргъада, хъурцада физ

Вичин гъенер чир хъжедач.

Вилик мух-кІах бул хъайила ,

Чинебан кар сир хъижедач.

¹ И цІарарарин авторди 1973-йисан августдин вацра ДГУ-дин студентар галаз Къусар райондиз (Республика Азербайжан) илимдин экспедициядиз фейила, Тагъиржал хуьруьн мектебдин муаллим Мегъралиев Велибегавай (рагъмет хуьй вичиз) Гъанидин хва Эмирасланакай хейлин малуматар, делилар кхъенай. Ада зав вичи хуьруьн агъсакъалривай кІватІай шииррин дафтарни вуганай. За Эмирасланакай кхъей макъала адан шиирарни галаз «Литературадин Дагъустан» (-Махачкала: ДКИ, 1986, №5) журналдиз акъуднай. 1992-йисуз рагъметлу Забит Рузванова туькІуьрай Эмир Алидинни Эмирасланан шиирар авай ктаб «Дурнаяр» (-Махачкала: ДКИ. 1992) чапдиз акъатнай. Эмирасланакай кхъенвай макъалада ганвай шиирар гъа ктабдай ва жуван архивдай къачунва.

Шаирдиз вичизни сатирадин чІалари вич такІанзавайбурун кьадар
артухарзавайди чизвайтІани, ам кисзавачир:

Заз кичІерар мад гузвани,
Къуьруь жеда, шиш къалуриз.
Хипен хамар алуКІнавай,
Жанавурдин тІиш къалуриз.

«Акьуллубур семеяр яз гьисабзавай» девирдиз Эмираслана «Суза»
шиирда ихьтин кьимет гузва:

Къурадач мез, зи рикІин гаф,
Цавар-чилер хуналди зал.
Къуру жедни гьуьлуьн яд-каф,
Гъиз эцигиз, къуналди цал?

«Эгер зунни»... шиирда Эмираслана кьве чин алай дасмалчияр, уьмуьрда
чІуру рехъ къунвай иблисар халкъдин вилик негъзава:

Эгер зунни дуст тиртІа
Чи набрин хизанда,
Къизилдикай мих жедай
Зи шаламдин дабанда.

Идалайни алава шаир хуьре кесибриз югъ авачирвили, абур яд уьлквейриз
финиф мажбур жезвайдакайни раханва:

Эмираслан семедай
Гьисаб кьадай фекьийри.
Бес вучрай кьван хуьре чи
Фу авачир факъирри?!

Эмираслана яшайишдикай теснифай чӀаларихъ галаз дуьньядикай туьӀуьрай «Пуд суал», «ЛагъӀун», «Жедан», «АцӀана», «Бахт» шиирарни алакӀалу я. Вучиз ятӀани дуьнья гьамиша кесибриз акси я. И месӀладаикай шаирди «Пуд суал» эсерда веревирдар ийизва. Килигин шаирди вуч лугъузватӀа ада цӀукай, цикай ва нурдикай. Малум тирвал, цӀу инсанриз чимивал гузва, яд-берекат, михьивал я нурди-экр гузва. Эмирасланан шиирда «ЦӀу кесиб кармашарна къукъварна, ам суруз ракурзава»; «Ци, гьуьлер вири ацӀанвай, Хурх твазва рекъера, чилер михьиз къацӀуриз». Эхиримжи бендина «Кимиж вуч я?» - суалриз шаирди ихьтин жаваб гузва:

- Нур я, дуьньядал
Беркъуьбуруз тагудай,
ДакӀар тушни вилерни
Экуьбуруз акъудай.

Эмираслана ашкъидин темадикни вичин къетӀен пай кутуна. Адан «РикӀиз хуш я», «Лагъ», «Ашкъидин цӀай», «Керем хьиз», «Вун зи яр я», «Галтадиз», «Ваз кӀаниди са зун ятӀа?», «Элкъвез-элкъвез» чӀалар муьгъуьббатдикай я.

Са-са шиирра (акунрай, гьа вахтара им адет хьанвай къайда тир) Эмираслан бахтсуз, пай тавунвай муьгъуьббатдикай рахазва, ярди гайи гаф чӀурунин себеб лугъун патал, адаз аман - минет ийизва. ИкӀ, «Лагъ» шиирда лирический геройдин мецелай «вичикай катна къалин валара чуьнуьх хьанвай»...ярдивай тӀалабзава:

Ахъая сир, аятӀун чир,
РикӀин гафар сивел лагъ.
Эгер хьел хьун ятӀа фикир,
Зазни чир хьуй эвел лагъ!

Ихьтин фикир «Галтадиз» эсердани гьалтзава.

Эмираслан Гьанидин лезги эдабиятда муьгъуьббатдин лирикада теменрикай раханвай шаириккай сад я. Адан «РикӀиз хуш я» эсер ярдин

гъакъикъи шикил гунлай башламишзава. Бязи цIарар гъин: «...Ви вилерай акъатай рагъ зи бахтунин нур ятIа... КъелечI пIузар, чIулав вилер... Гардандавай яргъи кифер...» Шиир чIалан устадди икI куътягъарзава:

Зун саил яз кутIуннавай, сабур къиле тур ятIа,
Лацу гардан, вилер хци, анавайди нур ятIа,
Къуна гъилив кIевиз гардан садра темен цатIун на,
РикIиз хуш я, темен гурла, къелечI пIузар кIватIун на!

Эмирасланан чIаларай аквазвайвал, ада Етим Эминан муъгъуьббатдин лирикадин тежриба мадни вилик тухузва. И фикир гъахълуди тирди шаирдин «Элкъвез-элкъвез» эсердай иллаки хъсандиз аквазва. Шаир ярдин буй-бухах, акунар, къекъвезвай тегьер, адал алай пек-партал къалурунал аквазнавач. Ам а гуьзелдал къару я, ам назперидиз гъар патарихъай килигунал, рушахъай вил атIузвач, адан акунри, къаматди шаир гъейранарзава:

Атана яр мад булахдал,
Квар къуьневаз, сив заз хъуьрез.
РикI ацIудач буй-булахдал
Тамаш тавур, элкъвез-элкъвез.

Эсерда гъерекат давам жезва. Яр рахадал лирический геройдай гаф акъатзавач, амма чашмиш хъун яргъал физвач. Шиирдин эхирда ихътин цIарар ава:

Аватнава яр, ви къуьнерал
Харадин шал гару къекъвез.
Ашкъи жедан буш къинерал
Темен тагур элкъвез-элкъвез.

Рефрен хъиз са шумуд сеферда тикрар жезвай «элкъвез-элкъвез» гафарихъ къетІен метлеб авайди ашкара я. Гъа девирдин эдабиятда, са патахъай, икъван «ачухдиз» ярдикай рахун, муькуь патахъай, марифатдин истемишунар чІур тавуна, яратмишнавай маса шаирдин ихътин эсер бажагъат жагъида.

Эмираслан Гъанидин бажарагълу шаир тирди чун рахай эсеррилай гъейри адан къуд цІарцІикай ибарат, рубаййриз ухшар чІаларайни аквазва:

Шараб авай жем я дуьнья,
Къвез вирида хъваз фидай.
Дуьнья-ширин ахвар я са,
Гайи затІар гваз фидай!

Дугъриданни къвед-пуд цІарце дерин манадин, инсанар хиялдик кутадай, абурув фикириз тадай философиядин веревирдар авайди аквазва.

Эмираслан вичин яратмишунра устадвилелди поэтикадин алатрикайни менфят къачур шаир хъанай. Инал мад са бенд гъин:

Чулав чилиз гъахъиз кІанда
Гагъ, кІвачерив къве падна чил.
Цавун аршда квахъиз кІанда
Гагъ, лув гуз, хкажна къве гъил.

Эмираслан Гъанидина дерин манадин эсерралди, къетІен художественный алатралди, инсанперес фикирар тестикъаруналди лезгийрин шиират вилик тухуник вичин пайни кутуна. Ада хайи халкъдин руьгъдин хазина мадни жанлу авуна.

КЪУРАБА ШАИРАР

Дагъустан Россиядик экеч1айдалай гьугъуьниз, дагълух уьлкведиз феодализмдин чкадал яваш-явашдиз капитализмдин алакъяар къвезва, дагъвийрин яшайишда алиш-веришди, яни товардинни пулдин алакъяйри зурба чка къаз башламишна. Девлетлуйри зегъметчи халкъ мадни инсафсузвилелди истисмарзава. Идакди классрин арадавай зидвал къвердавай артух жезва. Варлуйар югъ-къандавай девлетлу жезва, зегъметчийар – кесиб (Рамазанов Х., Шихсаидов А., къалурай к1валах, 241-242-чинар).

Яшайидин шарт1ар къвердавай четин жезвай агъзурралди лезгийар, к1вал-югъ туна, «бахт жагъуриз» гъурбатдиз рекъе гъатзава. Е. Козубскийди кхъизвайвал, 1892-йисуз са Самур округдай гъурбатдиз к1валахиз феибурун къадар 30 агъзурдалай артух тир (Къалурай к1валах, 120-чин). Абур Дербентдин ва Астрахандин балугърин ветегайрал, къарафялевал ийиз Шекидиз, Къубадиз, Бакудиз ва маса чкайриз акъатнай. Абурукай гзафбуру Бакудин нафт1адин мяденра к1валахиз хъана.

Патал фена к1валах авун, къунши халкъарин яшайишдихъ, медениядихъ галаз таниш хъун, гьелбетда, дагъвияр патал гзаф хийирлу кар хъана. Инкъилабдин гьерекатрин меркез тир Баку хътин шегъерда жуьреба-жуьре миллетрин юкъва яшамиш хъуни лезгийрин классовый къанажагъ хкаж хъуниз еке таъсирна.

Виликан лежберри, гилан рабочийри, хизанрал къил ч1угваз хуьрериз хтайла, чкадин агъалийриз дуьньядин гьаларикай, инкъилабдин вакъийрикай хабарар гудай. Идалди абуру хуьруьн агъалийри пачагъдинни чкадин истимарчийрин аксина тухузвай женг мадни гужлу ийизвай.

Къейдун лазим я хьи, патал к1валахиз феи лезгийрин арадай чпи гъурбатда фялевал ийизвай къурбайрин уьмуьрдин залан шарт1ар ва дерди-гьал ачухарай хейлин шаирарни акъатнай. Мисал яз, Мазали Алидин, Малла Нуридин, Ахцегъ Гъажидин, Малла Эглеран, Нуредан Шерифован, Ст1ал

Сулейманан, Хуьруьг Тагьиран ва мсб. тIварар къаз жеда.⁺ Абурукай гьар сада эдабиятдик вичин лайихлу пай кутуна.

Мазали Али (1850-1890) Ахцегь райондин (виликан Самур округдин) Мацарин лежбердин хизанда дидедиз хьана. Алиди хуьруьн медресада кIелиз-кхьиз чирнай. Хуьре са гьакь-дуван авачирвиляй ва яшайишдин шартIар четин тирвиляй, ам Азербайжан патахъ куьч хьана.

Шад къилихдин, вичиз хьсандиз саз, тар, кфил ягъиз чидай жегьил гада **Хьилерин** хуьре акъвазна. Алиди, лежбервал ва чубанвал ийиз, къил хуьзвай. КIвалахдикай азад чIавуз ада вичи туькIуьрай ва вичиз хуш маса шаиррин, устад ашукьрин чIалар, гьиле сазни аваз, жемьтдин вилик еке гьевесдалди лугьудай.

Мазали Али Дагьустандин ва Азербайжандин гзаф хуьрера къекъвена. Азарлу хьайи чIавуз шаирди мукьва-къилийриз вичи Ватандихъ ялварзавайдакай хабар гузва ва жезмай къван фад хуьруьз хутахун тавакъу ийизва. Мазали Алидин «Жегьилриз тавакъу» шиирда ихьтин цIарар ава:

Гьурбатда заз амач мумкин,
Гьарайдиз ша, жегьилар, куьн,
Акун патал къамат хуьруьн,
Зи багьрияр мугьман атуй.

Алидин гьал чIуру я лагь,
Саз къур гьилер къуру я лагь,
Зун, ватан, вал къару я лагь,
ЯхцIур жегьил – жаван атуй.¹

Шаирди яратмишай вири эсерар гьелелиг кIватI хьувунвач. Адан чаз малум эсеррай аквазвайвал, чи эдабиятдин демократический хилен амай

⁺ Лезгийрихъ хьиз, фялеяр тир шаирар Дагьустандин амай халкъарихъни авай. Месела: аварви ТIлохдай тир Мегьамед, лакви КIурклидай тир Мугьмуд, даргви Азиз Иминагаев, кьумухъ Дадав Мегьамедов ва мсб.

¹ Лезги поэзиядин антология. – Махачкала: ДКИ. 1978, 126-чин.

векилри хъиз, Алидини вичин яратмишунра халкъдин кесиб къатарин тереф хуъзва, вич яшамиш хъайи девирдин гъахъсузвилерикай кхъизва. ИкІ, шаирди «Жемятдиз» эсерда кесибвал себеб яз кІанибур сад-садаз къисмет тежезвай аям негъзава:

Хейлин вахтар тир ашукъ яз чун рикІивай,
Амма кІеви цаз хъана чи рекъеллай,
КІани рушахъ галаз уъмьур тухудай,
Кесибвили рехъ ганач заз, жемятар.

Низ хабар тир къве жегъилдин рикІикай,
Низ къайгъу тир хуъре и сес хъуникай.
Вилер акъат тийиз кІанид гуьгъуьнай,
Амазма зун къурайди хъиз, жемятар.¹

Мазали Алиди инсанриз акъулдиз килигна ваъ, абурал алай либасриз килигна къимет гузвай девлетлуяр хци сатирадин чІаларалди русвагъзава. ИкІ, вичин къилел атай са агъвалатдикай шаирди умумиламишнавай, дерин манадин «Хандиз» тІвар алай эсер яратмишна. Са сеферда дуьшуьшдай хъиз Мазали Али хандин хциз мехъерзавай межлисдал ацалтна. Куълягъдиз алукІнавай шаир хандин гъилибанри гъич саймишни авунач. Алидини, хванхвадин кІвализ фена, парталар дегисарна. ЦІийи пек-партал алукІна атай шаирдикай багъа мугъман хъана, адаз варлуяр ацукънавай тавханадиз теклифна:

Зал чухва – затІ ала лугъуз,
Юкъва чІулни ава лугъуз,
Девлетлуд ни гала лугъуз,
Зун гъуьрметлу инсан хъана.²

¹ Гъа гъана. 125-чин.

² Гъа гъана.

Вич уьмуърлух гьурбатда хьайи Мазали Алиди са жерге шиирра Ватандин къамат гузва. Адаз, шаир Малла Нуридиз хьиз, Ватандин накъвар, бубайрин юрдар, къванер гзаф ширин я. Шаирди лугъузвайвал, гьар са касди вичин Ватандиз икрамун лазим я, вучиз лагъайтIа Ватандилай къерехда я бахт, я шадвал гьич са чIавузни жагъидайди туш:

Зи кьил ястухдалла, вилерни рекъе,
Вун паталди зи чан кузва, эй Ватан,
Гьурбатда гьижранд хер хьанва рикIе,
Зи вилерай иви физва, эй Ватан.

Ватан авачирди амансуз жеда,
Хажалат чIугуна, имансуз жеда.
Жерягъ жигьин тийиз дармансуз жеда,
Зи дердинин дарман вун я, эй Ватан.¹

Мазали Алидиз са жерге сатирадин чIаларни ава. Ада Кьучхуър Саидан Етим Эминан ва маса шаиррин тежрибадилай чешне къачуна, чпи «гатуз яйлах, хьуьтIуьз къишлах макан къадай, анжах са вичин чан хуьз алахъдай» муьфтехурар, «къейилани мецелай таб алат тийидай» лагълагъчияр жемятдин вилик беябурзава: Шаирди «Намердиз» тIвар алай эсерда ихьтин меслят къалурзава:

Намерддиз гьич куьмек ийиз кIан жемир,
Гьикъван ада гьарайтIан ван жемир,
Ахьтиндакай дуст инсан жемир,
Къезил тахьуй рикIин азар намердин.²

¹ Гьа гьана. 124-чин.

² Гьа гьана.

Намерд ксариз хьиз, шаир гьахъсуз юзбашриз, гьиллебаз фекъийриз, халкъ алдатмишзавай жерягъриз акси тир. Вич экуь гележегдихъ тамарзу тир Мазали Алиди «фекъиди, фалчи жерягъди, гьиле юзбашдин зунжур авайда яшамиш жез вугузвачир» вичин хайи халкъ са юкъуз азад уьмуьрдин сагъиб жедайдак кЕвелай умуд кутазва:

Зилиди хьиз фигъараяр фитИндай,
Муьфтехураp мус акъатда арадай,
Куьгъне-эксик адетарни тергардай,
Алидиз гъа югъ аквач жал, жемятар?!

Гьелбетда, шаирди гузвай суалда тестикъарунни ава.

Винидихъ тIвар къур шаирар хьиз, **Малла Нури** (1835-1913) Самур округда машгъур шаир хъана. М. Нуридикай сифте малуматар гайиди чи халкъдин арифдар Ражаб Амирханов я. (Смерть поэта, газета «Заря Дагестана». – Петербург, 1913, №5.). Адалай гуьгъуьниз и цIарарин авторди Малла Нуридикай макъала ва шаирдин пуд эсер печатдиз акъудна (Ахцегъ Малла Нури. Альманах «Дуствал», 1963-йис, №3).

Малла Нури тахминан 1835-йисуз Ахцегъа дидедиз хъана. Ада вичин чирвилер хуьруьн медресайра къачунай. Са къадар вахтунда Нуриди чIехи алимрин гъилик кIелна ва маллавилини тIвар къачуна. Араб, туьрк чIалар хъсандиз чидайтIани, шаирди вичин эсерар халкъ гъавурда гъатдай дидед чIалалди яратмишнай.

Са тахсирни квачиз суд-дувандик акатна, авай-авачирдавай магърум хъайи М. Нури кIвалахиз гъурбатдиз фенай. Ада Ростовдай Бакудиз тухузвай ракъун рекъин Белиждинни Худатдин арада авай участкадал къуд йисуз фялевалнай. Инсандин чан хкудзавай а залан кIвалахдикай шаирди «Гъурбат» шиирда икI кхъизва:

Факъир Нури, жемир ваз кІан,
Гъурбатдикай хъайи Ватан,
Къуд йисуз зи пуч хъана чан,
Къан тахъай Сибирь хъана хъи.

Шаирдивай ракъун рекъел четин шартІара кІвалахун яргъалди давамариз хъанач. Ам Бакудиз нафтІадин мяденриз фин мажбур хъанай. Ана М. Нуриди вичин хва Фетгъуьлагъахъ галаз санал хейлин йисара нафтІадин мяденра фялевал авунай. Шаир Бакуда дуламиш жезвайтІани, ада вичин хайи хуьруьхъ галаз алакъаяр хуьзвай.

1913-йисан 19-апрелдиз «Заря Дагестана» газетдиз акъатай Р. Амирханован макъалада ихътин малумат гъалтзава: «Яргъал чІугун тавур азардикди лап чІехи яшда аваз Ахцегърин хуьре халкъдин шаир (курсив чиди я – Гъ.Г.) Малла Нури кечмиш хъана. Хуьруьн жемятдиз гъилел кхъенвай шииррин кІватІалрай Малла Нуридин дидед чІалал яратмишнавай эсерар хъсандиз чидай».

Р. Амирханова вичин макъалада М. Нуридин ширихъ чи эдабият патал еке метлеб авайдакай ва адан хва Фетгъуьллагъ шаирдин къилдин ктаб акъудиз гзаф чалишмиш хъайиди кхъизва. Амма М. Нуридин я гъилелди кхъей, я чапдиз акъатай кІватІал чав гъелелиг агакънавач. Шаирдин яратмишунрикай гъеле чаз жагъанвайди анжах «Дуьньядиз», «Гъурбат», «Судуяр» ва «Гъажи Абдурагъман-эфенди» тІварар алай къуд шиир я.

М. Нуридин чаз малум эсеррай аквазвайвал, ам кесибрин патал алай, лежберринни фялейрин тереф хвейи шаир хъана. Ада, Къуьчхуьр Саида, Етим Эмина, Мазали Алиди ва маса лезги шаирри хъиз, кесиб халкъ азиятдик яшамиш жезвай гъа аямдал наразивал ийизва. ИкІ, М. Нуриди «Дуьньядиз» шиирда кесибриз «душман тир», «цІийи свасар хендедеяр ийир», кесибар «кузвай», «вичин рикІиз къайи» гъакъикъатдиз ихътин къимет гузва:

Фана дуьнья туш вун са затI,
Валай еке душман жеч мад,
Винел патай гуз на чаз дад,
Вабадин агъу я, дуьнья.

Куьз лагъайтIа, лагъ тIун вуна
Бязибуруз девлет гана,
Зал атайла ажеб кана,
Вавди зун хъел хъана, дуьнья.

Шаир гъа девирдин къайдайриз акси экъечIунин себеб – дуьньяда гъахъ-дуван тахъун, девлетлуйрин гаф гъамиша ише фин, кесибар эхиз тежедай залан шартIара яшамаш я. Гъавиляй ада «Судуяр» шиирда кхъизва:

Тахъайла ришвет кесибдиз,
Гъакъ ятIани батIул ийиз,
Килигда девлетдин гъилиз,
Къиямат мукъвал хъана хъи...

...Физмач дуьздаказ дуван,
Арза гваз атайла бейниван,
Тереф такъаз, куда иман,
Къиямат мукъвал хъана хъи.

М. Нуриди намус, гъейрат авачир, «кесибрин язух текъведай», «къве итикан чайдихъ жегънемдин цIай хиве къадай» пачагъдин гъукуматдин азгъун дуванбегрин намердвал хъсандиз къалурнава:

Бес я квез авуз минетар,
КIан жемир завай ришветар,
Захъ авайди – квез туьгъметар,
Къиямат мукъвал хъана хъи.

Лугъун тийиз дугъри, игри
Ришвет квачиз дуван тири,
Жанавурар я куьн вири,
Къиямат мукъвал хъана хъи.

Шаирдин гъар са бендинин эхирда кӀелдайбурун фикир вичел желбзавай «**Къиямат мукъвал хъана хъи**» рефрендин гафар тикраруналди, М. Нуриди «жанавурриз» элкъвенвай пачагъдин гъакимриз чпин эхир мукъвал жезвайди малумарзава.

М. Нуриди гъурбатда кӀвалахзавай фялейрин четин гьалдикайни кхъизва. ИкӀ, месэла СтӀал Сулейманан «Хажалат», Ахцегъ Гъажидин «Рабочидин чар», «Баку» шиирра хъиз, Малла Нуридин «Гъурбат» эсердани къариблухда югъди-йифди кӀвалахзавай фялейрин бахтсуз къадар-къисметдикай раханва:

Гъариб кас хъайитӀани аслан,
Яргъа хъайила вичин ватан,
Къилел къведа йиф-югъ яман,
Арха гъарай из жеда хъи.

А вахтунда гъакъач куьмек,
Ширин чан жерла ви гъелек,
Агъиди зурзурна фелек,
Шехъун, агъузар жеда хъи.

Шаир Малла Нурины гъа чӀавуз чи эдабиятда тестикъ хъанвай демократический хилен векилрик акатзава. И рехъай, са патахъни ян тагана, XX лагъай асирдин сифте къилерин шаирарни физва.

ДИШЕГЪЛИ ШАИРАР

XIX лагъай асирдин кьвед лагъай паюна лезгийрин арадай чпихъ шаирвилин алакьунар авай са жерге дишегълияр акъатзава. Инал КъепИир Айисатан, Къурагъ Афизатан, Ахцегъ ФатИматан, СтІал Саядан тІварар кьаз жеда. Абурун яратмишунрикай сад-кьве чІал алатай асирдин кьвед лагъай паюна лезги газетриз ва журналриз акъатнай.¹ Гилалди я абурун яратмишунрин ирс, я абурун уьмуьрдин рекъикай тамам малуматар кІватІ хъувунвач. Къериз-цІаруз чапдиз акъатнавай чІаларай аквазвайвал, абурун эсеррин, кьилин фикир – дагъви дишегълидин кьадар-къисмет, кІанибур сад-садаз кьимет тахъун, девирдал наразивал.

Художественный жигъетдайни абурун чІалар лезгийрин фольклордин бендериз мукъва я. Къуд цІар хъиз туькІуьр хъанвай, ишлемишзавай шииратдин алатарни (психологический параллелизм, тикрар хъунин прием, гекъигунар, эпитетар ва мсб.) халкъдин мецин яратмишунра гьалтзавайбуруз ухшарбур я.

Агъадихъ, амайбурув гикъигайла, вичикай хейлин малуматар ва вичин кьилдин ктаб акъатнавай СтІал Саядан уьмуьрдикай ва яратмишунрикай рахада.

¹ И баркаллу кардик Гъ. Садыкъиди, Р. Нагъиева, Д. Бейбалаева, Ш. Исаева чпин пай кутунай.

СТІАЛ САЯД

(1880-1900)

СтІал Саяд виликан Куьре округдин Агъа СтІалрин хуьре лежбер
Гъасан-Гъуьсейнан хизанда вад лагъай руш яз дидедиз хъана. Диде фад
къакъатуникди, адан тавазавилер акун тавур руша, са шиирда икІ лугъузва:

Диде, вуна зун куьз ханай,
Катна закай къакъажна гъил.
Зун верг кьейи цицІиб хъана,
ЛипІилипІри зи алажна кьил.

Зирек, зигъин хци руш халкъдин маниьрал, суьгъуьрдин махарал ва
мисалрал рикІ алаз чІехи хъана. Тебиатди яратмишунарин рекъай пай ганвай
Саяда вичиз таъсир авур вакъайрикай ва иллаки вичин кьилел атай
дуьшуьшдин крарикай бендер туькІуьрдай, абур вичин таяр-туьшериз хулай
лугъудай.

Яшар тамам хъанвай Саядни къуншидал яшамиш жезвай, аял вахтар
санал феи, лежбер Мирземегъамедан хва Шихрагъим чеб-чпел ашукъ
хъанай. Рушахъ рехъ къачудай алчах адет себеб хъана, Саяд кесиб гада
Шихрагъимаз гузвач. ВикІегъ руш вич пулдохъ гуз кІанзавай стхадилай арза
ийиз хуьруьн кавхадин, фекъидин патав фенай, амма садакайни куьмек
хъанач. Гъа чІавуз, кІвачер чиликай хкатай, Саяда жемьтдохъ элкъвена
лагъанай:

Азиз эллер, заз айибмир
Зун дердери канвайд я.
КІани гада хуьре амаз,
ТакІан вакІаз ганвайд я.

Жемьтдикайни куьмек тахъай Саяд, тебиатдин къуватрихъ элкъвезва:

За цаварвай къазва хабар,

Ашукъ хьунухъ тахсир я жал зи?
Чара хьуни авур къабар
Зи рикелла, эхир я жал зи?

Дуьнья тирвал гьарайна за,
Зун кIанидаз къисмет хьанач мад,
Сир виридаз ахъайна за,
Зи гафарихъ къимет хьанач мад.¹

Рушан разивал авачиз стхади гужуналди Саяд са варлудаз гьуьлуьз ганай.

Стха туш ам зулумкар я,
Къве гьил къацIай къанлу душман.
Вах пулунихъ маса гана,
Рекьидайла жеда пашман.

Саядан рикIай вичин яр акъатзавач. Югъ-йиф ада ам аквар вахт гуьзетзава:

Къе пуд югъ я зун хтана,
Я Шихрегьим, ви дидардиз!
На хабар це, чан азиз лиф,
Зи дердери хайи ярдиз.

Намуслу руш, ихьтин мусибатдин кар эхиз тахьана, хажалатдик къад йис яшда аваз кечмиш хьана. Ада вичин къилел атай бахтсуз дуьшуьш ватанэгъли дишегълийри тикрар тавун патал «Азиз вахар» шиирда абуруз веси ийизва:

Веси хьуй квез, азиз вахар,
Муьгьуьббатдал серин гьимир.
Яр я лугьуз, къуьзу гавур

¹ Лезгийрин поэзиядин антология.- Махачкала: ДКИ, 1978. 128-чин.

Кьуна, девлет ширин жемир.

СтІал Саядан саки вири чІалар¹ бахтсуз муьгьуьббатдикай, гьахьсуз девирдикай яратмишнавайбур я. Абуруз ашкьидин цІун ялавди кузвай рикІяй акьатай поэма лугьуз жеда.

Гьикьван Саядан кьилел бедбахтвилер атанатІани, ада вичин кьил садан виликни агьузнач. Адан шиирра шикаятар, шел-хвал, арза-ферзе аватІани, сефилвал, умудсузвал авач. Ам инсанрин бахт патал чандилайни гьил кьачуз гьазур я:

Гужар авай дуьньядила
Бахтикъара яз фида зун.
Квез кьванни са экв акурай,
Куь дердерни гваз фида зун.

СтІал Саяд вичин хатІ авай чІалан устад тир. Адан эсерра гьалтзавай мягькем ибарайри, шикиллу гафари, художественный алатри и фикир тестикъардай мумкинвал гузва. Са кьве чешне гьин:

«Нафт амачир лампад багь хьиз
Саядан рикІ кана вахар»;
«Зун пІинидин таз хьиз кана,
Цуьк авуна бегьер тагай» ва икІ мад.

Вичи дагьви дишегьлийрин кьадар-кьисметрикай поэмаяр, шиирар кхьей Ханбиче Хаметовади СтІал Саядаз ихьтин кьимет гана: «Михьи муьгьуьббатдиз кІур гузвай акси кьуватрин хура акьвазай Саяд вири

¹ Килиг: СтІал Саяд. Ашкьидин гьарай. – Махачкала: ДКИ. 1992. Ктаб рагьметлу Р. Нагьиевани Гь. Садыкьиди туйкІуьрайди я. Гьиссерин чимивилелди кхьенвай сифте гафуна Р. Нагьиева СтІал Саядакай кьиметлу малуматарни ганва. И макъалада ганвай шиирар и ктабдай ва лезги поэзиядин антологиядай кьачунвайбур я.

дишегълийрин залан къисметдин, гъахълувилин, инсанвилин векил хъиз
рахазва... Саядан уьмуьр лугъуз тежедай къван куьруьди хъана. Ам рикГелай
алахъна физвай гъиссер гваз чилерихъ хъфена, амма ада чи руьгъдин
хазинадик кутур пай екеди ва эхир авачирди я».¹

¹ Хаметова Х. Стал Саяд. «Самур», 2010, №4, 30-чин.

ХІХ ЛАГЪАЙ АСИРДИН ЭХИРИМЖИ ЙИСАРИН ШИИРАТ

ХІХ лагъай асирдин эхиримжи 20-25 йисни лезги эдабиятда бегъерлубур хъанай. Къураба шаиррихъ галаз санал араб, туьрк ва дидед чІаларал шиирар яратмишзавай, чеб алимар тир шаиррини чи милли эдебият девлетлу ийизва. Абур дегиш хъанвай тарихдин цІийи шартІара халкъдиз мадни мукъва жезва, чпелай вилик хъайи чІалан устадрин тежриба давамаруналди, лезги эдебият вилик тухуз алахъзава. Агъадихъ абурун тІварар къан: Калажугъ Багъир, Мирзе Керим Шуаи (1820-1894), Мирзе Жабраил Сипегъри (1824-1902), Ахцегъ Абдурахман (1821-1913), Чилихъ Абдулгъамид (1873-1916), Мехкергъви Шихмегъамед, Мегъамед Саид (1850-1933), Къасумхуьруьнви Султан (1840-1914), Ялахъ Рамазан (1860-1905), Етим Мелик, Мамрач Къазанфарбег (1843-1877), Мискискар Жабраил, Лгави Рамазан, Хачмаз Саид, Ахцегъ Мегъамед Шариф, ЗахитІ Гъашим, Миграгъ Мардали (1820-1907), Лга хва ва масабур.

И сиягъда ганвай шаирриз яратмишунрин рекъяй, гъелбетда, Аллагъди виридаз сад хътин бажарагъ ганвач. Дуьз лугъун хъайитІа, абурун эсерарни тамамдиз чав агакънавач. ЯтІани гъа малум сад-къвед чІаларай аквазвайвал, абур чпихъ хсуси хатІ авай чІалан устадар я. Гъилел кхъенвай абурун эсерар авай дафтарар халкъдин арада гегъеншдиз чкІанвай. Къени ахътин дафтарар шииратдал рикІ алай къилдин ксарин архиврай, куьгъне мискІинрин къаварикай ва илимрин идарайдин гъилин кхъинрин фондарай къериз-цІаруз жагъизва.

Винидихъ чпин тІварар къур бязи чІалан устадрикай къве гаф лугъун. Чеб виликан Куьре округдин (гилан Къурагъ район) Штулрин хуьре Исрафилян хизанда сад-садан гуьгъуьналлаз къве хва: Мирзе Керим ва Мирзе Жабраил дидедиз хъана. Гъа вахтарин къайда тирвал, абур Лезгистандин са шумуд медресада чІехи алимривай чирвилер къачуна, Шаркъ патан халкъарин чІалар, меденият, эдебият чирна. КІел-кхъин куьтягъ хъайидалай

гуьгуьниз стхайри чпини сифтедай Куьре дередин медресайра, гуьгуьнай Дербентдин мектебра муалимвал авуна.

Муалимвилин ва илимдин кІвалахрихъ галаз санал арифдар стхайри араб ва дидед чІаларал шиирар, поэмаяр, тамашаяр яратмишзава. Абурун чІаларни гылин кынрин дафтарра аваз шииратдал рикІ алай ксарин арада гылерай-гылериз физ, яшамиш жезвай. ИкІ Мирзе Керима вичин гылин кхынрин ктабдиз «Кешкул» тІвар ганвай (С. Эфендиев «Шаирар яз машгьур хъайи Шуаи^{*} ва Сипейри^{**}. – «Лезги газет», 2011-йисан 18-август).

Мирзе Керим Шуаидин (1820-1894) кылел гзаф бедбахтвилер атанай: ам судар-дуванрик акатна, са тахсирни квачиз Сибирдиз суьргуьндиз ракьурнай. Шаирдин уьмуьрдин рехъ ва яратмишунар ахтармишунал машгьул С. Эфендиева кхьизва: «Са гыхьтин ятІани малум тушир себеб аваз, 1860-йисуз полковник Султан-Агьмед-бегди (ам Мирзе Кериман дуст тир – Гь. Г.) вичин гададиз къаст авуна. Властри Мирзе Керим, адак архавалзавайди кыникьин тахсир кутуналди, Сибирдиз акьудна. Мирзе Керима, са шумудра кхьей шикаятриз талукъ яз виниз тир дережадин судри, адан делояр цІийи кылелай килиг хьувуналди, тахсир квачирдан кьарар акьудна. Ам Дербентдиз хтана» (къалурай макъала).

Суьргуьндай урус чІал ва меденият хьсандиз чирна хтай Мирзе Керим, хайи халкъ дуьньядикай хабардар авун патал гзаф алахъна. Ада жуьреба-жуьре жанрайрин (къасыда – ода, марсия элегия, дастан – поэма, тамаша-пьеса эсерар яратмишзава. Мирзе Керимахъ 1880-йисуз Тебризда чандиз акъатай шииррин «Диванни» авай. Шаирдин я а ктаб ва маса эсерар гилалди жагъанвач. Чав М. Ярахмедован ва А. Мирзабегован алахъунар себеб хъана, са шумуд чІал агакьна. Аbruкай садал «Зун вуж я?!» тІвар ала. И эсердай чаз ам дамах гвачир, «са куьнани вил авачир», Аллагьдихъ инанмиш, урус халкъдиз гьуьрметзавай мукьмин инсан яз аквазва:

* Шуаи – чехи стхадин техалус я. Ам арабдал нур, ишигь лагъай чІал я.

** Сипейри – гьвечи стхадин техалус я.

Я райат туш, я шагъ туш зун, я кесиб туш,
я девлетлу,
Виридалай вине авай, руьгъдиз чӀехи сердер я зун.
Я хан туш, я бег туш варлу, кесиб хъана ахътин къуллухъ,
И дуьньядал са куьнани вил авачир лежбер я зун.
Шаир хва я жуван халкъдин, машгъур я ТӀвар
элдин мецел,
Жавагъир я, гевгъер я зун, атирлу мишк, анбер я зун...
Шуаи, вун мад рахамир, кверелди лагъ жуван суьгъбет,
Дамахзава за и кардал: пачагъдин са аскер я зун!
А. Мирзабегован таржума.

Къейдун лазим я хъи, ихътин жуьредин жува жувакай кхъенвай шиир
чи шииратда сифтеди яз гьалтзава.

Мирзе Керим Шуайидихъ муьгъуьббатдин чӀаларни авай. Са чешне
гъин:

Ви пеле варз, вилерани рагъ ава,
Битмиш хъанвай къизилгуьл я, Суна вун.
Вахъ тарифлу назни дамах – чагъ ава,
Гъи бахчади гъикӀ бегъердиз гъана вун.

Мирзе Керима илимрикни вичин пай кутуна. Машгъур этнограф –
краевед Е.И. Козубскийди «Дербентдин шегъердин тарих» (1906-йис) ктабда
кхъенвайвал, ам чкадин алимрин жергедай язни, гъакӀ Казандин
университетни мухбир язни чидай. ТӀвар-ван авай востоковед М.Казембега
«Дербент-намэ» (1851-йис) ктабда къейдзавайвал, ахтармишун кхъидайла
вичиз эвелимижи малуматар жагъуриз чӀехи куьмек адан «...къадим дустуни,
Дербентдай тир Мирзе Керима гана» (къалурай С. Эфендиеван макъала).

Мирзе Керима тарихдин илимдани вичин гел туна. Ада М. Казембегаз
куьмекчи яз кватӀай, адан ктабдик акат тавур фактарал, документрал

бинеламиш хъана, «Дербент намэ» патал «алаваяр» тІвар алаз кЪиметлу кІвалах кхъена. Ктаб Бакуда Низамидин тІварунихъ галай институтдин гЪилин кхъинрин фондуна хуъзва.

Мирзе Кериман стха **Мирзе Жабраил Сипегърини** (1824-1902) алимни тир шаирни. Ам арифдар, дуьньядикай хабардар, хайи халкъ мичІивиляй акъудиз алахъай ксарикай сад хъана. Гъайиф хъи, адан теснифатрин ирс гъелелиг жагъанвач. Малум «Зарафат» тІвар алай шиирда Мирзе Жабраила ягъанатдин жуьреда «садрани залум фелекдикай факъир-фукъарайриз куьмек тахъайдакай» кхъизва. Эсер юмор, яни хъуьруьн кваз туькІуьр хъанватІани, кІелзавайди шиирдин манадин гъавурда гъатзава:

Кесиб гишила таз, ада лугъузва:

Женнетда гъазур я рузи ваз герек...

ХъайитІани агъзур айиб варлудахъ

Аквада айибар са кесибдан тек...

Гъуьр жагъайла кІарас жагъидач цІайдай.

Яргъи жедайди туш кесиб касдин кек.

Марф къвадайла тІили къведа къаварай,

КтІана, терг жеда кІвалин гъвар, дирек...

Гъар садахъ са жуьре зарафат ава.

ИкІ я Синегъридин зарафат-герчег.

А. Мирзабегован таржума

Шиирдай Мирзе Жабраил халкъдин кесиб къатарин векил хъайиди ва вич абурукай хкуд тийизвайди хъсандиз аквазва.

Штулви Мирзе Жабраилан ва Мирзе Кериман девирда шаир ва алим **Ахцегъ Абдурахманни** (1821-1813) яратмишунрал машгъул тир. Мухаммасдин кІалубда кхъенвай, чаз малум «Маргъаба» шиирдай аквазвайвал, ам вичин муаллим Ахцегъ Мирза Али хъиз, шаирвилин

бажарагъ авай кас хъанай. Ада Ахтыпара магъалдин къазивилин везифа
тамамарзавайтІани, вич мукъмин инсан тиртІани, чав агакъай шиирда
таъсирлу художественный такъатар ишлемишуналди, гуьзел рушан
тарифзава, адаз вичин рикІе авай ашкъидин гъиссерикай хабар гузва:

Вун галачиз икъван гагъди, эй дилбер,
Гъасрет чІугваз, вилив хуьзвай за рекъер.
Агъ, зи патав вун атунал и сефер,
Ажеб хуррам-шад хъана зи рикІ жигер...

Шаирди ярдин шикилни гузва:

Ви лацу чин ацІай вацраз я ухшар,
Иер вилер – саки чІулав гъакъикъар...
Эй невжаван, гуьзелрин хан, маргъаба!
Дуьньядин нур, сейли султан, маргъаба!

Ада ярдиз мукъва хъуниз эверунихъ галаз санал бязи вахтара адаз аман-
минетни ийизва:

Яргъаз жемир завай, ша вун, кІани яр...
Вун зи вилин шигъ я, эй шем-чирагъ...
Гъижрандин дерт чІугваз тамир зав нагъакъ.
Гъар-гъамиша жуван ярдиз хъухъ панагъ...
Ийфиз-юкъуз ийизва за дад-бедад,
Цигел тамир ви дидардихъ на зун мад.
Эй невжаван, гуьзелрин хан, маргъаба!
Дуьньядин нур, сейли султан, маргъаба!

А. Мирзабегован таржума

Шиирдин цІарарай аквазвайвал, Ахцегъ Абдурахман, урус руш Нина
Роттан тариф авур, вичин муаллим Мирзе Алидилаини вилик фенва.

Ахцегъ Абдурахманан уьмуьрдикай ва яратмишунрикай сифте малуматар М. Ярахмедовани Гъ. Садыкъиди ганай.

Чпикай рахазвай йисара лезгийрин шииратда бегьерлудаказ **Чилихъ Абдулгъамидани** (1873-1916) кІвалахзава. Ада еке гьевесдалди Къеанрин, Алкъвадрин медресайра кІелна, вичин аямдин илимар, Шаркъ патан халкъарин чІалар, шиират ва меденият хъсандиз чирнай. Чехи алимривай къачур тарсар гъавайдиз феначир. Са куьруь вахтунда адан къелемдикай халкъдин уьмуьрдиз, дуьньядин гьалариз, муьгьуббатдиз ва маса месэлайриз талукъ чранвай шиирар хкатзава.

Абдулгъамида яратмишай «Куьмек це», «Залум дуьнья», «Авайди са гъам я, дуст» ва маса чІалара ам уьмуьрда гьалтзавай гъахъсузвилерикай, зидвилерикай раханва, ада кесиб ва зегьметчи инсанрин тереф хуьзва, пачагьдин чиновникар, тапан фекьияр лянетламишзава.

«Амани?» тІвар алай шиирда Абдулгъамида инсанрин арада гьуьрмет амачирди, девлетдиз икрамзавайди, гьалалзда ксарин рикІер дуьньядикай ханвайди къалурзава:

Дертэгъли кас, дердер пайиз луькІуьнал
Ви дерт къадай мукьмин – инсан аман?
ТІазвай рикІ гваз вун гуьллера къекъуьнал
Ви тІалдихъ са жерягъ, дарман амани?

Инсанриз секинвал амач, пака вуч жедатІа садазни чизвач, гъавилий шаирди жемьтдин вилик ихътин суал эцигзава:

...Мердимазар хъайила буьтуьн чил вири,
Тахъайла чир агьвалатар мад жери,
Куьмек гудай эгъли-жаван амани?...
Сарсер хъайила, кесиб, арха авачир,
Вичин чандик зерре къуват кумачир,
Къази-фахра кІватІна аслан амани?
Асмишдайла, хуьдай аслан амани?

Инал Абдулгъамида гъахъсуз суд-дуван ийидай къазийрихъ, инсаф авачир фекъийрихъ хъел кваз гелягъзава. Шиир икІ куътягъ жезва:

Абдулгъамид, накъвар селлер хъуналди,
Геже-гуьнда халкъ эзберуналди,
Чалар атІуз, икъван бейтер хъуналди,
Вахъ кІвал-югъ, я таза жейран амани?

Акунрай, и шиир снифрин алакъаяр къызгъин хъайи ХХ лагъай асирдин сифте къилера туькІуьрайди я.

Абдулгъамида «Фимир вун», «ГъикІда, яр», «Къизилгуьл», «Яд Сунадихъ шехъзава вун» ва маса шиирра муьгъуьббатдикайни вичин гаф лагъанва. Ашкъидин чІалара ада къетІен рангар, анжах са вичиз хас поэтикадин алатар ишлемишзава. ИкІ «ГъикІда, яр» эсерда ада вичин кайи рикІикай ярдиз хабар гунихъ галаз санал, гуьзелдин акунар, адал алай пек-партални къалурзава:

...На зи рикІе туна, Суна, яман тІал,
Къилихъ галай лацу къирдин масан шал,
Гуьрчег пелен къула авай яран хал
Агакъдач хъи валди зи гъил, гъикІда, яр?

Гъа са вахтунда шаирди вичиз яр акулнихъ вил галаз «рикІ дар хъана», «йикъан къарай, йифен ахвар авач» лугъузва. И фикир ада мадни деринарзава:

Зун рекъизва, гуьзел, вун акулнихъди,
Садра ви ан лацу гардан хъунихъди,
Ич хътин ви хъуькъъез са пІагъ гунихъди,
Агакъдач хъи валди зи гъил, гъикІда, яр?

«Къизилгуьл» тІвар алай шиирни тарифуниз лайихлуди хъанва. Шаирди назперидин гуьзелвал къалурун патал къетІен образар, тешпигъар, метафорар ва маса художественный такъатар ишлемишзава:

Дамах-чагъ гваз физ, виликай алатиз,
Чанда гъикъван цІай твада на, Къизилгуьл?
Шем-чирагъ хъиз, хквез, рикІив агатиз,...
Цуьк акъатай шумал беден чІагуриз,
Тер къекъведай къвед хъана, жув къалуриз,...

Рагъ кІевириз, дуьнья на заз дар ийиз,
Зар-зибаяр вавди къаз, инкар ийиз,
Заз чигедин марфадикай хар ийиз,
Чанда гъикъван цІай твада на, Къизилгуьл?

Ихътин тагъсирлу, шикиллу чІалар туькІуьрдай кас, ни лугъуда ам
чІалан устад, Етим Эминан рехъ давамарзавай шаир туш?!

Шаирди вичин эсер мадни къуватлу шикиллу гафаралди куьтягъарзава:

Магъидин тан, нехиш атІай чІурар гваз,
Некъид пІузар, нуьгвед ичер хурар гваз,
Чилихъвидин ивидин шагъ дамар гваз,
Чанда гъикъван цІай твада на, Къизилгуьл?

XIX лагъай асирдин эхир йисара лезги шииратда сайивилелди
кІвалахай, чпикай куьруь-куьруь суьгъбетар авур Мирзе Керимани Мирзе
Жабраила, Ахцегъ Абдурахманани Чилихъ Абдулгъамида ва масабуру чпин
къиметлу эсерралди чи халкъдин руьгъдин хазина мадни девлетлу авуна.
Абур чпин эсерра девирди халкъдин вилик эцигзавай месэлайрикай рахазва
ва къилдин инсандин ацукъун-къарагъуникай, дерди-гъалдикай хабар гузва.

Чѐб арифдарар тирвили, абуру лезги эдебиятдиз цІийи фикирар, цІийи
кІалубар, цІийи художественный такъатар гъизва. Абурун таъсирдин кваз
XX лагъай асирдин сифте къилера чи эдебиятдиз са жерге бажагълу шаирар,
журналистар ва публицистар къвезва.

Пуд лагъай кьил

XX ЛАГЪАЙ АСИРДИН СИФТЕ КЪИЛЕРИН ЭДЕБИЯТ

XX лагъай асирдин сифте кьилера Россияда революционный гьерекаатар гегьенш жез башламишна. Зулумкар пачагъдин аксина азадвал патал къарагъай урус халкъдихъ галаз санал классовый женгера Кавказдин халкъарини иштиракнай.

1905-1907-йисарин революция, 1914-1918-йисарин империалист дяведин вакъиаяр, февралдин ва Октябрдин революцияр - ибур вири куьгъне дунья къарсурай, дагъвийрин классовый къанажагъ хкажай ва абур уяхарай вакъиаяр хъана.

Дагъустандай промышленностдин чехи центр тир Бакудиз кВалахиз фейи гзафбурукай (Къазимегъамед Агъасиев, Мукътадир Айдинбеков, Алимйрзе Османов мсб.) пешекар революционерар хкатнай. Абуру тухузвай кВалах себеб хъана, дагъви рабочийри Бакуда кьиле фейи стачкайра, забастовкайра активвилелди иштиракзава, Дагъустандин халкъарин арадани миллет азад ийидай гьерекат югъ- къандавай гегьенш жезва.

Бакуда кВалахзавай дагъви рабочийрин арада революционный идеяр мадни гегьеншдиз чукурун патал Бакудин большевикрин комитетди «Фарукъ» («Гъахълувилин женгчи») тIвар алай группа тешкилна. Адан кьиле акъвазнавай, чпин чанар халкъдин рекъе эцигай **Къ. Агъасиевани** (1882-1918) **М. Айдинбекова**(1884-1918) дагъвияр В. И. Ленинан идеярин гъавурда тун патал зурба кВалах тухванай.

И кар Къ. Агъасиеван революционный публицистикадай иллаки хъсандиз аквазва. Ада вичин макъалайра ва митинграл, собранийрал авур рахунра большевикрин идеяр датIана пропаганда ийизва. Ялавлу революционердин макъалайриз манадин деринвал, чIалан таъсирлувал хас я. «Чаз, большевикриз,- кхъизва Къ. Агъасиева,- хуьрера цIийи къайдаяр тваз кIанзава. Вич анжах хуьрерин кулакриз муьтIуьгъ тир виликан старшинадин

чкадал гила хуьруьн Совет жеда. И Советди анжах батракрин ва кесиб лежберрин къаст къилиз акъудда.

Чна, большевикри, округдин девлетлуйрин ва кулакрин патахъай къайгъу чӀугваз хъайи виликан начальникдин чкадал батракрин ва кесиб лежберрин патахъай къайгъу чӀугвадай округдин Совет яратмишда». (Агъаев А. Къ. Агъасиеван революционний публицистикадин гъакъиндай, «Коммунист» газет, 1967-йис, 2-ноябрь).

Ялавлу большевик-ленинчи Къ. Агъасиева хци гафуналди халкъ Советрин властдин макъсаддин гъавурда твазвай: «Инсандивай иви квачиз яшамиш тежедайвал, чавай, юлдашар фялеяр, лежберар ва аскерар, Советрин власть галачиз яшамиш жедач», - малумарна ада Жимикентда хъайи лежберрин съезддал. Къ. Агъасиева Бакуда ва Дербентда партийный газетриз акъатай макъалайра, халис публицистди хъиз, меньшевикрихъ, дашнакрихъ, эрчӀи патан эсеррихъ галаз идеядин жигъетдай четин ва халисан женг тухвана, большевикрин принципар хвена.

Революциядин вакъиайрин ва большевикрин таъсирдикдн кӀвенкӀвечи рабочияр тир **Идрис Шамхалова**, Шамсудин Мусаханова, Гъасан КӀисриева ва масабурду зегъметчи халкъдин классовый къанажагъ хкажунин мураддалди 1906-йисуз Бакудин рабочий район тир Сураханада лезги чӀалал тамашаяр къалурдай гъевескар театр тешкилна.

Театрди лезги рабочийриз ва гатуз хуьрериз хъфей чӀавуз гъанин агъалийриз урус ва азербайжан чӀаларай таржума авур Л. Н. Толстойн «Сад лагъай чехирчи», У. Гъажибекован «Ашукъ Къариб», чпи туйкӀуьрай пачагъдиз акси фикирар квай «Дагъустандин цуьквер», «Буржали», «Куьгъне Турция» ва маса тамашаяр къалурнай.

Революциядин вакъиайрин таъсирдикди Дагъустандин демократический печатдин кӀвалахдикни гъерекат акатзава. ИкӀ, 1912-1914-йисара Петербургда акъатзавай «Заря Дагестана» («Дагъустандин экуьн ярар») ва «Мусульманская газета» («Мусурманрин газет») хътин печатдин

органи Дагъустандин халкъарин яшайишдин залан шартлариз, абурун культурадиз, дагъвияр уяхарунин месэлайриз еке фикир гузва.

И газетрин редактор Саид Габиеван (1882-1963) лап мукъва куьмекчи лезгийрин арифдар ва инсанперес **Ражаб Амирханов** (1887-1914) хъана. (Р. Амирхановакай тамам малуматар Д. Агъмедова «Хсуси корреспондент» макъалада ганва; альманах «Дуствал», 1972, №. 3, 73-80-чинар).

Винидихъ тIварар кьур газетриз Р. Амирханован «Илим», «Чи ажузвал», «Шаирдин кьиникъ», «Дагъустанвидин кьейдер», «Дагъустандихъай экъечIай экв», «Мусурманри газетрай вуч кIелзава?» ва маса макъалаяр, «ШакIуртдин чар» гьикая акъатнай. Арифдардин бязи макъалаяр «Рей Алиф» лакIаб алазни чапнай.

Уьмуьрлух зегъметчи халкъдин кьайгъу чIугур, адан кьадар-кьисметдикай фикир авур Р. Амирханован публицистикадин макъалайрин кьилин идея, метлеб Дагъустандин халкъар азад авун ва илимдинни чирвилерин куьмекдалди абурун къанажагълувал хкажун я. Д. Агъмедова кхъизвайвал, «Дагъустандин экуьн ярар» газетдиз акъудай макъалайриз, гьакIни Саид Габиеваз кхъей чарариз килигайла, лугъуз жеда хьи, Ражаб Амирханов вичин вахтунин кIвенкIвечи инсанрикай сад хъана, ада большевикриз мукъва тир фикиррин ва инанмишвилдин тереф хвена» (Къалурай макъала).

Азадвилехъни илимдихъ тамарзу яз яшамиш хъайи Р. Амирханова «Чи ажузвал» («Заря Дагестана», 1912, № 4) макъалада кхъенай: «Белки, икъван чIавалди чун са фикирдалди сад хъанвачиртIа, чаз кьуд патахъай шехьунринни сузадин ванер кьвезвачиртIа, ватандин азиятар чна гьисс ийизвачиртIа, амма гила, чаз багъа тир «Дагъустандин экуьн ярар» газетдин гуьзгуьдай хайи уьлкведин азиятар чIугунвай чин аквадай мумкинвал хъанвайла, адан куьмекдиз эвер гунин ван ачухдиз кьвезвайла, эхирни, чна сад хьун герек тирди рикIивай гьисс ийизвайла, жуван рехи Дагъустандин такабурлу рухвар яз гьисабзавай чна, вирида, «Экуьнин ярарин» пайдахдик сад хъана, сада-садан тереф хвена, икъван чIавалди бедбахт хъанвай ватандал

чан хкуниз, адаз инсанвал, культура, бахтавар уьмуьр элкьюьр хьувуниз куьмек гун лазим я».

И фикир Р. Амирханова С. Габиеваз ракьюрай кагъазда мадни деринарнава: «...Заз виридалай багъади азадвал ва келун я. Зун экуьнихъ ва чирвилерихъ къаних я, абур авачиз за мичивилени дарвиле зиллет чугвазва, гьюьлуьвай хъсан гъава гуьзлемишиз ацукьун заз такан я. Жуван бажарагьсузвал аннамишиз хъайитани, зун инанмиш я хьи, гьар са касди вичин аваданвал патал чалишмишвал авун, диндиз, миллетдиз ва маса крариз килиг тавуна, вичин мураддихъ агакьунин такьатар жагьурун лазим я».

Р. Амирхановаз, Алкъвадар Гьасаназ хьиз, илимдинни чирвилерин куьмекдалди халкъдин уьмуьрда авай вири татугайвилер акьудиз жедай хьиз тир. ИкI, Р. Амирханова савадлу арифдар инсанрихъ элкьвена лугьузва: «Куьне куь чирвилер чими идарайра чуюьнуьхмир, абур халкъдин дерин къатариз, хъсан накьвариз тум хьиз, чукIура» («Заря Дагестана» февраль 1913-йис).

Лезги литературада сифте яз художественный проза башламишайди Р. Амирханов я. Адан «ШакIуртдин чар» («Заря Дагестана» 1912, № 10) тIвар алай гьикаяда вичиз чирвилер къачуз алахъзавай къелечи гададин образдалди арифдарди школяяр ахъаюниз, илим чируниз эверзава.

Ражаб Амирханова, публицистикадин макъалайра хьиз, практический краралдини хайи халкъдиз вичин вафалувал къалурзава. С. Габиева къейдзавайвал, урус, азербайжан ва дидед чIаларалди тамамдиз савадлу тир Р. Амирханова Бакудин рабочий район Балаханада фялейрин арада датIана савадлувал хкажунин кIвалах тухуз хъанай. Ада кIвенкIвечи фикиррал алай рабочийрин куьмекдалди тамашаяр къалурдай, келунар, суюьгьбетар тешкилдай.

Вичин уьмуьр хайи халкъдин рекъе эцигай Ражаб Амирханов 1914-йисуз кечмиш хъана. И перишан хабарди рикI чулаварай Сайд Габиева вичин женгинин дустуникай икI кхъенай: «Ражаб Амирханов кечмиш хьуникди дагьвийривай лап хъсан ва къайгьудар юлдаш, гьамиша стхайрин

реке чан эцигай халисан хва къакъатна. Чи газет лап вафалу дустуникай, чи мурадар патал галатун тийижиз кІвалахдай женгчидикай, Дагъустандин лап хъсан ва къанажагълу рухвайрикай сад тир инсандикай магърум хъана.

Дагъустан,- давамарзава ада,- гзаф лайихлу, мерд, гуърчег, уьтквем ва намуслу инсандикай магърум хъана. Вичин ватандин дагъларин перишан рагар хъиз гъамиша кисай, рахаз кІан тийидай, амма еке ашкъидалди кІвалахдай играми Ражаб, гила агалнавай «Дагъустандин экуьн ярар» ва ахпа «Мусурманрин газет» акъудиз башламишай лап четин йикъара зи эрчи гъил хъанай. И. газетар чакай низ гзаф кІан тиртІа, лугъуз четин я»! (Габиев С. Мусульманская газета. СПб,1914. № 14- 15.)

Вичелай вилик хъайи арифдаррин баркаллу кІвалах тарихдин цІийи шартІара намуслувилелди давамарай Ражаб Амирханова дагъви халкъариз азадвилдин югъ мукъва авуник вичин пайни кутунай.

XX лагъай асирдин сифте къилерин лезги литература, XIX лагъай асирдин къвед лагъай паюнин литературадив гекъигайла, хейлин вилик фена. ЦІийи девирдин литература халкъдин яшайишдин шартІар, гъа аямдин важиблу вакъияяр ачухаруналди ва виче цІийи идеяяр, темаяр ва образар тестикъ хъуналди тафаватлу я.

Просветительский реализмдин ва реализмдин векилар тир Етим Эминан ва Алкъвадар Гъасанан тежриба XX лагъай асирдин сифте къилера Ахцегъ Гъажиди, СтІал Сулеймана, Хуьруьг Тагъира, Нуредин Шерифова ва масабуру давамарзава. Абуру критический реализмдин тІалабунрив къадайвал динэгълияр, куьгъне адетар, чкадин гъакимар русвагъуниз, савадлувал хкажуниз талукъ эсеррихъ галаз санал пачагъдиз акси, девлетлуйри агъавалзавай гъукумат инкарзавай чІаларни туйкІуьрнай. Месела, фяле шаир Ахцегъ Гъажидин яратмишунар къалуриз жеда.

АХЦЕГЪ ГЪАЖИ

(1868-1918)

Ибрагъиман хва Гъажи - лезгийрин машгъур шаир Ахцегъ Гъажи чи эдебиятдиз хейлин цийивилер гъайи, сифте яз къариблукда кIвалахзавай дагъви фялейрин яшайишдин четин шартIар, ацукъун-къарагъун къалурай, капиталист шегъердин таъсирлу къамат гайи, вичихъ къетIен шаирвили хатI авай чIалан устад я.

Ахцегъ Гъажи виликдай Самур округдик акатзавай Ахцегърин хуьре лежбердин хзанда 1868-йисуз дидедиз хъана. Адан буба Ибрагъим уьмуьрлук къабарламиш хъанвай къве гъилелди хзан хвейи зегъметчи тир. Чпихъ агъвал авачирвилиз килигна, жегъил гададиз хуьруьн къве классдин училищедиз (мектебдиз) гъахъдай мумкинвал хъанач. Бубади ам къуншидал алай Малла Мирзедин медресадиз кIелиз ракъурнай. Ана Гъажидиз араб чIалал кIелиз ва кхъиз чир хъанай. Медресада диндин месэлайрихъ галаз санал чирвилерихъ тамарзу гадади вичин фикир жуьреба-жуьре илимрал ва эдебиятдал желбнай.

Къейдун лазим я хьи, шаирди аял вахтар кечирмишай лезгийрин культурадин къадим меркезрикай сад хъайи Ахцегъар бажарагълу шаиррални алимрал машгъур тир. Ана XVI - XIX лагъай асирра лезги халкъдин руьгъдин хазинадик чпин пай кутур Рагъманкъули, Магъарам эфенди (Ахцегъ Назим), Мирза Али, Гъажи Абдурагъман-эфенди, Малла Нури, Буба Мегъамед Керим, Малла Эглер ва масабур яшамиш хъанай. Виликан девирдин азербайжанрин ашукъ ва шаир Шекили Леледи, рутулрин шаир Ашукъ Суйгуьна Ахцегърин хуьруьз «алимрин макан», «къегъалрин майдан», «гуьзелрин ватан» лугъун дуьшуьшдин кар тушир. Ахцегъиз атай гъар са шаирди ва ашукъди хуьруьн тарифдай. Анаг, дугъриданни, къегъалрин ватан тир.

Гъелбетда, чеб халкъдин арада машгъур винидихъ тIварар къур шаиррин яратмишунри ва абуру чи миллет патал авур баркаллу крари Ахцегъ Гъажидиз таъсир тавуна туначир.

Медресада кIелзавай йисара Гъажидин буба кечмиш хъанай. Шаирдин диде бубадилашни вилик рагъметдиз фенай. ГъвечIи вахарни галаз етим

хъайи Гъажи, кІелун гадарна, кІвалахуниз мажбур хъанай. Ада лежбервал ийиз хзан хуъзва. ЩекІуьд-къад йис яшда аваз Гъажи эвленмиш жезва. Алим Мегъамед Гъажиева къейдзавайвал, Ахцегъ Гъажи мехъеррин буржар вахкун патал (ада мехъер кІвале амай гъвечи аялриз килигдай кас хъун патал чарасуз бурж къуна авурди тир) тахминан XIX лагъай асирдин эхирда хъиз, къазанмишиз Азербайжан патахъ рекъе гъатда. Вахтуналди гъурбатдиз феи жегъил къад йисалай артух гъана амукъна. Ада сифтедай Нухадани Къубада гъиле гъатай кІвалахиз ва хейлин йисара Бакудин нафтІадин мяденра тартарчивал ийиз къил хуъзва.

Гъелбетда, шаирди хайи Вадандихъ галаз алакъаяр хуъзвай. Гатун варцара ам хзанрал къил чІугваз хуъруьз хкведай, хъуьтІуьн тадарак гъазуриз куьмекдай. Ада гъакІ датІана хуъряй кагъазар къачузвай, вичини шииррин къайдада кхъенвай чарар Ахцегъиз рахкурдай. Ахцегъ Гъажи, адан чІаларай аквазвайвал, хуъруьн уьмуьрдикай тамамдиз хабардар тир.

Шаирди вичи а вахтарикай икІ лагъанай:

Баку, Дербент, Нуха, Генже,
Залан кІвалах гъатна хиве,
Буржар вахгуз феи Гъажи,
Хквез тежез хъана гижі.

XIX лагъай асирдин къвед лагъай паюна Дагъустандиз буржуазный алакъаяр атун себеб яз кесибар къвердавай кесиб, девлетлуяр мадни девлетлу жезва. Иниз килигна агъзурралди дагъвияр къил хуъз, къазанмишиз Б акудиз ва маса шегъерриз физва. Дагъустандин этнограф Е. Козубскийди шагъидвалзавайвал, «1892-йисуз вири Дагъустандай къурабавал ийиз фенвайбурун къадар 70366 кас тиртІа, абурукай 30045 кас тек са Самур округдай тир». Лезгияр Бакудиз, Генжедиз, Шекидиз Дербентдиз финифи ва фялевал авуни, абурун къанажагъ хкажзава, дуйньядин уькІуь-цурудан гъавурда дериндай гъатдай мумкинвал гузва.

Мисал яз, яргъал вахтаралди гъурбатда фялевал авур лезги шаирар - рабочияр тир Малла Нури, Нурадин Шерифов, СтІал Сулейман, Хуъруьг

Тагъир, вичикай рахазвай Ахцегъ Гъажи ва масабур къалуриз жеда. Къурабаяр яз дуьньяда къекъуьни, вилик фенвай халкъарин векилрихъ галаз гуьруьшмиш хъуни абур, дугъриданни, гъар са куьникай хабардар ва уях авунай.

Фялейрин макан тир Баку шегъерди Дагъустандин хуьреризни таъсир ийизвай. Пачагъдин девирдин са документда, Бакуда къиле физвай инкъилабдин вакъиайри Самур округдин, къилди къачуртIа, Ахцегърин хуьруьн агъалийриз «зарарлу» таъсирзава лугъуз, къейдзава.

Бакуда жуьреба-жуьре миллетрин фялейрин арада яшамиш жез, инкъилабдин женгерин шагъид хъайи, Ахцегъ Гъажи ина, шаксуз, шаир хъиз лигим жезва. Ада вичин эсерра гъакъикъат цIийи жуьреда, яни кIвенкIвечи фяледин вилералди къалурзава. Шаирдин «Дустуниз чар» эсерда ихътин цIарар ава:

Я цававач зун, я никIе,
Касни тахъуй икъван кIеве,
Залан кIвалах гъатна хиве,
Къелен парар кIуьзва хъи, дуст.

Ахцегъ Гъажиди кагъазар хъиз кхъенвай вичин шиирра хуьруьнбуруз дагъви фялейрин четин уьмуьрдикай, абурун рикIера авай хиялрикай хабар гузва. Шаирди абур вичин дуст, медресада санал кIелай Мирземегъамед Зухрабован тIварцIел рахкурдай. Адани Ахцегъ Гъажидин чIалар нянихъ кIвалахдилаь хтай халкъ кIватI хъанвай кимел кIелдай. Шаирдиз вичизни и кардикай хабар авай. «Рабочийдин чар» Шиирда ада икI лугъузва: «Чар кIел ая са туюквендик, Ярар- дустар кIватIана гъаник. Гъил кутуна ченед кIаник, Лугъудай гафар я хъи, дуст».

Ахцегъ Гъажидин чIалар хайи хуьруьн агъалийриз Бакуда инсафсуз истисмаруник квай лезги фялейрин гъалагъвалдикай хабар гузвай къетIен «дневникдиз» элкъвенай. ИкI винидихъ тIвар къур шиирда ада вичин «яш тIимил яз чIарар рехи хъанвайдакай», «Баку чпиз зиндандиз» элкъвенвайдакай, «ватандихъ ялвар» тирдакай хабар гузва:

Хабар къуртIа зи гъапдикай,
Зи рикI пара дар я хьи, дуст.
Айиб мийир и чIаларкай,
Зулуматдин къар я хьи, дуст...

И Бакудин чIехи мяден
Къуд пад буругъ, юкъ я майдан.
И Баку чаз хъана зиндан,
Ватандихъ ялвар я хьи, дуст.

Баку шегъердин фяле район тир Биби-Эйбатда, Зубалован, Мухтарован ва маса хозяинрин нафтIадин мяденра къад йисалай артух кIвалахайдалай гуьгъуьниз шаир I9I6-йисуз хайи хуьруьз хтанай. СтIал Сулеймана лагъайвал, зегъметчидиз гъина хъайитIани четин тир, кесиб инсанар гъинихъ фейитIани, сад хъиз бедбахт тир. Хайи хуьруьз хтайлани фу къазанмишдайбур анжах зегъметчи къабарламишавай шаирдин гъилер хъана. Ахцегъ Гъажиди вичин уьмуьрдин эхиримжи йисарани лежбервал авуна.

I9I8 -I9I9-йисара Самур дера вабадин азар гъатнай. Ахцегъ Гъажи и азардик I9I8-йисуз вахтсуз кечмиш хъана. Шаир хайи хуьре кучукнава.

XIX лагъай асирдин эхирда ва XX лагъай асирдин сифте къилера гъариблухвилихъ (отходниквилихъ) галаз арадал атай халкъдин сивин яратмишунри, акунрай, Ахцегъ Гъажидин шииратдизни таъсирнай. Фялейрин уьмуьр гъакьикъи рангаралди къалурнавай фольклордин бендер реализмдин тIалабунрив къадайвал тукIуьр хъанвай. Халкъдин сивин яратмишунрай са чешне гъин:

Баку лугъур чулав дере,
Йифен ахвар ширин бере.
Сириставдин ван хъайила,
Гуьлле къурд хъиз жеда пеле.

Фялейри чпи чпин уьмуьрдикай яратмишай манийрилай гъейри, отходниквал себеб яз, фольклордин мад са цийи жуьре - «гъурбатдиз къаргъишар» - арадиз къвезва. Абур, адет яз, чпин гъуьлери ва стхайри гъурбатда кIвалахзавай дагъви дишегълийри туькIуьрдай. КIвале недай фу, алукIдай партал тахьуни, кIани ярдивай йисаралди къакъатуни, дишегълияр къариблухдиз къаргъишар авуниз мажбурзавай:

Ви буругъдиз къван аватуй,
Гъулдан палта элквевдайвал!
Ярдин рикIел зун акъалтуй,
Буругъ туна хквевдайвал!

Фялейрин фольклор гъакъикъат къалурунин карда адет хъанвай къайдайрилай ва виликан вахтарин сивин яратмишунрилай акъван тафаватлу жезва хьи, ана неинки са гъерекат къиле физвай чкайрин, гъакI нефтIадин мяденрин иесийрин тIварарни кваз къазва.

Гъажидин яратмишунар тахминан къве девирдиз пайиз жеда: Бакудиз фидалди теснифай чIалар ва Бакуда яшамиш хъайи йисара туькIуьрайбур* . Къве девирдин шииррихъни мана-метлебдин жигъетдай чаравални ава, алакъалувални. Эгер гъурбатдиз фидалди шаир вичин эсерра хуьруьн яшайишдин жуьреба-жуьре терефрикай рахазватIа, Бакуда теснифай чIалара ада шегъердин шикил, фялейрин уьмуьр ва залан кIвалах къалурзава.

Сифте чIаларикай сад тир «Тайгъун» тIвар алай шиирда Ахцегъ Гъажиди лезги рушан экуь къамат гузва. Дишегъли мавгъуматдик квай, итимдихъ галаз сад хътин ихтияяр авачир девирда ада, Етим Эминан ашкъидин чIалара хъиз, Тайгъун гагъ «гъар са емиш бегъерда авай гуьлуьшан багъдив», гагъ «экуьн сегъер вахтунда экъечIдай ракъинив» гекъигзава. Гъа са вахтунда «лацу чина женнетдин нур авай», «чирагъди хъиз» къуд пад нурламишзавай гуьзел рушакай рахадайпа, гъар жуьре рангарин шииратдин алатар ишлемишзава:

* И цIарин авторди туькIуьрай Ахцегъ Гъажидин сифте кIватал 1994-йисуз акъатна. Килиг: Ахцегъ Гъажи. Дустуниз чар. – Махачкала, Дагкнигоиздат, 1994. Шаирдин вичин чIалар гзафни гзаф ахцегърин нугъатдал яратмишна. Ктаб туькIуьрайда, шаирдин эсерар литературадин чIалан тIалабунриз мукъва хъийиз алахъна.

Кьилелай кIвачелди либас
Зарни, диба, махпур, атIлас.
Ви кьаматдиз хупI ава хас,
Ажеб вун дамах я, Тайгьун...

Ахцегьарин шегьердавай,
Тават я вун бегьердавай...
Бедназар ними жеч ина.
Тензиф тур на лацу чина.

Шаирдиз рушахъ рехъ гудай адалатсуз адетни хуш туширди агъадихъ
галай зарафатдин цIарарай малум жезва:

Икъван фурсунив кьекъведай,
Йикъа виш муьштери кьведай,
Пулдивай юзур тежедай,
Вун хупI агъур дагъ я, Тайгьун.

Акунрай, вирида вичин гуьрчегвилел гьейранвалзавай Тайгьун
«пулдивай юзуриз тахьунин» себеб руша ярвиле анжах вичиз кIани гада
хкягьун я.

Муьгьуббатдин чIалар Ахцегъ Гьажидихъ мадни ава. ИкI, «Ярдиз»
шиирда ада гуьзелдин акунар гузватIа («Вакай гьикIда икъван иер, лацу
хьуькъвел кьекъвей цIвелер? Вун кьекъведай булахд кьилел, Гьамишв вун
акваз кIан я»), «Гуьзел» тIвар алай эсерда шаир назперидин кьилихдикай,
алакьунрикай рахазва:

Ви кьатIуниз хьуй аферин,
Гьар келима акъван дерин,
Чин ачухдиз, мецел ширин,
Билбил хьтин, рахаз, гуьзел .

Ахцегъ Гъажиди уьмуърда кьиле физвай дегишвилерни вичин яратмишунра ачухарнава. ИкI шаирди тарихдин цIийи шартIара Дагъустанда капиталист алакъяар тестикъ жез башламишай чIавуз пулдиз икрамун себеб яз, бязибуру намус, гъейрат, инсанвал, мердвал квадарзавайди къалурнава. И фикир ада «Пис хциз», «Пендирчи Иса» сатирадин чIалара хъсандиз ачухарнава. Абурукай сифтеда шаир «лутни къумар къугъвадай», датIана «эрекъни чехир хъвадай», югъ-йиф бубадинни дидедин рикI тIарзавай мердимазардикай хъел кваз раханва:

Гъич адак кваз аквадач гъая, намус,
Напак чандик са зерре гъейратдин кIус,
Ихътин ахмакъдикай итим хъхъуй мус?
Ваз рикI недай квак хъана ви хцикай.

Шаирди эсердиз сатирадин ранг гудай жуьреба-жуьре художественный алатар лезги гъакъикъатдай къачузва. Абурун арада гъар са бендина рефрен хъиз гъалтзавай гекъигунар иллаки таъсирлубур хъанва. Жемятдин вилик русвагъ хъанвай алчах кас Ахцегъ Гъажиди «къаргъадин шарагдив», «гамишдин барцIакдив», «чепедин буш къапунив (чапакдив)», «дидедин ва бубадин рикI недай куквадив», «фитедин бармакдив», «гардан яцIу вакIав» гекъигзава. Эсердикай шаирди вичи ихътин нетижа хкудзава:

Гъажидиз дидени буба масан я.
Ярар-дустар жувахъ хъунухъ хъсан я.
Гъар са касдиз писвал вичиз нукъсан я.
Халкъ вири гъелек хъана ви хцикай.

Эгер «Пис хциз» эсерда чIуру рекъе авай жегъилдикай раханватIа, «Пендирчи Иса» шиирда Ахцегъ Гъажиди гъиллебаз, гъалал-гъарам тийижир, инсанар алдатмишиз вичиз девлет кIватIзавай алверчидикай суьгъбетзава. Эсердин бинеда гъакъикъи вакъиа эцигнава. Ахцегърин патав гвай са хуьрйй тир алверчи Исади са сеферда шаирдиз чIур хъанвай ниси маса гана ва

вичини тадиз кьил баштанна. Ахцегь Гъажиди «лал балабанар ядай», «камалсуз, таб-гьилле» вичиз деб хьанвай ватанэгьлидихь элкьвена лугьузва: «Я кьей хва пендирчи Иса, Заз вун са итим хьиз хьана... Вуна гайи са цел ниси Зегьер я адан ериси...»

Исадин кьелет виридаз малум хьун патал ва мад адавай жемьтдин вилик эхкьечІиз тахьун патал шаирди алверчидин хуьруьнбуруз Исадикай туькІуьрай чІал гзаф инсанар алай чкадал кІелун теклифзава:

ЧІал кІел ая са сериник,
Юлдашарни гъана гъаник.
Угьривилин кар авуник
ЭкечІна, уьткем тахьана.

Гъажидиз ви ава пис хьел,
РикІел хквез нисидин цел.
Ви гъиляй кІарабни кицІел
Фидач, ам ви ем тахьана.

Шаирдивай хьуьтуьл айгьамдикай, яни юмордикай менфят кьачуз жезвайди «Гуьлемет» шиирдайни аквазва. А.Гъажиди и эсерда вичиз вич бегенмиш, вич вичел ашукь буш касдин кьамат гузва. Шиир вич гьакьикьатда хьайи, мягьсер цун патал Тифлисдиз, мавут чухва кьачуз Бакудиз фейи Гуьлемет лугьудай ахцегьвидикай туькІуьрайди аквазва.

Адан кьамат шаирди хьуьруьн кьведай тегьерда ганва. Ахцегь Гъажиди вичин «игитдин» кьадарсуз тарифуналди, гьакьикьатда ам негьзава, ягьанатдал вегьезва: «Исятда Ахцегьрин кьене, Вун я тестикь «шагь», Гуьлемет... Вун мягьледин «абур» я чаз, Князь фурум хьиз алукІаз, Гзаф рушар килигда ваз. Чинив чІугваз агь, Гуьлемет».

Шаирди Гуьлеметан акунарни зиянсуз хьуьруьн ва зарафат кваз ганва:

Ава вахъ «эфсердин» дунар,
Къудратди гана ваз къуьнар,
Гила ваз багъишда чинар,
Неченикдиз лагъ, Гуьлемет...

Хъуьруьн къведай юмордин такъатралди ганвай Гуьлеметан къаматди, шаирдиз итимвал инсандин акунрай, рахунрай ва адал алай пек-парталдай ваъ, крарай, къилихдай, ацукъун-къарагъунай чир жеда лугъуз кІанзава.

Ахцегъ Гъажидин «Сарагъуч» («Шуткъу») чІални зарафатдин шииррик акатзава. Ада дишегълийри «чпи чпин буй-бухах чІурзавай», яргъи кифер шуткъуда чуьнуьхдай «куьрсна чилел сарагъуч» адетдикай суьгъбетзава: «Нугъайрин кІурт кІула туна Квар къачуна гуьзел суна, ВацІал фида фурс авуна, Къугъваз далудал сарагъуч».

Шаирди са «Тимил къван къай акатайла», сарагъуч «уф тур цел хъиз» далудал ажайибдиз къугъвадайвиляй ихътин меслят къалурзава:

Ша терг ийин ихътин адет,
Я абур туш, я шариат.
Чанда гъатун герек туш дерт,
Гадара къежел сарагъуч.

Ахцегъ Гъажиди, вичелай вилик хъайи шаирри хъиз, кесибриз са югъ авачир, «факъир-фугъараяр кузвай», абуруз «ийир-тийир чин тийизмай пис заманадал» кІевелай наразивал ийизва. «Кесибди гайитІа акьул» шиирда ихътин цІарар гьалтзава:

Гъажидиз гьал икІ акуна,
Заманаяр пис гакъуна.
Чаз амайди чуькъ тавуна
Хажалат чІугун тушни бес?

Шаирди гъа девирда инсанриз абурун акьуллувилиз, намуслувилиз, михъи къилихдиз ваъ, агъваллувилиз, девлетлувилиз килигна къимет

гузвайди кьейдзава. И кар Ахцегь Гьажидиз агьур ва даКан я: «Кесибди гайитIа акьул, Гьич садани ийич кьабул. Пул хьайила кицIин гурцIул Межлисдин итим тушни бес?»

Малум тирвал, дуьньядин гьахьсузвилерикай Кьуьчхуьр Саида ва иллаки Етим Эмина гзаф чIалар яратмишной. Ахцегь Гьажини и адет хьанвай месэладикай кьерех хьаначир. Ада «Дуьнья» тIвар алай ва маса эсерра вичин патай кесибриз «инсаф авачир», «гьафилриз са югь гун тийидай» абур «нар жегьеннедин» цIа туна кудай вафасуз дуьньядикай наразивилелди рахазва: «Дуствилелди эгечIда вун, Вал ихтибар ийич дуьнья, ГалчIур уна кьекьечIда вун, Вал ихтибар ийич, дуьнья».

Е.Эмина философиядин месэлайриз бахшнавай чIалара хьиз, А.Гьажидини дуьньядихь элкьвена икI лугьузва:

Исятда вун пара я кур,
Гьафилбуруз са югь тагур,
Зун са хеб я, вун - жанавур,
Вал ихтибар ийич, дуьнья.

Шаирди туьгьмет дуьньядиз ваь, ам идара ийизвай, чпив гьакь гвачир, кесиб инсанриз хаинвалзавай гьакимриз ийизвайди я. Ахцегь Гьажини, вичелай вилик хьайи чIалан устадар хьиз, инсан ва дуьнья, дуьньяда инсандин чка, кьадар- кьисмет ва маса месэлайриз жаваб гуз алахьзава:

Шумудни сад заз чиз кана,
Шумудан кьил на атIана,
Вакай гила зи рикI хана,
Вал ихтибар ийич, дуьнья.

Ахцегь Гьажи зегьметчийрин уьмуьрда кьулай шартIар хьунихь тамарзу я, дуьньяда са гьахь хьунихь адан вил гала:

И Гъажи ваз туш са аял,
Вахъ мус жеда къулай дуъз кІвал?
Япухъ галаз ава ажал,
Вал ихтибар ийич, дуънья.

Мана-метлебдин жигъетдай Ахцегъ Гъажидин дуъньядиз бахшнавай эсер шаирдин динэгъливилиз талукъ «Нефсиниз», «Къиникъиз», «Минажат» чІаларихъ галаз алакъалу я. Вич Аллагъдихъ инанмиш, уьмуърлух капІ-теат ийиз хъайи халисан мусурман шаирди и дуънья са фана багъ тирди ва инсанарни аниз мугъманар хъиз къвез хъфизвайди къейдзава. ИкІ «Инсан» тІвар алай эсерда ихътин цІарар гъалтзава:

Кевиз къамир фана дуънья,
Хъфидай югъ къведа, инсан.
Аллагъд ферзер вад югъ бурж я,
Анаг ваз дар жеда, инсан.

Иниз килигда гъар са мусурмандиз шаирди диндин тІалабунар къилиз акъудуниз эверзава:

Буна ая йикъан вад капІ,
Гъич мийир инсандикай таб,
ТІалакъдикай физ тахъуй паб,
Ам ви чинал къведа, инсан.

Ахцегъ Гъажи анжах са и тІалабунрал акъвазнавач, ада мумкинвал авай ксариз ихътин рехъни къалурзава:

Пул авай кас, гъаждални вач,
Уьзуърлудаз теклиф авач,
Тефейдан имандихъ экв жеч,
Гъана ваз чир жеда, инсан.

Ахцегъ Гъажидин фикирдалди, халисан мусурман кас азгъун жедач, ада нефсиниз шегъре рехъ гудач, ам гьалал, гьарам чиз, намус, гьейрат квадар тавуна, яшамиш жеда.

Шаирди «Инсан» эсерда эцигнавай месэла «Къиникъиз» тIвар алай шиирда мадни деринарзава: «Ажалдиз чич са югъ, муьгълет, Къуьзуь жегъил, кесиб, девлет, Алим, авам, я риаят, Бег хан, я падишагъ, дустар!»

Шиирдай аквазвайвал, инсанвал виридалай артух я. И фикир шаирди философиядин къайдада ачухарзава:

Яргъал вегъейбуру хиялар,
Таз фена девлетар, малар,
Хъана кстах хвей аялар,
Етим есир, сиягъ, дустар.

Ахцегъ Гъажиди гъурбатда яшамиш жезвай фялейрикай яратмишай эсерар мана-метлебдин жигъетдай мадни дерин я. Эффенди Капиева дуьз лагъанай: «Ахцегъ Гъажидин шиирар виликдай вич мичIивиле авай дагъвидин къанажагъда фяле синифдин идеология гъикI арадал къвезватIа къалурунин карда къиметлу шагъидар я. И кIвалах ада 1905-йисалай гуьгъуьниз теснифай яратмишунрай иллаки хъсандиз аквазва. Темаяр, образар ва шииррин кIалубар садлагъана дегиш жезва. Шаирди бахтсуз къадар- къисметдикай шикаят авунилай элячIна, вахтунин къанунриз критика гузва ва ам истисмарчийрал тепилмиш жезва».

Дугъриданни гъурбатдиз фидалди А. Гъажиди адет хъанвай къайдайра яратмишай эсерра хуьруьн гьал-агъвалдикай суьгъбетзаватIа, «Фяледин чар», «Факъир Гъажи», «Хабар це», «Дустуниз чар», «Баку», "Фекъидиз», «Ибрагъимаз», «Союздиз» ва маса чIалара нафтIадин мяденра кIвалахзавай, чеб гъурбатдин къаяри ва мекъери атIанвай, ватандивай, кIваливай-къавай къакъатнавай къурабайрикай раханва ва гъижранди канвай фялейрин гъиссер ачухарзава:

«ХупІ пис яни и къариблук!
Къваздач гъиле къачур дуллук.
Ярар-дустар хъайла къулукъ,
Ажеб четин кар я хъи, дуст».

Бакуда кІвалахзавай фялейрин «рикІ дарук жезва», хифет чІугвар къван абур, «къур хъиз, къуразва». Шаирди шегъердиз ихътин къимет гузва:

Крар я анин жегъеннедин сифет,
Нез-хъвардакайни жедач хъи кифет,
Рехи хъана къилни чІугвар къван хифет,
РикІни савук хъана факъир Гъажидин.

Шаир вич къураба яз Бакуда яшамиш жезвайтІани, адан рикІ хуъре амай. Ахцегъиз рахкъурай вири шиирра-кагъазра хуъре авай хабаррикай (къейи-текъей, хийир-шийир, ужуз- багъа, шадди-пашманди, суд-дуван ва икІ мад) вичиз малумарун тІалабзава. «Хабар це» шиирда Ахцегъ Гъажади вичин дуст Мирземегъамедахъ элкъвена икІ лугъузва:

За ваз ийида яргъай пара минет,
Хабар це заз ана авай гъал ватандикай...
Хабар це заз кесибрин гъижрандикай...
Анин къене гунуг-къачун вуч я чил?
Хабар це заз гъар са затІунин мизандикай.

Шаирдин рикІелай гъатта куълуъ-шуълуъярни кваз физвач. Вичикай рахазвай шиирда ихътин цІарарни ава:

Гъич мукъвара аван къейи-хайиди,
Хциз свас гъайи, руш гъуълуъз гайиди,
Шумуд ава цІи Меккедиз фейиди,
Хабар це заз чи гъажийрин сандикай.

Ахцегъ Гъажиди хуьруьн вичиз талукъ ксариз тазиядин кагъазар («Фекъидиз»), мехъерар мубаракзавай чӀалар рахкъурдай. Гъа икӀ ада хуьруьн хийир-шийирда, мукъва-къилийрин уьмуьрда иштиракзавай.

Къвед лагъай периодда шаирдин чӀаларин тематикани гегъенш жезва. Ахцегъ Гъажиди вичин эсерра цӀийи гафар ишлемишзава, нафтӀадин мяденрин шикил (индустриальный пейзаж) гузва, фялейрин дуланажагъдиз ва кӀвалахиз талукъ зегъметдин алатрин тӀварар къазва. Месела, «мазут», «зулунка», «сиристав», «буругъ», «нафтӀадин гум», «рабочияр», «хозяинар», «зиндан», «Сибирь», «записка», «кепек», «союз», «купец», «суд», «пьян», «рашутӀ», «кантур», «вахта» ва шаирдин чӀалар рангламишзавай маса гафар къалуриз жеда.

И фикир ашкара хьун патал «Баку» эсердикай рахан. Шиирдин лирический герой гъурбатдин дарвили измишнавай дагъви фяле я. Шаирди Баку шегъердин нафт хкудзавай мяденрин шикиларни гузва: «И накъвадал са затӀни къвеч бегъердиз, Бес цӀай къунвай утагъ» тушни и Баку?!... Гъинихъ навил вегъейтӀан, чил я къум, Цававайди я нафтӀадин тӀарун, гум, Сейирдиз такъудун* гъихътин я зулум, Бес нафтӀадин булах тушни и Баку?!»

Шегъер, нафтӀадин мяденар къалурунихъ галаз сад хьиз, ам инсафсузвилини истисмаруник квай дагъви фяледикайни раханва: «Фагъум ая, стха, ятӀа вун ариф, Чи жегъилрин чанар жезва хьи зайиф: Ина физвай уьмуьр, яшайиш гъайиф»...

Шаирдиз Бакуда куьчуьрмишзавай уьмуьрдин гъайиф атунин сеbeb ам я хьи, фялейрикай «Садбурун дем са вацра давам жеда, Са бязибур къуд кӀарабни хам жеда»... Гъавилай шаирди ватанэгълийрихъ элкъвена, икӀ лугъузва: «Гъич жув темягъ жемир инин (яни Бакудин- Гъ. Г.) девлетдал, ратӀал мазут ала гъар са фяледал». И шегъер ада фялейриз зиндандилайни пис тирди къейдзава:

* Такъудин – ракъур тавун.

Им Гъажиди авур хиял, фикир я.
Я стхаяр, гъарибвал хунл есир я.
Фу тахъайла чаз ватанни Сибирь я.
Бес кесибриз дустагъ туиши и Баку?!

Кагъаздин къайдада кхъенвай «Дустуниз чар» шиирдани Ахцегъ Гъажиди вичин ва вич хътин агъзурралди бедбахт фялейрин уьмуьрдин залан шартIарикай хабар гузва: «Зи рикIева пара дердер, И кIвалах ваз чизва хьи, дуст. Бакуд крар ийиз эзбер, Вири уьмуьр физва хьи, дуст».

Вичикай рахай «Баку» шиирда ганвай шегъердин рикI чIулавардай шикил и эсерда шаирди маса терефдихъай къалурнава. Ина марифат, инсанвал авай чка туш: «Кас къвеч иниз аваз мумкин, харапла жеч икъван чиркин... Хозяинрихъ авач иман, Сириставдин къати я ван... Абурухъ авай туш хьи эдеб, Ацукьун, къарагъун я себ». Чара атIай шаирди: «Къисмет, на чун ина тамир», - лугъуз минетзава.

Ахцегъ Гъажи уьмуьрдин яцIа авай шаиррикай сад тир. Бакуда яшамиш хъайи йисара къурабайрин ацукьун-къарагъун къалурунихъ галаз санал ада ана къиле физвай сияси важиблу вакъиайрикай вичин гаф лагъанай. ИкI шаирди «Къиргъиндиз» тIвар алай эсерда мусурманринни эрменийрин гьулгъуладикай галай-галайвал суьгъбетзава:

Бакуда къупламиш хъана са гъавгъа,
Бакудикай тамам Порт-Артур хъана.
Мусурман, эрмени хъана хьи дяве,
Акурдан зигъин лап михъиз кур хъана.

Халис поэзиядиз хас къайдада шаирди куьлуь-шуьлуьйризни кваз фикир гузва:

Бакутлияр хъана кIватI къифле-къифле,
Берданкани патрум къуна хъиз гъиле,
Къучиярни туна дестедин къиле,
Майдандиз ягъайди са хъвач-кIур хъана.

Шаир са вакъияяр къалурунал акъваззавач, ада, чІалан чІехи устадар тир Ованес Туманяна, Акоп Акопяна, Мирза Алекпер Сабира ва масабуру хъиз, вич мусурман тиртІани, савашда иштиракзавайбурукай садан падни къун тавуна, чуъруькар лянетламишзава, халкъар сад садал элкьюърайбуруз еке туьнбуьгъзава. Шаирди гъич са тахсирни квачир ксариз мусибатдин азиятар, рикІин тІарвилер, фир-тефир чка сал хъайидакай вири алемдиз хабар гузва:

ЦІай алудна кана шумудан кІвалер,
Там-тараш авуна хазина, малар...
И фитнедикди хупІ хъана хъи къанар,
Гзаф телеф хъана савашда чанар,
Гъисаб къуналди куьтягъ жеч санар,
Гумандал шумудни са агъзур хъана.

Ахцегъ Гъажиди гъакІ гъавайда ивиар экъичуникди гъайиф чІугъвазва:
«Шумуд авай чпи чеб гатаз ишез, Бакуд чилер вири цІийи сур хъана».

Ам кичІе тушир, гъахъвилиз къуллугъзавай шаир тирди вичикай рахазвай зсердин агъадихъ гузвай цІарарайни малум жезва:

А къарагъайбуру авуна шулугъ,
Кесибриз ийиз тун тийиз са къуллугъ,
Тагана абуруз къиникъин буйругъ,
Падишагъдихъ ажеб суй-сабур хъана.

Шаирди и савашдии тахсиркара тир ксариз жаза тагай, гъулгъула акъвазар тавур Урус пачагълугъдин къилевайбуруз ва падишагъдиз вичизни кваз айгъам кваз туьгъметзава.

Гъайиф хъи, алим М. Гъажиева А. Гъажидин «Къиргъиндиз» тІвар алай шиирдиз, 30-йисара агъавал ийизвай «вульгарный социологизмдин» теориядал амал ийизвайвилай дуьз къимет ганачир. Ада эрменийринии мусурманрин акъунар хъайи чІавуз шаирди мусурманрин тереф хвена

лагъана, Ахцегъ Гъажидин хиве адак квачир тахсирар тунай (Килиг: СтІал Сулейман, шиирар ва поэмаяр. Махачкала. Даггиз,- 1947,20-чин.)

Гъулгъуладиз бахшнавай эсерда, гъакъикъи вакъиайрал бинеламиш хъана, Ахцегъ Гъажиди инсанвал, инсанпересвал тестикъарзава, инсафсузвал, чапхунвал инкарзава.

Ахцегъ Гъакидин яратмишунрикай рахадайла са кІвалах мадни къейд тавуна жедач. Шаирдихъ, Етим Эминахъ, СтІал Сулейманахъ ва Хуьруьг Тагъирахъ хъиз, «ХупІ ярашугъ я» тІвар алай чІални ава. Ам къанни ругуд бендиникай ибарат я. Адаз гъвечІи поэма лагъайтІани жеда. Эсердин гъар са бенд уьмуьрдин важиблу са месэладиз бахшнава ва гъар са бендиник акъалтІай фикир ква.

Мугъмандиз утагъ,

КІвалин патав багъ,

Дуьньядизни рагъ

ХупІ ярашугъ я...

Шаирди и эсерда уьмуьрдин ачух тавунвай са терефни авач лагъайтІа, чун ягъалмиш жедач. Яшайиш, майишат, инсанрин алакъаяр, марифат, инсанвал, чан алай ва алачир тІебиат, намус, ягъ ибур вири Ахцегъ Гъажиди нехишар хъиз са идеядалди галкІурнава. Амни, шаирдин фикирдалди, гъар са инсан уьмуьрдал шадвализ, вичихъ вири патарихъай къулай шартІар аваз, азаддиз дуьньяда яшамиш хъун я. Ахцегъ Гъажиди и жанрада вичелай вилик Етим Эмина, СтІал Сулеймана туькІуьрай чІалар тикрарзавач, акси яз абурун шииррик квай фикирар деринарзава ва са гъихътин ятІани цІийивал кутаз алахъзава.

Ахцегъ Гъажидихъ муьгъуьббатдиз, яшайишдиз, эхиратдиз, къурабайрин ацукъун-къарагъуниз талукъ эсерар хъиз, ватанэгълийриз кІел-кхъин чируниз, савадлувал хкажуниз, илимдал амал авуниз эверзавай чІаларни ава. ИкІ «Дагъустан» тІвар алай эсерда шаирди дуьньядин, иллаки Европадин халкъар вилик фенвайди, абуру илимдин, техникадин рекъай

зурба агалкьунар къазанмишнавайди кьейдзава. Гъа са вахтунда Дагъустандин халкьар авам яз кьулухъ галамайдал, мичИвилини куллухра гьатнавайдал дериндай гъайиф чІугвазва: «Уях я гъар са виляят, Вакай мус хьуй затІ, Дагъустан. Вун гъафил я лугъуз даим, ЧкІана ви ад, Дагъустан».

Ада, дагъвийриз еке кьайгъударвилелди ахварай аватуниз, амай медени халкьари хьиз мектебар ахъаюн, илимдиз гьурметун меслят кьалурзава:

Жезвайла кье халкьар уях,
Илимдикай вун я кьирах,
АцІурунлай гьейри кьурсах
Кар амач ваз мад, Дагъустан.

Гъар са хуьре эциг мектеб,
Чир хьурай квез илим, эдеб,
КІел тавур кас я гьакІан хеб,
КІела гила, дад, Дагъустан.

Ахцегъ Гъажиди чи виликан девиррин шииратдин тежрибадал бинеламиш хъана, лезги эдебиятдиз цІийи темаяр, цІийи фикирар, ранглу шииратдин алатар гъана. Вич яшамиш хъайи девир, халкьдин дерин кьатарин уьмуьр, фялейрин ацукьун- кьарагъун кьалуруналди, социальный месэляяр хцидаказ эцигуналди, ада лезги поэзия реализмдин тІалабунриз мадни мукьва авуна ва ам вилик финиз еке таъсирна.

ШИИРАТДИН ВАЦИ ЯЦИУ АВУРБУР

XX лагъай асирдин сифте кылера яшамыш хъайи шаирри, революционный вакъийрин таъсирдикди гъа аямдин гъахъсузвилерилай шикаятар авунилай элячІна, классовый душмандихъ галаз яракълу женг тухуниз эверзава.

Абурукай сад зегъметчи халкъдин векил, виКегъ шаир **Саруханов Абдулагъ** (1875-1934) тир. Туькъуъл уьмуьрдин татугайвилер себеб хъана, ада вичел «Кесиб» лугъудай лакІаб эцигнай.

Кесиб Абдулагъ виликан Къуба уезддин (гилан Къусар район) Манкъули хуьре лежбердин хзанда дидедиз хъана. Ада вичин хуьруьнви Гъасанпашадивай кІелиз-кхъиз чирнай. ГъвечІи чІавалай етим яз амукъай гада са кап фу жагъурун патал хуьрерани убайра гзаф къекъвенанай, варлуйриз батраквал авунай.

Революциядилай вилик К. Абдулагъа вичин хци чІаларалди, гъахълу меслятралди кесиб халкъдиз къуллугънай.

Чехи Октябрдин революция шаирди шаддиз къабулна. К. Абдулагъа вичин эсерра Совет гъукуматдал, адан агалкъунрал дамахзава ва цІийи властдиз акси экъечІзавай кулакрихъ, фекъийрихъ галаз дяве тухузва. Халкъдин терефдал алай шаирдал ажугъламиш хъанвай кулакри ам 1934-йисуз хаинвилелди яна къена.

Кесиб Абдулагъни чи литературадин демократический хилен векил хъана. Адани, кесиб халкъдин залан уьмуьр къалуруналди, вичин яратмишунра Етим Эминан, Ахцегъ Гъажидин ва масабурун рехъ давамарна.

Шаирди «Са киле гъуьр», «Туьрез», «Кесибвал», «Жив», «Абдулагъан ник» эсерра гъа девирдин гъакъикъат, социальный алакъаяр реализмдин къайдада къалурнава. ИкІ, «Туьрез» шиирда лежбердин гъиле авай зегъметдин алатдихъ элкъвена, ада хабар къазва:

Къве яц кутІунна какур кІарасдихъ,
КІуф чиле туна физ аван, туьрез?

Кесибдин рикIе авай дертни гьам

Гьикъван чIехид я - чиз аван, туьрез? *

«Зулун марф», «Жив» шииррани К. Абдуллагъа кесиб касдин дуланажагъ къалурзава. Ам «кесибдин кIвалин чIереяр хаз, къав чIуриз, кIвал рагъул церив ацIурзавай», вичихъ «хажалатдин пар галай» зулун марфадикай ва къайи живедикай, социальный ранг гана, раханва:

Гарухъ галаз кIвалин къенез атана,
Гьахъна къулаз? къажгъан, бади ацIана,
Гьилер, кIвачер къайивили атIана,
Абдуллагъаз вун са бала хъана, жив!

К. Абдуллагъан философиядин лирикани гъа аямдиз авунвай нифретдив ацIанва. Ада «Экуь дуьнья», «Дуьнья», «Дуьньяда», «Вучда вуна дуьньядикай» эсерра «рикIин мурад къилиз тефидай, уьмуьрдикай дад авачир, гьахъ-адалат авачир» дуьньядин къамат ганва:

Гаф лагъайтла, атIузва чи виликай,
Амач, эллер, гьахъни дуван дуьньяда.
Умуьр-бада, азад са югъ такуна,
Рекъидани бес чун жуван дуьньяда?

Шаир дуьньядин са гьахъсузвилер ачухарунал акъваззавач, ада гьакIни гьахъ-дуван, дуьзвал тахъунин тахсиркарарни къалурнава:

Са сеферда арха хъанач заз Аллагъ,
КIани дустар, куьне зи дерт виридаз лагъ.
ИкI гъавайда рекъидачир Абдуллагъ,
ХъаначиртIа пачагъни хан дуьньяда!

Амма дуьнья икI амуьк тийидайди К. Абдуллагъаз чизва. Чулав йифехъ экуь югъни галайди адаз ашкара я:

Сабур ая, мукъвара чаз гад жеда,
Авайбурни авачирбур сад жеда.

* Абдуллагъ К. Шиирар, -Махачкала, 1963, 11-чин. Идалай гуьгъуьншни гузвай чешнеяр гъа и ктабдай къачузва.

Умуд ава: кесибарни шад жеда,

Гъахъ-адалат къекъезвалда, хуъруьнбур.

К. Абдуллагъан фикирдалди гъахъ-адалат мукъвал авун патал пачагъдин гъилибанар тир чиновникрихъ, халкъ диндин мавгъуматдик кутунвай фекъийрихъ ва девлетлуйрихъ галаз дяве тухвана кІанда.

Ам «Фекъидиз», «Хъанва зун» ва маса шиирра тух тежедай нефес авай, гъамиша чпин вил чарадан затІунал алай фекъийрикай рахун дуьшуьшдин кар туш. Къаних динэгълийрикай шаирди икІ лугъузва:

Нагагъ яна чуьлдай гзаф гъайванар –

Гъуьрчерикай пай твах куьне фекъидиз,

Заз чидан мад вуч кІандатІани ая,

Верчерикай пай твах куьне фекъидиз...

...Абдуллагъан эхиримжи гаф я, жемьатар

КицІерикай пай твах куьне фекъидиз!

Кесиб Абдуллагъа вичин шиирар классовый душмандихъ галаз дяве тухудай яракъдиз элкъуьрнава:

И заманада тек кьил хуьз тежез,

Уьмуьрни физва хуьрера къекъез.

Зегъер хъиз туькьуьл я лугъуз зи мез,

Бязи ксариз залан хъанва зун.

«Приставдин бармак» эсер зетьметчийрин иви зилиди хъиз фтІинзавай приставдикай ва халкъдин хва Ибрагъимакай теснифнава. Кесиб Абдуллагъа «вилер экъисиз, жемьатдиз гъарайиз», «кесибрал къирмаж илигиз», абур кармашзавай ва экуь югъ мичІи ийизвай пачагъдин гъилибанар жазаламишуниз ва халкъдин арадай абур акъудуниз эвер гузва:

Хъел акатна Ибрагъиман къеляндик,
Къисас къахчун макъсад аваз хиялдохъ,
Вичин акъул авай а къил къуна тик,
Яваш-яваш фена адан лап къвалав.
Яна гъутув, приставдин хана къил.
Яргъи хъана къурунчІдиз и зурба фил,
Гъараюнри хкажна лап вили цав.

Хпеж Къурбан (Саркъиев) 1872-йисуз Куьре округдин Хпежрин хуьре лежбер Саркъидин хизанда дидедиз хъана. Ада сифте хайи хуьруьн мискІиндин къвалав гвай медреседа кІелнай. Хци зигъин авай, чилвилерал рикІ алай жегъил гадади Къуьчхуьррин, Штулрин ва Гелхенрин медресайра гъа вахтарин машгъур алмирин гъилик кІелун давамарзава. Ада араб ва туьрк чІалар чирнай, философиядай, поэтикадай, риторикадай, мусурман диндин рекъай тамам чирвилер къачунай. Х. Къурбана са къадар йисара хайи хуьруьн мискІиндин имамвални авунай.

Х. Къурбан рикІ михъи, авай гаф чинал лугъудай, гъахъвал кІани мукмин инсан тир. Уьмуьрлух ам инсанриз хъсанвал ийиз, дуьз рехъ къалуриз алахънай.

ГъвечІи чІавалай ада вичиз таъсир авур вакъиайрикай чІалар туькІуьрдай, ширин сесиналди манияр лугъудай, устадвилелди чуьнгуьр ядай.

Х. Къурбан вичин бубадихъ галаз къураба яз дуьньядани къекъвей кас я. Ада Дагъустандин атлуйрин 2-полкуник кваз 1904-йисуз японрихъ галаз хъайи дяведа иштиракнай. Женгера къегъалвал къалурун себеб яз ам пачагъдин орденризни медалриз лайихлу хъанай. Дяве куьтягъ хъайила Х. Къурбан Тифлисдиз хквезва ва са къадар йисара вичин полкуна къуллугъун давамарзава.

Армиядилай гуьгуьниз Х. Къурбана Бакуда нафтІадин мяденра фялевалзава. Хейлин йисара дуьньяда бахтунихъ къекъвей Х. Къурбан бахт жагъун тавуна, хайи хуьруьз хквезва, ина лежбервал ийиз хзан хуьзва.

Советрин гьукум шаирди къабулна, колхоздизни гъахъна, амма вич халисан мусурман тирвили дин гадарнач...

Са нин ятІан фитне себеб яз Х. Къурбан буьгътендик акатна, 1944-йисуз ам душтагъда туна. Яшлу итим гъа 1944-йисуз рагъметдиз фена. Х. Къурбанан сур авай чка къени малум туш.

Хпеж Къурбанан ирс кІватІ хъувунал бажарагълу журналист ва писатель Нариман Ибрагъимов (баркалла вичиз) хейлин йисара алахъна. Адан зегъметдин нетижа яз шаирдин «Вил атІудач дуьньядихъай» шииррин сифте кІватІал (Магъачкъала. 1994), Р. Къафаровадихъ галаз санал кхъей «Вернувшийся из забвения» (Махачкала. 2006) ктаб чапдиз акъатна. И ктабрай чи вилик бажарагълу шаирдин, вичихъ суй авай къегъал дагъвидин, чІехи инсанпересдин къамат карагзава.

Къейдун лазим я хьи, советрин девирда Х. Къурбанан чІалар чап авун къадагъа тиртІани, шииратдал рикІ алай ксари адан эсерар чпин дафтарра кхъена хуьзвай. Гила чІехи устаддин шиирар къилдин ктаб яз акъатайла, гъар са касдиз шаирдин жавагъирар хътин чІалар кІелдай мумкинвал хъанва.

Х. Къурбанан вири яратмишунар кІелдайбурув гъелелиг агакънавач. Чаз малумбур мана-метлебдин жигъетдай са шумуд жуьредиз пайиз жеда: иллагъияр, философиядин лирика, къилдин ксариз (шейхериз, алимриз, лежберриз) бахшнавайбур ва уьмуьрдин жуьреба-жуьре вакъиайриз талукъбур.

ЧІалан устаддин яратмишунрай аквазвайвал, ам анжах са иллагъияр туйкІуьрай шаир яз гъисабун дуьз туш. Ам уьмуьрдин яцІа хъайи, хайи халкъдин дерди-баладикай хабар авай инсанперес шаир хъана. Адан иллагъийрани Аллагъдиз къуллугъ авуниз эверунлай гъейри инсанриз гъалал рехъ къун, руьгъ михъиз хуьн гъар са мукмин инсандиз чарасуз тирди тестикъарзава.

Шаирди «Нефсиниз» эсерда «инсанрин кІвалер чІурдай», вичиз «табни гьилле ширин», «ацІун тийидай гьуьл хьтин» нефсиниз кІанивал авун еке хаинвал, гунагь кар яз гьисабзава. Гьавиляй «Вун барбатІ хьуй, гьаясуз нефс!» гафар шиирдин рефрендиз элкьвенва:

Пагь, вуч я ви гьаясузвал,
Агьади гуй ваз са завал.
Шириндиз нез гьарамдин мал,
Вун барбатІ хьуй, гьаясуз нефс!

Философиядин лирикада Х. Кьурбана, вичелай вилик хьайи шаирри хьиз, инсан ва дуьнья, дуьньяда инсандин чка месэлайрикай веревирдерзава. И жуьре чІаларик «Дуьньядиз», «Инсан ва дуьнья», «Душман дуьнья», «Чида заз», «Гуьгьуьлдиз» ва масабур акатзава.

Х. Кьурбанани РагьэкьечІдай патан халкьарин суфийрин шииратда хьиз и дуьнья са «фана багь», инсанарни аниз «кьвез хьфизвай мугьманар» тирди кьейдзава:

Инсанрин икьван пара рикІ алай
Дуьнья карвансара тир чІал чида заз.
РикІерава зурба-зурба кьелеяр,
Эхир вара-зара жер чІал чида заз.

Шаирдиз дуьньяда гьахьвал авачирдини, кесибриз ам «душман» тирдини чизва. Гьавиляй Х. Кьурбана лагьанай: «Кесиб касдиз и дуьньяда Чил кІеви я, цав кьакьан»...

Х. Кьурбанан шииратдикай сифте гаф лагьай Н. Ибрагьимова кхьизвайвал, шаирди дуьнья инсандиз акси тирди кьетІендиз кьейдзава... Гьа са вахтунда Кьурбана инсанриз сада садаз гьуьрмет, хьсанвал авуниз эверзава. Мерд инсандиз женнетдин варар гьамиша ахьа жеда. И фикир шаирдин саки вири яратмишунра гьалтзава... Инсан михьидаказ,

намуслудаказ яшамиш хьун лазим я. Инал и фикиррихъ галаз алакьалу «Аси инсандиз» шиирдай са чешне гьайитГани кутугнава:

Уях хьухъ вун, эй гьафил кас,
И дуьнья туш садазни хас,..
...Пис ксарив жемир ара,
Дуьньядин мал кIватIмир пара...

... ЭлячIайла дуьз рекьелай,
Аллагъ фейила рикIелай,
Физ жедай туш а муькьвелай,
Ви залан пар ваз амукьда.

Х. Къурбана кьилдин ксариз бахшнавай шиирра (абурун къадар тIимил туш) инсанвал, савадлувал, арифдарвал, дуствал, хатур, гьуьрмет, мердвал тестикьарзавай фикирар гегьеншдиз гьалтзава. Чешне яз, Алкъвадар Гьасан эфендидиз бахшнавай шиир къалуриз жеда. Шаирди тестикьарзавайвал, чIехи арифдарди неинки са хайи халкъ савадлу авуник вичин пай кутуна, ада гьакI чи «дагъви уьлкве», лезги миллет ватандай къецени машгьурна.

Аферин вун хай дидедиз,
Раижна миллет дуьньядиз,
ТIвар туна чаз, эл-тарихдиз,
Алкъвадар Гьасан-эфенди.

Истамбулда авай ви тIвар,
Къазандани ваз муьруьдар,
Аян жедай ваз гьар са кар,
Алкъвадар Гьасан-эфенди.

Х. Къурбаназ уьмуьрда кьиле физвай вакъиайриз, халкъдин дуланажагъдиз талукъ чIаларни ава. И жуьредик адан «Къарабагъда кьейи

Агъмад», «Ваба», «Уста Тагъир», «Хважадин хуър», «Мусибат хъана», «Гуж хъайибур» ва маса чӀалар акатзава. И эсерар гъакъикъат гъакъикъи рангаралди къалуруналди, гъахъвилиз къуллугъ авуналди тафаватлу я. Шаирдиз капитализмдин алакъаяр (деветдиз, пулуниз икрамун) кӀевелай дакӀан я. «Чи гъал» шиирдай са чешне гъин:

Шумуд йис хъуй икӀ дарвиле,
Къапу квачир мичӀи кӀвалеле,
ЗатӀ амачиз къабар гъиле...
...Гъар са кас нефсинихъ ишез,
Буба хъиз куъмек тежез,
Тамир на чун вилер ишез,
Медед иллагъи, я Ребби!

Хайи халкъдихъ галаз уьмуърлух кам-камунаваз яшамиш хъайи, чӀехи инсанперес, чӀалан халисан устад Хпеж Къурбан лезги эдебиятдиз гъаишалугъ яз хтана. Ада чи халкъдин руьгъдин хазилада вичин лайихлу чка къадайдал са шакни алач.

* * *

Шаир Муьгъверган Алидин (1871-1937) уьмуърдин рехъни Хпеж Къурбанан къадар-къисмет ухшарбур я. Абур, саки са яшарин итимар хъана, са диндиз къуллугъна, къведни бинесуз 30-йисарин репрессийрин цӀаярик акатун себеб яз вахтсуз и дуьньядилае фенай.

Али виликан Самур округдин (гилан Мегъарамдхуьруьн район) Муьгъверган хуьре Малла Абасан хзанда тахминан 1871-йисуз дидедиз хъана. Ам аял вахтарилай чӀехи хзанда зегъметдал рикӀ алаз тербияламишна.

Шаирдин ирс кӀватӀ хъувур, адан сифте ктаб тукӀуьрна чапдиз акъудай алим А. Гуьлмегъамедова къейдзавайвал, «Алиди стха къази Пейибан гъилик ирид йисуз чирвилер къачуна. Пейиба вичин амай стхайрилай Алидин тарифардалдай ва, адан гафарай, «Эгер Али чеб къван тарсарал

алахънавайта, ам цаварай фидай». Дугъриданни, адан ктабда авай эсерри, абурун манади Али гзаф сабурулу, дерин фикирар авай дуьньядин гьал-агьвалдикай, шиирар туькIуьр хьуникай хабардар, марифатлу инсан, араб, туьрк, фарс чIалар чидай кас тирдан шагьидвалзава (А. Гуьлмегьамедов. М. Алидикай, адан шииррикай // М. Али. И дуьнья. - Махачкала: ДКИ. 1994, 4-чин).

Вичиз жемятдин арада хатур-гьуьрмет авай Алиди хайи хуьре са куьруь вахтунда фекъивал авуна, 1924-йисуз Самур вацIун селдин хура гьатна хуьруьн багълар, кIвалер барбатI хьуникди дамбаяр эцигдайла, Алиди учетчиквилени кIвалахнай.

М. Алиди Советрин гьукум къабулнай. Ада цIийи уьмуьр тебрикзавай, адан агалкъунар къалурзавай хейлин чIаларни туькIуьрнай. ЯтIани савадлу шаирдиз советрин идарайра чка хьаначир. Акунрай, и кар М. Али динэгъли, мукмин инсан тирвилехъ галаз алакьалу тир. Шаирди уьмуьрлух лежбервал ийиз вичин хзан хвенай.

Хуьруьнбуру шаирдиз, адет хьанвайвал, еке гьуьрметдивди Малла Али лугьудай. Шаирди вичи саки вири чIалар «Муьгъверганви Али» тахалусдалди куьтягъардай.

М. Алидин «Вуч чарайин?», «Мегер гужар хьанани тIимил», «Жедани?» эсеррай аквазвайвал, шаир буьгътен себеб яз яргьалди силисдик акатна, ирид вацра къван душтагъда хьана. Адан бахтунай хьиз и сеферда гьахъ винел акьалтна. Са тахсирни квачир шаир душтагъдай азадна. Хуьруьз хтайдалай къулухъ, буьгътендик акатна рикI тIар хьайи, яшар хьанвай М. Али, са куьруь вахтунда кузвай шем хьиз цIрана. М. Али 1937-йисуз рагьметдиз фена. Ам хайи хуьре кучукнава.

М. Алидин тамам ирс гьелелиг кIелдайбурув агакънавач. Адан малум чIаларин къадар анжах къанни пуд я.

Къейдун лазим я хьи, шаирди чIехи пай чIалар яратмишай вахт гьа эсерра чпе къалурнава. ИкI, месела 1917-йисал къведалди теснифайбурук

«Самовар», «Хъайила», «Дуьнья», «Фагъум ая», «Ваз мубарак тавхана» акатзава. Амайбур 20- 30-йисарал гьалтзава.

М. Алидин сифте чІаларикай сад, акунрай, «Самовар» тІвар алай шиир я. Шаирди лезгийрин уьмуьрда еке цІийивал хъайи самовардин тарифзава, ам билбилдив, ракъинив гекъигзава, лирический геройдиз лагъайтІа, самовар вич ва адан ширин сес хуш я. Самовардикай, малум тирвал, СтІал Сулейманани Хпеж Къурбана чІалар туькІуьрнай. М. Алиди абурун фикирар, образар тикрарзавач. И эсердай аквазвайвал, шаир дагъвийрин арадиз къвезвай майишатдин бязи дегишвилери шадарзава.

Гъеле урус пачагъдин девирда туькІуьрай «Фагъум ая» эсерда М. Алиди кІвал-югъ гадарна, тІебиат ва адан девлетар вара-зара ийизвай тапан гъуьрчехъанрин дуван атІузва:

Амач вичиз мад дерт-гъам,
ДатІана пешекар я гъам,
Гуз къачур къван гъуьрчерин хам,
Никалайд пулар акутІун.

М. Алиди Советрин девирдани яратмишунрин кІвалах давамарзава. Шаирди «Колхоз», «Артель», «Эллер», «Самбур» ва маса чІалара хуьруьн майишат вилик тухузвай Советрин гъукуматдин тарифзава:

Шура гъукуматдин и чил
Гъар са къадам я хъи къизил.
Яргъи хъана гила чи гъил.
Дуьнья чаз девран хъана хъи.

Инсанар дагъларай арандиз эвичІзава, багъ-бустан кутазва, техникадикай (трактор, машин) менфят къачузва, уьмуьр хъсан патахъ дегиш жезва.

Хуьрер алаз дагъдин кукІвал,
Ажеб сефил тирни чи гъал.
Гила гъар гъаятдин юкъвал
Уьзуьм, багъ, бустан хъана хъи.

«Самбур» шиирни вичел фикир желбдай эсеррикай сад я. Ана М. Алиди 1924-йисуз Самур вацӀу вири дередиз гайи зиянрикай хабар гузва.

Ви цӀа на чи рикӀер кана.

ЧӀурна шумуд магӀал, Самбур...

... АгӀузар тваз гӀар са хуьре

ГӀажизна гӀар кӀегӀал, Самбур.

ГӀа са вахтунда шаирди ДагӀустандин регӀберрикай сад тир Нажмудин Самурский кӀилевай комиссияди еке кӀайгӀударвилелди вацӀун кӀерехдив гвай хуьрериз авур куьмекрикай (дамбаяр ягӀун, стройматериалар гун) суьгӀбетзава, еке гӀуьрметдивди наркомрин, машгӀур инженеррин тӀварар кӀазва, абуру авур кӀвалахдиз чӀехи кӀиметни гузва.

Шумудни сад инженер-техник,

План чӀугваз хӀана кӀаник,

ГӀич ракӀайд туш са кас вилик,

Авач тавур амал, Самбур.

И шиирдайни М. Али жемьтдихъ рикӀ кузвай кас хӀайиди аквазва.

М. Алидин биограф А. ГуьлмегӀамедова кхьизвайвал, «Амма...гӀевеслу гӀалар яргӀалди фенач. КӀанни цӀуд лагӀай йисара кӀиле фейи кӀанунсузвилерин ялав МуьгӀвергандални агакӀна: ина са тухум КӀзахстандин чуьллериз акӀатна, са гужа-гуж вичин хзан хуьзвай масад кулак я лугӀуз Сибирдиз акӀатна... Ихътин адалатсузвилер аквазвай шаирдивай мез хвена акӀвазиз женни? Халис шаирдивай ваъ (кӀалурай ктаб, б-чин)».

Шаирди «АкутӀу!», «Афаш баркаван», «МискӀин» ва маса чӀалар теснифнай. Абура М. Алиди «фитнедин материалрал» бинеламиш хӀана тахсирсуз инсанар суьргуьндиз ракӀуруникай, мискӀияр тергуникай наразивалзава.

Гъар са хуъре, гъар са бубат
Туърмедавай ван акутІун,
Къиф текъена Сибирдиз фей
Афаш баркаван акутІун.

(«Афаш баркаван»)

Вун гила рикІериз къана,
Ви гъал мушкил хъана, мискІин.
Ви халкъар вал хаин хъана,
Азиз йикъар фена, мискІин.

(«МискІин»)

Гъелбетда, халкъдин сивера гъатай ихътин чІалар М. Алидиз гъукум гъилевайбуру бахшначир. Шаирдин «Жедани? (1934), «Вуч чара ийин?» (1936), «Мегер гужар хъанан тІимил» (1937) эсеррай аквазвайвал, ам НКВД-дин къуллугъчийри секиндивиз туначир. М. Али 1934 ва 1936-йисара силис тухун патал Махачкъаладин душтагъда тунай. Шаирди таъсирлу рангаралди вичиз авур зулумрикай галай-галайвал суьгъбетзава:

Мегер гужар хъанан тІимил,
Амукъна гъакІ къве гъил, са къил...
... Чир женни ваз югъ яни, йиф,
Дуьньяда авайди рагъ яни, циф.

Шумуд урус, шумуд татар,
Шумуд чечен, шумуд авар,
Шумуд жуъре нугъат рахар
Туърмедавай ван акутІун.

Ада вичиз садакайни куьмек тахъайдакай, силисчийри вичин аман атІайдакай хабар гузва:

Гъикъван кхъин за и чІалар...
... Динж жезвач я кбил, я къвал,
Алайд я са чар чухва жувал,
Я мес гвани, я кІурт-кавал,
АтІай къван аман акутІун.

М. Алиди вич хъйи дустагъдин тІварни къунва:

Я вили цав, вуч багдада,
Вун вилериз мус аквада?
Анжи къаладин туърмеда
КмІай къван инсан акутІун.

Етим Эмина арадал гъйи эдебиятдин школадин векил хъйи Муьгъверган Алиди тарихдин цІийи шартІара чІехи шаирдин тежриба, баркаллу рехъ давамарна, лезги шииратдик вичин пайни кутуна.

Хпеж Къурбан, Муьгъверган Али хъиз репрессийрин ялавдик шаирар **Абдулфетегъан Режеб** (1892-1937), **Гъанийрин Малик** (1896-1957) ва масабур акатнай. А. Режебакай (тахалус Раи Режеб я) гъич са жуьредин малуматни авач. Гъниайрин Малик (тахалус Шагъдагълы я) лагъайтІа, - къад йис суьргуьнда акъудна хуьруьз хтай са йисалай (1957) рагъметдиз фена.

Гъ. Малик 1896-йисуз Ахцегъа жерягъ Гъемзебеган хзанда дидедиз хъана. Ада хайи хуьруьн мектебда урус ва туьрк чІалар, жуьреба-жуьре илимар чирнай. КІел-кхъин давамардай мумкинвал хъанач. Жегъил итим Бакудиз рекъе гъатна. Ана Малика зегъметчийрин патал алай «Азербайжандин кесибар» газетдин наборщиквилин везифа тамамарзава. Вичи кІвалахзавай газетдикай ва инкъилабдин вакъиаяр кыле физвай Баку шегъердикай жегъил дагъвидиз чирвилер къачудай, милли къанажагъ

хкаждай университетар хъанай. Ада вичини инкъилабдин вакъиайра фялейрин патал алаз иштиракзава.

Уълкведа Советрин гьукум тестикъ хъайидалай гуьгъуьниз ам Дагъустандиз хквезва, ина ада жуьреба-жуьре идарайра кВалахзава, 1925-1928-йисара Петербургдин университетдин РагъэкъечІдай патан халкъарин чІаларин факультетда кІелзава. Анай хтайдалай къулухъ Лезги театрдин художниквиле, Ахцегърин юкъван школада шикилар чІугваз чирдай муаллимвиле зегъмет чІугвазва.

1937-йисуз Гъ. Малик бинесуз къуна, гъич са суд-дуванни тавуна суьргуьндиз ракъурзава. 1943-йисалди ам Карелияда авай лагерра хъана, амай цІуругуд йис Сибирда (Алтайдин край) акъудна.

Гъ. Малик аял вахтарилай шиирар яратмишунал, шикилар чІугунал машгъул тир. Ада лезги, урус ва туьрк чІаларал хейлин эсерар теснифнай. Шииррикай бязибур 20-йисара туьрк чІалал акъатзавай «Шура Дагъустан» газетда (са къадар вахтара Гъ. Малик а газетдин редакторни хъанай) ганай.

Лезги театрда кВалахай 30-йисара Гъ. Малика са шумуд тамашани кхъенай. Абурукай «Инкъилабчи Агъмед», «Дагъдин лекъер», «Маргъал», «Тарлан» пьесаяр къалуриз жеда. И тамашаяр чи театрди сегънеламишнай. Тамашачийри абур еке гъевесдалди къабулнай.

Гъ. Маликан я пьесаяр, я шииратдин тамам ирс чал агакънавач. Малумбурукай анжах ругуд шиир и цІарарин авторди чапдиз акъудна (Малик Гъаниев (Шагъдагълы) //«Лезги газет». 1994-йис, 10-июнь).

Шаирдин чІехи библиотека, вичин гъилел кхъенвай эсерар авай дафтарар НКВД-дин къуллугъчийри гъинизнатІа садазни чизвач.

«Лезги газетдиз» акъатай «Билбил», «Къайнар булах», «Ватан», «Къизил чуьнгуьр», «Вили дурна», «Дидедин сурал» шииррай аквазвайвал, Гъ. Малик гьукуматдал, инсанрал ажугълу хъанач. Ада вичиз акур гужарикай, вичиз авур къастарикай шикаятарни ийизвач. «Билбил» шиирда ада гъикІ вич бахтавар къушарин пачагъди, ширин-ширин нагъма ягъиз, вири алем гъейранарзаватІа, дуйнъядикай кеф хкудзаватІа суьгъбетзава. Адалай

гуьгуьниз лирический геройдин мецелай анжах айгьамдалди вичиз «Экуь дуьнья чIулав хьанвайдакай, ширин чанди ялав кьунвайдакай, гарданни жилавда гьатнавайдакай» хабар гузва.

Къад йисалай артух тахсирсуз суьргуьнда хьайи шаир Ватандихъ ялвар я. Ватан, багъри ксар, хайи хуьр ахквада лагъайла, адан чандик кьетIен шадвал, кьуват акатзава. «Вили дурна» шиирда ада дурнайрихъ элкьвена икI лугъузва:

Дуьшуьш хьайитIа рекьел Къафкъаз,
Салам це зи элдин тIвар къаз.
ХьайтIа ярди зун хабар къаз,
Муштулух це, вили дурна.

«Дидедин сурал» шиирдини кьетIен гьиссер арадал гъизва, рикIик са гьихьтин ятIани гъалаба кутазва. Шаирдиз суьргуьндин азабрин, къаярин, мекьерин дерт ваъ, вичин гьилерал диде сура тваз тахьунин дерт я авайди.

Къарагъ, диде, сурай къарагъ,
Мурад я зи ахкун ви рагъ.
Дертлу рикI зи жеда чирагъ
Акван вун заз, ширин диде.

Гъ. Маликаз хайи хуьр, гуьзел тIебиат чандилайни багъа я. Хуьруьн гумадихъни адан вил гала:

Хьанвай вахтар чандин ажиз,
БарбатI хьайи рикIер михьиз,
Дуьньядилай тушни азиз
Ахкун гумар хуьруьн, диде.

Къуд лагъай кьил

XX ЛАГЪАЙ АСИРДИН 20-30-ЙИСАРИН ЭДЕБИЯТ

Пуд йисуз Дагъустанда кьиле фейи граждан дяведа чпин хци чӀаларалди, явлалу гафуналди гагъ къаб алаз, гагъ ачухдиз зегъметчи халкъдин патал алаз СтӀал Сулеймана, Нуредин Шерифова, Хуьруьг Тагъира, Кесиб Абдуллагъа иштиракзава.

1920-йисан мартдин вацра Дагъустан инкъилабдиз акси къецепатан чапхунчийрикай ва къенепатан контреволюциядикай яру къушунди ва цӀийи властдин патал алай яру партизанри азадна. «Дагъви уьлкведа» Советрин гьукум тестикъ хъана.

Шура (Советрин) гьукуматди уьлкведин вири, иллаки гъвечи халкъариз экономикадин, майишатдин, медениятдин рекъай вилик фидай къулай шартӀар яратмишун къетӀна. Дугъриданни, са куьруь вахтунда савадсузвал тергун патал мектебар акъайна, чкӀай майишат къайдада хтуна, дагъви халкъариз цӀийи элифар ва милли печать арадал гъана. ИкӀ, лезгийриз «Шура Дагъустан» («Советрин Дагъустан». 1921-йис) газет тешкилнай. Газет туьрк чӀалал акъатзавайтӀани, ана чи халкъдин ацукьун-къарагъуникай, майишатдикай ва медениятдикай кхъизвай, яни лезгийриз къуллугъзавай. Лезгийрин литераторрикай бязибуру чпин художественный эсерарни туьрк чӀалал яратмишиз, гъа газетдиз акъудзавай...

Са шумуд йисуз Дагъустандин печатда лезги кхьинрин патахъай гьуьжетар (чи халкъди гележегда кӀел-кхьин дидед чӀалал ийидани, туштӀа туьрк чӀалал?!) хъайидалай гуьгъуьниз Гъажибег Гъажибегов кьиле авай Москвада кӀелзавай студентрин кӀеретди цӀийи кӀел-кхьин арадал гъун патал дидед чӀал хкъана. 1928-йисан июльдин вацра лезги чӀалал латин гъарфарал (латиница) «ЦӀийи дубня» тӀвар алаз чи тарихда сифте яз лезги чӀалал газет акъатиз башламишна. Ам тешкилайди газетдин сифте редактор хъайи Гъажибег Гъажибегов тир. Газет 1938-йисалай урус гъарфарал (кирилица) акъатзава.

Чи милли газетдин гуьгьуьналлаз дидед чІалал «Яру гьед» ва «Коммунист маариф» («Коммунистическое просвещение») журналарни чапзава. Абурун редакторни Гь. Гьажибегов хьанай. Гьайиф хьи, журналрин са шумуд нумра акъатайдалай гуьгьуьниз абурун кІвалах акъвазар хьанай.

Лезги чІалал Къасумхуьруьн райондани «Колхоздин пайдах» газет акъатзава. Дидед чІалал Ахцегьа ва Къасумхуьре акъатзавай газетрин кьвалав яратмишзавайбурун гапІалар арадал кьвезва. ГапІалри литературадиз жегьил кьуватар атунин карда зурба кІвалах тухванай. ИкІ, чи эдебиятдиз бажарагьлу жегьил писателар ва шаирар А.Фатахов, М.Эфендиев, З.Эфендиев, А.Муталибов, Къ.Меджидов, Б.Султанов, И.Вагъабов, Р.Юсуфов, Гь.Шуаев, М.Рзаханов, Н.Агьмедов ва масабур кьвезва. Абуру чІехи несилдин чІалан устадар СтІал Сулейманахъ, Н.Шерифовахъ, Хуьруьг Тагьирахъ галаз санал еке гьевесдалди лезги шиират ва гьикаят вилик тухузва.

ЦІийи кхьинар арадал атайдалай гуьгьуьниз дидед чІалал чи шаиррин эсерар авай ктабар акъатзава. ИкІ, Москвада чапай «Лезги шаиррин кІватІал» (1927), Махачкъалада басма авур Е.Эминан «Хкягъай чІалар» (1928), жегьил литераторрин уртах кІватІал «Сифте къадамар» (1929) ва масабур къалуриз жеда. Кхьинарзавай ксарин къадарни кьвердавай артух жезва. Абурукай бязибурукай гележегда машгьур чІалан устадар хкатзава.

ЦІийи девирда лезгийринни урусрин литературайрин алакьаярни вини дережадиз хкаж жезва. Лезги чІалаз А.Пушкинан, М.Лермонтован, М.Горькийдин, В.Маяковскийдин эсерар таржума ийизва. И кардик кьетІен пай А.Фатахова, М.Эфендиева ва Гь.Гьажибегова кутазва.

Гьа са вахтунда СССР-дин стха халкъарин литературайрин арада цІийи жуьредин алакьаярни тестикъ жезва, яни са халкъдин писателди маса халкъдин уьмуьрдикай еке гьуьрметдивди художественный эсерар кхьизва. Чешне яз, са шумуд вацра Ахцегьа лезгийрин арада яшамиш хьайи ва чи халкъдин уьмуьрдикай «Голубой цветок» («Вили цуьк». 1924- йис) роман

кхъей урусрин писатель Лев Пасынкован тIвар кьаз жеда. Романдин кьилин игитар зегьметдал рикI алай, чпелай кар алакьдай лезги стхаярни вахар я.

Гъа икI, лезгийрин цIйи эдебият арадал кьвезва. Адак тежрибалу чIалан устадрихъ галаз санал жегьил шаирри, писателри чпин пайни кутазва. Эдебиятдин кьилин темаярни азад Ватан, цIйи девирдин инсан, зегьметчи халкъдин агалкъунар къалурун тир.

Гъукуматди чIалан устадриз къулай шартIар тешкилун себеб яз (чапханаяр, газетар, журналар кардик кутун) лезги эдебият ва меденият вилик физ башламишзава.

30-йисарни чи эдебиятда бегьерлубур хъана. Са куьруь вахтунда (1931 - йисал кьведалди) Дагъустанда ва гъакI вири лезги района савадсузвал михъиз тергнай.

Шура гъукуматди идеалогиядин са важиблу хел тир, гзаф миллетрин литературайрин къайгъударвални ийизвай. ИкI, писателрин Союз тешкилун патал серенжемер къабулзава. Москвада РАПП (Российская ассоциация пролетарских писателей) ва яратмишунарзавайбурун Союз тешкилуни оргкомитет кардик кутунай. Оргкомитетди чи уьлкведин хейлин регионриз литературайрин жегьил къуватар тупламишунин мураддалди чпин векилар ракъурзава. Дагъустандиз Н.Тихонов, В.Луговской, П.Павленко кьилеваз писателрин десте мугьман хъанай. Абуру писателрин Союз тешкилуниз гъазурвилер авунилай гъейри Эф.Капиевни А.Фатахов галаз дагъви хуьрейрай яратмишунрал машгъул яшлу ва жегьил шаирар малумарнай. И жергедик, гьелбетда, СтIал Сулейман, Цадаса Гъамзат, АбутIалиб Гъафуров, Абдула Мегьамедов ва масабур акатзава. Гъа са вахтунда абуру чи республикадани ДАПП (Дагестанская ассоциация пролетарских писателей) тешкилнай.

1934-йисан январдин вацра чи республикадиз Москвадай мад са десте писателарни алимар атанай. Абурун арада писателар А.Смирновни Л.Пасынков, профессорар А.Аршаруни ва Ю.Соколов авай. Абуруни,

писателрин сифте бригаади хьиз, чи республикадиз эдебиятдин къуватар тупламишуниз ва писателрин съездиз гъазурвал акваз куьмекнай.

1934-йисан июндин вацра Махачкъалада Дагъустандин писателрин Сад лагъай съезд кІватІ хъана. Съезддин трибунадихъай Эф.Капиев, А.Фатахов, Б.Астемиров ва масабур рахана. Эф.Капиева кылин докладда дагъвийрин эдебиятрин агалкъунрал ва абурун вилик акъвазнавай нубатдин месэлайрал делегатрин фикир желбна. Докладчикди ва анал рахай маса юлдашри дагъви писателриз ва шаирриз, риторикадикай, яни буш гафарикай, схематизмдин къайдайрикай къерех хъана, уьмуьрдиз мукъва хъуниз, устадвал хкажуниз эвернай. Съезддин кІвалах «Яшамишрай эдебиятдин тамамвал ва жанлувал!» лозунгдалди куьтягънай.

Съезддин кІвалахдин нетижа яз Дагъустандин писателрин Союз тешкилнай, Союздин къвалав лезгийрин ва чи республикадин маса халкъарин литературайрин секцияр кардик кутунай.

Съезддин вилик Дагъустандин гьукуматдин къарардалди СтІал Сулейманаз, Цадаса Гъамзатаз, Абдула Мегъамедоваз Дагъустандин халкъдин шаирарвилин тІварар ганай.

Съезддилай гуьгъуьниз лезги эдебиятдин къуд хелни (шиират, гьикаят, тамашият ва критикани литературоведение) мадни вилик физва. Поэзия, гъамиша хьиз, литературадин кІвенкІве ава. Яшлу шаирар тир СтІал Сулеймана, Хуьруьг Тагъира поэмаяр яратмишзава. ЦІийиз шииратдиз атай бажарагълу жегьилри: А.Фатахова, М.Эфендиева, СтІал Мусаиба, Б.Султанова ва масабуру цІийи темайралди, жанрайралди, чІалан шикиллувилелди, цІийи художественный алатрикай менфят къачуналди, чи шиират жанлу ийизва ва вилик тухузва.

А.Фатахова дагъви халкъарин литературайра сифте яз шиирралди «КъатІ-къатІ авур занжурар» (1934) тІвар алай роман яратмишна, чапдиз акъудна. И бажарагълу жегьил литератордин гуьгъуьнал алаз Гъажи Аликберова, Рамазан Юсуфова ва масабуру чпин шаирвилин сес хкажзава.

Цийиз арадал атай гьикаятдани бегьерлудаказ А.Фатахова, З.Эфендиева, М.Рзаханова, И.Вагьабова, А.Гъажиева ва мсб. кIвалахзава. Абурун эсерар газетриз, уртах ктабриз ва мектебрин хрестоматийриз акъатзава.

30-йисара С.Сулейманан, Х.Тагьиран, А.Фатахован кьилдин ктабар, Гь.Гъажибегован тамашаяр ва, эхирни, гьикаятдин, шииратдин ва тамашиятдин са шумуд автордин эсерар авай «Лезги эдебиятдин кIватIал» (1934) чIехи ктабни акъатнай.

Чи тамашиятдини мягькем камар къачузва. Гъажибег Гъажибегова («Адетдин къармахра», «Колхоз»), Азиз Гъамидова («Мегьридин шеле»), Хасбулат Аскар-Сарыджади («1823-йис», «Пир Мукьминат»), СтIал Сулейманани СтIал Мусаиба («СтIал Саяд»), Рамазан Юсуфова («Вахтсуз кьиникь»), Ж.Эфендиева («Азадвилдин рекье») чпин тамашайралди Лезги театрдин бинейр эцигай Идрис Шамхалован баркаллу рехъ давамарзава.

Критикадани литература ахтармишдай илимда Гь.Гъажибегова сайивилелди кIвалах давамарзава, М.Гъажиева сифте камар къачузва.

1906-йисалай кардик хъайи чи гьевескар театрди 1935-йисуз республикадин правительстводин къарардалди Гьукуматдин лезги драматический театрвилдин тIвар ганаь. Театрдин дережа хкаж хьунихъ галаз алакьалу яз, адан репертуарни гегьенш жезва, чкадин драматургри гьевеслудаказ цIийи-цIийи тамашаяр яратмишзава.

Санлай къачурла, 20-30-йисарин лезги эдебият ахьтин камаралди вилик фена хьи, бязи халкъариз ихьтин дережадиз хкаж хьун патал, гьелбетда, виш йисни бес жедачир.

СТІАЛ СУЛЕЙМАН

(1869-1937)

Чехи шаир ва ватанперес СтІал Сулейман Дагъустандин эдебиятдин классикрикай сад хъана. Ада вич яшамиш хъайи тарихдин метлеб авай вакъиайралди тафаватлу девир художественный яратмишунра дериндай ва керчекдиз ачухарна.

Халкъдин дерин къатарай акъатай СтІал Сулейманан (Гъасанбегован) уьмуьрдин рехъ, адан къадар-къисмет вичикай ибрет жедай чешнелу рехъ я. Шаир виликан Куьре округдин (гилан Сулейман-Стальский район) Агъа СтІалрин хуьре 1869-йисуз дидедиз хъана.

Сулеймана вичин «Жувакай ихтилат» автобиографический эсерда икІ лугъузва: «Зун руфуна аваз диде кІвачел залан тирла, бубади са себебни авачиз ам рахкурна, маса паб къачунай. Бубади авур и кар дидедин муькъвабуруз гзаф залан хъана, хъел атана, адан ажугъар абуру залай къахчуна; гъич дидедин некІедин дадни акваз тутуна, абуру зун иски пекерик кутуна, бубадин ракІарихъ гадарнай. Зи уьмуьр гъа саягъда рикІ тІаруналди башламиш хъанай».

Вичиз аялвал акун тавур, уьмуьрдин гзаф уькІуь-цуру дадмишай Сулейманан 13 йисни тахъанмаз, адан буба кечмиш хъана. Гъа йисалай башламишна ам идаз-адаз кІвалахиз яшамиш жезва. Амма хуьрени гъамиша кІвалах гъатдачир. Иниз килигна Сулейман, гъар са куьникай пай атІанвай гъа вич хътин жегъилрихъ галаз санал хуьряй экъечІна, бахтунин гуьгъуьниз физва.

Пуд йисуз ада Дербентда батраквиле кІвалахнай. Ина жегъил гада шегъердин уьмуьрдихъ галаз таниш хъана. Дерин къатІунар, хци зигъин авай Сулейманаз Дербентда са куьруь вахтунда азербайжан чІал чир жезва, ам дуьньядин пис хъсандан гъавурда гъатзава.

СтІал Сулеймана къве йисуз машгъур шаир Низамидин ватан тир Генжеда ругъунрин плантацияра зегъмет чІугъазва. Ина лап четин шартІара

Къвалахзавай Сулейманаз къыздирмадин азарди гзаф тадияр гана. Са бубат дири хъхъайла, ам къил хуън патал Юкъван Азиядиз рекъе гъатна. Ада са шумуд иисуз Самарканд шегъердин ракъун рекъин депода, Сыр-Дарья ваЦалай тухузвай муькъвел рабочийвал авуна. «И йисара,- рикел хкизва шаирди,- заз гзаф крар акуна ва гзаф крар чир хъана. Амма заз чир хъайи асул кар ам тир хъи, къвалахдай кесибдиз, рабочидиз вирина сад хъиз четин тир: жувакай катиз жедач, кесиб инсанар Сыр-Дарьядални, Агъа Стлалдални - вирина сад хъиз бедбахт тир».

Хейлин йисара дуьньяда къекъвена бахт жагъун тавур Сулейман эхирни хайи хуьруьз хкведайвал хъана. Амма жибинда «къиф къекъвезвай» жегъил са шумуд йисуз Бакуда амуькна ва нафтлалдин буругъра къвалахдал акъвазна. Ятлани, гъикл кесиб яз хуьрйай фенайтла, гъахътин кесиб яз ам ватандиз хтана.

Къанни цлуд йис къван яшарив агакънавай шаирдал бахтунай хъиз вич хътин кесиб, Марият тлвар алай руш гьалтзава. Сулейман эвленмиш хъана, хуьре къвал кутуна, лежбервал ийиз, яшамиш жезва. Ада вичи а йисарикай икл лугъузва: «Чна - зани папа, жуван гъилералди са гъвечли къвал эцигна. Тухдалди тлуьн, бегъемвилелди ксун тавуна ина са сал цана. Паб салаз килигиз, за а члавуз чарабуруз гвенар гуьз хъана. Жувни инсанриз ухшар ийиз алахъна, гъакл вад йисуз хуьруьн къерехда яшамиш хъана чун; амма инсанар чеб а заманада чпиз ухшар тушир»...

Церид йисуз дуьньяда къекъуьникай Стлал Сулейманаз еке менфят хъанай. Са патахъай, ам хъсандиз уьмуьрдин уьклуь-цурудан, классовый алакъайрин гъавурда гъатна, адаз вичин вилералди къызгъин классовый женгер къиле физ башламишай гъа аямдин гъахъсузвилер, девлетлуйри истисмарзавай рабочий инсанрин дуланажагъдин акъалтлай залан шартлар акуна.

Муькуь патахъай, члехи шегъерра яшамиш хъун, жуьреба-жуьре члаларин ван хъун, Азербайжандин ва Юкъван Азиядин халкъарин

культурайрихъ галаз таниш хьун - ибур С. Сулейманан мектебар ва университетар хъана.

Халкъдин манирал, махарал, ашукьрин чӀаларал рикӀ алай С. Сулейман дуньяда къекъвей йисара, шаксуз, Фирдоусидин, Низамидин, Вагъифан, Махтумкъулидин, Сабиран ва масабурун яратмишунрихъ галазни таниш хъанай. Са шумуд йисуз чӀехи шаирдин секретарь хъайи адан хва Мусаибани и кардин шагъидвал ийизва: «Заз бубадивай сифте яз «Лейли ва Мажнун» поэмадикай, азербайжан шаиррикай, жавагъирар хътин чӀалар яратмишай ва вичиз гзаф кӀани Етим Эминакай ван хъанай» (М. Стальский. Рассказ об отце, «Литературная газета», 10 декабря 1938 г.).

Дуньяда къекъуьни, маса халкъарин уьмуьрдихъ галаз таниш хьуни СтӀал Сулейманаз, шаирдиз хьиз, гьелбетда, гележегда вичин яратмишунра гьакъикъат дериндай ва реалистический къайдада ачухариз куьмекна...

Чи критикада СтӀал Сулеймана XX асирдин сифте къилера шиирар тукӀуьриз башламишна лугьур фикир тестикъ хъанва.. Амма цӀийи делилри ва икъван гагъди малум тушир адан шиирри и бине къунвай фикирдал шаклувал ийидай мумкинвал гузва. И барадай Альдер Билалован, Эмираслан Асланован ва Къияс Межидован рикӀел хкунар къиметлугур я.

С. Сулейманан чаз малум тир сифте эсеррикай сад «Дербент шегъердиз» тӀвар алай шиир я. И эсерда 15 йиса авай жегъилди вичиз сифте яз аквазвай шегъердин гуьрчегвилел гъейранвалзава. Уьмуьрдин тежриба авачир жегъилдиз гьелелиг гьакъикъат «винелай» аквазва:

Ухшар я Багъдатдиз ишкил,
Ачух жеда гьар са гуьгьуьл,
Са пад дагъ я, са падни гьуьл...

Дербентдин къапуяр виридаз ачух я:

Мугъманар къвез гьар чкадай,
Гьам Ахцегъай, гьам Куьредай,
Аштерхандай, гьакӀ Шуьредай –
Гьарнай ина къунагъ ава.

Шаирдиз шегъердин гегъенш куъчеяр, къакъан ва чІагай кІвалер гзаф хуш я: «Пенжерайра буьллуьл шуьше, гъаят, балхун утагъ ава... Акуна заз гурлу базар, гъар жуьре къаб, къажакъ ава»... Амма и шегъердин акунрал мягътел хъайи Сулейманавай гъар са куъникай пай атІанвай етимар рикІел хкун тавуна акъвазиз хъанач. Ада шиир ихътин гафаралди куътягъарзава:

Гъич са касдал туш хъи пехил

СтІал Сулейман и саил...

И чІал туькІуьрай жегъил гададикай гележегда Етим Эминан шаирвилин баркаллу рехъ давамарай ва советрин лезги литературадин бине эцигай чІехи устад хъана.

Гъурбатда кІвалахдай чІавуз яратмишай чІаларик Сулейманан «Хажалат» тІвар алай эсерни акатзава. Ада, Ахцегъ Гъажиди ва маса фяле шаирри хъиз, къариблукъда кІвалахзавай, истисмарчийри «хам хутІунзавай» вич хътин фялейрин залан яшайишдин шартІарикай, бахтсуз къадаркъисметдикай суьгъбетзава:

Гъурбатда рикІ бед дар я зи.

Незва вуна ам, хажалат.

Фу туьтуьнлай гъич физвач хъи,

Мани - шел я, чан - хажалат.

СтІал Сулеймана зулумкар, инсафсуз хозяинрилай «Низ арза ийин, низ рикІ къалурин?» - лугъуз, суал гузва ва вичи жаваб яз «инсандин чан къурурзавай» и гъурбатдай катун меслят къалурзава:

Вун, ялав, за гъиниз ийин?

ГъикІ чуьнуьх жен, гъикІ за зун хуьн?

Хам тунани кІанда катин,

Къурурна зи чан, хажалат.

Чи критикада СтІал Сулейманахъ муьгъуьббатдиз бахшнавай эсерар авач лугъудай фикирни гъалтзава. Эхиримжи вахтара жагъай чІалари и кардал шаклувал ийидай мумкинвал гузва. Мисал яз, шаирди вичин

уьмуьрдин юлдаш хъайи рушаз бахшай «Марият» тIвар алай ашкъьидин чIал къалуриз жеда. Ада «халис инсан» тир ярдин «масан къамат» вичиз «женнетдин багъдилайти» багъа я лугъузва:

Бахт юзанва, атанва зун
И жигъирдиз, акваз тек вун.
Къуьлер дигмиш гъа и дугун
Заз я женнет багъ, Марият.

СтIал Сулеймана кIани ярдиз чпин рикIер сад авуниз эверзава:

Сулеймана ахъайна ваз
РикIин гъарай гъа икI гъараз,
Дад-бидад, вун лувар хъухъ заз,
Тамир вилел нагъв, Марият.

СтIал Сулеймана жегъил вахтара яратмишай чIалар чав къериз-цIаруз агакънавайвиллиз килигна, шаирдин «Билбил» эсердикай рахан.

С. Сулейман и эсерда, поэзия вуч патал лазим ятIа, халкъдин вилик шаирдин буржи квекай ибарат ятIа, раханва. Гъа и месэляяр фикирда къуна, шаирди лезги поэзияда адет хъанвай билбилдин тема цIийи жуьреда ачухарзава.

Билбилдиз бахшнавай, вич халкъдин арада гегъеншдиз машгъур эсеррикай сад Етим Эминанди я. «Эминан билбил шад ва хуррам, дуьньядикай кеф хкудзавайди я. Адаз я мажал авайди туш, я галатун, ам цуькверал ашкъи-гъавалу я. И къайдада туькIуьр хъанвай шиирдин эхирда перишанвиллин фикирар пайда жезва», - кхъизва алим Мегъамед Гъажиева (Народный поэт, сб. «С. Стальский. К 10-летию со дня смерти», Махачкала, 1949, с. 56.).

Бажарагълу шаир Е. Эминалай гуьгъуьниз къушарин гуьзелвиликай нивай ва вуч лугъуз хъун мумкин тир? Амма С. Сулеймана билбилдин образ вичиз хас тир жуьреда, вичин девирдин истемишунрив къадайвал ачухарнава. Сулейманан билбил дуьньядикай бейхабар, шадвилери хуррамнавай къуш

туш, ам вичин аямдин татугайвилер аквазвай кьуш я. Шаирди, билбилдихъ элкьвена, дерин социальный метлеб авай суал эцигзава:

Заз чир жед, вун ятІ кьуччагъ,
Зун акурла, жемир кьачагъ.
Ци гьикІ тир ви дуланажагъ,
Тух яни ваз, гишин, билбил?

Уьмуър, манияр лугьуз, кеф-кефиятда тухузвай кьушарин гуьзел Сулеймана вичин эсерда зегьметчи халкьдин яшайишдин шартІариз мукьва ийизва, яни ам «кьакьан тарцяй чилел авудзава». Маса гафаралди ада кьаб алаз билбилдин (инал шаирдин) образ эстетикадин жигьетдай вичин истемишунрив кьадайвал яратмишзава, яни халисан шаирди халкьдиз кьуллугьда лугьузва. Иниз килигна Сулеймана билбилдиз туьгьметзава:

Мягькем кьуна вуна и тар,
Тамам ян бес амай шартІар?
Саймиш тийиз чи жемятар,
ХупІ кьенида ви чан, билбил.

СтІал Сулейманан и шиирдин бязи цІарар Етим Эмина билбилдикай кхьенвай эсердиз мукьва ятІани, санлай кьачурла, ада кьушарин гуьзелдин образ цІийи кьайдада ачухарнава.

Кь. Саидан, Е. Эминан демократический рехъ давамарай С. Сулейман «Билбил» эсерда вичи шаирдин вилик эцигай истемишунриз эхир нефесдалди вафалу хьана. «Билбил» шиирда, поэзиядин вилик эцигай тІалабунрал амал авуна, гьамиша зегьметчи халкьдин кьайгьударвал авур шаирди са жерге эсерра мусурман динэгьлийри ва пачагьдин гьакимри агьавалзавай, инсанар сад-садаз кьарши кьве классдиз пай хьанвай гьа аямдин жанлу шикил гузва.

Мусурман динэгьлийрикай С. Сулеймана сад-садахъ галаз алакьалу «Фекьи», «Фекьияр», «Фекьийриз» ва «Кьве кІвачел кьекьведай лам» шиирар туйкІурна, Фекьи - фахрайрикай С. Сулейманал кьведалди хейлин эсерар яратмишна. Мисал яз, чи фольклорда малум «Савдагардин папанни

фекъидин къиса», «Фекъини чубан», «Диндал кѐви фекъи» махар, гзаф къадар бендер, мисалар къалуриз жеда.

Гъелбетда, фольклордин амай эсерар хъиз, динэгълийриз талукъбурни Сулейманаз хъсандиз таниш тир ва абурукай шаирди менфятни къачузвай. ИкІ, «Фекъияр» шиирда С Сулеймана, махара хъиз, халкъ вичин шиирдиз яб гуз гъазурзава:

За лугъун квез квек квай хесет,
Гъавурда куьн гъат, фекъияр.
КІантІа куьне ая гуьзет,
Лап нер дикъет, фекъияр.

Идалай гуьгъуьнизни шаирди, халкъдин сивин яратмишунра хъиз, фекъийрин къанихвал - «Зирек халкъар я куьн гатуз, техил хтайлахъди гъутуз, кІватІиз ам ичІириз кІатІуз, тІалабиз закат, фекъияр»; амалдарвал ва пехилвал - «Гъамни инсаф жеда мегер, Акъван пехил хъунухъ рикІер?»; азгъунвал - «Ашдив жеда пара мукъва, ийиз гъерекат, фекъияр» - къалурзава. Амма Сулеймана, фольклордин сергъятрилай элячІна, къилди-къилдин художественный такъатрин куьмекдалди - «Руфун - зурба жендек тир фил», «куьк як алай къам галай» - фекъидин умумиламишнавай гъакъикъи суьрет арадал гъизва:

Даима сам-поповдин чай,
Магъут чухва, ластик валчагъ,
Гар галукъзамаз жез начагъ,
Жедач квехъ такъат, фекъияр.

Эгер винидихъ вичикай рахай шиирда фекъийрин суьретар сатирадин такъатрин куьмекдалди реализмдин къайдада ганватІа, «Къве кІвачел къекъведай лам» эсерда СтІал Сулеймана айгъамдин къайдадикай менфят къачузва: «Къве кІвачел къекъведай са лам акуна заз, тІвар авайд туш» - гафаралди вичикай рахазвай касдин тІвар къасухдай чуьнуьхзава. Амма хуьруьнбуруз шаир никай рахазватІа хъсандиз малум тир.

С. Сулейман вичин эсерда, айгъамдила элячІна, ирониядал къвезва:

Я яц, я балкІан, я гамиш –
Гъич са затІ жеч икъван къизмиш...
Дегъне къенер вичин сиве
Тун тавуртІа, къада дяве...

Къвердавай Сулейманан сатира мадни гужлу жезва:

Рангни буз я, вични эркек,
Агъзурдакай садни жеч тек,
Тиш цавуз къаз, яда гъакІ кек,
Юкъуз-физ ахвар авайд туш.

Шиирда гегъеншдиз гьалтзавай ирониядин, гиперболадин, айгъамдин приемрилай гъейри, гъар са бендинин эхирда тикрар жезвай «жедайд туш» рефрендин гафарини ява, пата вил авай фекъи жемятдин вилик негъзава. Баснядин жанрдиз мукъва тир и шиирдалди С. Сулеймана вичин чІаларихъ халкъдин душманар «кукІвардай» къуват авайди къалурзава:

Эй, Сулейман, на и ванер
Низ хъуй лугъуз, гьалчда къванер?
Эхир кукІварда ви къуьнер,
Им чІалаз ухшар авайд туш.

СтІал Сулеймана социальный сатирадани цІийи гаф лагъана. ИкІ, шаирди «Кавхадиз», «Судуяр», «Девлетлуяр, чиновникар» эсерра «жемятар маса гудай» инсафсуз кавхаяр, пачагъдин ришветбаз судуяр, халкъ истисмар ийизвай зулумкар чиновникар, нефес азгъун девлетлуяр, алверчияр хци чІаларалди русвагъзава, халкъдиз абуруз акси экъечІуниз эверзава.

Вич яшамиш хъайи гъахъсуз аям нифретзавай «Кавха» шиирда С. Сулеймана «къве кепек пул туртІа гъута, жемятарни маса гудай» кавхади агъавалзавай, са гъахъ-дуван авачир хуър чукІура лугъузва:

Жеч ана ресед-салагъа,
Я эллер, чун инлай чкІин.
Вядед къванни хуър элягъа,
Белки чаз масанал тукІуьн.

Куьгъне девирдин лишан тир хуьр чукIуруниз эверуналди, ада гъа аям инкарзава.

Шаирди кавха хъиз «Судуяр» шиирда дуванбегерни жемиятдин вилик лянетламишзава:

Авач къван куь чанда инсаф,
Са зерре мирвет, судуяр.
Гъич къабулич кесибдин гаф,
ТагайтIа ришвет, судуяр.

Шаирди «гъахъ гвай кесиб кудаь», «кепекдихъ стха, халу маса гудай» дуванбегер беябурна.

С. Сулеймана са къуншидин рикI тIарна, дерт-гъавалу авур кардикай ваь, вичин аямдин важиблу гъар са вакъиадикай шиирар яратмишиз хъанай. Месела, пачагъдин колонизаторвилдин политикадиз акси яз ада «Девлетлуяр, чиновникар» эсер тукIуьрнаь. Халкъдин дерди-гъалдикай хабар авай шаир пачагъдин чиновникрал ва чкадин «гъакимрал» викIегъдиз хъуьрезва. Шиир икI башламиш жезва:

Я стхаяр, пул авайдаз
Начальник уртах хъана хьи.
Вичиз девлет бул авайдаз
Кесибар алчах хъана хьи.

Шаир алчах ялтахрал, дасмалчийрал рахшандалди хъуьрезва. Ада чпиз бегъем чIал тийижиз, урус гафар ейбежердиз, чIурукIа лугъузвай чкадин гъакимрин рахунрин тегъерни кваз къалурзава:

Гъуьрел тIвар эцигна «мука»,
НекIедиз лугъуз «молока»,
ЧукIулни шиш, каструлка,
Ихътин къаб-къажах хъана хьи.

И эсерда СтIал Сулейман урус чIалал ваь, чпи-чеб къалуриз алахъзавай уюнбаз, урус чIалал рахаз кIанзавай «медени» чиновникрал хъуьрезвайди я.

Халкъдин шаирдиз чалкечир инсанар майдандиз акъатун ва вилик-кылик хъун, амма намуслу ксар мичИвилик кваз, девирдин мавгъуматдин есирда аваз, уьмуьрдикай къерех хъун гзаф агъур тир. Иниз килигна Сулеймана еке секинсузвилелди лугъузва:

Кар фагъумна Сулеймана:

Бязибур хъана дивана.

Кесибар амаз ксана,

Бязибур уях хъана хьи.

СтІал Сулейманан марифатдин темадиз бахшнавай «Куьре эгълийриз», «Къара пулуниз», «Куьредин цІерид хуьр» ва масабур чпикай винидихъ рахай шииррихъ галаз мана-метлебдин жигъетдай алакъалу я. Шаирди «я хийир, я зарар, я дуст, я мидя тийижир», «крар - ажуз, гафар - зурба» авам инсанар русвагъуналди, хайи халкъдиз дуьньядикай хабардар хъуниз эверзава.

Вичелай вилик хъайи кІвенкІвечи шаиррин тежрибадал бинелу хъана, СтІал Сулеймана лезги литературадиз цІийи идеяярни жанраяр, художественный такъатарни поэтический образар, тарихдин метлеб авай вакъиаяр ачухардай реализмдин къайдаяр гъана.

Вичин яратмишунрин къвед лагъай девир (1917-1920), хайи Куьре тарихдин вакъиайрин тІурфандик акатнавайлани, СтІал Сулейман вичин шаирвилин кредодиз вафалу яз амукъна: «Эгер шаирдал чан аламайди ятІа, адавай кисна акъваз жедач». СтІал Сулеймана инкъилаб михьи рикІелди къабулна. Халкъди нифретламишнавай пачагъ тахтунилай алудуникай хабар шаирди «Пачагъ тахтунилай алудуниз» шиирдалди къаршиламишна. Иллаки гъа и шиирда СтІал Сулейманан яратмишунра сифте яз халкъдин кардихъ кІевелай агъунихъ ацІанвай эверди гужлудаказ ван авуна:

Амач лугъуз и падишагъ,

Заз са хабар ван хъана хьи...

...Инкъилаб, ваз хъуй мергъаба!

Дердериз дарман хъана хьи.

Экуь гележегдихъ дериндай инанмиш хьунин гьиссдив ацІанвай и эсер гьа вахтунин Дагъустандин шииратда сифте яз лагъанвай цІийи гаф тир ва и чІала СтІал Сулейман, шаир хьиз, вичин вахтунихъ галаз кІвач кІваче аваз физвайдакай лугъузва.

Дагъустандин халкъдин шаирдикай гзаф маналу макъала кхъей критик Г. Корабельников гьахъ тир, ада икІ лагъанай: «СтІал Сулейман - шаирдин пай ганвай кас я... ам, шаксуз, бажарагълу, вичин яшайишдин тежриба художественный гафуналди ачухарунихъ къанихвал гьиссзавай кас я».

Граждан дяведин къатма-къариш ва муракаб гьалара, Дагъустандин чилиз нубатдалди гагъ Деникинан гагъни Бичерахован къушунри кІур гузвайла, гагъни туьркверин ва ингилисрин интервентри вагъшивилер ийиз, ягъунни къиникъ, тарашунни талан авун «уьмуьрдин къайдадиз» элкьвенвайла, (СтІал Сулейманавай рикІе кІватІ хьанвай къван тІалдикай лугъун тавуна акъвазиз хьанач. Амма и крарикай ачухдиз лугъун хатасуз кІвалах тушир. Гъавилай шаирди вичин чІалара къаб алаз рахуникай ва ишарайралди лугъуникай менфят къачузва. Къаб алаз лугъунин къайда (Эзопан чІал) СтІал Сулеймана вич неинки такІанбурун къанлувиликай хуьн паталди, гьакІни инкъилабдилаь виликан йисара ам а жуьредин чІалар туькІуьрунин устад яз машгъурвилай ва халкъ абурун гъавурда регъятдиз акъазвайвилай туькІуьрзавай. Идакай Сулейманан са шиирда лагъанва: «Эй Сулейман, вун я уста. Герек туш ваз чирун масда. Ихтибарна гьар межлисда И чІалар лугъуз жедай туш».

Иллаки инкъилабдин ва граждан дяведин йисара, кьиле физвай вакъиайрай кьил акъудунин лазимвал арадал атанвайла, шаирди акъван чІавалди вири йисара туькІуьрайдалай гзаф чІалар яратмишзава. И девирдин шиирра СтІал Сулейманан шаирвилин къетІенвал ва кьилдинвал винел акъатзава. А чІаларай шаирди шииратдихъ жемият патал гьихьтин метлеб аватІа ва халкъдин кар патал женгчи хьанвай шаирдин роль гьихьтинди ятІа дериндай къатІанва.

И жигъетдай адан «Февралдин инкъилабдиз» шиир къалуриз жеда. Сифтедай шаирди вичиз ван хъайи крарикай лугъузва: «Амач лугъуз и падишагъ, Заз са хабар ван хъана хъи», ахпа къилдин куьлуь-шуьлуьйрикай ихтилат кудзава: «Абаздална къуна машин, Къулни чIугваз туна вичин...» И цIарара урус «машин», «опоздал» гафар хатадай гъатнавайбур туш, абуралди шаирди вичин эсердиз талбадин рангар язава ва зарафатдин лишанар кутазва. Шиирдин сифте къил цIийи къилелей аннамиш хъувунвай ва цIийиз туьхкIуьр хъувунвай мисалдикай ибарат хъанва: «Гафар гуьрчег, амал чIуруз, Фур атIайд аватна фуруз». Ина къаб алаз лагъанвай маса мана ава: пачагъдини адан гъилибанри гуьрчег гафар лугъуз чпин алчах ва чIуру крар ийизва, гъавилей гъукумдар ва адан «наибар» патал кIвал гила душтагъдикай хъанва: «Ифтарай Николаян сердер Душтагъдиз мугъман хъана хъи». Мад сеферда шаирди талба гелязава, хъуьрезва. Гуьгъуьнлай шаирдин интонация, ихтилат къиле физвай жуьре дегиш жезва, шаирди вакъийрин нетижа къазва, риторикадин суал гузва:

Шумуд полковник, генерал...

ЗатI аламачиз къуьнерал,

Мягътел яз, гъейран хъана хъи?

...Шумуд са начаник округ

Тахъвана пиян хъана хъи?

Гзаф цIарара ва бендера «шумуд?» лугъудай суалдин анафорадин жуьредалди шиирдиз фасагъатвал ва чIагайвал гузва, кесибар патал фадлай вил алай азадвал атана агакънавайвилин гъакъиндай фикир хци ва къетIи жезва.

Даш-баш къачузвай чиновникрин сиве авай «пшел-пшел», «врешь», «вон», «ришвет къачуз, тагуз мажал»... ва маса гафари пачагъдин гъилибанар гъихътинбур тиртIа ва абур чпин хсуси девлетлувилихъ гъикI гелкъвезвайтIа генани ачухдаказ раижзава. СтIал Сулеманан и шиир ада инкъилаб жедалди вилик кхъей чIаларилай вичин инкъилабдиз хас ялавлувилелди, идеядин дуьзгуьнвилелди вине я.

Ст1ал Сулейманан «Гъуьруьят хъсан зат1 я» шиирда яратмишай Гъуьруьятдин, яни Азадвилин къаматни лезги шииратда ц1ийи вакъиа яз хъанай. Къуру хиялралди ваъ, шаир вичин уьмуьрдин камаллувилелди ва устаддин гъисслувилелди гъавурда акбуна хьи, адан ватандизни халкъдиз икъван гагда мурадनावай азадвал гъелелиг жагъанвач, гъелелиг хъанвайди са т1варар муькуьбуралди эвез авун я. А йисар рик1ел хкиз, Сулеймана вичи лагъанай: «Яъ, - лагъана за рик1яй, - им гъихътин азадвал я къван, судра ва дуванханайра гъа виликдай хъиз чаз агъавал ийизва. Эгер им дуьз хабар ят1а, им къариб азадвал я». И фикир генани хкисна аквадайвал «Гъуьруьят хъсан зат1 я» шиирдин и гафарайни аквазва:

Керекуьл хуьз – «къвед я» лугъуз,
Ч1улав гъуьлягъ – «гъед я» лугъуз...
Мич1ериз «эквер я» лугъуз,
Верчериз «к1екер я» лугъуз...
Гъик1да катдай къуьр хъайит1а?

Гуьгъуьналлаз Сулеймана са жерге риторикадин суалар сад садахъ гилигиз, Вахтуналди тир гъукуматдин сиясат ачухарун патал фасагъатвилин жигъетдай ц1ийи хвал арадал гъизва. Сад садакай чара къилдин, амма чеб гъа вахтарин гъакъикъат къачунвай ибараяр сад садав агудуналди шаир вичин мураддив агакъзава: ада «вахтуналди тирбуру» ганвай гъуьруьятдал ягъанатдин хъвер ийизва.

Къет1ен ч1агайвални хцивал шаирди ц1арарин эхирда рефрен яз «лугъуз» гаф ишлемишуни гузва, а гафуни азадвиликай авайбур гъелелиг гъак1ан къуру гафар я лугъудай фикир тестикъарзава.

Йис-сандавай Ст1ал Сулейманан шаирвилин бажарагъ къуватлу ва мягъкем жезвай. Урус пролетариатди вичин ихтиярар патал инкъилабдин женг тухвай са шумуд йисан къене Сулейманан классовый къанажагъ, адан теснифчивилин фагъум-фикир ахътин дережадив агакъна хьи, ам вичин девирда вич авай яшайишдиз хас къат1унрилай ва вичелай виликдай хъайи

шииратдилай виниз хкаж хъана. Идан гъакъиндай «Куьреда авай аламатар» эсерди шагьидвалзава. И шиирда гуьгъуьна амай авам дагъви лежберрин ч1ехи пай лезгийриз къунши Мамрач ва Ханжал-Къала хуьрера яшамиш жезвай татрал гьалдарун патал, чувудар ягъиз-рекъинин ва тараш-талан авунин гьулгъуладин тешкилатчияр хъайи Куьредин девлетлуяр шаирди вичин вири туьнтвилелди пислемишзава.

И къац1ай ягъунра-гатунра иштирак авур ксар Ст1ал Сулеймана беябурзава, абуруз «угърашар», «алчахар» лугъузва. Шаирди вичин ватанэгълийрихъ элкъвена лугъузва: «Эй Куьредин авам эллер! Фагъума-т1ун дуьньяд гьалер!» Гзаф инсанар чпин авамвили инкъилабдиз душманвалзавай къуватрин ч1алал къвезва лугъуз Сулеймана хъел кваз наразивал ийизва:

Сулейманаз вири чида,
Кесиб яз жибин ич1ида.
Алачир чкадал жида
Душмандиз сухун чида квез.

Вичин шаирвилин къуватдихъ к1евелай инанмиш хъанвай ва шииратдин ч1ал дериндай къат1анвай Сулеймана вичин сес миллетчивилин лишанар пайда хъуниз акси яз хкажзава ва халкъарин меслятчивилихъни дуствилихъ эвер гузва.

Инкъилабдин ва граждан дяведин вахтунда яратмишай шиирар неинки ц1ийи классдин ниятар къалуруналди, гъак1ни шаирди Куьреда ва вири Урусатда кбиле физвай вакъиайрин таъсирдик кваз мадни гзаф месэляяр къарагъаруналди тафаватлу жезва. Сулейманакай ик1 кхъей М. Гъажиев гъахъ я: «1917-1920 лагъай йисарилай эгеч1на Сулейманан яратмишунар адан хуьруьн, гьатта адан Куьре округдин сергъятрилайни къерехда авай месэлайрал эляч1зава...» Идан гъакъиндай шииррин т1варари чпи шагьидвалзава: «Куьредин ц1ерид хуьр», «Дагъустан», «Къафкъаз», «Урусатдиз» ва мсб.

Эгер «Куьредин цѐрид хуьр» шиирда СтІал Сулеймана хуьрерин яшайишдин ва гьар сана авай къайдадин шикилар, къилдин вакъиаяр къалурзаватІа, «Дуьнья алаш-булаш хъана» шиирда шаирди алуькнавай четин вахтарин гьакъиндай инсанар хабардар ийизва, ада «гьар са пехърез вичин кака, чизмач ам хадай чка» - лугъузва. Яб гузвайбур шаир никай рахазватІа гъавурда ава.

Эвер тавуна атанвай «мугъманри» саилвилел гъанвай ва вич цавун кІаник ксуз-къарагъзавай кесиб хайи халкъдин къисметди шаирдик датІана гъалаба кутазва. С. Сулеймана «дуьнья мус маса жуьрединди жеда?» лугъуз суал гузва ва ам дуьнья нин гъиле жедатІа лугъуз къайгъусуз яз акъвазнавач. Чи бубайрин чилиз кІур гузвай патай атайбурукай шаирди наразивилелди ван хкажзава. Дагъустандихъ элкъвена шаирди и фикир къаб алай жуьреда лугъузва:

Гьар атайда вигъиз лапІаш,
Гагъ жеда ви тегъер яваш;
Гагъ ийиз на дяве, саваш,
Жеда ваз ашкъи, Дагъустан.

Къвез-къвез Сулейман патал Куьредин сергъатар алай чкадилаь юزازва. ИкІ ада «Дагъустан» шиирда уьмуьрда къиле физвай вакъиайрикайни яшайишдин гъаларикай вичин фикирар олицетворениедин жуьреда устадвилелди ачухарзава.

Къвезвай интервентрин вилик ракІарар ахъайнава лугъуз, гъа чІаван Дагъустандин къилевайбуруз шаирди хъуьтуьлдаказ туьгъмет ийизва.

И шиир антитезадин жуьреда туькІуьрнава, шииратдин ихътин такъат чи ашукърини ишлемишзава. СтІал Сулеймана и жуьре Дагъустанда инкъилабдин ва граждан дяведин вакъиайрихъ галаз алакъада аваз ишлемишзава. Шаирди саки гьар цІарце «гагъ» гаф тикрар авуналди цІийи рангаралди жуьреба-жуьре манаяр ачухарзава, анафорадин куьмекдалди шиирдин къилин мурад-метлеб - Ватандинни халкъдин къисметди арадал гъанвай тІални къалабулух къалурзава.

Винидихъ чпикай рахай эсерриз идеядин ва художественный кьетIенвилерин жигъетдай «Къафкъаз» шиирни мукъва я. Ана ашукърин манийриз адет тир жуъреда са фикирдал шииратдин жуъреба-жуъре образар, гекъигунар, метафораяр ва мсб. «алчударна», ахпа эхирда авторди вичи кьилин фикир ачухарзава. Идахъ галаз сад яз, шаирди гагъ фольклордизни ашукъриз хас лишанар цIийи кьилелай аннамишзава, гагъни ада анжах са вичиз хас цIийи лишанар-такъатар арадал гъизва.

Гъар атайдаз «ацукъдай чардах», «атIуз недай багъ», «Серфе гъатайла, яхун ламар къвез недай яйлах», «гъар атайда вичиз тини ишиндай чанах» хъанвай ватандин (гила неинки са Куъредин, гъакI санлай вири Къафкъаздин) гъаларикай рахазвай шаирдин рикI тIалдивни бейкефвилив ацIанва.

Шиир неинки са мана-метлебдин жигъетдай цIийивилер квайди я, ам вичин кIалубдин барадайни гъахътинди я. Эвелни-эвел инал гъам халкъдин мецин, гъамни ашукърин яратмишунра гъалтзавай багъдин образ (адалди кIани ярдин къамат ачухарзвай) СтIал Сулеймана вичин жуъреда тупIалай ийизва ва адаз мана вичин тегъерда, яни багъдикай ватан, хайи чил авуна, гузва. Халкъдин мецин яратмишунра мягкъемдиз гъатнавай «яхун лам» ибарани шаирди интервентрин ва халкъдин душманрин чIулав ниятар кьалурун патал гъабурухъ галкIурна ишлемишзава.

Халкъдин яратмишунриз хас адетдин образар гъял хъувунихъ галаз сад яз, Сулеймана кьилди са вичиз хас, вичи арадал гъанвай образарни кардик кутазва. Гъа икI Къафкъаз гъар са атайди «ацукъдай чардах» ягъдай чкадив гекъигуналди ва эвер тавуна атанвай «мугъманар» ламарив гекъигуналди, шаирди абур гъа атайвал хъфидайдак умудни кутазва.

«Гъуъруьят», «Гъарда вичикай хан ийида» эсеррани шаирди адетдин образрик цIийи мана кутазва. Эгер лезги шаир ва ашукъ Къуъчхуър Саида хандин инсафсузвилерикай кхьидайла, «Ругун чIугвар рат рушарин хур хъана» лагъанайтIа, Сулеймана «ратIран» образ маса геле твазва, ада вичин хайи чиликай икI лугъузва: «Гъар атайда гатадай юг Им иессуз рат хъана хьи». Вахтуналди тир гъукуматдин сиясат ва ада багъишнавай «гъуъруьят»

къалурун патал Сулеймана халкъдин мисални вичин жуьреда туьхкӀур хыйизва: «Гъар ахмакъда са чӀарчӀикай Лап яцӀу чукъван ийида». Мисалар мадни гъиз жеда, амма Сулейман вичин къанажагъ, ада къалурай яшайишдин гъакъикъат хъиз, виликди физвай шаир тирди субут хъун патал винидихъ гъанвай мисалар бес я.

Фагъум-фикирдин ва сиясатдин рекъяй хци хъун Сулейманаз хас хъайидакай Г. Корабельникова кхъенай. Адан гафар инал гъун кутугай кар жеда: «Эхъ, СтӀал Сулейман неинки са ашукъ тир, ам цан цазвай лежберни, багъманчини тир... Вич лезгийрин лежберрикай хъуни ам интеллигент хъайиди инкарзавач. Ахътин интеллигент хъи, гъикӀ и гаф Урусатдин халкъарин руьгъдин яшайишда гъатнаватӀа, гъахътин».

СтӀал Сулейманан яратмишунрин инкъилабдин ва граждан дяведиз талукъ девир «Урусатдиз» шиирди акъалтӀарзава. Ана шаир патал ватан вири Урусатдин сергъятра авайди жезва. Ам Урусатдихъ галаз хцин муьгъуьббатдалди рахазва: «Гъикъван эхда на, зи уьлкве, Гъикъван къабулда на гуьлле?»

Лугъун лазим я хъи, а йисарин Дагъустандани Урусатда авай тарихдин гъаларикай шаирдин къил садлагъана акъатнач. Савадсуз, амма камаллу шаирдин къатӀунар гегъенш хъуниз шаир дуьнья акунвай инсанрихъ галаз алакъада хъуни ва адан вичин гуьзчивилери, вилик кватай суалриз жавабар жагъуриз алахъунини куьмекна.

СтӀал Сулейманан яратмишунрин къвед лагъай девирдикай лагъанвай ихтилатрикай куьрелди ихътин нетижа хкудиз жеда: гъар манидилай манидал, яратмишунрин гъар макъамдилай макъамдал элячӀдай рекъе шаирдин устадвилини дережа акваз-акваз хкаж жезва. Уьмуьрдиз ва сиясатдиз талукъ хци месэлаяр куд авуналди Сулеймана вичин вахтунин вакъаяр къилдин шииралди къейд ийизва, а шиирар халкъ ва хайи ватан кӀан хъунин гъиссералди ва фикирралди девлетлу я. Ватандашвили ва хайи чил кӀан хъунухъи - и гъиссери гуьгъуьнин йисарани шаирдин илгъамдиз къуват гуз

хъана. 1920-1937-йисар шаирдин яратмишунрин пуд лагъай девирдал гьалтзава.

1920-йисан мартдиз Дагъустанда граждан дяведин пуд йис алатайдалай гуьгъуьниз Советрин власть гъалиб хъана. И вахтунда СтГал Сулейман вири округда шаир хъиз машгъур хъанвай. Гила цІийи властди къизгъин уьмуьрдин кІарариз хкажнавай шаирди, къуватар кве сеферда артухарна, совет девирдин гъакъикъатдикай чІалар яратмишзава, ада вичин сес гъалиб хъанвай халкъдиз багъишзава. Фяле классдиз ада дерин гъиссералди ацІанвай чІал бахшзава:

Эй юлдашар, и азадвал

Ажаиб им гъат хъана чаз.

Кесибарин рикІиз шадвал

Хъана, лап регъят хъана чаз.

И азадвилини къамат гунин гуьгъуьналлаз Сулеймана «Вун квахъ, кьей куьгъне замана» шиир туькІуьрзава, и чІал пачагъдин гъукуматдиз гъахълу дуванди атІанвай кар хъиз дуьзгуьнди ва хциди я. И шиирда халкъ «яцар хъиз кутІуниз викиник» хъайи ва «цІаяр-мурцар» ягъай, «кІутан мукал» саймиш тавур вахтарин шикил гузва.

Пачагъдин гъукумат шаирди «Куьгъне властдиз» шиирдани инсафсуздаказ критика ийизва. Гъакъикъи уьмуьрдай къачунвай къетІен метафорайралди шаирди инсанрихъ са ихтиярни авачир куьгъне вахтунин шикилар гузва. Урусатда агъавалай Романоврин тухум Сулейманаз гагъ пуд виш йисуз яд дегишар тавуна ктІанвай лекъвез ухшар яз, гагъни пуд виш йис хъанвай яхун кализ ухшар яз, гагъни квак янавай хъицикъдиз ухшар яз аквазва. Ихътин ухшарвилер акун хатадай хъанвай кар туш. Алатай вахтарин мичІи шикилар гун Сулейман патал кбилин мурад туш, ада и жуьреда цІийи девирдин къуватни къудрат тестикъ жезвайвал къалурзава.

Социализмдин цІийи гъакъикъатдикай чІалар туькІуьруниз вичин вири амай уьмуьр бахш авур шаир патал а гъакъикъат яратмишунрив дериндай

еримишиз тур накъвадиз элкъвена. Амма къейд авун лазим я хьи, вилик вахтара хьиз, Совет девирдин сифтегъан йисарани Сулеймана сатирадин чӀалар тукӀурзавай. Эгер инкъилабдилаи виликан сатирада шаирди пачагъдин гьукуматдин векилрин крар ва ниятар винел акъудзавайтӀа ва халкъди нифретламишнавай къурулушдин къайдаяр инкарзавайтӀа, гила, советрин девирда, ада цӀийи общество арадал гьуниз манийвалзавай гьар са кар пислемишзава.

СтӀал Сулеймана советрин девирдин шаир гьамиша вилик физвай женгчи яз къабулзавай. Сулейманан къатӀунрай, шаирди цӀийи уьмуьрдин еришдикай чӀалар лугьунихъ галаз сад яз, инсанрин къанажагъда ва дуланажагъда амай куьгъне амукайрихъ галазни женг чӀугун важиблу тир. И везифа Сулеймана тамамдиз къилиз акъудна. РикӀивайни, куькай Сулеймана лагьайтӀани, адан шииррай гьавалу ва рикӀ куз лагьанвай гафарин иесидин, халкъдин арада авай ва инкъилаблу девирдин везифаяр чизвай фасагъат устаддин ван къвезва. И жигъетдай Н. Капиевадин гафар гьахълубур я. Ада Сулейманакай икӀ лагьанай: «Адан шииррин бинеда яшайишдин гьихьтин хьайитӀани факт гьатзавай ва ада гегьеншдиз, сувариз хас жуьреда, метлеблудаказ ванзавай. СтӀал Сулейманакъ В. Маяковскийдизни Д. Бедныйдиз хас шаирвилин карчивал авай». Идан гьакъиндай шаирдин ватандарвилин лирикади, эвер гунин шиирри, шиирри-бахшбендери, хци сатиради шагьидвалзава.

Советрин властди Сулейманан яратмишунар неинки цӀийи рекъе туна, ада гьакӀ шаирдин сатирадин шииратдин сергъатарни гегьеншарна. Гьа икӀ Сулейманан ягъанатдин хьелер чеб чпихъ инанмиш ва чпиз чпикай чӀехи фикирар авай авамрихъ, тапархъанрихъ, фитнечийрихъ, чпи чеб хьсанз къалурзавай къве чин алайбурухъ, куьгъне адетар гумайбурухъ, дишегълияр истисмарзавайбурухъ галукъиз хьана, вучиз лагьайтӀа ихьтин ксариз советрин обществодиз душманвал авунин гьерекатар хас тир.

Сулейманан чӀаларин тематика гегьенш хьунихъ галаз алакьалу яз, адан сатирада ягъанат нихъ галукъарзаватӀа гьабурун къаматар гудай

вахтунда шаирди ишлемишзавай эдебиятдин приемарни дегиш жезва. «Вич яцџуз къадай авамдикай» ва «акун къене вич инжинар, вичиз я син, легъв» тийижирдакай ингъе шаирди вуч лугъузватІа:

Крар - яваш, гафар - еке,
Я вирт чидайд туш, я сирке.
Вичин рикІиз кІанда шуьшке
Гатаз, масмар, мих тийижиз.

«Элифбей, тарих тийижиз», «Ибну Гъажар» кІелиз кІандай авамдин суьрет чџугвадайла, СтІал Сулеймана гротескни пародия кардик кутазва. И жигъетдай къве цІар къванни гъайитІа бес жеда:

Гафар вичин-профессир,
«Нету» - бегъем «юх» тийижиз.

«Вич вичиз бегенмишдаз» шиирни фикир гуниз лайихлу я; ана къама ял авай, михеннат, къве чин алай инсанрикай рахазва. И шиирдани шаирди тайин ва виле акъадай образар яратмишзава, гротескдин ва гиперболадин такъатар ишлемишзава. Лезгийрин яшайишдай къачунвай гекъигунарни и шиирда къетІенбур хъанва. ИкІ шаирди вичин шиирдин игитдиз са бендина «Гагъ къулухъ физ, гагъ-гагъ вилик, Вун ламран къалтах хъиз жемир» лугъузва, маса бендина адас икІ хълахъзава: «Ша акъвазра ви сив секин, Атџумир халкъарин мумкин, Макъамсуз чкадал эркин, Гъамни куь ятах хъиз жемир». Вичиз хъел гъанвай касда хъсандиз эцягъун патал Сулеймана дагъви патал багъа ва пак затІ, итимвилини, ягъдинни намусдин лишан тир бармакдикни хкуьрзава: «Хъицикъдинни жеда лечек, Ваз видни бапІах хъиз жемир».

Обществода дишегълидин гъал гъихътинди ятІа къалурдайлани, Сулеймана халкъдин шииратдин адетар давамарзава. Эгер халкъдин сивин яратмишунра къисметдикай рикІ ханвай, чпихъ са ихтиярни авачир дагъви рушари яшайишдин къайдайрин гъахъсузвиликай лугъузватІа, СтІал

Сулеймана, цийи девирдин шартара, инкылабди гъанвай хъсан дегишвилерал ва цийивилерал бинеламиш хъана, куьгъне адетар инсафсуздаказ русвагъзавай шиирар тукьуьрзава. И жигъетдай «Бубадиз арза» шиир тафаватлу я. Шиир тукьуьр хъунин жуьре вични цийиди я. Шаир рушан мецелай хайи велед чехи калымдихъ такан касдиз «маса» гайи инсафсуз бубадихъ элкъвена рахазва:

Къамир на девлетлу къавум,
На зун адаз гумир, буба!
...Къиметдихъди веледдин як
Гана, а пул немир, буба.

Шиирдай регъуь, дугъри ва бубадиз кандайвал ийидай рушан къамат ваь, лукъивилин зунжуррай акъатнавай ва вичивай вич хуьз жедай викъегъ ва къетти рушан къамат аквазва.

Якъин чир хъухъ, ахътин гъуьлуьк
Ракъурдач за уьмуьр, буба.

Регъятдиз къатлуз жеда хьи, Стал Сулейманан сатирадин шиирра цийи образралди ва приемралди члугунвай лезгийрин яшайишдин тайин шикилар ганва. И шиирри шаирдин яратмишунра реализмдин лишанар гужлу ва артух хъуникай лугъузва.

Чехи шаирди сатирадин хци гаф са куьгъне адетрихъ, чи халкъ, уьлкве вилик финин карда къецл гузвайбурухъ элкъуьрунилай гъейри гъакл чпин хиве авай везифаяр тамамвилелди къилиз акъуд тийизвай, халкъдикай яргъаз хъанвай цийи девирдин чиновникрихъ, «материал кхъиз» тахсирсуз инсан рин квалер члурзавай фитнечийрихъ элкъуьрзава. Инал сатирадин ва юмордин чаларик акатзавай «Коммунист», «Тапан коммунист», «Миханнат», «Герек туш», «Гербия» ва маса шиирар къалуриз жеда. И фикир ашкара хъун патал са къве чешне гъин.

«Тапан коммунист» (1934) шиирда «инсанвилин кьайда чин тийидай, ажузбуруз кичерар гуцай, ришвет кьачуз руфун дулу ийидай» бегьемсуз кьуллугъчидиз тамам критика ганва:

Фагъумна за са бязибур:
Кепекдихъ маса гуз абур,
Вичи вич кьаз лап такабур,
Канзава уьзденвал ийиз.

Эсердин рефрендин царари адан мана мадни гужлу ийизва, шаирдин виКегьвални кьалурзава: «Патишагъ, султанвал ийиз; Чинеба асланвал ийиз; Куьгьне Мурсал-ханвал ийиз».

Советрин девирда Стал Сулейманан чалариз яб гузвай ва абур келзавайбурун кватални дегиш жезва. Шаирдин чалар неинки са Куьредин, гьакI вири уьлкведин агъалийрив агакьзава. Идахъ галаз шаирдин яратмишунин методни дегиш жезва. Гила Сулеймана гьакI хурай атайвал са куьн ятлани гьакьиндай чалар лугъузвач, ада эвелни-эвел тема веревирдзава, ахпа шиир кхьиз тазва, вичиз бегенмиш тахъай царар цийи кьилелай туклуьр хьийизва, цийи вариант арадал гьизва, гагъ-гагъ квалинбурухъ галазни, критикрихъ галазни (абурун жергеда А. Мамедов, Гь. Гьажибегов, Э. Капиев, С. Мусаиб авай) бязи царарин гьакьиндай меслятар ийизва, ахпа хьсан вариант хкягьзава.

Гила Сулейман инкьилабдилай виликдай гьихьтинди тиртIа яз амач. Цийи гьакьикъат, Гь. Гьажибеговахъни Э. Капиевахъ галаз дуствал сеbeb яз, шаирдин кьатIунар, чирвилер, фикиррин майданар гегьенш жезва.

Сулейман урус чалай таржума авунвай А.С. Пушкинан, А.М. Горькийдин ва чалан маса зурба устадрин гуьзел эсеррихъ галаз таниш жезва.

Инкьилабди гьанвай цийивилерин таьсирдик кваз Сулейманан эсеррин тематикани гегьенш жезва. Ада цийи общество эцигзавай совет инсанрин азад зегьметдикай чалар туклуьрзава, стхавилелди са хзанда яшамиш жезвай халкьарин дуствиликай лугъузва, Совет властдикай

гражданвилин гъиссерив ацанвай гзаф шиирар яратмишзава. Цийи мана-метлебди формайрин цийивални истемишзавай. Гъа икI шаирдин яратмишунра шиирар-чарар, шиирар-речар, поэмаяр, дерин фикирар пайда жезва, и вири эсерри Дагъустандин эдебият девлетлу авуна.

СтIал Сулеймана эдебиятдиз гъайи цийивилер къейд авуналди, лугъун лазим я хьи, шаирди социализмдин гъакъикъатдикай, советрин инсанрикай шиирар тукIуърдайла, вичиз хас къетIен художественный такъатар ишлемишзава, адетдинди тир поэтика цийикIа рангламиш ийизва.

Шаирди багъдин, тарцин, цуькведин образар ишлемишзава ва абурук цийи мана кутазва. Шииратда къадим хъанвай лишанар цийи жуьреда веревирд авунин кар шаирдин яратмишунра гъикI кыле фена? Сулейманан яратмишунра цийивал хъиз тайин хъанвай багъдин образдиз килигин.

Багъдин образ РагъэкъечIдай патан халкъарин шииратда гзаф гьалтзавай лишан я. Саадиди (XIII лагъай асир) вичин ктабриз «Бустан» («Емишрин багъ») ва «Гуьлистан» («Къизилгуьлрин багъ») тIварар гана. Ирандин маса шаир тир А. Джамидин вичин диванрикай (шииррин кIватIалрикай) садал «Багъаристан» («Гатфарин багъ») тIвар эцигна. Лезгийрин инкъилабдилай виликан шииратда, гъакIни халкъдин мецин яратмишунрани багъ-жегъил рушан лишан я. Сулейманан чIалара багъ маса жуьредин лишанар яз гъатнава, ада и гафуниз-образдиз маса мана гузва. Шаирди и гаф Ватандин лишан яз ишлемишзава. ИкI, инкъилабдин ва граждан дяведин йисара шаир патал Ватан Куьре, Дагъустан ва Къафкъаз тиртIа, советрин девирда ам патал Ватандин сергъятар гегъенш жезва.

СтIал Сулеймана лезги шииратда чпикай гзаф кхъенвай ва лагъанвай Шагъдагъдинни Шалбуздагъдинни, Самур вацIунни образар ишлемишзава. Халкъдин сивин яратмишунрани алатай девиррин лезги шииратда и образар халкъдиз мидявал ийизвай къуватрилай къисас къахчудай, герек чIавуз халкъдин пад къадай лишанар яз гъатнава. ИкI, Къуьчхуьр Саида «Мурсал хандиз лянет» шиирда лагъанай: «Я Эренлер, я Шалбуздагъ, Эхиз тежер гуж хъана заз!» СтIал Сулеймана, лагъайтIа, адетдин везинар-лишанар цийи

жуьреда фикир-фагъум хъууналди, вичин совет девирдин шиирра уьлкве зурба Шагьдагъдив гекъигзава: «Чи и Советски власт, Гьелбетда, са туйкIвей багъ я, Дугъриданни, жеда къияс, Вич мягъкем тир са Шагьдагъ я».

Адетдин тропар, яни вичин асул манадай маса манада ишлемишзавай гафар ва ибараяр цIйи къилелай фагъум-фикир хъууналди, СтIал Сулеймана вичин къилдин поэтика яратмишзава. Девирдин зурба идеяяр, ватан кIан хъунин гьиссер ачухарун патал ада инкъилабди гъанвай гъакъикъат къалурзавай цIйи образар яратмишзава. Абур сифтени-сифте халкъдин дуланажагъдай къачунвай образар я. Инкъилабдин ва граждан дяведин девирдиз талукъ «Къафкъаз» шиирда шаирди жуьреба-жуьре интервентар чпин дакIанвилини агъу Къафкъаздин халкъарик кутаз кIанзавай хузарив (чIуру чIижерив) гекъигзава. «Октябрдин инкъилабдиз» шиирда СтIал Сулеймана советрин фялеяр яру чIижерив гекъигзава:

Чи завудрин яру чIижер,

Чпин рикIиз кичIе тежер.

И образар шаирди жуьреба-жуьре ижласра авур вичин рахунрани ишлемишзава. Северокавказский крайдин Советрин сад лагъай съезддал ада лагъанай: «Зи уьлкве-куьнуьяр хуьзвай чка я. Гъар колхоз – ван алай бахтавар куьнуь я. Чна вирт хъиз ширин вири инсанар паталди тир шадвал туйкIурзава. Амма гагъ-гагъ куьнуьдиз хуз ва я вирт кIватI тийидай чIиж гъахъзава ва чи виртIедин рекъер чIурзава».

Аквазвайвал, инални образар ассоциативный бинедал алаз ганва: «чIижер» - чуьлда кIвалахзавай зегъметчияр я, «куьнуьяр хуьзвай чка» - советрин уьлкве я, «хузар» - зиянчияр, ислягъ зегъметдиз къецI гузвай ксар я, «куьнуьяр» - чи колхозарни совхозар я.

Чна винидихъ лагъайвал, багъдин образ - Совет уьлкведин, тарарни советрин къурулушдин лишанар я. Багъдинни тарарин образрихъ галаз «яру цуькверин» образни алакъада ава. ИкI, «Пятигорск» шиирда лугъузва: «Церид сан къелемдин тарал Гъар патахъ чкIай хилерал Лап яру цуьквер

акуна». «Яру цуьквер» Сулеймана Совет уьлкведин ватандашриз лугъузва: "Гьукуматдин вилин эквер, Цийи багъдин яру цуьквер...», «Гатфар бере багъда битмиш Лап яру цуьквер я рушар».

Цийи образар яратмишдайла, шаирди вичин илгъам уьмуьрдин яцIай къачузвай. Яру ранг СтIал Сулейман патал инкъилабди цийи авунвай яшайишдин лишан я, гъавиляй шаирди и гъакъикъатдин шикилар экуь ва шад рангаралди чIугвазва.

СтIал Сулеймана хайи халкъдин мисалар, синагъар гзаф ишлемишзава ва гъа са вахтунда сивин яратмишунриз мукъва жуьреда ада вичини камаллу келимаяр арадал гъизва. И месэла гегъеншди я ва ам къилдидаказ гъялна кIан жеда. Гъавиляй чун Сулеймана мисалар ишлемишунин ва абуру цийи рангар гунин са шумуд чешнедал акъвазда. «Февралдин инкъилаб» шиирда пачагъдин гьукуматдиз инкъилаб ивида батмишиз кIан хьунин фенд шаирди ихътин мисалдалди къалурна: «Фур атIайд аватна фуруз».

«Гъарда вичикай - хан ийида» эсерда шаирди вичин наразивал къалурун яз икI лугъузва: «Гъар ахмакъда са чIарчIикай лап яцIу чукъван ийида». Мисалар еридин жигъетдай цийикIа фагъум-фикир авуна ишлемишун шаирдин «Дуьнья алаша - булаш хъана», «Бендедин рикI тахъуй тешвиш», «Темпел» ва маса шиирризни хас я. «Бендедин рикI тахъуй тешвиш» халкъдин «Кимел акъудай хамуникай шаламар жедач» мисалдик шаирди вичин жуьреда цийи мана кутазва. «Жуван бахт фейи а макъам, КIватI жез вичел хажалат, гъам, Аштерхандиз тухвайтIан хам, Абасдихъ къачуз амуькйич», яни зегъметкеш кесибдиз гъина хъайитIани четин я.

Лагълагъчийрал, фитнечийрал, дашбашчийрал ва масабурал сатирадин хъвер авун патални Сулеймана мисалар ишлемишзава. «Темпел» эсерда шаирди «Къве ламраз са рипе мух пай тежерди» - мисал вичин къетIен ранг гана ишлемишзава: «А ахмакъдин чинал рахух, Къве ламраз пайиз течир мух».

Гъа икI СтIал Сулеймана гъайи цийивилерикай рахадайла, ада вичин халкъдин шииратда мягкем бине къунвай образрикай, мисалрикай,

синагърикай цийи жуьреда менфят хкудунихъ галаз сад яз кьилди са вичиз хас тропарни, камаллу ибараярни арадал гъайиди рикел гъана кIанда.

Эгер сифтегъанбуру чпин чешмейрихъ галаз алакъа квадар тавуна шаирдин чIалара цийикIа ванзаватIа, квед лагъайбуру шаирдин кьилдинвал, адан бажарагъдин кьулантар кьалурзава.

30-йисара СтIал Сулейман эпикадин чIехи эсерар - лезгийрин арада гегъеншдиз машгъур хъайи поэмаяр туькIуьрунал элячIна. Шаирди вичин поэмаяр Гь. Гъажибеговахъни Э. Капиевахъ галаз алакъайра аваз, абурун меслятрал бинеламиш хъана туькIуьрна. Ихътин куьмек шаирдиз герек тир, вучиз лагъайтIа ам эдебиятдин теориядихъ галаз таниш тушир, адаз шииратдин жуьреба-жуьре кIалубарни жанраяр тамамдиз чидачир, идалайни гъейри Сулейманал кведалди хъайи лезги эдебиятда эпикадин гегъенш эсерар кхьидай адетарни авачир.

Дагъустандин тарихдин хроникайрин ва таржума авунвай эсеррин таьсирдик кваз СтIал Сулейманани «Серго Орджоникидзе», «Ватандикай фикирар» ва «Дагъустан» поэмаяр туькIуьрзава. Эхиримжиди шаирдин виридалайни чIехи, вич са идеядалди мягкемарнавай кьанни муьжуьд кьошмадикай ибарат эсер я. И эсердин жанр тайинарай Агъед Агъаева гъахълудаказ лагъанай: «Дагъустан» - поэма-хроника я, шииралди туькIуьрнавай вичин жуьредин «Дагъустан-намэ» я, «Дагъларин уьлкведин биография я». «Дагъустан» поэмадин бинеда авайди ватандинни халкъдин кьисмет я. Шаирди хажалатар акур, амма гъамиша азадвал вине кьур, гагъ «мугъулрин ханди», гагъни «ирандин шагъди» , «урус падишагъри» азабрик кутур ватандикай ихтилатзава.

Поэма антитезадин жуьреда туькIуьрнава. «Эвер тавуна атанвай мугъманри» - кьецепатан чапхунчийри ва гъакIни гьукум гужуналди чпин гъиле кьунвай чкадин гъакимри алатай са шадвални авачир мичIи девирда авур кьван зулумрин кьаншарда шад ва бахтавар алай девир эцигзава, лугъивилин бухаврикай, зунжуррикай азад хъанвай халкъдиз гьуьруьят гьатуникайни ам, халкъ, вичин чилин иеси хьуникай лугъузва.

Вич шагьид хъайи алатай девирдин зидвилер къалуруналди СтІал Сулеймана Дагъустандикай «Гъар са бег, хан кутаз вилик, Гъабуров вични жез шерик» лугъузва. Интервенциядин вахтунда хайи чилин къисметди арадал гъанвай тІални къалабулук ачухарун патал шаирди хкъгъзавай рангар дуъзбур жезва. Шаирди гъизвай делилар тайинбур я:

Зегъметкешрин рикІиз зегъер

Хъана ада авур тегъер.

Йиф гъикъван мичІиди ятІани, ам экуъ йикъа эвез ийидайдахъ шаир инанмиш я. Гъахътин югъ алукуъни ийизва.

СтІал Сулейманан «Дагъустан», адан «Ватандикай фикирар» поэма хъиз, дериндай патриотвилев ацІанвай эсер я. «Ватандашвал - им Ватан гъисс авун лагъай чІал я, ам къизгъиндиз кІан хъун я, ам яратмишзавай касдинни халкъдин альакъа я, адаз къуллугъ авун я», - кхъенай советрин чІехи шаир Михаил Светлова. Гъа ихътин еридалди Дагъустандин халкъдин шаир СтІал Сулейманан вири яратмишунар тафаватлу я, иллаки «Ватандикай фикирар» ва «Дагъустан» поэмаяр.

«Дагъустан» поэмада вакъиайрикай суъгъбет авунин жуъре тарихда къилдин чкаяр къунвай ксарин характеристикаяр гунихъ галаз къаришугъ яз ганва. Сулейманан яратмишунра поэмадин жанр шаир пешекар эдебиятдиз мукъва авур цІийи вакъиа яз хъана.

СтІал Сулейман вичин хва шаир Мусаибахъ галаз санал яратмишай, вич дишегъли-шаирдин бахтсуз къадар-къисметдиз бахшнавай «СтІал Саяд» (1932) тамашадин, чІехи устазвилелди теснифнавай илагъийрин циклдин авторни я. Абур чпикай къилди рахуниз лайихлу эсерар я.

Къазахрин тІвар-ван авай писатель ва алим М. Ауэзова Джамбул Джабаевакай кхъенай: «Ада эдебиятда поэзия хурун, кхъинрин ва къилди сада яратмишнавай хилериз пай авунин къайда чукІурзава... Абур (акынар. - Гъ.Г.) чпиз илгъам гузвай чешмейриз пешекар шаиррилай гзаф мукъва я, абур чилинни уьмуьрдин гъакъикъатни а гъакъикъатдин шиират

къагъриманвилелди цийи хъжезвай сергъятдал ала». М. Ауэзова Джамбулан шииратдикай лагъай гафар Стлал Сулейманакайни лагъайтга жеда, вучиз лагъайтга ам сифтегъан чешмейриз - вичяй шаирди илгъам къачур халкъдин уьмуьрдиз амайбурулай гзаф мукъва я. Ада шииратда са вичиз хас ванцелди, къилди вичин жуьредалди авай гъакъикъатдин шикил чIугуна, гъавилай адан гуьзел, асирдин писни хъсан гъахълудаказ къалурай шиират адан яратмишунрихъ галаз таниш хъайи вирибуруз хуш я.

АЛИБЕГ ФАТАХОВ

(1910-1935)

Гафунин бажарагълу устад, лезгийрин совет девирдин эдебиятдин бине эцигайбурукай сад тир Алибег Фатахов анжах къанни вад йисуз яшамиш хъана. И куьруь вахтунда адалай гзаф кIвалахар ийиз алакьна: шииррикай ибарат са шумуд кIватIал акъудна, са жерге поэмаяр ва шииралди кхъенвай роман яратмишна, милли прозадин бине кутуна ва лезги шиирдин реформатор хъана.

Владимир Маяковскийди шииратда тур къайдайрал амал авуна, А. Фатахов вичин яратмишунрин эвелимжи къадамрилай эгечIна девирдин вилик кыле хъана, чи уьлкведин ва адалай къецепата кыле фейи вири важиблу вакъиайрикай ада вичин кхъинар авуна. Цийивилер галай адан яратмишунар тематикадин жуьреба-жуьревилелди, дерин идейныйвилелди, интернационализмдалди тафаватлу я ва адан ирс Дагъустандин эдебиятдин хазинадик акатзава.

Алибег Фатахов виликан Куьре округдин (гилан СтIал Сулейманан райондин) Цмуррин хуьряй я. Адан буба Абдулфатах пата-къерехдиз физ хквезвай фяле итим тир. Гададин ирид йис хъайила (1917-й.) ам мектебдиз ракъурзава. Сифтедай Алибега хайи хуьре, ахпани райондин центр тир Къасумхуьре кIелзава. Гуьгъуьнлай ам, пеше хкягъун патал, Бакудиз физва ва ФЗУ куьтягъзава.

ФЗУ-дин ученик яз А. Фатахова гъа са вахтунда политграмотадин ругуд вацран курсарни куьтягъзава ва комсомолдин жергейриз гъахъзава. Бакуда гзаф миллетрикай ибарат фяле классдин яцIа яшамиш жез, чирвилерихъ къаних Алибег хъсандиз «чрана» ва лигим хъана. КIвалахдикай азад вахтунда Алибега ктабар кIелдай ва чирвилер кужумдай.

1928-йисуз республикадин «Цийи дуйня» газетда кIвалахиз эгечIдайла, Алибегахъ Бакудин учебно-заводской мастерскойра ва

Курхуьруьнни АгъастГалрин комсомолдин ячейкайра таблигъатчивиле ва агитаторвиле кІвалахай тежриба авай.

Газетда кІвалахиз эгечІай сифтегъан йикъарилай Алибег Фатахов жегъил республикадин эдебиятдин уьмуьрдиз гъахъзава, Эффенди Капиевахъ, Гъажибег Гъажибеговахъ, Раджаб Динмегъамедовахъ, Багъаудин Астемировахъ, Сайгид Абдуллаевахъ галаз ва Дагъустандин цІийиз акъалтзавай медениятдин маса векилрихъ галаз таниш жезва.

А. Фатахован яратмишунрин рехъ, адан несилдин амай гзаф писателрин рехъ хъиз, газетдиз акъатай къейдерилай, макъалайрилай, очеркрилай, фельетонрилай башламиш жезва. И эсеррин кІаник ада вичин жуьреба-жуьре тахаллусар - Юпитер, Верг, Таниш ва мсб. - эцигзавай. Амма са тІимил вахтундилай ам Гъ. Гъажибегован меслятдалди шииратдал элячІзава. А. Фатахова «Пуд йис» очеркда кхъенай: «гъар сад чакай - аскер, кІвалахзавай чка - фронт я». Ам и гафариз вафалу яз амукъна ва ада художественный эдебият къетІен фронт яз гъисабзавай, вичини ихътин эдебиятдиз уьмуьрдин эхирдалди къуллугъ авуна.

1928-йис А. Фатахов эдебиятдин рекъел элячІай йис я. Адан сифтегъан шиирар : «КІуьд январь», «Фекъиярни шехъда», «Вач, югъур хъуй, куьгъне уьмуьр», поэма «Надинж аялар» ва маса эсерар адетдин «къошмадалди» кхъенва, амма, гъакІ ятІани, и адет хъанвай жуьредани ада са вуч ятІани дегишарзава, цІийивилер твазва. ИкІ, бязи цІарара цезура авач, шиирдин кІалубди истемишзавай жуьреда рифма авачир дуьшуьшарни гъалтзава, авторди шиирдин эхиримжи бендина вичин тІварни къазвач. Идалайни гъейри, бязи бендера везиндин ва туькІуьр хъунин структура дегиш жезва. Ингъе шаирди «Вач, югъур хъуй, куьгъне уьмуьр» шиир гъикІ куьтягъзаватІа:

Бес я, бес я, бес я, бес я!

Им ни миллионрин сес я!

Им ви лап эхир не фес я!

Вач, югъур хъуй, куьгъне уьмуьр!

Куьгъне девирдиз кар атӀузвай шииррилай ва надинж аялрикай кхьенвай поэмадилай гуьгъуьниз А. Фатахова чилин къамат дегишарзавай совет инсанрин уьмуьрни крар къалурзавай шиирар яратмишзава. «Ракъ хкудзавайбур», «Шахтада», «Колхозникдин мани» ва масабур гъа ихътин чӀаларикай я. Абура азад ва мярекатлу зегъметдин тариф ийизва.

ЦӀийи мана-метлеб патал цӀийи кӀалубарин герек жезвай. А. Фатаховакай хайи эдебиятда цӀийивилерин «чатухъан» жезва. Ада шиирар туькӀуьрунин силлабоко-тонический ва тонический къайдаяр ишлемишзава, гъакӀни адан шиирриз гегъенш метафора, гиперболо ва гротеск хас я, шаирдиз художественный деталрин къиметни гъихътинди ятӀа чизва.

Идан гъакъиндай шаирдин «Рекъерин зарбачияр», «Дяве» поэмайри, «Ша, ша, ша», «Вад йис къуд йисуз» ва маса шииррини шагъидвалзава. Эхиримжи эсерда шаирди советрин инсанриз дуьнья цӀийи хъувун патал зарбачи зегъмет артух авунихъ эвер гузва:

Ягъ! Ягъ! Ягъ!

Яда чна уьткъем!

Гъар са ягъуни къизмиш авурай, курай,

Куз-куз гъавайриз чукӀурай хкатдай гъар са цӀелхем...

Алибег Фатахова гъакъикъат вичин гъерекатда аваз къабулзавай, вичи чӀугвазвай шикилрихъ галаз ам къизгъин алакъада авай, ам цӀийи уьмуьрдин чавуш тир. Ада вичин гзаф эсерра яратмишай ксарин, социализмдин девирдин инсанрин къаматри (Гъасан, Риза, Аслан, Гуьлназ, Мегъамед, Гуьлпери ва мсб.) кӀелзавайбурун рикӀерик исятдани гъалаба кутазва, вучиз лагъайтӀа а эсерра цӀийи общество эцигун патал чӀугур рикӀелай тефидай йисарин женгерикай уьмуьрдин гъакъикъат ганва. Мисал яз, лирикадинни-эпикадин «Зарбачи Гъасан» (1931-й.) поэмада авай Гъасанан къамат гъахъ-тинбурукай я. Гъасан, адан чӀехи уьлкве хъиз, жегъил ва къуватлу я. Ам къизгъинвилив ацӀанва ва хайи колхоздин, гъакӀни шуьшедин чӀунар чӀугвадай «Дагогни» заводдин крар хкажун патал вири къуватар эцигиз гъазур я.

Поэмадин кылин лайхлувал – цийи инсандин, сифтегъан пятилеткайрин игитдин къамат социализмдин гъакъикъатдин гайин шартлара аваз, кылин игит кардик кваз ва ам тежрибадин рекъяй члехи жезвайвал къалурун я. И эсер, Э. Капиева гъахълудаказ къейд авурвал, Дагъустандин пролетарский эдебиятдин агалкъун я ва ам келзавайбурун гегъенш къатара машгъур авуниз лайхлу я. Рикивайни, поэмади члехи машгъурвал къазанмишна, адаз критикади члехи къимет ганай ва ам урус члалаз ва Дагъустандин халкъарин члалариз таржума авунай.

А. Фатахован яратмишунар сифте яз ахтармишай критик А. Агъаева къейд авунай: «Тарих яратмишзавайбур - адетдин инсанар я, яшайишдин няметар арадал гъизвайбур - фялеярни лежберар я. Гъавиляй эдебиятдин кылин игитар зегъметчи инсанар хъун лазим я. Социализмдин реализмдин къетленвилерикай сад - адетдин инсандин къамат къалурун я: фу гъасилзавайдан, квалер эцигзавайдан, производстводин алатар арадал гъизвайдан. Зегъметчи инсан эдебиятдин кылин игит хъун лазим я. «Зарбачи Гъасан» поэма и истемишунихъ галаз къунва» (Агъаев А. А. Фатахован уьмуьрдикай ва яратмишунрикай ихтилат. - Магъачкъала: ДКИ.1956; 53-чин.)

И поэма кхьин патал шаирдиз куь рум ганатла ва и эсер идейно-художественный жигъетдай гъикл туьклуьр хъанватла ачухарун патал чун и месэлайрал галай-галайвал акъвазда.

Эсердин бинеда авайбур гъакъикъи вакъиаяр я. 1925-йисуз тешкилай «Дагогни» заводда 20-йисарин эхирда кваллахдай гъилер бес жезвачир. Гъавиляй жегъил республика патал акъван багъа хаммал - шуьше хкудунин кар гуьгъуьна амукъунал атанвай. Заводдин кылевайбуру патарив гвай районриз хуьрерай жегъил гадаярни рушар рекъе тур лагъай тлалабун авай чарар ракъурна. Гзаф хуьрери, колхозри и эвердиз хушвилелди жаваб гана.

И эвердал атайбурукай садни А. Фатахован поэмадин игит Гъасан хъана. Эсер пакаман ярар алуькзавай бередикай кхьинилай башламиш жезва:

Гатун йикъан пакамахъди,

Ахъа жезмаз экуьн ярар,

Чулав гъумерин кІаникай
А чух жезвай къакъан дагълар...
...Вили цавун бушлухра
Акъвазнавай гъетери,
Югъ жердавай атІуз ара,
Зайифриз нур эквери...

Рагъ алай пакамадин шикил - им цІийи уьмуьрдин лишанлу образ я.
Дагъларин уьлкведиз атанвай и цІийи уьмуьрди виликан гзаф асиррин
мичІивал чукІурна. Хуьруьн шикилар гудайлани шаирди къаршивилин
методдикай менфят къачузва:

АскІан кІвалер, чкІай муьхцер,
ГуьтІуь дар тир куьчечар...
Хуьруьн къерехдай аквадай
Хкатнавай кІвал ажеб,
Им тир хъсан араснавай
Советрин цІийи мектеб.

Ахпа А. Фатахова вичи шикил чІугур тІебиатдиз мукъва игитдин вичин
акунар гузва:

Юкъван буйдин, кІвач-къил мягкем,
Гужлу, гъяркъуь тир къуьнер,
Ацукьун - къарагъун уьтквем.
Хъуьрезвай ири вилер.

Гъяркъуь къалин уьтквем тир чин,
Къери чуру, спелар,
Чембердив гъекъ миьна вичин
Бушна шаламд къветІелар.

Шуьшедин чІунар чІугвадай заводда, хайи хуьруьнни хайи колхоздин векил
вич хьунал Гъасан гзаф шад я.

Яваш-яваш мани ядай,
Гагъ рахадай вич вичив,
Гагъ къултухдай акъудиз
Къугъвадай лацу чарцив.

Авторди къилин игитдикай суьгъбет давамарзава:

Тукъунавай дагъдин гуьтІуь
Къекъвей-къекъвей рекъерай,
Жезмай къван ийиз тади,
Жегъил са кас къвезавай,
Къуьне гъебе, залан кІуртар,
Къведачир гагъ кІвач кІвачихъ...

Гъасанан ва поэмадин лирикадин игитдин арада физвай ихтилатдай чаз
Гъасан колхоздин собраниедин къарардалди, производстводин кІвенкІвечи я
лагъана заводдиз ракъурнавайди аквазва. Виликдай адаз гъуьрметдин
грамотани ганвай, ада савадсузвал терг авунин рекъяй курсарни кІелнавай.

Гъасан - вичин уьлкведин халисан ватандаш я. Къуд пата къиле физвай
вири крарихъ адан рикІ кузва. ИкІ, заводдиз фидай рекъе адал гъалтай ичІи
баябанлухри ам фикирлу ийизва: «Тракторар кІандай иниз!.. Мани ягъиз
хъуьрез къваздай и берекатлу накъвар...»

Им бицІи са цІарх я, амма игитдин шикил гун паталай ам гзаф важиблу
я. Гъам куьлуь-шуьлуьйрани, гъам чІехи крарани аваз къалурнавай Гъасанан
инсанвилин къамат гъа ихътинди я.

Шуьшедин чІунар чІугвадай «Дагогни» заводдин фяле хъайи Гъасан
яваш-яваш цІийи уьмуьрдин еришда гъахъзава, адакай шуьшедин чІунар
чІугвадай устІар жезва. Алибег Фатаховалай вичин игит зегъметдин
гъерекатда аваз, фяле стхайрихъ галаз алакъада аваз къалуриз алакъна.
КІвалахдин рекъяй чІехи тежриба авай юлдашрин куьмекдалди Гъасаназ са
куьруь вахтунда цІийи пешедин сирер чир жезва. Къилинди - адакай
личность жезва.

Поэмада Тебиатдин гуьзел суьретар (гатфарин, гатун, зулун, хьуьтӀуьн шикилар), маракълу ихтилатар, эсердин кьилин хулавай къакъатна ийизвай веревирдер Тимил гьалтзавач, абуру вири автордин кьилин фикирдиз муьтӀуьгъ я ва кьилин игитдин къамат ачухаруниз куьмек гузва.

Ф. Вагъабовади «Алибег Фатахован шииратда социализмдин реализмдин чешмеяр» макъалада делиллуодаказ кхъенай: «Поэмади виликан шииратдиз муьтӀуьгъ тахъай медениятдин къакъанвал къачур хьтин кар лишанламишзава. Ачух ва галай-галайвал виликди физвай сюжет авай, къизгьин образар (Тебиат, Гьасан, Зегьмет) авай халисан поэма я, и вири компонентар куьгъневилер къетӀидаказ инкар авунин ва цӀийи дуьнья, жемият, инсан тестикъар авунин са фикирдивди ацӀанва. Эстетикадин, эдебдин идеал - зегьметчи инсан я, акваз-акваз цӀийи жезвай, арадал гьизвай къенин девир патал гьихьтин хъайитӀани къегьалвал къалуриз гьазур личность я».

«Зарбачи Гьасан» поэмадихъ галаз сад хьиз А. Фатахова кхъенвай ва чеб цӀийи дуьнья патал чӀугвазвай женгинин романтикадив ацӀанвай маса эсеррини («Дагъларин разведчикар», «Эм-тэ-эс», «Культсанштурм» ва мсб.) ванзава. Абурани цӀийи уьмуьр эцигзавайбурукай суьгъбетзава. Шаирдиз ачухдиз чизва: цӀийи уьмуьр эцигун патал, чирвилерин кукӀушар муьтӀуьгъарна кӀанда ва гъавиляй ада винидихъ тӀвар къур пуд эсердикай эхиримжида илимдин кӀукӀушар табий авуниз эверзава.

Алибег Фатахов, гафунин устад яз, милли гуьтӀуь сергьятра агал хъана акъваззавачир ва ада дуьньяда кьиле физвай важиблу ва кар алай вири вакъиайрикай кхъизвай. Адан «Европадин жаллатӀриз», «Сакко ва Ванцетти» шиирри, «Чинани ана», «Дяве» поэмайри чпин вахтунда гъа девирдив къадайвал ван авунай. Кьиле тефидай крар гъиле къазвайбуруз шаирди ахьтин крариз къисас авайди тестикъарзава ва пролетарвилин интернационализмдин къуватдихъ инанмишвал къалурзава.

«Кустарка», «Дагъларин руш» шиирра ва иллаки шииралди кхъенвай «КъатӀ-къатӀ авур зунжурар» романда шаирди чӀехи муьгъуьббатдивди ва

гъурметдивди дишегълийрин къаматар гузва. И кар себеб авачиз хъанвайди туш. Дагъви дишегъли азад авун жегъил республикадин вилик квай лап важиблук месэлайрикай сад тир.

Хайи лезги эдебиятдин тарихда Алибег Фаттахов сифте яз шииралди кхъенвай «КъатI-къатI авур зунжурар» романдин авторни я (1934-й.). Адан винел шаирди къуд йисалайни гзаф кIвалахна.

Дагъустандин 30-йисарин эдебиятда метлеблук вакъиа хъайи ва вич тарихдинни инкъилабчивилин эсер тир романда инкъилабдилаь виликан лезги хуьруьн шикилар жемиятдин жуьреба-жуьре классрин сад садаз къарши фикирар ачухуналди ганва, гъакIни романда Бакудин фялейрин уьмуьр, инкъилабдинни граждан дяведин вакъияяр, хуьруьн майишат коллективламишунин шикиларни къалурнава.

Гъакъикъат вичин вилик гьерекатда аваз къалуруналди, Алибег Фаттахов Дагъустандин халкъар инкъилабдихъ гъайи рехъ фагъум-фикир ийиз, дагъвийрин къанажагъ ахварикай кватунин карда урус халкъди гъихътин роль къугъванатIа аннамишиз алахъзава.

Урус халкъдихъ галаз къуьн къуьневаз Дагъустандин зегъметчийри асиррилай асирралди хъайи лукIвилин ва пачагъдин девирдин зулуматдин зунжурар къатI-къатIзава ва цIийи уьмуьр туькIуьрунив эгечIзава. Им Алибег Фатахован «КъатI-къатI авур зунжурар» романдин къилин тема я.

Романда къарагъарнавай месэлаяр А. Фатахова къилдин ксарин тайин къаматралди, чеб чпиз акси къве классдин векилралди къалурзава: романда истисмарчиярни истисмардик квайбур, зулумкарарни зулумдик квайбур гьерекатда аваз ганва. Авторди вичин романда, са патахъай, нефс къати, хуьруьн руьгъсуз бакъаяр (Атлухан, Рустам, Али, Саимат), тух тежедай, инсафсуз хузаинар ва Бакудин нафтIадин мяденрин чIехибур къалурзава. Муькуь патахъай - зегъметчи халкъдин векилар тир Мегъамедан, Гуьлназан, Иванан, Дмитриян, Бархударан, Салманан, Юсуфан ва масабурун къаматар ачухзава.

Романда Мегъамедахъни Гуълназахъ галаз алакълалу сюжетдин хвални ава. Гълбетда, вири персонажриз авторди сад хътин фикир ганвач. Ф. Вагъабовади дуздаказ кълд авурвал, «КълтI-кълтI авур зунжурар» романда конфликт хзандинни дуланажагъдин алакълари арадал гълзвач, ам арадал гълзвайди классар чеб чпиз кълрши - акси хълнин кълват я. Иллаки гъл и ракурси, жуъреба-жуъре дестеяр социальный принципалди чара авуни романдин вири образрин мана-метлеб дуздаказ ва тамамдиз ачухардай куъ-мек гузва. Са ва я муъкуъ дестедай къллди чара авунвай персонажри жемиятда чеб авай кълтунин лишанлувилин мана кълалурзава.

Романдин бинеда Мегъамедан кълмат ава. А. Фатахова адан кълismetдал, адан аял чIавалай эгечIна акълул-балугълвилив агакълдалди, адакай цIийи уълмуър патал женгчи жедай чIавалди гуълзчивал ийизва. Мегъамед инкъллабдин гълрекатдик эгечIун хатадай хълйи кар туш. Инкъллабдилай виликан хуъруън туъкъуъл гълкълкълатдал расалмиш хълни, адаз кIани руш Гуълназ диде-бубади гужуналди такIандаз гълуълуъл гуни, хуърйй экълечIуни, кълна дустагълда туни, пачагълдин жаллатIар датIана геле кълкълуълни ва жандармдин кълмачи галуъкълуни ва гъл ихълтин маса вакълйайри Мегъамед женгчийрин жергейриз гълана. И кар, тайин мисалар гълуналди, А. Фатахова гегъленшдиз ачухарнава.

Романда Гуълназ тIвар алай рушан кълматдизни тIимил фикир ганвач.

Уълмуърди вичи, яшайишдинни тарихдин гълалари рушан рикIе суфат квадарнавай гълкълкълатдиз, инсандин таълсибдиз кIур гузвай ва жанавурриз хас къланунар авай девирдиз акси экълечIдай кълват гана.

Гуълназ викIегъл ва кълтIи инсан я. Уълмуърдин четинвилери ва кълулайсузвилери рушан къллих лигимарзава. А. Фатахова дагълви рушан классовый къланажагъл гълкI ачух ва артух жезватIа, зегълметчи халкъ яргълал асирра зулумдик кутур кълватрихъл галаз руша гълкI женг чIугвазватIа, дагъллара цIийи уълмуър эцигуник гълкI ада вичин пайни кутазватIа кълалурзава. Гуълназан кълмат гълрекатда аваз, ада ийизвай крал кълалуруналди, ачухарнава.

Романдин игит тир руш цийи уьмуьрдин душмандин гъили яна рекъизватлани, рушан уьмуьрдин мана-метлеб хъайи кар гъалиб жезва.

Гуьлназа хкъгъай рехъ адан дустари ва адахъ галаз са фикиррал алайбуру давамарзава.

Малум тирвал, реализмдин методди гафунин устадривай абуру къалурзавай гъакъикъатдиз вири патарихъай къимет гун, жемятда авай хци гуьжетар гъихътинбур ятла къалурун ва цийи инсандин - уьмуьр цийидаказ туькIуьр хъийизвай касдин къамат къалурун истемишзава. А. Фатахован «КъатI-къатI авур зунжурар» гъа ихътин эсер я. Ам чIалан девлетлувилелди, игитар рахазвай жуьрейралди, тIебиатдин шикилар жумартдаказ гуналди, гзаф халкъ авай мярекатар (суварар, халкъдин шадвилер-къугъунар, акъажунар ва мсб.) къалуруналди, художественный приемрин жуьреба-жуьревилелди тафаватлу я.

Шегъердани хуьре классовый женгинин гъакъикъи шикилар ганвай «КъатI-къатI авур зунжурар» романда 1900-йисарилай эгечIна дагълара хуьруьн майишат коллективламиш ииiday девирдал къведалди хъайи вакъиаяр ачухарнава. И эсерди, А. Фатахован вири яратмишунри хъиз, ам эдебият цийи жанрийралди, шииратдин рангаралди ва образралди девлетлу авур шаир тирдан шагъидвалзава.

Жегъил шаирди неинки къелемдин амай стхайризни устадвал хкъаж ая лугъуз эвер гузвай, ада гъакI вичелни галатун тийижиз кIвалахдай, кхъенвайди хъсанар хъийиз алахъдай, цийи жанраяр гъиле къадай, уьмуьрдай къачунвай цийи делилар тупIалай ийiday. Гъа икI са вахтунда шаирдиз вичиз шииратдин сергъятра дар тирди акуна, уьмуьрдин гъакъикъат тамамдиз ва адан вири муракабвилерни адан гзаф терефар дериндай ачухарун патал шаирди и сергъятрай экъечIунин лазимвал авайди гъиссна. Гъа икI ада прозадин жуьреда кхъенвай эсерар пайда хъана. «Бегъер аллагъди ваъ, зегъметди гуда», «Чнани хъвана», «Риза», «Газет», «Бубадин веси», «Лянет» эсерра жегъил авторди, хайи халкъдин агалкъунрал шад яз, жегъил несилдиз

алатай четин вахтарикай суьгьбетзава, гьикI лагьайтIа автордиз а вахтар хьсандиз чизвай.

Гьам кьадардиз чIехи, гьамни мана-метлебдин жигьетдай амай эсеррилай тафаватлу «Бубадин веси» гьикаядиз килигин. Ам куьгьне девирдин, чпихъ кьуват амачир адетрикай кхьенвайди я. Гьикаяда кьиле физвай вакъияяр са йисан муьгьлетда жезва. Хзандин кьил тир бубади, кьуьзуь Дадаша, бан-бубайрин адет тирвал, фекъини алай чкадал вичин игьсан гьикI гун лазим ятIа веси авуна. Адан рухваяр тир Жаферни Сефер, чпихъ авай са зул чилни са кал маса гана, бубадин эхиримжи къаст кьилиз акьудуниз мажбур хьанай, вучиз лагьайтIа, акI тавунайтIа, абуруз хуьруьнвийри, тIуб туькIуьриз, пак адетар чIурай ксар я лугьун мумкин тир.

Хзан кьил хуьдай мумкинвилерикай магьрум хьана. Къазанжи кьведай са чка жагьурдай къван Жаферанни Сеферан аман атIана. Эхирни абур Дербентдин патав гвай ветегайриз балугьар къаз фена.

А. Фатахован гьикаяда садбур кесиб, садбурни девлетлу гьикI жезватIа дуьз ва гьакъикъи рангаралди къалурнава. ИкI хьунин гьерекатдиз куьгьне адетрини кьуват гузвай.

А. Фатахован «Лянет» гьикаяни фикир желбдайбурукай сад я. Ана ихтилат сад лагьай касдин мецелай физва ва ам композициядин жигьетдай новелла новелладин къене авайди яз туькIуьр хьанва. Эсердин бинеда куьгьне дуьньядин авамвилини мичIивилин кьурбанд хьайи дагьви дишегъли телеф хьунин тарих ава. И вакъиа адан шагьид хьайи, уьмуьрдин тежриба авай, дуьнья акунвай кьуьзуь чубан Алимегьамедан мецелай ачухзава, фитнедин кьурбанд хьайи дишегъли инсанрин пехъи кIеретIди гьикI къванциз акьудна къенайтIа лугьузва.

Гьикаядин тIварцIе виче эсердин мана-метлебдиз талукъ ишара ава: истисмарвилини зулуматдин кьурулуш тир пачагьдин куьгьне девирдиз кар атIун, ам негь авун лазим я.

А. Фатахован маса эсерра хьиз, «Лянет» гьикаядани тIебиатдин гуьзел шикилар ганва. Абурукай са бязибуру кIелзавайбур рушан кьилел гьидай

мусибат аннамишун патал виликамаз гъазурзава: «Югъ яваш-яваш няни жезвай, къакъан тепейрин къилериз тѳимил хъиз циф яна мичѳивал акъалтзавай, рекъин хатавал авачир чкайрал агакъайла, балѳандик за тади кутадай, амни, гъайван, чун рекъе геж жедай чѳал чидайди хъиз, каш ягъиз - каш ягъиз гъерекатдал фидай... Вилик квай дередай чѳулав циф хкаж хъана, са тѳимил вахтундилай ада чун элкъуърна къуна ва мичѳи авуна... Чун рехъ какахъай чкадал агакъ хъийидалди акъван мичѳи хъана хъи, виле эцягъай тѳуб акван хъийизмачир...

Хейлин вахт алатайдалай къулухъ дере аѳланвай циф дагъдин ценерикай хкаж хъана, са пай гъа дагъдин чухуррик кужумна куътягъ хъана, михъи къизил хътин вили цав ачух хъана, гъетери рапрапариз нур гуз башламишна...

Гимишдин рангалай элкъвей варз чѳулав циферин кѳаникай хкатна цавун кѳанелай аквазвай. Ада чун ацукънавай суван къаскъанар хъипи дере хъиз ишигълаван авуна».

Тебиатдин зурба шикилар, гъакъикъатдиз хас рахунар, гузел, рикѳик лувар кутадай сегънеяр А. Фатахован гъикаяйра гзаф ава. Адалайни гъейри, ам инсанрин суъретар гафаралди гуз алакъдай устадни я. Месела, «Газет» гъикаяда авай гъарамзада Нурметан шикил гъахътинбурукай я. Игитдин неинки винел патан акунар къалурун патал, гъакѳни адаз къвезвай къимет гун патал автордиз анжах са шумуд цѳарх герек атана: «Нурмет... къакъан буйдин дели амалрин, дамахар, фурсар гвай сад тир. Адан чин яру хъанвай, гъвечѳи чѳулав вилер, къванцихъай килигдай гъуълягъдин вилер хъиз пехъи тир. Къилел алай бармак са патал эцигна кѳунтѳи хъиз экъвазнавай... Папари яд гъидай кѳамун къилел бугъ ядай жунгав хъиз акъвазнавай»...

«Бубадин веси» гъикаяда авай рекъизвай къуъзуъ Дадашан акунар гунни гзаф таъсирлуди хъанва: «Аскѳан кѳвалерин къибле патахъ элкъвенвай лацу айвандал гъили расай яцѳу хъархъу къуларин чарпайдал къуъзуъ Дадаш азарлу яз къатканвай. Винел алай цѳару читдин куъгъне яргъандикай аквазвай

рехи чуруди чуьнуьхнавай къурай чин, къекъемар ацукъ хъана, агаж хъанвай зайиф, экуь-хъипи вилер...»

А. Фатахован проза ахтармишай Буба Гъажикъулиев гъахъ тир, ада кхъенай: «Фатахован гъикаййриз Чеховаз авай хътин лиризм хас я. Автордин ремаркаяр, диалогар, мензерайрин шикилар - ибуру вирида ажайиб шиирлу гъуруш тешкилзава. Писателдин игитрин жанлу рахунар, мензерайрин шикилар таъсирлу гъиссеривни къенепатан гъерекатдив ацанва».

А. Фатахован гъикаяяр, адан шииратдин эсерар хъиз, девирдин метлеблу, вахтунин истемешунриз жаваб гузвай темайрал бинеламиш хъана кхъенва. А темаяр, лагъайтла, - цийи уьмуьр туклуьрун, алатай куьгъне девирдин амукъаяр критика авун ва советрин цийи инсан арадал атунин месэлаяр я. СтIал Сулейманахъни Хуьруьг Тагъирахъ галаз санал цийи жанраяр гъялуналди, Алибег Фатахова лезгийр ин совет девирдин эдебият вилик финик зурба пай кутуна.

Ам эдебиятдин классикрин эсерар лезги чIалаз таржума авурбурукайни сад я. А.С. Пушкинанни М.Ю. Лермонтован эсерар таржума авуни, А.М. Горькийдинни В.В. Маяковскийдин яратмишунрикай вичиз тарсар хкудунни, милли писателрив къайгъударвилелди эгечIай Н.С. Тихоновахъни В.А. Луговскойдихъ галаз мукъувай таниш хъуни ва абурухъ галаз са шумудра гъуруьшмиш хъуни Алибег Фатахован уьмуьрдин рехъ къатидаказ экуь авуна.

Илгъамлу зегъметдикай, хайи Ватандикай галат тавуна мани лагъай ялавлу шаир - трибундин, цийивилер гъайи шаирдин эсерри хайи эдебиятдин тарихдин экуь ва метлеблу чинар тешкилзава.

ГЪАЖИБЕГ ГЪАЖИБЕГОВ

(1902-1941)

Бажарагълу алим, критик, литературовед ва драматург Гъажибег Гъажибегов чи арадай яратмишунри цуьк ахъайнавай чIавуз акъатнагIани, ада лезгийрда милли культурада дерин гел туна.

Лезгийрин литературный чIал хкъгъун, вичин хайи халкъдиз ва табасаранриз цIийи кхъинар яратмишун, печатдин органар кардик кутун, халкъдин сивин яратмишунар ва къадим вахтарин эдебиятдин ирс кIватI хъувун, Етим Эминанни СтIал Сулейманан уьмуьр ва яратмишунар ахтармишун, абурун жавагъиарар хътии эсерар къайдада туна печатдиз акъудун, лезгийрин журналистика арадал гъун - ибур вири Гъажибег Гъажибегован гъуьрметлу тIварунихъ галаз алакъалу я.

ЧIехи алимди лезги чIалай ва литературадай школа патал хейлин учебникар, хрестоматияр кхъенай. Ам гъакI чеб лезги театрди эцигай ва къилди ктабар яз чапдай акъатай къве тамашадин авторни хъанай.

Гъажибег Гъажибегов 1902-йисуз Ахцегъа фяле Агъмедханан хзанда дидедиз хъана. Адан бубади Бакуда фялевал ийиз къил хуьзвай. Бубадин эрзиман мурад хцив кIелиз тун тир. Мукъва-къилийрин куьмекдалди Агъмедхана Гъажибег урус чIалал тарсар гузвай хуьруьн мектебдиз ракъурнай. 1912-1917-йисара дерибаш жегъилди мектебда кIелнай, амма вабадин азардик дидени буба кечмиш хъун себеб хъана Гъажибег тарсар туна, гъвечIи стхани галаз батраквал авуниз мажбур хъанай. Ада сифтедай хайи хуьре, гуьгъуьнлай Мегъарамдхуьре гъиле гъатай гъи кIвалах хъайитIани ийиз, къил хуьзва.

Дагъустанда Сюветрин гъукум тестикъ хъайидалай гуьгъуьниз Гъажибег Гъажибегован уьмуьрда еке дегишвилер хъана. Ада сифтедай Темир-Хан-Шурада агитаторвилин курсара, гуьгъуьнлай Москвада коммунистический университетда кIелна.

Меркез шегъерда студент тир йисара Гъажибега гъана кIелзавай лезги студентрин краеведческий кружок тешкилнай. Кружокдин членрин къилин

везифа - лезги эдебиятдин ва сивин яратмишунрин ирс кІватІ хъувун, чи халкъдиз цІйи элифар (кІел-кхьин) арадал гъун, чпихъ яратмишдай алакьунар авай ксар малумар хъувун тир. Гъажибег Гъажибегов кьиле авай кружокдин членри (З. Эфендиева, Ш. Мейланова, А.Вагъабова ва мсб.) са куьруь вахтунда хейлин кІвалахар авунай. ИкІ,1927-йисуз абуру «Лезги шаиррин чІалар» тІвар алай ктаб Москвада араб гъарфаралди лезги чІалалди акьуднай. Ана Етим Эминан, СтІал Сулейманан ва Къасумхуьрйй тир Гъажид хва Султанан чІалар чапнавай. Лезги писатель Зияудин Эфендиева рикІел хкизвайвал, «1927-йисан гатуз Гъажибег и ктабни гваз лезги хуьрера (Къасумхуьр, Агъа СтІалар, Гъетегъар, Цмур ва масабур) къекъвена. Ктаб ахъайна Етим Эминан шиирар кІелайла, кІел-кхьин тийижир инсанар ягъадачир. Лезги чІалалди кхъиз жедани? - суал гудай абуру... «Девриш атанва», - лугъудай лезгийри Гъажибег акунамазди. Кьилел алачир, куьруь хилер квай перем алай, кІвачин къапарин патар хкатнавай ам дугъриданни девриш хъиз аквадай...» («Коммунист» газет, 1966-йис, 3-июль).

Лезги цІйи элифар тешкилунихъ галаз санал Гъажибег Гъажибегован кружокдин иштиракчийри Къасумхуьрени Ахцегъа лезги шаиррин конференцияр кьиле тухвана ва шиирар кхъизвай хейлин шаирар малумарна. И кардихъ галаз алакьалу яз Гъажибег Гъажибегова «Лезги адебиятдин нубатдин месэлаяр» макъалада ихътин важиблу месэлаяр эцигзава: виликдай хъайи шаиррин яратмишунар кІватІ хъийин ва абур ахтармишин, чи аямдин шаирар учётдиз къачуна гапалар туйкІуьрин ва абуруз цІйи кІалубрин ва чи девирдихъ галаз къадай мана-метлебдин эсерар теснифиз куьмекин.

Студент ва аспирант тир йисара Гъажибег «чІалан месэладани» активнидаказ иштиракна. Малум тирвал, 20-йисара Дагъустанда чІалан жигъетдай (школада дидед чІалал кІелун лазим яни, туштІа туйрк чІалалди) яргъалди гъуьжетар кьиле фенай. Гъажибег туйрк чІалан терефдарриз акси яз (ахътинбурун къадарни тІимил тушир) дидед чІалаз шегъре рехъ гуниз эверна ва гъакъикъи фактарал, илимдин тІалабунрал бинеламиш хъана, чи милли литература, культура дидед чІалалди теснифун чарасуз тирди субутна.

«Дидед чІалан куьмекдалди чун дуньядин халкъарин культурайрихъ галаз таниш жеда», - кьейднай жегьил алимди.

Гъажибег Гъажибегова и важиблу месэла «Красный Дагестан» газетдиз акъатай са жерге макъалайра мад ва мад сеферда къарагъарнай. ИкІ, «Лезги чІалалди элифар теснифун» макъалада ада кхъизва: «Дидед чІалалди кІел-кхъин арадал гъун 200 агъзур касдилай гзаф авай лезги агъалийриз чпин фикирар ачухарунин карда гъава хъиз чарасуз я» («Красный Дагестан» газет, 1928-йисан 26-январь).

1927-йисан гатуз Гъажибег Гъажибегован кружокдин иштиракчийри Къасумхуьре лезги шаиррин конференция тухванай. Анал рахай Гъ.Гъажибегова лезгийрихъ девлетлу фольклор, Е.Эмин, Салих, Шайда, Малла Нури, Султан, Ахцегъ Гъажи, СтІал Сулейман ва маса бажаргълу шаирар хъайиди ва авайди кьейднай. Алимдин фикирдалди и девлетлу эдебият квахъ тавун патал лезгийриз цІийи элифар арадал гъун чарасуз тирди кьейднай (Лезги шаиррин сад лагъай конференция. «Красный Дагестан» газет, 2-сентябрь, 1927-йис).

Вичи 1926-йисуз агалкъунралди университет куьтягъарай Гъажибег филологиядин илимдай РагъэкъечІдай патан халкъарин илимринни-ахтармшунрин институтдиз аспирантвиле ракъурнай. Ина чирвилерал рикІ алай жегьил филологиядин илимдал дериндай машгъул жезва, лезги чІал ахтармишзава, филологиядин илимдай кандидатвилиин тІвар къачуна, ватандиз хквезва. Им 1928-йис тир...

Гъажибег Гъажибегова Дагъустандин гъукуматди тешкилай сад лагъай лезги газетдин («ЦІийи дунья», 1928-йисан 21-июль) редакторвал ийизва. Бажарагълу алим газет вичин чкадиз гъунин, авторский коллектив кІватІунин кардал гзаф алахъна. Адан жафаяр гъавайда феначир. Газет себеб яз мухбиррин арадай чпихъ алакьунар авай хейлин жегьил шаирарни писателар, журналистарни алимар акъатнай.

Журналиствилиин кІвалахдихъ галаз санал Гъажибег Гъажибегова чи шаиррин ктабар, уртах кІватІалар чапдай акъудунин карни давамарзава. ИкІ,

алимди 1928-йисуз Етим Эминан сифте кIватIал «Хкягъай чIалар», 1929-йисуз лезги шаиррин ктаб «Сифте къадамар», 1934-йисуз «Лезги адабиятдин кIватIал» ва маса ктабар сифте гафни баянар галаз акъуднай. Ада гъакI цIийиз тешкилай «Яру гъед», «Коммунист маариф» тIварар алай литературно-художественный журналрин редакторвални авунай.

Алимди дидед чIалазни фикир тагана туначир. Ада лезги чIалан нугъватрикайни грамматикадин категорийрикай, литературный чIалан гъакъиндайни терминологиядин месэлайрикай ктабарни макъалаяр кхъенай.

1931-йисалай башламишна Гъажибег Гъажибегова Дагъустандин илимдинни ахтармишунрин институтда дагъви чIаларин сектордин зеведишвиле, гуьгъуьнлай институтдин директордин заместителвиле ва 1935-1937-йисара гъа институтдин директорвиле кIвалахнай. Институтда кIвалахай йисара алимди лезги чIалай ва литературадай чпихъ зурба метлеб авай къанни цIудалай артух макъалаяр кхъена, цIуд къван кIватIаларни учебникар тукIуьрна. Са касдилай са куьруь вахтунда икъван кIвалахар алакьун тажуб жедай кар я. Сеbeb ам я хьи, алим гзаф алахъдай, зегъметдал рикI алай кас тир. Гъажибег Гъажибегован уьмуьрдин юлдаш Зулейха Султановади рикIел хкизвайвал, «ада йифера ксун тавуна кIвалахдай. Зун мус ахварай аватайтIани ам вичин столдихъ галаз аквадай» («Коммунист» газет, 1991-йис, 8-март).

Чехи алимдивай вичин вилик эцигай гзаф месэлаяр: СтIал Сулейманакай ва Етим Эминакай къилдин ктабар кхьин, лезгийрин виликан девирдин ва алай аямдин эдебиятдикай тамам ахтармишунар яратмишун къилиз акъудиз хъанач. Сеbeb 1937-йисан вакъиаяр тир. Дагъустдандиз «цIаяр аватай» гъа йисуз Гъажибег Гъажибегов гъич са тахсирни квачиз «халкъдин душман» я лагъана дустагъна, суд-дуванни тавуна суьргуьндиз ракъурнай. 1941-йисуз Гъажибег Гъажибегов лагердин эх тежедай зулумдин шартIар себеб яз Коми АССР-да кечмиш хъана, 1956-йисуз Гъажибег Гъажибегов реабилитациядик акатна, адан багъалу тIвар, адан яратмишунрин ирс халкъдин арадиз хтана.

1928-йисан 21-июль лезгийрин сифте газет «Цийи дуьнья» акъатай тарихдин метлеб авай суварин югъ хъанай. Газетда сад лагъай нумрадца кылин макъалада икI лагъанвай: «Чи газет зегъметчяр санал тупламишдай тешкилатчи ва куьмекчи я... Чи газетди цийи лезги элифар халкъдин арада машгъур ва жемият савадлу ийида». Дугъриданни гъа сифте нумрадилай башламишна газетдин чинра чи литературадин классикар тир Етим Эминан, СтIал Сулейманан, Ахцегъ Гъажидин, Хуьруьг Тагъиран ва гъакIни жегъил шаирар тир Алибег Фатахован, Мемей Эфендиеван, Нуредин Шерифован, Гъажибуба Шуаеван, Рамазан Юсуфован ва масабурун шиирар акъатиз хъана. Гъ.Гъажибегован алахъунар себеб яз СтIал Сулейманан, Хуьруьг Тагъиран, Шиназ Гъезерчидин тIварар халкъдин гегъенш къатариз малум хъанай.

Газетдин баркаллу кIвалах себеб яз лезгийрин литература вилик физ башламишна. И карда, гъелбетда, Гъажибеган гъунаран екебур я. «Цийи дуьньядиз» художественный эсерар хъиз, литературадиз талукъ рецензияр, литературоведческий макъалаяр, очеркар акъатзава. Абур чи критика ва литературоведение арадал атунин сифте камар хъанай. И карда сифте кыл кутурди Гъажибег Гъажибегов тир. Алим алатай девирдин лезги литература ахтармишунал ва вичин аямдин поэзия вилик тухунал гзаф алахънай. Ада вичи тукIуьрай лезги шаиррин эсеррин кIватIалра ганвай сифте гафарни баянар, «Цийи дуьнья» ва «Красный Дагестан» газетриз акъатай макъалаярни литературный конферецийрал авур докладар - лезги литературадин агалкъунризни нукъсанриз ва адан вилик акъвазнавай нубатдин месэлайриз бахшнавай.

Гъажибег Гъажибегован рикI алай шаиррикай сад Етим Эмин тир. Чехи шаирдин сифте ктаб акъудайди, адан уьмуьрдикай ва яратмишунрикай сифте гаф лагъайдини Гъажибег Гъажибегов я. «Красный Дагестан» газетда урус чIалал «Шаир Мегъамед Эмин» тIвар алаз лезги халкъдин къве вилин нур шаирдикай алимдин маналу макъала акъатнай. Ана шаирдин эсеррин тематикадикай рахунихъ галаз санал ада зегъметчи халкъдин тереф хвейидакай, Эминан эсеррин таъсирлувликай, гуьзелвликай раханва.

«Санани печатдай акъат тавур Етим Эминан эсерар, - давамарзава алимди, - вич кьейидалай гуьгьуьниз 50 йис алатнаватлани, халкъдин арада яшамиш хьун ва шаирдин тIварни еке гуьрметдив хуьн, адан яратмишунар, шаксуз, социальный рекъай маналу тарвили я». Чехи шаирди чи эдебиятдик кутур зурба пай фикирда къуна, ада Етим Эминаз «Лезги литературадин буба» лагъана гъахълу кьимет ганай («Красный Дагестан» газет, 24-январь, 1928-йис).

Гь.Гъажибегова Етим Эмин лезги эдебиятда виридалай зурба чIалан устад яз гьисабзава. Гъакъикъатдани чIехи шаирдин яратмишунар ахтармишунин карда сифте камар къачурди, адан сифте кIватIалар туькIуьрайди Гъажибег Гъажибегов я.

Етим Эминан яратмишунар хьиз, СтIал Сулейманан поэзияни Гъажибег Гъажибеговаз гзаф кIандай. Ам «XX лагъай асирдин Гомер» мукъувай чидай ва адахъ галаз хейлин йисара санал кIвалахай бахтлу ксарикай садни хъанай. Гьеле университетдин студент тирла, Гъажибег Гъажибегов СтIал Сулейманахъ галаз таниш хъанай. Ада чIехи шаиррин эсерар адавай вичивай кхъенай ва гележегда «Цийи дуьнья» газетдиз, жуьреба-жуьре кIватIалриз ва, эхирни, кьилдин ктабдиз акъуднай. СтIал Сулейман урус чIалал малум авур Николай Ушакован, Семён Липкинан, Эффенди Капиеван ва масабурун таржумаяр патал цIарба-цIар урус чIалаз элкьуьрайдини Гъажибег Гъажибегов я.

Алимди чIехи шаирдин уьмуьрдикай ва яратмишунрикай кьилдин ктаб кхьидай ният аваз, Сулейманан ацукьун-къарагъуникай, теснифатрикай, адан бязи эсерар яратмишунин тарихдикай гзаф кьиметлу малуматар кIватIанай, адан эсеррикай «Красный Дагестан» ва «Цийи дуьнья» газетриз са жерге маналу макъалаяр акъуднай. Сифтеди 1927-йисуз «Красный Дагестан» (21-август) газетдиз «Шаир СтIал Сулейман» тIвар алаз акъатнай. Гъакъикъатдани и макъала чIехи шаирдикай, адан уьмуьрдикай ва яратмишунрикай лагъанвай сифте гаф я. СтIал Сулейман чIехи ва халисан шаир тирди къалурзавай и макъала ихьтин гафаралди куьтягъ жезва: «Вичихъ

зурба бажарагъ авай Сулеймана Дагъустандин халкъарин арада цIудралди «чуьнуьх» хьанвай вич хьтин шаиррин къадар-къисметдикай фикириз тазва. Абур малумарун дугъриданни чи пак тир буржи я».

СтIал Сулейманакай акъатай сифте макъаладин къиметлувал адакай ибарат я хьи, алимди санлай къачурла, шаирдин яратмишунрин метлеблувал дуьздиз ачухарзава, чIехи шаирди Дагъустандин литературади къунвай чка къалурзава ва гъакIни Сулейманан шаирвилини устадвилини месэлайрикайни рахазва.

СтIал Сулейманакай очеркар, макъалаяр чи критикри, писателри гзаф кхьенва. 1934-йисуз Москвада кхиле фейи Советрин писателрин I-лагъай съездила гьугъуьниз макъалайрин къадар иллаки артух жез хьанай. Амма шаирдин яратмишунрин месэлаяр илимдин шегъре рекъел гъайиди Гъажибегов Гъажибег я. Алимдин «СтIал Сулейман», «Шаир ва халкъ», «Халкъдин шаир СтIал Сулейман», «Чи Сулейман» ва маса макъалайра чIехи шаирдин яратмишунар периодриз пайна ва гъар са периоддиз мана-метлебдин жигъетдай тамам анализ ганва, Сулейманан эсеррин чIалакай ва художественный къетIенвиелрикай раханва.

Гъажибег Гъажибегов СтIал Сулейман шаир хьиз инкар ийизвай ва ам масабурун чIалар лугъудай ашукъ яз гьисабзавай ва чеб илимдикай къерех тир са бязи критикрихъ галаз гьужетриз экъечIзава. Ада къейдзава: «Са гзаф къадар кIелдайбуруз СтIал Сулейманакай, ашукъдикай хьиз, чIуру фикир арадал атанва. Сулейман вичиз ашукъ лугъунал кIевелай нарази тир. И кардал ам, шаксуз, гъахъ я. Сулейман чи халкъдин чIехи шаир я, ашукъвал ада гьич са чIавузни авурди тушир...

Вири союздин писателрин сад лагъай съезддила гьугъуьниз СтIал Сулейманакай гзаф кхьизва. Бязибуру чпиз чIехи шаир ва адан яратмишунар бегъемдиз чин тийизвайвилай Сулейман са ажайиб, алапатдин касдиз элкьуьрзава. Лугъун лазим я хьи, ахьтин фикирриз эсиллагъ рехъ гана виже къведач» («Красный Дагестан» газет, 1936-йис, 21-апрель).

Алимди и дуъз ва гъахълу фикир кылди-кылдин делилралди субутни ийизва. Дугъриданни Гъажибег гъахъ тирди чаз Агъед Агъаева СтІал Сулейманакай кхъей ва 1963-й. акъатай кьиметлу ктабдайни аквазва. Адалай гъейри чІехи шаирди гъич са шиирдани вичи вичиз ашукъ лагъанвач. Ада вичин тІвар къазвай шииррин эхиримжи цІарара анжах шаир лугъудай гаф ишлемишнава.

Са бязи критикри 30-йисарин фольклористикадин ва литературоведениедин гъалатІар себеб яз, сивин яратмишунарни кылдин касдин эсерар какадарзавай. И гъалатІриз килигна, са-са критикри СтІал Сулейман фольклордик кутунвай. И илимдикай кьерех фикирдиз Гъажибег Гъажибегова «Художественный рекъяй регъат ва халкълувал» макъалада тамам жаваб ганай. Ада кхъизва: «СтІал Сулейманаз фольклордин векилдиз хъиз килигзавайбуруз лезги халкъдин сивин яратмишунрикай гъич са хабарни авач. Сулейманан яратмишунар я мана-метлебдин, я кІалубрин жигъетдай фольклордихъ галаз гъич сад хътинди яз гъисабиз жедач. Сулеймана фольклордин тежриба, адет хъанвай кІалубар са бязи бегъемсуз критикри фикирзавайвал тикрарзавач. Шаирди фольклордикай, адан гуъзел художественный рангарикай, лап гуърчег чІалакай еке устадвилелди менфят къачуз вичин хсуси образар ва жуъреяр арадал гъизва. Фольклордила алава яз,- давамарзава алимди, - Сулеймана вилик фенвай маса халкъарин литературадин тежрибадикайни хийир къачузва («Дагъустандин правда» газет, 1936-йис, II- октябрь).

Чпикай рахай макъалайрай аквазвайвал, СтІал Сулейманан яратмишунриз талукъ важиблу месэлаяр илимдин шегъре рекъел гъайиди Гъажибег Гъажибегов я.

(СтІал Сулейманни Гъажибег Гъажибегов чпин яшариз еке тафаватлувал авайтІани, халисан дустар тир. Абурун арада авай гъуърметдикай чаз Назир Агъмедова ва Зулейха Султановади кьиметлу малуматар тунва. ИкІ, Гъажибеган уьмуърдин юлдаш хъайи Зулейха Султановади рикІел хкизвайвал, СтІал Сулейман Махачкъаладиз атайла гъар

сеферда абурун кІвализ мугьманвиле кьведай. Адаз Гьажибег вичин хва хьиз кІандай ва абурун арада эдебиятдикай ширин суьгьгьбетар йифен кьуларалди давам жедай. Гьажибег «халкьдин душман» я лагьана кьур чТавузни гьич са кьунихъайни кичІе тахъана, СтІал Сулейман Махачкьаладиз атана, Зулейха Султановадин хатур кьачунай, субай хъайи жегьил дишегьлидиз рикІ-дуркІун ганай, ам секинарнай.

Назир Агьмедова «Шаламар алай ашукь» макъалада бажарагьлу жегьил алим Гьажибег Гьажибегованни яшлу ва дерин шаир СтІал Сулейманан алакъайрикай икІ кхъизва: «И кьве кьегьал лезгидин гьуруьшмиш хьун уьмуьрдин эхирдалди зи рикІелай алатдач. Суьгьбет Сулейманан ктабдикай тир. Ам чапдай акьудун патал гьазурнавай. Вичин гьебейрай са шумуд дафтар акьудна, абур Сулеймана Гьажибегав вугана. Алимди абур еке гьевесдив кІелна, ахпа тарифна: «Гзаф хъсан чІалар я, гьар са гаф са жавагьир я» («Советский Дагестан» журнал, № I, 1969-й.).

Гьажибег Гьажибегов литературадин теориядизни фикир гайи алим я. ИкІ «Цийи дуйня» газетдиз акъатай «Милли эдебият туькІуьрунин рекье», «Эдебиятдин месэлайрикай суьгьгьбетар», «Красный Дагестанда» гайи «Лезги шаиррин сифтегьан конференция», «Дагьустанда кхъиз башламишзавайбурун кІвалахдикай» ва маса макъалайрин тІварар кьаз жеда. Абура алимди фольклординни литературадин алакъайрикай, художественный эсеррин чІалан кьетІенвилерикай, темаяр хкягьуникай, литературадин жанрайрикай ва маса важиблу месэлайрикай кхъизва. Са чешне гьин: «Кхьинар авун, шаирвал авун имни са пеше я. И кар тамамди хьун патал сифтени-сифте жуван чІал хъсандиз чирна кІанда. ЧІал гьавурда акьадайди жен, са кьвед-пуд гафуналди дерин фикир, гуьзел шикил герек ачухарин, кьалурун. Рахазвай гафар, гьелбетда, шикиллу жен...

Сифтени-сифте тема хкяна кІанда. Ахпа и кар дериндай ачухарна кІанда. Тема чи уьмуьрдай хкягьун лазим я. Жуваз акун тавур, жуваз чин тийидай затІуникай кхъей шей зайиф жеда. Ам жува гьиссун чарасуз я» («Цийи дуйня» газет, 1931-йис, 22-март).

30-йисара Гъажибег Гъажибегова кхъей лезги чІалан грамматикадин ктабрай, эдебиятдин хрестоматийрай шумудни са несилди тарсар чирнай. Абурун арадай дидед чІалакай тамам чирвилер авай писателар, шаирар, журналистар, алимар акъатнай. Гъажибег Гъажибегова цайи тумуни къалин бегъерни ганай. И жергедай яз Алибег Фатахов, Мемей Эфендиев, Шиназ Гъезерчи, МутІагъир Рзаханов, Исмаил Вагъабов, Назир Агъмедов, Рамазан Юсуфов, Абдуллагъ Вагъабов, Зияудин Эфендиев, Балакъардаш Султанов ва масабур къалуриз жеда.

Гъ. Гъажибегова драматургиядикни вичин пай кутунай. Адан «Адетдин къармахра» (1928-йис), «Колхоз» (1931-йис) пьесаяр тамашачийри еке гъевесдалди къабулнай.

20-йисара лезгийрин арада савадлубурун къадар тІимил тирвилиз килигна, театрдахъ, ачух сегънедахъ цІийи фикирар жемятдин арада чукІурунин карда еке метлеб авай. Иниз килигна чи сифте драматургри: Идрис Шамхалова («Периханум»), Гъажибег Гъажибегова, Аскар Сарыджади («ПІир Мукъминат»), Азиз Гъамидова («Мегъридин шеле»), Жамирзе Эфендиева («БуркІихъанар»), Малик Гъаниев- Шагъдагълыди («Большевик Эгъмед»), СтІал Сулейманани СтІал Мусаиба («СтІал Саяд») театр патал уьмуьрдин важиблу месэлайриз талукъ тамашаяр яратмишзава. И эсеррин арада вич лезгийрин ва къумукърин театрри эцигай Гъажибег Гъажибегован «Адетдин къармахра» пьесади къетІен чка къунва.

Тамашадин бинеда эцигнавай къилин месэла-дагъви Дишегълидин къадар-къисмет къалурун, ам куьгъне адетрин къармахрай акъудун я. Пьесадин гъерекат ХХ лагъай асирдин къад лагъай йисарин сифте къилера дагълара авай са лезги хуьре къиле физва. Ина Къурбан тІвар алай са кесиб лежбердиз вичин І6 йис яшдавай руш ФатІимат, адавай хабарни къун тавуна, хуьруьн девлетлу Келбиханан хва Гъажимурадаз гуз кІанзава. И кардикай хабар хъайи ФатІимат югъ-йиф шехъзава, адавай гъа девирдин адет тирвиляй, бубадин гафунал гаф эцигаз жезвач. Рушаз ийир-тийир чизмач. Адан дердиникай хабар къадай касни авач.

ФатГиматан бахтунай хьиз гьа мехъерин месэлаяр гьалзавай йикъара шегъерда келзавай адан стха Эльдар хуьруьз тIатIилриз хквезва. КIвале авай гьал агьвалат чир хъайи жегьилди вах вичихъ галаз шегъердиз тухузва, ФатГимат зулуматдикай хкудзава.

Тамашадин кьилин образрикай сад ФатГиматанди я. Ам гуьрчег, рикIиз чими, хуш кьилихрин, гьахъ гвай, маса ксарин рикIикай хабар къадай инсан я. Ана Къурбанан, Мерданан ва Кукулдаидин къаматарни ганва. Абурун арада Къурбанан образ иллаки жанлуди хъанва. Къурбан инсафсуз, къаних, фагъумсуз кас я. Ам гьатта вичин рушни кваз «маса гуз» гьазур я. Гь. Гьажибегова вичин геройдин къамат са адан краралди ваъ, гьакI адан рахунрин куьмекдални ачухарнава. Вичин уьмуьрдин юлдашдихъ элкьвена Къурбана (паб гьисаба авачирвиляй адан тIварни къазвач) икI лугъузва: «Фурукъ! Гзаф къелетна на руш литпунктуниз дугурна зи ихтияр авачиз. Рушан литпунктуна вуч азар авайди я. КIелун эркекдан пеше я. Дишегълидин пеше фу, яд авун, партал цун, кIвалин крар авун я. Дишегъли кIвалин крар авун патал халкъ авунвайди я. Руш, на мад ихътин крар авуртIа, завай аквамир гьа!» И гафарай Къурбанан къамат, кьилих хъсандиз аквазва.

Драматургди Къурбанан мад са монологди куьмекдалди адан къамат лап тамамарзава: ФатГимат Эльдарахъ галаз шегъердиз катна лагъай ван хъайи Къурбана икI лугъузва: «Вагъ, вагъ! КIвал чIур хъана гила, гьайиф къве виш манат, къве виш манат».

Кьуд пердедикай ибарат и тамашадихъ дишегълияр адетрин къармахрикай, диндин мавгъуматдикай азад авунин карда еке метлеб авай, пьеса тамашачийри еке гьевесдалди къабулайдакай гьатта «Литературный энциклопедияни» (М., 1932, т.6, 150-чин) кхъенай.

Лезгийрин ва Дагъустандин, литературно-художественный критикадин, драматургиядин, дагъви халкъарин чIалар ахтармишдай илимдин бине эцигайбурукай сад хъайи Гьажибег Гьажибегова чи халкъдин руьгъдин хазинада дерин гел туна ва дагъвийрин меденият зарбдиз вилик тухудай кьулай шартIар тешкилна.

Вад лагъай къил

ВАТАНДИН ЧІЕХИ ДЯВЕДИН ЭДЕБИЯТ(1941-1945)

Са шумуд йис идалай вилик литературовед Абачара Гьуьсейнаеван «Ватандин чІехи дяведин йисарин Дагъустандин эдебият» макъала кІелайла, зун тажуб хъанай. Себебни ада дяведин йисарин лезги эдебиятдикай лагъанвай гьакъикъатдикай яргъа, татугай гафар тир. Ада кхъенвай: «... 1941-1945-йисара лезги эдебият аваррин, къумукърин ва лакрин эдебиятдилаь къадарсуз зайиф тир... Хуьруьг Тагъиравай а йисара къиметлу са эсерни яратмишз хъанач. (Килиг: «Советрин гзаф миллетрин эдебиятдин тарих». М. 1970, 3- том.385-чин). Лезги эдебиятдал ва дяведин йисара вичин поэзияди цуьк ахъаяй Хуьруьг Тагъиран яратмишунрал ихътин буьгътан вегъин, гьелбетда, вичиз чи эдебият чин тийидай ва илимдин вилик вичин жавабдарвал гьисс тийизвай касдилаь алакьдай кар я.

Бес гьакъикъатда дяведин йисарин лезги эдебият гьихътин гьалда авай? Чи чІалан устадар а йисара квел машгъул тир? Гьелбетда, и суалриз регъятдиз жаваб гуз жедач, вучиз лагъайтІа а йисара чи шаиррини прозаикри яратмишай эсерар жуьреба-жуьре делилар себеб яз вири чав гьелелиг агакънавач. ИкІ фронтдиз фейи жегъил шаиррин ирс тамамвилелди къени чаз чизвач. ЯтІани, чаз малум эсеррал бинеламиш хъана, агъадихъ дяведин йисарин лезги эдебиятдикай чи фикирар лугъуз жеда.

Сифтедай къейдун лазим я хьи, дяве башламишайла, Дагъустандин маса халкъарин писателар ва шаирар хьиз, чи жегъил литераторарни гуьгъуьллудаказ фронтдиз рекъе гъатнай. И жергедик **Мемей Эфендиев** (1903 -1944), **Балакъардаш Султанов** (1912-1943), **Агъалар Гъажиев** (1907 -1943),

СтІал Мусаиб (1914-1943), **МутІагъир Рзаханов** (1906-1942) ва масабур акатзава. Абуру гьам шаирвилини хци гафуналди, гьам яракьдалди чапхунчи душмандихъ галаз, къегъалри хьиз, дяве тухвана, Ватандин рекъе чпин жегъил чанар эцигна.

Фронтдин далу пата амай шаиррини писателри: **Хуьруьг Тагьира, Нуредин Шерифова, Шиназ Гьезерчиди, Абдул Муталибова, Сейфедин Шихалиева, Зияудин Эфендиева, Къияс Межидова, Альдер Билалова, Шагь-Эмир Мурадова** ва масабур у галатун тийижиз эдебиятда кIвалахзава. Абурун ватанпересвилин гьиссералди ва дерин метлебдалди тафаватлу эсерар «Социализмдин пайдах», «Цийи дуьнья», «Колхоздин пайдах» газетриз, школадин хрестоматийриз ва кьилдин кIватIалриз акъатнай. ИкI, 1943-йисуз чапдай акъатай «Ватан патал» ктаб кьетIендиз кьейд авуниз лайихлу я. Ана Ватандин чIехи дяведин вакъияйриз бахшнавай халкьдин сивин яратмишунар, СтIал Сулейманан «Яру аскердиз», Хуьруьг Тагьиран «Ватан», «Бубадин тапшуругъ», «Аслан хва, игит хьухь!», «Лянет», СтIал Мусаибан «Гъамиша гъалиб яру аскер», «Ватан хуьз гъазур я чун», Зияудин Эфендиеван «Гъахъ эхир винел акъалтда», «Фронтдин бригада», Сейфедин Шихалиеван «Ватандин кард», Къияс Межидован «Седредин Гашумов», Альдер Билалован «Фронтвик стхадиз чар», «Гатфариз», Шагь-Эмир Мурадован «Красная армиядиз салам», «Сталинград», «Партизандин паб», Шихнесир Къафланован «Ватандин игитриз аферин», Агълар Гъажиеван «Гитлеран хам за хтIунда», Д. Алифован «Къанчанах Гитлераз», «Бригадир» эсерар ганва. Ктабда гъатнавай саки вири эсерра чIалан устадри чун чапхунчи душмандин винел гъалиб жедайвилин фикир тестикъарзава.

Са кIвалах мадни кьейд тавуна жедач. Дяведин йисара амай дагъви халкьарин эдебиятра хьиз, чи литературадани поэзиядин жанрайри кьилин чка къазва. Иллаки шиирри. Имни Дуьшуьшдин кар тушир. Поэзиядин жанр чи халкьариз виридалай истеклу жанр я.

Лугьун лазим я хьи, ислягъвилин ва ватанпересвилин месэлаяр чи шаирри гьеле 30-йисарани чпин эсерра къарагъзрзавай. Месела, СтIал Сулейманан «Испаниядин кьегъар», Алибег Фатахован «Дяве», СтIал Мусаибан «Испанидин патриотриз» ва маса чIалар кьалуриз жеда. Абуру фашизм, дявекарвал негъзавай, дуьньяда ислягъвал хуьниз эверзавай.

Ватандин Чехи дяве башламишайла, ватанпересвал, кьагьриманвал халкъдин сивин яратмишунрин ва эдебиятдин кылин месэляяр жезва. Чеб гзафни-гзаф дагъви дишегълийри яратмишнавай фольклордин бейтера Ватан хуьз женгиниз физвай кьегьал рухвайриз абурун дидейри, сусари, вахари ихьтин тапшуругьар гузва:

Баркалла ваз, чан кІани яр,
Ватандин аслан тІвар кьачур.
Зур кьалурна, пехьи фашист
Чулав кьванцин кІаник кутур.

Душман Гитлер терг авуна
Вун юлдашар галаз хьша.
Игитвилин тІвар кьачуна
Хурал орден алаз хьша.

Лезги дидеяр, вахар, сусар чпин рухваяр, кІанибур гьалибвал кьачуна хтунихь тамарзу я:

Ярдин гьиле авай тфенг
Душман пучдай цІайлапан я.
Гьалиб хьана хьша, кьелем,
Зи ширин чан ваз кьурбанд я.

Я вад пипІен экуьнин гьед,
Вун шапкадин пеле кІандай.
Чан рикІ алай ширин стха,
Вун хтана кІвале кІандай.

Сивин яратмишунра чи халкъди пехьи кицІин уьмуьр яхцІур югъ тирди фашистрин рикІел хкизва:

Пехъи кџин уьмуьр вуч я,
Пехъи ампа, къачагъ Гитлер?!
Ви ажал вав агакъдалди,
Герек амач яргъи рекъер.

Ватандин къадар-къисмет терездал эцигай чџавуз чи чџалан устадарни кисначир. Дяведин йисара абуру гъарда вичелай алакьдайвал гъалибвилини югъ мукъва ийиз, женгиниз къарагънавай халкъ руьгъламишиз алахъзава. Абурун эсеррикай са къадарбур «Ватан патал» кџватџалда гъатнава. Кџабдин сифте гафуна ам туькџуьрай Зияудин Эфендиева икџи кхъенва: «Гъеле дегъзаманайрилай инихъ, инсан жуван яшайиш патал женгиниз яракъламиш жедайла, ада жуван азадвал патал чџуру къастунин къуватрин аксина женг чџугъвадайла, ам тураривди, хъелеривди, тупаривди хъиз, манийривдини яракъламиш жедай. Художественный гафунин къуват халкъдин къагъриманрин, игитрин, сердеррин гъиле лап гужлу яракъ яз хъайиди я». Кџватџалда тежрибалу устадрин эсерар хъиз, эдебиятда сифте камар къачузвайбурун чџаларни ганва. Гъавилияй вири эсеррин ери сад туш. Амма са кџвалах ашкара я, вири эсерриз ватанпересвал хас я. Икџи Стџал Мусаиба «Ватан хуьз гъазур я чун» шиирда Советрин вири халкъар гаф- чџал, ният сад яз пехъи душман тергиз гъазур тирди малумарзава:

Диде-Ватан патал дяве
Авун къазва чна хиве,
Гъич са касдин кам чи чипе
Тутаз чун къуз-физ гъазур я.

Гъа ихътин къагъриманвилини фикир З.Эфендиеван «Гъахъ эхир винел акъалтда» гъикаядани ава. Вич дяве башламишай сифте вацра яратмишай и эсерда гъерекат дагъдин хуьре къиле физва. Ана гъвечџи-чџехи сад хъана, къадир халу къилеваз магъсулар кџватџи хъийизва. Гъа и къайдада абуру фронтдин далу пад мягъкемарзава. Чуьлдиз гъатта пионерарни кваз атанва.

Къадир халуди абуруз икI лугъузва: «Де кар аку, кьуччагъар, бубадин кьегъал картар. Куьне кIватI хъувур гъар са тварцикай фашистрин рикIе акъадай гуьлле жеда. Буьркью хъуй душмандин вилер».

Къадир халуди ял ядай чIавуз кIватI хъанавайбуруз вичиз аял вахтара ван хъайи са риваят ахъайзава. Риваятдин мана- метлеб ихътинди я. Куьгъне вахтара Первани лугъур са кас хъанай къван. Адан гъиле гъамиша чумахъ жедай. Адаз дуьньяда игитар, девлер, аждагъаяр ава лугъуз ван хъанай. Перванидиз вичин гъунарар къалурна тарихда тIвар таз кIан жеда къван. Яргъалди фагъум-фикир авур Перванидиз вичин тIвар магъшурдай рехъ жагъаначир. Къаркай са юкъуз ам чумахъни гъилеваз чуьлдиз фенай. Ина Перванидал цекверин кIунтI гъалтда. Ада тадиз чумахъдив кIунтI яда, ада гъисабайла, кьейи цекверин къадар яхцIурдалай гзаф хъана. Перванидин кьиле гъатда ажайиб фикир. Хуьруьз хтанмазди ада кимел алай жемьтдихъ элкъвена икI лугъуда: бес къачагъар къвезва чи хуьр тарашун патал, за абур и чумахъдив ягъайла, яхцIур къван къена.

Кимел алайбурукай са шумуд кас адахъ инанмиш хъана. Чанда шадвал гъатай Первани вич хътин са шумуд ахмакъни галаз къуншидал алай гуьзел ва мублагъ вилятдиз рекъе гъатда. Макъсад - анин девдин диде ширна вичикай пачагъ хъун тир. Девдин къеледив агакъайла, анай са тIурфан, гъарай-афгъан акъатнай хьи, дагълар, тамар абурун кьилел аватнай. Перванидиз ва адахъ галайбуруз чпи фикир авур кеферин ериндал суар жагъанай. «Бес гила къарагънавай, дуьньядин Аллагъ зун я лугъуз майдандиз экъечIнавай Гитлер вуж я къван?- давамарзава Къадир халуди, - ам гъа Перванидин нерай аватнавайди тушни мегер?»

Гъикаядин метлеб ам я хьи, акъулсуз Перванидиз чара уьлкведин девдин къеледин кIане сур къисмет хъайивал, Гитлераз ва адан гъилибанриз чи генг уьлкведин чилерал суар къисмет жеда. Писатель ягъалмиш хъаначир, са шумуд йисалай немсерин фашизм чи кьегъалри тергнай.

Эгер 3. Эфендиева чи халкъар Германиядал гъалиб жедайдахъ инанмишвалнатIа, шаир **Сейфедин Шихалиева** гъа гъалибвал къачун патал

пай кутур кьегьал рухвайрикай сад тир Валентин Эмировакай «Дагьдин кард» поэмада суьгьбетзавай. Ана шаирди чи уьлкведа сифте яз ягьай душмандин самолетрин къадар ачухарай, лезгийрин кьегьал хва, Советрин Союздин Игит Валентин Эмирован къамат ганва, С.Шихалиева сифте нубатда бан-бубайри чаз тунвай весияр рикIелхкизва:

Хци яз хуьх куьне гапур вафалу,
Герек жеда ам квез са къуз балалу.
Дяведиз куьн зирек игит хва яз вач.
Вара-вара тахьуй къулухъ вегьез кIвач.
Пис душманди гьил атIайтIа куь нагагъ,
Дяведа кумукьай гьилин зур къалагъ.

Ихьтин кьагьриманвилин фикирралди тафаватлу гафарилай гуьгьуьниз шаирди Валентин Эмирован шикил гузва:

Валентин вич кьакьан буйлу, лап уьтквем
Жаван тир са жуьрэтлу ва лап мягькем.
Беден жанлу, къуьнер гьяркъуь, чин къумрал,
РикIиз хуш тир, ашукъ жедай акунрал.
Вич зирек яз лап сабурлу гада тир,
Даим азад дагьларин ам бала тир.
Лап кесерлу зигьин авай гада яз,
Тарс куьтягна ахпа фидай ам къугьваз.

В.Эмиров эдебиятдал, хайи халкъдин тарихдал рикI алаз чIехи хьанай. Иллаки ам хайи дагьларин тIебиатдал сергьят авачир къван къару тир:

Яру, вили, лацу, хьипи цуьквери
Кьунвай дагьлар, гузвай атир ниэри,
Шад-хурам яз нуькIвер, къушар рахазвай,
Гьарнихъ вилиз яру пайдах аквазвай.
Лап алмас хьиз михьи хьанвай цавун тагъ,
Парламишиз зарлу нурар авай рагъ.

Шаирди игитдин мецелай дагъларин къагъриман тарихни рикел хкизва. Дагъви уьлкведиз, ам табиарун патал, гзаф чапхунчияр атанай. Инал С. Шихалиева Ануширвананни Масламадин, Салмананни Темурленган, Мервананни Надир-шагъан тварар къазва. Амма намуслу дагъвияр садавайни лукъвиле тваз хъаначир:

Дагъустандин ажугъ агъзур къат хъана,
Самур, Хунзах, Табасаран сад хъана.
Мягъкем къуна тфенг, къалхан, тур гъиле,
Сур сал унай душманариз гуз гуьлле.

В.Эмиров вичин цѐмуьжуьд йис тамам хъанамазди Таганрог шегъерда летчиквилини училищедиз гъахъзава. Жегъил гададин эрзиман мурад къилиз акъатзава:

Икѐ фенай ам Таганрогдиз кѐл ийиз,
Отличник яз алахъзава кар чириз.
Летчиквилиз вич лайих хъун къалурна,
Анайни ам Сталинграддиз ракъурна.

Лезги гададикай цаварин халисан пагъливан хъанай. Икѐ ада белофинрихъ галаз хъайи дяведа летчик яз иштиракзава. Гъилий кар къведай цавун кард В.Эмиров шаирди гъерекатда аваз къапурзава:

Кѐлна приказ, хкаж хъана ам цавуз,
Валентиназ акуна хъи са чѐавуз
Щун гуьллеяр хар хъиз къвезва лап вичел,
Хъиткъинзава гагъ са къвалав, гагъ къилел...
Гзаф къадар икѐ дявеяр авуна,
Ада вичиз лайих орден къачуна.

Шаирди вичин игитдин къамат тамамди хъун патал Эмиров вири патарихъай къалурзава. Икѐ Валентина Кеферпатан Къафкъаздин жегъилрин

митингдал лагъай гафарни гъизва. С.Шихалиева, гъелбетда, игитдин гафар чӀагурнава. Аллитерация ва эвер гунин къайдаяр ишлемишуни геройдин рахунрин таъсирлувал артухарзава:

Самур, Терек къил винелди фидай туш,
Дагъви халкъар Гитлераз лукӀ жедайд туш,
Къарагъ, къарагъ, Къафкъаз халкъар, къарагъ куьн!
Къанлуйрилай къанар къахчуз къарагъ куьн!
Къара къанлу, къара къаргъа, къарагуьн,
Къаралмишар къирмиш ийиз къарагъ куьн!» -
ИкӀ лагъана ам митингдай хъфенай,
Мад душманар къирмиш ийиз ам фенай.

Гъайиф хьи и сеферда Валентина иштиракай дяведа вичинни душмандин къуватар сад тушир женгина ам телеф хъана.

И рикӀ чӀулавардай туькъуьл хабардиз талукъ яз жегъил писатель Къбияс Межидова «Седредин Гашумов» очерк кхъенай. Валентинан Ватан тир Ахцега, агъсакъал Седредин Гашумов къилеваз, хуьруьн агъалийри Эмирован тӀвар алай самолет туькӀуьрун патал пул кӀватӀуникай Къ.Межидова суьгъбетзава. Эсердин къилин игит тир Седредин халудин мецелай писателди икӀ лугъузва: «Азад хзан, азад Ватан патал чан гунилай элкьуьн тавур чи хуьруьнви, халкъарин игит Валентин Эмирован тӀвар къуй душман кармашдай цӀайлапан яз цавун аршдани амуькрай. За игитдин тӀвар алай дяведин самолет туькӀуьрун патал вишни, эхъ, вишни вад агъзур манат пул гунуг къетӀ авунава».

Дяведин йисара гъикаяйрихъ, очеркрихъ галаз санал чӀалан устадри шиирар-кагъазарни яратмишзавай. Абурун къилин фикирни чи халкъдин къегъалвал къалурун, Ватандиз вафалу хъун тир. Чешне яз Альдер Билалован «Фронтвик стхадиз чар» къалуриз жеда. Чехи стхадин мецелай дяведа авай гъвечӀи стхадиз икӀ лугъузва:

Чир хьухь, стха! На Ватан я хуьзвайди,
Душман тергна чаз шадвал я гъизвайди!
Намуслу хьухь, на ви кIвал я хуьзвайди,
Мурад - ватанд намуслу хва хьунухь я...

Вичикай рахазвай кIватIалда немсерин фашистар лянетламишзавай чIаларни ава. Д. Алифова «Къанчанах Гитлераз» шиирда «чи ватандал хабарсуз гьужум авур, дидейривай балаяр къакъудзавай, ивидихь къанихь», мурдар ниятар авай чапхунчийр лянетламишзава:

ЦIаяр ягъиз чи шегъерриз, хуьрериз,
Пехъи хъана гъахъвал такваз вилериз,
Тарихда ван тахъай зулумариз эллериз,
Ваз лянет хьуй, уьзуькъара къанчанах!

Жегъил шаир Шагъ-Эмир Мурадовани дяведин йисара шиирар яратмишзавай. Абурун арада «Партизандин паб» иллаки таъсирлуди ва рикIел аламукъдайди хъанва. Немсерин офицерди партизандин папаз гьикъван гужар авунатIани (адан куьрпе аялни кваз къенай), ада партизанар авай чка лагъанач хьи лагъанач. Шаирди дагъви дишегълидин викIегъвал, вафалувал къалуруналди, советрин инсанрин руьгъдин кIевивал тестикъарзава. И фикир А. Гъажиеван «Гитлеран хам за хтIунда» гьикаядани ачухарнава.

Лезгийрин машгъур фольклорист, таржумачи, шаир Агъалар Гъажиев прозаикни тир. Инал тIвар къур гьикаяда граждан дяведин иштиракчи, тежрибалу гьуьрчехъан, халисан ватанперес яшлу дагъви Балакъардашан къамат ганва.

Ватандин Чехи дяведин йисара лезги литературадик Хуьруьг Тагъира кутур пай иллаки къетIенди я.

Дугъриданни, дяве башламишай сифте йикъарилай эгечIна Хуьруьг Тагъира ватанпересвилин фикирдалди тафаватлу чIалар яратмишзава. ИкI, В.Лидина урус чIалаз таржума авур «Язух татана» тIвар алай Х.Тагъиран

шиир 1941-йисан 8- июлдиз «Дагъустандин правда» газетдиз акъатнай. Ана шаирди чи халкъди и дяведа гъикI хъайитIани гъалибвал къазанмишдайди тестикъарзава.

Халкъдин шаирди дяведин йисара яратмишай чIалар са шумуд циклдиз пай жеда: шиирар-тапшуругъар, душмандин ниятар ва планар ачухарзавай эсерар, фашистри чи халкъариз авур гужар къалурзавай шиирар, дяведин игитриз, къегъалриз бахшнавайбур ва, эхирни, гъалибвал тебрикзавай чIалар.

Бубадин, чIехи стхадин, дидедин мецелай лагъанвай, чеб тапшуругъар хъиз туькIурнавай шиирани Хуьруьг Тагъира, Абдул Муталибова, Нуредин Шерифова душмандиз далу къалур тийидай. Ватан кIеве гъатайла гъвечи-чIехи яракъламиш жедай, чандик стIал иви кумай къван душмандиз инсаф тийидай, бан-бубайрин адетар рикIел хкизва ва вири къуватар эцигна Гитлеран къанлуйрикай чи Ватан хуьниз эверзава.

Ватандин къадар-къисмет гъялзавай 1943-йисуз Дагъустандин писателрин са десте: Цадаса Гъамзат, АбутIалиб Гъафуров, Александр Назаревич ва Хуьруьг Тагъир Кеферпатан Къафкъаздин шегъерриз фенай. Абуруз чи къушунри немсер чукурай Пятигорск, Нальчик, Георгиевск шегъерар, анин агъалийрал фашистри гъанвай бедбахтвилер чпин вилералди акунай. Хуьруьг Тагъира, «чпихъ гъая авачир, ягъсуз ва мурдар» гитлерчийрин чапхунвилер, абуру вагъшивилелди советрин инсанриз авур зулумар ва «цаваривай, чилеривай эхиз тежер» мусибатдин гужар «Гурхана», «Мусибат», «Гъайиф Нальчик» ва маса эсерра таъсирлудаказ къалурнай.

Хуьруьг Тагъира вири «дуьньяда агъавал ийиз кIан хъайи, азадвиллиз цIай ягъай», ислягъвиллиз кIур гайи гитлерчийр элжемятдин вилик «Лянет» шиирда русвагъзава:

Фашистдиз, пехъи кицIериз адан,
Чинеба къадай алчах кицIериз бирдан,
Лянет, лянет вири гъвечи, чIехидан!
Гъар патахъай гузвай къимет я ваз:
Ах-тфу, душман, еке лянет я ваз!

Абдул Муталибов, бажарагълу шаир Хуъруьг Тагъир хъиз, цийи ва таъсирлу образрихъ къекъезва. ИкI «Красноармеецдин кьин» шиирда ада лезгийрин кьин къадай адет цийи ранг гана, дяведин йисарин тIалабунрив къадайвал ишлемишзава.

Фашизмдихъ галаз кьиле фейи женгера лезгийрикай са шумуд къегьалди Советрин Союздин игитвилин тIвар къачунай. Инал Валентин Эмирован, Гьасрет Алиеван, Эсед Салигьован, Араз Алиеван, Мирзе Велиеван ва масабурун тIварар къаз жеда. Валентин Эмированни Гьасрет Алиеван баркаллу къегьалвеликай, Ватан патал гьунарлувеликай Хуъруьг Тагъира «Дагъдин кард», «Гъвадин пагъливан», «Геройдиз тIвар мубарак» эсерар яратмишна.

Валентин Эмирован тIвар лезги халкъдин къагъриман рухваяр тир Шарвилидин, Гъажи Давудан, Къазимегъамедан, Мукътадиран тIварар хъиз гъамишалугъ чи халкъдин рикIера амукъдайдал шаирди шаклувал ийизвач:

Къугъваз хъана вун са кард хъиз цавара,
Вун акурла душман гъатна кIевера.
Виш саралди амукъна чи арада,
Гуда чна ваз шад хабар, Эмиров.

Валентин Эмирован къегьалвал хъиз, Гьасрет Алиеван гьунарлувални Хуъруьг Тагъира поэзиядин чIалал тебрикна. ИкI «Геройдиз тIвар мубарак» эсерда шаир лезги халкъдин къагъриман хци дяведин женгера къалурай игитвилерин анжах са дуьшуьшдикай раханва. Днепр вацIал кьиле фейи дявейра Гьасрет Алиева, дугъриданни, халисан игитди хъиз, Душмандал пулеметдай цIай къурна ва женгинин юлдашрихъ галаз санал чпелай са шумуд сеферда артух тир фашистрин аскеррихъ галаз женг тухвана. Гъа чIавуз Гьасрет Алиеван Советрин Союздин Игитвилин тIвар гайиди тир. Хуъруьг Тагъира, гъа и женг фикирда къуна, Гьасрет Алиевакай икI лагъанай:

Намусдин дестек, кьудратдин сагьиб,
Хвена кьегьалди Ватандин тагьсиб.
Вафалу зи дуст, хайи хва уьтквем,
Низамдиз табий, ракъ хьтии мягькем.

Хуьруьг Тагьира чешнелу пулеметчикдиз Игитвилин тIвар
мубаракзава:

Дяведиз фена асландин бала,
Алаз хтана вичел баркалла.
Къазанмишур хва и еке тарих
Геройвилин тIвар я ваз кье лайих.
Вун паталди я и туй-тадарак,
Героивилин тIвар хьуй ваз мубарак.

Хуьруьг Тагьира дяведин йисарин яратмишунрин эхиримжи цикл
гьалибвал тебрикуниз бахшнава. Чи халкъари яргьалди гуьзетай гьалибвилин
югь эхирни атана агакъна. Хуьруьг Тагьира и шадвилин, суварин югь «К1уьд
лагьай май» шиирдал, «Кьуд йис» поэмадал, Абдул Муталибова «Чи
армиядин гьунар» ва маса эсерралди кьаршиламишна. Винидихь тIвар кьур
поэмада Хуьруьг Тагьира кхьизва:

Душмандикай азад хьана
Лугьуз халкъар рахазва кье,
Берлиндин кьилел лепе гуз,
Яру пайдах кьугьвазва кье.

Дуьньядин халкъар шадзава,
Хьана лугьуз дяве куьтягь,
Урусат кьачуда лугьуз,
Садани мад тагьуй темягь.

Гъа гъалибвеликай А.Муталибова «Чи армиядин гъунар» эсерда икІ лугъузва:

Чи къушунди чпин гъунар
Дуъньядиз ашкар авуна.
Вирибуру лугъузва къе:
«Ажеб хъсан кар авуна».
КІватІ хъана чи игит халкъар,
Агакъайла и шад хабар
Хкажна яру пайдахар,
Къе чна сувар авуна.

Ватандин Чехи дяведин йисара лезгийрин шаирри ва прозаикри, чи уълкведин маса халкъарин чІалан устадри хъиз, вири чпин къуват ва алакъунар гъалибвелин югъ мукъва авун патал Ватандин рекъе эцигнай.

Уъмуърди вичи Ватандин Чехи дяведихъ галаз алакъалу яз арадал гъайи ватанпересвелин тема гележегдани чи эдебиятда гзаф йисара къилинди жезва. Вахтар къвез алатда, несилар дегиш жеда, амма дяведин йисара яратмишай эсерри чи руъгъдин хазинадик кутур пай са чІавузни квахъдач.

МЕМЕЙ ЭФЕНДИЕВ

(1903-1944)

Алатай асирдин 30-йисара чи эдебиятдиз са жерге жегьил шаирар атанай. Аbruкай сад Мегьамед-Тагьир Эфендиев тир. Ватандин Чехи дяведа телеф хьайи кьегьал шаирдин ирс чав тамамдиз агакьнавачтани, ада чи эдебиятда вичин гел туна.

Мегьамед-Тагьир Эфендиев (Мемей - шаирдин тахалус я) виликан Куьре округдин (гилан Кьурагь район) КьепИррин хуьре лежбер ва устIар Тагьиран хзанда 1903-йисуз дидедиз хьана. Ада сифте КьепИррин медреседа кIелнай. 1918-йисуз Мемейн бубани диде тифдин азардик кечмиш хьун себеб яз адавай кIелун давамариз хьаначир. Етим хьайи гада чашмиш хьаначир. Дагьустандив агакьай инкьилабдин вакьийри ам ругьламишной. 16 йиса авай жегьилди яру партизан яз граждан дяведин женгера иштиракнай, Дагьустанда Советрин власть тестикьяруник вичин пайни кутунай.

Граждан дяве куьтягь хьайидалай гугьгьуьниз М.Эфендиева кIел-кхьин Бакудин совпартшколада ва Тифлисин комвузда давамарзава. 1929-йисуз савадлу жегьил Дагьустандиз хквезва. Ада жавабдар кьуллугьрал: Буйнакда рабфакдин зеведишвиле, гугьгьуьнлай Дербентдин педрабфакдин (гилан педколледж) директорвиле, Дагьустандин ктабрин издательстводин регьбервиле, ВКП(б)-дин Агьул райкомдин сад лагьай секретарвиле кIвалахзава.

Гьукуматди гьиниз ракьурайтани, М.Эфендиев кIвалахдив чIехи жавабдарвал хиве аваз эгечIдай ва халкьдиз вафалувилелди кьуллугьдай. Чи республикадиз репрессийрин «цIаяр» аватай 1937-йисуз Дагьобкомдин сад лагьай секретарь Нажмудин Самурский «халкьдин душман» я лагьана кьурдалай гугьгьуьниз адахь галаз кIвалахай жавабдар кьуллугьчийрални бугьтенар вегьиз эгечIнай. ИкI, Гьабиб Эмирбегов, Абдулагь Вагьабов, Гьажибег Гьажибегов ва масабур дустагьнай. Кьурбурук Мемей Эфендиевни акатнай. Шаирдин руш Ольга Мемеевнади вичин дидедай ван хьайи а

перишан вакъиаяр икI рикIел хкизва: «1937-йисуз са нин ятIани фитнедалди дах дустагда туна, кIвачел залан диде (зун 1938-йисан февралдин вацра хана) са шумуд сеферда силис кьаз органриз тухванай. Силисчиди адаз гьар сеферда ихьтин суалар эзбердай: «Террористрикай куь кIвализ вуж атана? Гъуьл мус ва гьина Троцкийдихь галаз гуьруьшмиш хьана?» гьа ибуруз ухшар дидедин кьил акъат тийидай маса суаларни гудай. Дуьз, чпиз кIани жавабрин ван текъведайла, силисчиди тапанчияр столдал гьалчиз кIевидаказ гьарайиз дидедин зегъле ракъурдай. Адаз гьатта ацукьдай ихтиярни гудачир». (Ибрагъимов Н. Девирдин кьурбандар // Лезги газет. 1995-йис. 12-май).

Дустагда тунвай Мемей Эфендиевавайни яргьалди силисар кьун давамарнай. Ам пуд йисуз суд-дуван тавуна, кьазаматда ацукьарнай. Шаирдин руша бубадикай рикIел хкизва: «Дахдиз дустагда еке зулумар авуна. Адав вичик кутунвай тахсирар: троцкист тирди, рекьер, муькьвер хьиткьинарайди хиве кьаз таз кIан хьана. Амма дахди хиве кьунач. Зулумарни эхна, силисдин чарарал кьулар чIугунач.

Бахтунай хьиз, гьа и вахтунда Москвадай НКВД-дин кIвалахар ахтармишзавай комиссия атана. Комиссияди дахдик кутунвай тахсирарни бинесузбур яз гьисабна ва ам дустагдай ахъайиз туна».

М. Эфендиев 1940-йисан сифте кьилера ДАССР-дин СНК- дин патав гвай кинофикациядин Управлениедин начальникдин заместительвиле тайинарнай...

Халисан ватанперес, намуслу хва М. Эфендиевавай Гитлеран кьанлу душманри чи Ватандал вегъейла, фронтдин далу пата секиндиз акъвазиз хьанач. Шаирдин рушан рикIел хкунрай мад са важиблу делил гьин: «Дахдин гьилин кхьинрикай рахайтIа, абур амач. Ам фронтдиз фидайла (1942-йис - Гь.Г.) ада вичин тетрадар-рукописар, са пачка кьван, дидедив тунай ва адаз лагъанай: «Эгер куьн кIеве гьатайтIа, редакциядиз твах». Амма дидеди абур санизни тухванач, аманат хьиз хвена...

Дяве куьтягъ хъайила, дидедин патав гъа чи фамилия алай са писатель атана. Ада дидедай дахдин гъилин кхьинар амани лагъана хабар къуна ва ахпа давамарна. «Бес Мемей Эфендиев лап бажарагълу шаир тир, адан эсерар печатдиз акъудна кIанда. Идалди хзандизни куьмек жеда». Адаз хъсандиз чизвай диде лезги чIалан гъавурда авачирди.

Зи диде инсанрихъ ягъадай кас тир. Ада атай писателдивай са документни къачун тавуна, адан гафарихъ инанмиш хъана, дахди мукъуфдивди кутIуннавай тетрадрин пачка мугъмандив вугана. Ам дахдин рукописар гваз хъфена. Мад ам чи кIвализ ахкъатнач, я дидедиз ам ахкунач».

1942-йисуз гуьгъуьллувилелди фронтдиз фейи шаирди халисан къегъалди хъиз гъалибвилик вичин пайни кутуна. Фронтдай вичин вахаз 1943-йисуз рахкурай чарарикай сада М. Эфендиева кхъизва: «Мингъажидин (шаирдин хтул я - Гъ.Г.), ваз зун авай чкани ва за ийизвай кеспи чир хъана кIанзава. Зун авай чка фронт я. Фронтда авай кеспи дяве авун я. Маса фялевал, лежбервал, муаллимвал, канцелярдин кIвалах ина авайди туш... За хирер хъайибурун хирер сагъар хъийизвайди туш. Зи кеспи хирер алачир немсерал хирер авун ва абур гурбагур авун я. Дяведин къалин чкада зун жеда. Зунни тупчидин вилик-къилик квайбурукай сад я. Гила вун гъавурда гъатна жеда. Исятда йифен сятдин пуд я. Квез ширин ахвар атуь. Зун къаравулар ахтармишиз фида. 20-май 1943-йис».

Гъайиф хьи М. Эфендиеваз гъалибвилин югъ акун къисмет хъанач. Ам гитлерчийрихъ галаз къиле фейи къати женгера игит хъиз кечмиш хъана. М. Эфендиеван къадар-къисметдикай Ленинградда яшамиш жезвай адан руш Ольга Мемеевнади вичин мукъва-къилийриз Дагъустандиз рахкурай чарце Ватандин Чехи дяведин архивдай вахчунвай справкадай ихътин малумат гузва: «Старший лейтенант Эфендиев Мамед-Тагъир Ватан патал женгина, аскервилин къинез вафалу яз, игитвал ва къегъалвал къалуруналди, 1944-йисан 6- апрелдиз телеф хъана. Ам Одесский областдин Коментаревский райондин Сочевка хуьруьн сурава кучуднава».

Халисан итим гына хъайтІани, гыхьтин тІвалра-кьутІалра гьатайтІани, ам ягь, намус, гьейрет квадар тийидай эркек яз амукъда. Мемей Эфендиевни гьахьтин ксарикай хъанай. Дяведиз фидалди яратмишай са эсерда ада лагъанай:

Гъазур я чун
Авун патал
Чи душманар
КъатІ-къатІ, къатІар...

И гафариз вафалувал ада вичин чан Ватандин рекъе эцигуналди субутна.

Мемей Эфендиева яратмишунрин кІвалах 20-йисарин сифте кылера башламишнай. Амма чапдиз абур дидед чІалал «Цийи дуьнья» (1928-йис) газет тешкилайдалай гуьгъуьниз акъатзава. ИкІ, М. Эфендиеван газетдиз акъатай сад лагъай эсер «Цийивал» тІвар алай шиир я. Ана шаир азадвиликай ва халкъдин уьмуьрда хъанвай дегишвилерикай рахазва. Ада уьлкведа хъанвай цийивилерал дамахзава:

Гил амача
Куьгъне гьалар,
Абурухъ галаз
Куьгъне ханар, беглер,
Савдагарар, фекъияр...

Инсанар гил сад ийида,
Илимди куьн шад ийида,
Гъаят куьн абад ийида...
Папарни азад ийида.

И эсердилай гьейри чав М.Эфендиеван «Иман», «Къаркьулувни тІиб», «Комсомолар», «Пионеррин марш», «Зарбач», «Фялени лежбер», «Девлетлу

гъуъл» ва маса чӀалар агакънава. Абур «Цийи дуьнья» газетдиз, 30-йисарин школайрин хрестоматийриз, Гь. Гьажибегова, З. Эфендиева, Къ. Межидова туькӀуьрай шаиррин уртах кӀватӀалриз ва лезги поэзиядин антологийриз акъатнай.

Шаирди, гьа йисара адет хьанвайвал, цӀийи хушбахт уьмуьрдикай, азад зегьметдикай, майишатдин агалкъунрикай, илим ва меденият вилик финикай кхъизва. М.Эфендиева уьмуьрдин мублагъвал сифтени-сифте зегьметдихъни илимдихъ галаз алакъалу ийизва. Гьавиляй ада кӀелдайбурухъ элкъвена, «Иман» шиирда икӀ лугъузва:

Чугу зегьмет,
Гьвечи, чӀехи,
Шела гьар са
Дуьньяд илми,
МичӀи дуьнья
Ая экуь!...

«Къаркъулувни тӀиб» эсерда М. Эфендиева символикадин куьмекдалди цӀийи девирни куьгъне девир сад-садаз къарши яз къалурнава. ЦӀийи уьмуьрдин символ тир Ракъини вири дуьнья ишигълаван авунва:

Эй!
Рагъ!
Я рагъ!
Ви
нурлу экв
Дуланажагъ патал виридаз -
зурба хуьрек.

Инсанар, векьер, къалар, гьайванар ва вири чан алай тӀебиат ракъинин нурари шад ва гуьлуьшан ийизва. Амма са тӀибни къаркъулув (куьгъне уьмуьрдин символар) ракъиникай катзава, чуьнуьх жезва:

Гъарайзава абру къведа
лугъуз: аман –
Куъмек!
Чаз са куъмек!...
Къаркъулув,
рагъ экъечІайла,
ЦІив-цІивривди суза ийиз,
харапІайрай
харапІайриз
мичІи чка
ахтармишиз
хъендикай тІуз лув гана физ, -
катзава...

Шиирдин къилин фикир агъадихъ галай цІарарай малум жезва:

Хъижеч квевай,
Экуь хъайи
дуьнья мичІи!

М.Эфендиева марифатдин месэлайризни еке фикир гузвай. Дуьз лугъун хъайитІа, марифатдикай а йисара (СтІал Сулейманани Алибег Фатахова, Хуьруьг Тагъирани Нуредин Шерифова тІимил теснифначир. М.Эфендиева «Девлетлу гъуьл» тІвар алай эсерда и месэладикай адетдин тушир къайдада вичин гаф лагъанва. Шиир эверунилай башламиш жезва:

Я стхаяр,
Зегъметкешар,
Вири сад хъана...
Арасин чна
Лап цІийи дуьнья!

Шаирди жемиатдиз, кагбул тахъана, четинвилеризни килиг тавуна, бахтлу уьмуьр туькIуьруниз эверзава. Амма цIийи уьмуьр туькIуьрунин рекье гзаф четинвилер гьалтзава. Абурукай сад дишегълидин къадар-къисметдихъ галаз алакъалу я. Шаир рушарихъ рехъ гудай, абур чпин разивал авачиз къуьзуьдаз, дакIандаз, девлетлудаз гуникай рахазва. И куьгъне адет М.Эфендиева хъуьруьн къведай къайдада, яни юмордин куьмекдалди, сад-сад аз къарши къве шикил гуналди, негъзава. (Лезги адабиятдин кIватIал. Даггиз. Махачкъала. 1934йис, 28-чин; туькIуьрайди Гь.Гьажибегов я.) Сифте шикил:

Вун бубади
Гъуьлуьз гуда,
Вахъ меквелди
Пул къачуда.
Ваз девлетлу
Гъуьл, кIвал жеда.
Неда! Хъвада! Вун шад жеда!

Къвед лагъай шикил рушан мецелай ганва:

Фикирдай къван
Са кIус амай
Зун жез дили.
Ишехъдай къван
Сятралди
вилин кIанер
Хъанай вили.

Рушан хатур авай юлдашри адан язух чIугвазва, вучиз лагъайтIа а гуьзелдиз фир-тефир чка сал хъанва, йифди-югъди шезва, гъижранди кузва, гъиниз катдатIа чизвач.

Девлет масан
Я лугьуналд,
Гъуьлуьз гана
Зун дакIандаз.

Чи авамвал, мичIивал себеб яз жемятди гьелелиг куьгьне адетриз рехъ гузва. Шаирди дишегьлияр бедбахтзавай алчах адетрал эхир эцигун лазим тирди тестикъарзава.

Вичихъ сюжет, яни кьил ва эхир аваз яратмишнавай, виче кьетIен ибараяр ишлемишнавай и чIал, шаксуз, лезги эдебиятда цIийивал тир.

Шаирдин чаз малум эсеррай аквазвайвал, М.Эфендиев датIана цIийивилерихъ кьекъвезвай, вичин рикI алай темаяр, вичин кьетIен хатI авай чIалан устад я. Ам советрин девирдин лезги шииратдин бине эцигайбурукай сад хъана.

АГЪАЛАР ГЪАЖИЕВ

(1907-1943)

Бажарагълу фольклорист, шаир, таржумачи ва манидар Агъалар Гъажиев виликан Самур округдин (гилан Ахцегъ рай-он) Хуьруьгрин хуьре лежбер ва жерягъ Агъмедан хзанда 1907-йисуз дидедиз хъана. Хци зигъин, къатӀунар авай, зирек Агъаларан аял вахтар хайи хуьре къиле фенай. Бубади ам сифте хуьруьн медресадиз ва гуьгъуьнлай, цӀийи властди Хуьруьга пуд класдикай ибарат школа ахъаяйла, гъаниз кӀелиз ракъурнай.

Хуьре хъсан кӀелай, чирвилерал рикӀ алай Агъалар, Ахцегъа кесибрин аялар патал вад йисан мектеб-пансионат кардик кутурла, гъаниз къабулнай. Пансионат агалкъунрал акъалтӀарайдалай гуьгъуьниз Агъалараз, мектебдин директор хъайи Гъажиев АбдулмутӀалиба кӀел давамардай мумкинвал гузва.

А.Гъажиеван биограф, бажарагълу журналист ва писатель Казим Казимова къейдзавайвал, жегъил гада «мектеб акъатӀарайвалди АбдулмутӀалиб муаллимдин теклифдалди Буйнакскидин педтехникумдин гъазурвилини отделединдик экечӀзава. Ина лагъайтӀа, Агъалараз эдебиятдай тарсар гузвай Алим-Паша Салаватова еке таъсир авуна. Вичиз араб чӀалакай хабар авай, туьрк чӀални хъсандиз чизвай Агъалара техникумдик экечӀай са куьруь вахтунда къумукъ чӀални чирна ва и чӀалалди ада маниярни тамамариз хъана... Буйнакск шегъерда А.-П.Салаватован гуьзчивилик кваз ада неинки дерин чирвилер къачуна, ам гъакӀ дериндай литературадин кӀвалахдални машгъул хъана».*

Буйнакзда кӀелдай йисара Агъалар Гъажиев чи халкъдин машгъур алим ва ватанперес Гъажибег Гъажибеговахъ галаз таниш хъанай. ЧӀехи алимдихъ галаз хъайи суьгъбетри А. Гъажиеван уьмуьрда дерин гел тунай ва ада пешекар литераторвал авун къетӀнай.

* Казимов К. Гъетре хъиз нур гуз...// Лезги газет. 1995-йис. 3-февраль. А. Гъажиевакай дерин чирвилер къачуз кӀанзавайбуруз К. Казимован «Самурдин сирлу баядар» тӀвар алай, документрал бинеламиш хъана яратмишнавай повесть теклифзава. Килиг: «Самур» журнал 2006-йис. 2 ва 3 лагъай нумраяр.

20-йисарин эхирда А.Гъажиева кІелзавай техникум урус чІалал элячІун себеб яз, ада Дербентдин педтехникумдиз перевод вахчуна. Ина, Къиблепатан Дагъустандин меркез тир къадим Дербент шегърда, ада шиирар яратмишиз башламишзава, манидарвал ва музыкантвал ийизва. Адан эсерар туьрк чІалал лезгиар патал тешкилай «Шура Дагъустан» газетдиз акъатзава. Гъа йисара А.Гъажиеванни Къияс Межидован^{**} (гележегда Дагъустандин халкъдин писатель - Гъ.Г.) дуствилин алакъаяр арадал къвезва. Абур Гъажибег Гъажибегован тапшуругъдалди 1929-йисуз СтІал Сулейманаз Агъа СтІалда мугъман хъанай. ЧІехи шаирдивай абуру адан вичин чІалар ва гъакІни халкъдин сивин яратмишунар кхъенай.

1930-йисуз Дербентдин педтехникум куьтягъайдалай къулухъ А.Гъажиев Табасаран райондиз кІвалахал ракъурнай. Ада Мегърагъа ва маса хуьрерин мектебра муаллимвал ийизва. Ина Агъалар табасаранрин жегъил шаир ва педагог Багъаудин Митаровахъ галаз таниш жезва. Адани муаллимвиле кІвалахзавай. Илгъамдикай пай ганвай къве жегъилдин алакъаяр мягкем дуствилиз элкъвезва.

Муаллимвилини кІвалахди А.Гъажиеван руьгъдин игътияжриз тамамвилелди жаваб гузвачир.Ада кІел давамаруникай датІана фикирзавай. Эхирни Агъаларан мурад – филологиядай къилин образование къачун-къилиз акъатна. Ам 1932- йисуз Бакудин В.И.Ленинан тІварунихъ галай пединститутдин филологический факультетдиз гъахъна. А.Гъажиева пединститутда кІелай йисарикай Бакуда Генжеви Низамидин тІварунихъ галай Илимдинни ахтармишунрин институтда кІвалахай алим Мавлуд Ярагъмедова икІ кхъизва: «Зун Азгосуниверситетдин кафедрадин зеведиш профессор Акпер Агъаевахъ галаз гуьруьшмиш хъана. Суйгъбетдай малум хъайивал, адани А.Гъажиева 1932-1937-йисара пединститутда санал, са группада филологиядин факультетда кІелнай... Агъалар профессор

^{**} Гележегда Къ. Межидова вичин дуст А. Гъажиеваз бахшнавай «Памятью сердца я жил»... тІвар алай СтІал Сулейманакай повесть акъуднай. М., Детгиз: 1976. Повестда суйгъбет Агъалар Яфесан (Яфес А. Гъажиеван лакІаб я – Гъ. Г.) мецелай физва.

Чабанзадедин (машгъур тюрколог - Гь.Г.) рикI алай студентрикай сад тир. Ам гьакI институтдин вири муаллимризни кIандай...

1937-йисуз агалкъунралди институт куьтягъай Агъалар гъана аспирантурада тун къарардиз къачунвай. Им са кафедрадин ваъ, вири институтдин Илимдин Советдин къарар тир. Анжах а йис пис атана. Агъаларан рикI алай муаллимар «халкъдин душманар» хъана лагъана, сад-сadan гуьгъуьналлаз къазаматдиз гадарна. Чабанзаде къурдалай гуьгъуьниз адан рикI алай ученик бажагъат секин тадай». (Ярагъмедов М. Халкъдин уьт квем хва// Коммунист. 1989-йис. 27-сентябрь.).

А.Гъажиева са куьруь вахтунда Бакудин мектебра кIвалахна, гуьгъуьнлай ам Дагъустандиз хтана. Жегъил литератор Махачкъаладиз хтай вахтарикай ам мукъувай чидай Дагъустандин халкъдин шаир МутIалиб Митарова икI рикIел хкизва: «Лезги яратмишдай интеллигенциядин сифте векилрикай сифте чубарук тир Агъаларан тIвар къурла, зи вилеркай юкъван буйдин, ачух еке пел, гъамиша жанлу цIару вилер авай милайим жегъил кас карагзава.

Чи сифте танишвал ажайиб гьалда къиле фена. За техникумда кIелзавай ва стха Багъаудинахъ галаз чун Махачкъаладин Маркован куьчедин Iб-нумрадин I4-кIвале санал яшамиш жезвай. Им 1938-йисан эхирда хъайи кар я. Са сеферда йифиз чи рак са ни ятIани гатана. Йифен геж вахтунда чна гуьзлемиш тавур мугъманди ракIарихъай кIеви сесиналди гъарайзавай: «Зун ксун тавунвайла, куьн вучиз ксанвайди я?» Багъаудина рак ахъа авурвалди кIвализ икъван гагъда заз таниш тушир жегъил кас гъахъна. Ам акунмазни стхади йифен мугъман къужахламишна. Лугъумир къван, гъеле 1931- 1932-йисара Табасаран райондин школайра кIвалахзавайла, абур мукъувай таниш тир. А йисара Багъаудина муаллимвиле кIвалахзавай... Гьелбетда, зун адахъ галаз таниш хъунал гзаф шад тир. Малум хъайивал, ада неинки лезги чIалал шиирар яратмишзавай, гьакI Агъалара вичин хуш сесиналди маниярни тамамардай... Виридалай важиблуди Агъалар гзаф мергъяматлу, чарадан

дердникай хабар къадай, ачух ва михъи рикI авай инсан тир». (Митаров М. «Экуъ къамат» Коммунист. 1988-йис. II-май).

Дагъустанда А. Гъажиева республикадин меденият ва эдебият вилик тухунин карда сайивилелди иштиракзава. Ада Дагъустандин Писателрин Союзда аялрин ва жегъилрин литературадин секциядин регъбервалзава, республикадин Милли культурайрин институтда (гилан РАН-дин Дагъустандин илимдин центрдин ЧIаланни эдебиятдин институт) илимдин къуллугъчивиле кIвалахзава. Ада Къ.Меджидовахъ галаз санап институтди тешкилай илимдин экспедицийра иштиракзава, яргъал лезги хуърера къекъвезва, чи халкъдин сивин яратмишунар: мисалар, мискIалар, манияр, бендер, махар, къаравилияр кIватIзава.

Вичи кIватIай ва институтдин гъилин кхъинрин фондунай къачур сивин яратмишунар бинеда эцигна, А.Гъажиева чи тарихда сифте яз чи халкъдин мецин эсерар авай «Лезгийрин фольклор» тIвар алай, къени куьгъне тахъанвай тамам ктаб туюкIуьрна. Гъайиф хъи, ктаб чапдай акъатна акун адаз къисмет хъанач. Ам армиядиз фейидалай гуьгъуьниз 1941-йисан эхирра ктаб акъатнай.

Ватандин Чехи дяведилай вилик квай йисара А.Гъажиева таржумачивални ийизвай. ИкI ада А.С.Пушкинан, М.Ю. Лермонтован, Генжеви Низамидин, К.Хетагурован эсерар лезги, СтIал Сулеймананбур азербайжан чIалариз еке устадвилелди таржума авунай.

Гитлеран чапхунчийри чи Ватандал вегъейла, А.Гъажиева Рутул райондин Шиназрин хуьре школадин директорвиле кIвалахзавай. Са юкъуз Агъалар бейхабардиз хайи хуьруьз ахкъатнай. Ам вахаз ва амай мукъвакъилийриз, фронтдиз гуьгъуьллудаказ физ гъазур хъанвайвиляй, сагърай лугъуз хтанвайди тир. Вичин рикI алай вахаз дяведиз фидайла, ада икI лагъанай:

Хтанва зун шаддаказ,

Гъатзава зун рекъе, вах.

Тазва за вун саддаказ,
Ватан ава кIеве, вах.

К.Казимова къейдзавайвал, фронтдиз фидайла Агъалара «хъуьрез-хъуьрез авай-авачир са багъри вахал вичи цлан шкафда багъадаказ хуьзвай ядигарар: вичин гъилин кхъинар ва ктабар аманатзава».

Жегъил литератор мехъер-межлисни ийиз агакъ тавуна, 1943-йисан 13-сентябрдиз Смоленский областдин Пречистенский района Ватан патал кьиле фейи женгера халисан къегъал хъиз кечмиш хъана.

Агъалар Гъажиеван тамам ирс чав агакънавач. Гъелелиг малумбур ада фольклорист ва писатель А.Ф.Назаревичахъ галаз санал тукIуьрай «Лезгийрин фольклор» (1941-йис) - чи халкъдин сивин яратмишунрин кIватIал, Генжеви Низамидин «Хкъягъай чIалар» (1940-йис) таржумайрин ктаб ва «Гитлеран хам за хтIунда» гъикаядай са чIук я. «Дагъустан фугъараси» («Шура Дагъустан») газетдиз тукIуьр чIалал акъатай шиирар гъелелиг лезги чIалаз таржума авунвач, вахав аманат яз тур ктабарни гъилин кхъинар авай дафтарар гел галачиз квахънава.

Алим М.Ярагъмедован алахъунар себеб яз А.Гъажиева 1927-йисуз кIватIай фольклордин печатдиз акъат тавур гегъенш материал авай папка жагъанва. Ана «Ашукъ Къариб», «Алиханни Пери», «Арзуни Къембер», «Пагъирни Зухра», «Наврузни Санубер» дастанар, «Курогълу» эпос, риваятар ва маса эсерар ава. Гъайиф хьи, М.Ярагъмедова жагъурай кIватIал я чапдиз акъуднавач, я ахтармишнавач.

Гила къве гаф А.Гъажиева чапдиз акъудай ктабрикай лугъун. 1941-йисуз А.Гъажиева тукIуьрай «Лезгийрин фольклор» тIвар алай къиметлу кIватIал Махачкъалада акъатнай. Ам сифте гафуникай, революциядилаи виликан девирдин фольклор, советрин девирдин фольклордин паярикай ва А.Ф. Назаревича урус чIалаз авур куьруь таржумайрикай ибарат я.

Сифте гаф А.Гъажиева икI башламишзава: «Жуван халкъдин тарих, ам яшамиш хъай гъалар, адан фикирар, хиялар, адетар тамамвилелди чирун

патал, адан фольклор, сивин яратмишунар хъсандиз чирна кIанда». Вич ахтармиш тавунвай лезги фольклордикай А.Гъажиева кхъенвай сифте гаф дугъриданни чи халкъдин сивин яратмишунрикай кхъенвай илимдин сад лагъай макъала я. Къейдун лазим я хьи, жегъил алимди чи фольклорда гьалтзавай вири жанрайрикай куъруь ихтилат ийизва, абуруз фольклористикадин илимдин тIалабунрал бинеламиш хъана, дуъз къиметни гузва: «фольклордин и вири жуърейрай чаз алатай девирда лезги халкъдин арада хъайи адетар, абурун дердер, гъамар, шадвилер, пашманвилер, хиялар, умудар, классовой женгинин фикирар жагъида. (Лезгийрин фольклор. Махачкъала: Даггосиздат. 1941.5-чин.)

Гъа са вахтунда А.Гъажиева чи фольклордин эсеррин гъар са жуъредин тарифни гузва. Адалай алава жегъил фольклористди сивин яратмишунрин къетIенвилерикай малуматар гузва: «Мехъер манийрай алатай девирда жезвай крар ачухдиз къалурзава, абурукай бязибур зарафат, хъуъруьн квай ва синихривди, туъгъметривди ацIанвайбур я». Чешне яз «Енгидиз» тIвар алай мани гъизва.

Алимди чи халкъ мажусияр тир вахтара арадал атай «Ала- пехъер» ва «Пешапай» эсеррикай лагъанвай гафарни шак алачирбур я. «Абур чпин везиндалди, рифмадалди прозадикай чара ятIани, тамамвилелди поэзиядивни атана агакънавач». Ясдин лугъунрикай (ишелрикай - Гъ.Г.) лагъанвай фикирарни, ганвай къимет къуватдай аватнавач: «Шелар гъисс къатIунривди, рикIин дердеривди, художественный образривди, метафорайривди, тешпигъривди, эпитетривди ацIанвай девлетлу са жанр я».

А. Гъажиева вичин фикирар тестикъарун патал къилди-къилдин чешнеярни гъизва ва ам ихътин нетижадив къвезва: «Абур кIелайла, а къейи ксар гъихътинбур тиртIа, абурун кеспи, ажузвал, гужлувал, жаванвал, къуъзуьвал чир хъана, абурун образар атана чи вилик акъвазда».

Алим сифте яз чи халкъдин эпос «Шарвилидикай», риваятрикай, тарихдин манийрикай, къисайрикай, манийрикай раханва. Ада еке къайгъударвилелди лугъузва: «Гъайиф хьи, чаз риваятар, къисаяр, тарихдин

манияр тІимил жагъана, амма им, гьелбетда, абур чи халкъдиз тІимил авайвилай туш, абур авазва; чи везифа абур кІватІун давамун я».

Фольклористди бендериз ганвай кьимет ва абурун тариф гьахълуди я: «Бендер лезгийрихъ фадпай авай са жанр я. Абур рифма, ритм авай, устадвилелди туькІуърнавай чІалар я. Абура кьуватлу образар, эпитетар, тешпигъар, метафораяр ава... бендер жуьреба-жуьре темайрай-дишегълидин залан гьалдикай, кьачагъвал пислемишуникай, Бакудикай ва Бакудин фялейрин четин гьалдикай, фекъийрин писвиликай, чубанрикай ва масабурукай лагъанва».

А.Гъажиева мисалриз ганвай кьимет, абурун тарифни тамамди я: «Мисалар - чна вичелди садаз несят гун, меслят кьалурун патал, жуван ва я чарадан крарин тариф ва я пислемишун патал рахунрик кутаз ишлемишдай куьруь, хци ва кьадайвал гуьрчегдиз, шикиллуз туькІуърнавай са шумуд гафунин группа я».

Вичикай рахазвай ктабда алимди махар ва абурун жуьреяр (гъайванрикай, суьгъуьрдинбур, яшайишдинбур, кьаравилияр) чара авунва, абурун кьетІенвилерикай раханва.

А.Гъажиева туькІуьрай «Лезги фольклор» ктабдай ва кІватІалдиз кхьенвай сифте гафунай аквазвайвал, алим чи фольклористикадин бине эцигайбурукай сад хъана. Адан баркаллу рехъ ХХ лагъай асирдин кьвед лагъай паюна бажарагълу алимар тир А. Агъаева, Ф. Вагъабовади ва А. Гъаниевади давамарзава.

Винидихъ кьейд авурвал, А. Гъажиев хъсан таржумачини тир. Ада Генжеви Низамидин 800 йис тамам хьуниз талукъ яз чІехи шаирдин лирикадин чІаларин ктаб сифте гафни галаз чапдай акъуднай. Вичихъ таржумачивилин еке тежриба авачиртІани, ада лезги чІалаз элкьуьрай Низамидин эсеррай аквазвайвал, А.Гъажиев шииратдин сирерай кьил акъудиз алакьдай, поэзиядин гъавурда авай чІалан устад я лугъуз жеда. Лагъай гафариз кьуват яз чІехи шаирдин таржумайрай са чешне гьин:

Ви ашкьиди капа, марал,
Низами ваз хъана есир,
РакIарихъ са къуллугъчи хъиз
Тур ам, инсафсузвал мийир!

Дуъа ийиз жеда зун ваз,
Загъир хъайила экуън ярар.
Яман вили ягъиз кичIез,
Тахъуй лугъуз ваз бедназар.

Таржумада гъар са гаф, образ чпин чкадал ала, Низамидин шаирвили хатI хуъз алакьнава.

А.Гъажиевахъ гъикаятчивилин алакьунарни авай. Адан «Гитлеран хам за хтIунда» эсерди и фикир тестикъардай мумкинвал гузва. Вич гъа йисарин виридалай важиблу месэладиз - чи ватандал гъужумай немсерин фашистар тергуниз эверун - бахшнавай гъикаядин сюжет асанти я. Ана машгъур гъуърчехъан Балакъардашакай раханва. Ам тфенг къачуна, кицI Алабашни галаз там галай патахъ гъуърчез физва. Тебиатдин шикилри, фидай рекъе гьалтай зегъметдал рикI алай инсанри адак къетIен шадвал кутазва. Са тIимил вахтни алатнач, гъуърчехъандал гуъзет тавур жанавур гьалтзава. Хуъруън майишатдиз ва гъар са хизандиз зиянар гузвай жанавур ада тфенгдай язва. Чапхун вагъшидин хамни хтIунна, ягъай къве къуърни гъебейриз вегъена, Алабашни гуъгъуъна аваз ам яйлахдиз хквезва. Ина суван тIулал кIватI хъанвай итимри, папари пехъи хъанвай немсерин вагъшийри чи Ватандал вегъена, абуру чи халкъариз ийизвай къастарикай ихтилатар ийизвай, абуру фашистар лянетламишзавай. Балакъардашан хва Багъадурни летчик яз дяведа душмандал цIар къурзавайди вири хуъруънбуруз чидай...

Партизан яз граждандяведин иштиракчи хъайи Балакъардаш хуъруъз хтана, кIвач-къил гъазурна, тфенг къачуна, патрумдашни хуъчIуъз вегъена, хциз кагъазни кхъена райондин меркездиз военкомдин патав вич фронтдиз

ракъурун патал изин къачуз фена. Гъикъван военком Балакъардаш фронтдин далу пата акъвазариз алахънатІани, адавай ялавлу ватанперес чІалал гъиз хъанач. Ам, вичи пехъи жанавурдиз къур кар Гитлеразни къада лагъана, жемятдиз гаф гана, фронтдиз рекъе гъатна.

И гъикая кхъей йисара чи эдебиятда прозадин жанрада кІвалахзавай късар къериз-цІаруз гъалтзавай. Инал А.Фатахованни З.Эфендиеван тІварар къаз жеда. Лезги гъикаятдихъ тайин тежрибани авачир. ЯтІани А.Гъажиеван гъикая, гъа йисара чи проза авай гъалдиз килигайла, агалкъун яз гъисабиз жеда. Эсердихъ тамам сюжет ава, прозадин жанрада ишлемишдай художественный алатрикай авторди устадвилелди менфят къачунва. Са бязибурал акъвазин. Къилин герой Балакъардашан шикил икІ ганва: «Къакъан буй авай, гъяркъуь юрфар алай, иер гъил-кІвач авай са кас тир. Яш яхцІурни цІуд йисахъ агакънавайтІани, адан звер ганвай яргъи, къалин спелри, алмас хътин хци вилери, тІимил шуьткъверар авай ярувал акахънавай чини адан зиреквал, къегъалвал къалурзавай»...

Гъикая кІелайла, чи вилик рикІиз чими акунар алай, виКІегъ, гъунарлу касдин шикил акъваззава. Тебиатдин шикилар гудайлани, жегъил гъикаятчиди вичин устадвал къалурнава. Ада шикиллу чІалалди дагъдин гуьзел тебиат, адан гуьрчег рангар таъсирлудаказ гузва. Агъадихъ гъикаятдай са шумуд шикил гъин: «Цавун кІаниз янавай экуьн ярари рагъ экъечІиз мукъва хъанвайди къалурзавай; гар авачиз, гъава кІамай къван секин тир. Цав михъи гуьзгуь хъиз акъвазнавай. Мими суван эрчІи пата авай мегъвин тарарин там къвез- къвез мичІивиликай хкатна аквадай гъал хъана...

Хперив, маларив ацІанвай дагъдин этегар, яйлахар къацу векъеривди, хъипи цуькверивди диганвай; агъа дерадай чархарин, рагарин винелай гъуз ширширдин ван къачуна, каф алахъиз ятар ахмиш жезвай; тамайни жуьреба-жуьре нуькІверин ширин манийрин ван къвезвай...

Югъ нисинлай алатнавай. Сад лагъана къати гар акъатна, цавуз чІулав цифер кІватІ хъана. Абуру рагъ кІеви ийиз, адахъ галаз дяве тухузвай. Рагъ абурукай хкатиз, абур кукІвариз гъикІ хъайитІани абурал гъалиб жезвай. Яру,

цIару цуькверивди, къацу векъеривди диганвай суван тIулал алай къванерал итимар, папар ва гъвечIибур ацукънавай...»

Эгер дикъетдивди и тIебиатдин шикилриз фикир гайитIа, эвелни-эвел абурай чаз А.Фатахован школадин таъсир аквада. Адалай гъейри гъа и сифте къве шикилда А.Гъажиева тIебиатдин гуьзелвилел, адан рангарал гъейранвалзаватIа, эхиримжида ракъинин (бахтлу ва ислягъ уьмуьрдин символ - Гъ.Г.) ва адан ишигъ чуьнуьхиз алахъзавай чIулав циферикни къати гарарин (чапхунвилиин ва алчах крарин символар) арада къвезвай женг къалурнава. Рагъ гъалиб жезва. Ада гъамиша хъиз чилиз вичин чимивал ва ишигъ гун давамарзава. Гъикаяда ганвай тIебиатдин шикилрихъ, шаксуз, эсердин идея ачухардай символический метлеб ава.

Идалай алава авторди къилин игит вичин гъерекатра къалурунилай гъейри устадивилелди диалогрин, геройди вичи-вичик ийизвай фикир-хиял ачухарунин (внутренний монолог), кагъазрин ва маса приемрикайни менфят къачузва.

XX лагъай асирдин сад лагъай паюна лезги эдебият ва меденият вилик тухуник чпин еке пай кутур жегъил литераторар хъайи Гъ. Гъажибеговахъ, А. Фатаховахъ, М. Эфендиевахъ, СтIал Мусаибахъ, Б. Султановахъ галаз санал Агъалар Гъажиеван тIварни къаз жеда. Вичин жегъил чан Ватандин рекъе эцигай къегъал хва Агъалар Гъажиев эбеди яз чи халкъдин рикIера амукъда.

БАЛАКЪАРДАШ СУЛТАНОВ (1912-1943)

Шаир-фронтовик Балакъардаш Султанов 1912-йисуз Куьре округдин Агъа Къартаса Султанан хзанда дидедиз хъана. Адан диде Бисен Агъа СтIалдила тир. Вичин итим лап жегъилзамаз кечмиш хъун себеб яз, Бисен гъвечи гадани гваз бубад кIвализ Агъа СтIалдал хтанай. Са тIимил вахтни алатнач, Бисенни регъметдиз физва. Балакъардаш етим жезва.

Хци къатIунар, хуш къилих авай ва дирибаш гадади туькъуьл уьмуьрдин вилик ажувалнач. Халуйрин кIвале ада малар хуьз, майишатдин маса кIвалахар ийиз гьалал фу незва.

Балакъардашан имийрини етим гададин къадар-къисметдикай хиял-фикир ийизвай. Адан ими Брегъима Балакъардаш Дербентда яшамиш жезвай вичин яр-дуст Али-Задедин къилив тухузва. Ина Балакъардаша вичел тапшурмишай гъи кIвалах хъайитIани (кIарасар кукIварун, яд гъун, малариз килигун ва икI мад) еке гъевесдалди ва тамамдиз ийидай. Са куьруь вахтунда Балакъардаша Али-Задедин хизанда гъуьрмет къазанмишна, ам Али-Задедин хва Саидаз (абур таяр тир) стха хъиз кIан тир. Али-Задеди абур къведни вичин харжунал мектебдиз ракъурзава. Балакъардаша гъевеслудаказ кIелзава, лап хъсан къиметар къачузва ва Саидазни чешне къалурзава.

Юкъван мектебдила гуйгъуьниз Балакъардаш Дербентдин педтехникумдиз гъахъзава (Сажидин. Сулейманан багъдин къелем. Лезги газет. 26-декабрь, 2002-йис).

Ана кIелай йисара ам чкадин литераторар тир Къиласов Къиласахъ, Агъамирзе Агъмед Саидахъ галаз гуьруьшмиш жезва. Абуру шаирвилел рикI алай Балакъардашаз Хайяман, Низамидин, Саадидин, Физулидин чIалар кIелун меслятзава. Чирвилерихъ къаних жегъил гада РагъэкъечIдай патарин халкъарин классикри гъейранарнай. Ада вичини жуьреба- жуьре месэлайриз талукъ чIалар туькIуьриз хъанай.

Педтехникум куътягъайдалай къулухъ Балакъардаш пешекар муаллим яз халуърин ватандиз хкъезва. Ина ада Агъа СтІалдал ва къунши хуърера мектебрин сифтегъан классрин муаллимвиле кІвалахзава. Гъа са вахтунда жегъил муаллимди Куъре округда савадсузвал тергунин кардикни вичин пай кутазава.

ГъвечІи чІавалай яратмишунрал рикІ алай Б.Султанов кІвалахикай азад чІавуз вичин дуст Мусаиббахъ (ам СтІал Сулейманан гъвечІи хва) галаз чІехи шаирдин патав фидай, адаз вичин чІалар кІелдай. Шииратдин магъир устадди жегъил шаирдиз рехъ-хвал къалурдай, яратмишунрин сирерай къил акъудиз къумекдай. Б. Султановани С. Сулейманан меслятрал амал ийиз, вичин устадвал хкаждай.

Алатай асирдин 30-йисара Б. Султанован эсерар республикадин «ЦІийи дуънья», Къасумхуъруън райондин «Колхоздин пайдах» газетра, Махачкъалада акъатзавай лезги эдебиятдин кІватІалра ва школайрин хрестоматийра чапзава. ЦІийиз лезги эдебиятдиз атай Мемей Эфендиев, СтІал Мусаиб, Алибег Фатахов, Агъалар Гъажиев хъиз Балакъардаш Султановни кІелзайбурун арада машгъур жезва.

Чпикай рахазвай йисара чи хуърера руьгъдин игътияжар тамамарзавай идараяр тІимил авай. А вахтара лезги театрни хуърериз къериз-цІаруз акъатдай... Гъавиляй Б. Султанова къил кутуналди, школадин муаллимар тир, чпихъ ширин сесер авай Шихнебиев Абдулкерима, Исмаилов Къадира, Абдурагъманов Бейбалади ва масабур сифте яз хуъруън клубда къемедияр къалуриз хъанай. Абур чпин тамашаяр, концертар гваз къунши хуъреризни фидай. Гъа ихътин са гуъруъшмишвиле авайла, Балакъардашал гъа вич хътин сегънеда къугъунал рикІ алай жегъил руш къуланстІалви Нисейханум гъалтна. Адакай гележегда Балакъардашаз уьмуърдин юлдаш хъанай.

Хзан арадал гъана са тІимил вахтни алатнач, Ватандин ЧІехи дяве башламишна. 1941 -йисан июндин вацра ислягъвилел яшамиш жезвай ва зарб камаралди вилик физвай чи уьлкведал бейхабардиз немсерин фашистри вегъезва. Б.Султанован вилик Ватан хуьз фронтдиз фидани, фидачни

лугьудай суал акъвазнавачир. Ам дяве башламишай сифте йикъара вичин хушунлай фронтдиз рекъе гъатнай. 1943-йисуз Б.Султанова душмандихъ галаз Ватан патал хъайи женгера вичин жегъил чан ганай. Шаир вич къегъал игит хъиз къенатІани, адан эсерри чаз къени гъа девирдин шагъидри хъиз къуллугъзава.

Б. Султанован эсеррин къадар са акъван гзаф туш. Чав шаирдин винидихъ тІварар къур газетриз ва ктабриз акъатай «Батрак Агъмедан къиникъ» поэма, «КІани руш», «Майдиз», «Гад кІватІуниз», «Яру къушундиз», «Къизил аскер», «Гуъзел», «Зи вах», «Муъжуъд мартдиз» чІалар ва «Клуб», «Телефон», «Вуна крар туькІуърда, пост» шииррин къайдада ярат мишай фельетонар агакънава.

Б.Султанова вичин эсерра ватанпересвилин, азад зегъметдин, бахтлу уьмуърдин ва муьгъуьббатдин месэлайриз еке фикир гузва. Ам гъакІ цІийи уьмуър туькІуърунин карда манийвал гузвай татугайвилерин аксинизни экъечІзава. Сатирадин хци гафуналди ада фельетонра (абур лезги эдебиятда цІийи жанр тир) бюрократар, бегъемсуз чиновникар, темпелар, чуьнуьхгумбатІар, гъарамзадаяр негъзава, абур жемьятдин вилик беябурзава.

Шаирди дагъви тІебиатдин гуъзелвиликай ва мублагъвиликай кхъизва: «Къацу атІлас алукІна чил, Ажеб серес аквазва чуьл, Тамашналди тух жедач вил»... Гъелбетда, тІебиатдин гуъзелвал хуъзвайбур, адахъ гелкъвезвайбур зегъметдал рикІ алай, рикІерик шадвал квай, азад Ватандал дамахзавай дагъвияр я:

Чандик зарбвал, сивик хъуьруьн,
Яшайиш хкаждай хуьруьн,
Чи чуьллерай къведай ширин
Куь гъунаррин ванер сагърай.

Б. Султанова ватанпересвиликайни чІалар яратмишзава. Адан «Къизил аскер», «Красноармеец» эсеррай аквазвайвал, шаир чи гъукуматдин къуватдихъ, советрин инсанрин бахтлу гележегдихъ инанмиш я. Гъавилай гъич са чапхунчидивайни «къизил аскердин» вилик акъвазиз жедач:

Яру пайдах вили цавуз
Хкажна на, кьизил аскер.
Душманарин кьилер агъуз
Ишеда на, кьизил аскер.*

Шаирдиз немсерин чапхунчийри, договорни чIурна, чи ватандал гъужумдайди аян тир. «Яру кьушундиз» шиирда ада чун фашистрин Германиядал гъалиб жедайдахъ са шаклувални ийизвач:

Яб эляй тавуна чи меслят гафунал,
Нагагъ душман атайтIа чи мулкунал,
Зур гуда абуруз тфенгдални тупунал,
Ийиз абур кукIвар, яру кьушунди.

Б.Султанов датIана цIийивилерихъ къекъвезвай чIалан устад тир. Ада ашкъидикай садан чIаларизни ухшар тушир, къетIен рангаралди ва милаимвилелди тафаватлу, чи халкъдин адетрал амал авуна яратмишай таъсирлу эсерар туна. Инал «КIани руш» шиирдай гуьзел рушан шикил гузвай са чешне гьин:

Метрини зур яргъизавай
Бурма чIулав чIарари,
Седефри хьиз нур гузава
Ви а лацу сарари...

Шаир рушан кутугай акунрихъ галаз санал адан кьилихдикайни ва дамах гвачирвиликай рахазва:

Гъикъван зун ваз килигайтIан,
Тамашунал тух жедач.
Рахан тийиз, элясналди
Са кIус вун артух жедач.

И эсердай шаир вичин уьмуьрдин юлдаш хъайи ярдикай рахазвайди малум жезва:

* Султанов Б. «Къизил аскер». Колхоздин пайдах. 1938. №50.

Вун паталди фикирдай къван
Балакъардаш тІазава.
Заз дарман гун, Нисей-ханум,
Ви фикирдиз къведачни?

Б.Султанов «Гуъзел» шиирдани муъгуъббатдикай раханва. «РикІин чирагъ» тир ярдикай ада икІ лугъузва:

Вун хътин гуъзел ақунач заз зи уъмуърда,
Ви гелера кам эцигиз гъикъван къекъведа?
РикІин чирагъ тир яр, чун чаз жер вахт мус къведа?
Гила къванни на дуъз жаваб це заз, гуъзел!*

Шаир ярдин ақунар, гуъзелвал къалурунал ақваззавач. Ада дагъви дишегълияр диндин мавгъуматдикай хкатнавайди, азад уъмуърдин иесияр хъанвайди, итимрихъ галаз ихтиярар сад хъанвайди къейдзава: «Къад йис хъанва чи папар азад хъана. Ихтиярар итимрихъ галаз сад хъана».

Б.Султанова дагъви дишегълийрин алакъунрал дамахзава:

Танкистар, машинистар, летчикар –
Хъана кІвалах, ийизва зурба кар.
Бязибурни инженерар, техникар,
Ийиз кІвалахар къалурзава къе папар.

Гъа са вахтунда шаирди дагъви дишегъли са чуълдин кІвалахда ваъ,
гъакІ гъиле яракъ аваз ватан хуъзни гъазур тирди къейдзава:

Пулеметар ягъиз жеда къаз лишан,
Хъунухъ патал азад ватан гуълуъшан.
Халкъдин кІвалах патал абру кам
Эцигзава и шад рекъе папар.

Б.Султанова шаирвилин ва шаирдин везифадин месэлайризни фикир гузва. И важиблу месэла ада вичиз мукъувай чидай чІехи шаир СтІал Сулейманан чешнедалди ачухарзава. ИкІ яратмишунрин рекъяй вичин муаллим хъайи «ХХ лагъай асирдин Гомераз» ада пуд шиир бахшнаи: «СтІал

* Лезги писателрин сборник. – Махачкала: Даггоиздат. 1940. 54-чин.

Сулейман кьена са йис», «СтІал Сулейман», «Дагъустандин чІехи шаир». Эгер сифте эсерда чІалан магъир устад кечмиш хъун себеб яз халкъ «ясдин партал алаз, агъур хажалат чІугваз» кълурнаватІа, муькуь кьве шиирда СтІал Сулеймана гьикІ вичин эхир нефесдал ватандиз ва халкъдиз вафалувал авунатІа раханва.

Шаирди СтІал Сулейман зегъметчи халкъдиз, гъахъвилиз кълулугъун патал дуьньядиз атайди тестикъарзава.

Б.Султанова «акъулдиз гъуьл хъиз дерин», «вичиз барабар кас авачир» чІалан зурба устаддиз адан баркаллу рехъ давамарда лагъана кьин кьазва:

Вафасузриз гайи акІ зур,
Гъар са хаин авур зурзур,
Миллионрал я чун гъазур,
Давамиз ви кар, Сулейман.

Б.Султанован яратмишунра кьетІен чка «Батрак Агъмедан кьиникъ» поэмади кьазва. Ам лезги хуьрера колхозар тешкилуни месэладиз бахшнавай сифте эсеррикай сад я. Поэмадин бинеда гъакъикъатда хъайи вакъиаяр эцигнаватІани, ам документальный эсер туш.

Авторди художественный эсерда лазим тир къайдада кълундармани ишлемишнава. Гъерекатар лагъайтІа, алатай асирдин 30-йисара кьиле физва. Шаирди поэмада гъакъикъатда хъайи ксарин тІварарни хвенва.

1917-йисан Инкъилабдин вакъиаяр жедалди, Къачабег тІвар алай мулкдарди кесиб хзандай тир, етим хъанвай гъвечІи гада Агъмед вичин кІвалел батраквиле кьунай. Са тике фу паталди ада йиф-югъ Къачабегаз кІвалахзава. Амма гьикъван зегъмет чІугуртІани, Къачабегни адан паб Герекмаз далудихъ кас галачир етим гададилай рази тушир. Адаз датІана цІийи-цІийи тапшуругъар гудай. Гъа икІ йисар физ алатзава. Агъмедни чІехи жезва. Октябрдин инкъилаб себеб яз арадал атай цІийи гьукум кълвердавай мягкъем жезва.

Къачабегаз вичи гъарам рекъе кІватІай девлет кълкъатиз кичІезвай. Гъавиляй ада амалдарвилелди фенд кълурмишна: хуьруьн Советдай Агъмедан

разивал аваз, ам стхавилиз къабулайвили чар къачуна, адаз кІвал ва вичин малмулкуникай пай-чил акъудна эвленмишда лагъана гаф гана. Икърар чІурна, Къачабега вичин дидени паб галаз Агъмед инсафсузвилелди рекъизва, хуърени «стха» Бакудиз фена лагъай ванер чукІурзава. Раб чувалда квахъдач лугъудайвал, зулумкарри жегъил гададиз авур къастни винел акъалтна. Хуъруьн жемьтдиз Агъмед къейиди чир хъана. Къачабеган мал-девет тулкІна, вични цІуд йис гана, суъргуьндиз ракъурна.

Поэмадин къилин игит, шаксуз, Агъмед я. Шаирди адан къамат аял вахтарилай башламишна ачухарзава:

А аялдин диде-буба
Бич гъвечІи яз къейид тир,
Къиляй-къилди Къачадиз
КІвалах ийиз фейид тир.*

Амма гъикъван кІвалахайтІани, Къачабеган хзанар Агъмедалай рази жедачир. Адахъ я чими мес жедачир, я адаз тухдалди фу гудачир:

И факъирдин гъич садран
Я кІаник мес жедачир.
Я къиликни хъуьцуьган,
Я яргъан къван вегъечир.

Агъмеда Къачабегаз гзаф йисара кІвалахнай. Абуру «Язух тир Агъмедаз гъич регъятвал гудачир. А залум хзандиз адан язух къведачир». Цан цун, гвен гуьн, къурухриз яд гун, тамай цІамар гъун, чилиналди нагъвар дашмишун - ибур вири Агъмедан хиве авай кІвалахар тир. Б.Султанован майилар югъ-йиф куфун авачиз кІвалахзавай батрак гададин патал ала:

А батрак тир Агъмеда
Авуна пара кІвалахар,
Я чандал партал алаз
Ийиз хъайид туш дамахар.

* Лезги литературадин сборник. – Махачкъала: Даггосиздат. 1940. 152-чин.

Шаирдивай Агъмедан къамат цийи девирдин инсандин къамат хъиз тамамдиз ачухариз хъанвач. Ада вичин бахт, гележег патал тIуб-тIупални эцигзавач. Уълкведа гьукум дегиш хъанватIани, адавай девирдин уькIуь-цурудай къил акъудиз жезвач. Ам гъа куьгъне девирдин лукI хъиз ганва. Б.Султанова анжах Агъмедан язух чIугвазва.

Агъмедан къаматдилаь тафаватлу яз поэмада тух тежедай нефс авай Къачабегни адан паб Герекмаз тамамдиз къалурнава. Абурун къведан къаматарни чпин чиркин гьерекатра, алчах крава ачухарнава. Къачабег инсафсуз, инсандин язух текъведай, къетрагъим кас я:

Пакамахъай Агъмедаз
Гъар са кIвалах къалурдай.
Нагагъ тамам тавуртIа,
ТIвалун винел къугъурдай.

Девлет патал ам тахсирсуз инсанни рекъиз гъазур я. ИкI Къачабегна гунагъсуз Агъмед ксанвайла, къулан йиферилай вегъейла, пабни диде галаз атана, ам чапхунвилелди рекъизва:

Еб туьтуьниз вегъена,
Мягъкемвилелд кутIунна,
Епинин къве къил къуна,
Гъарда вичихъ чIугуна.
Инал язух Агъмеда
Чабаламиш авуна,
Тадиз икI Къачабегна
ЯкIв къилелай чIугуна.

Герекмаз лагъайтIа, вичин итимдилаь къве кIвачин виняй физва. Адахъни инсаф, инсанвал, регъим эсиллагъ авайди туш. Мал, девлет, мулкар, гамар - ибур ада югъ-йиф тикрарзавай гафар я, девлет адан аллагъ я.

Б.Султанова Герекмазан къилих адан вичин рахунра ишлемишзавай гафарин куьмекдалди ачухарзава. Чебни анжах лап векъибур я. Агъмедахъ элкъвена, ада икI лугъузва:

- Къей хва гачал, агъдабан,
Къеб гъваш жуван хиялдиз,
Хъизвачни ваз шехъунин ван,
Килигтун вун аялдиз.

Герекмаза Агъмедаз датана туьнбуьгъзава, адаз экуь дуьнья мични
чулаварзава: «Тийиз бегъем са карни - Вучда вакай амуькна... Недайла на
къве фуни Санал неда - тух жедач».

Къачабеган хзанди Агъмедаз гъич инсаф ийидачир. Къуьдди ам цай
авачир дегълизда ксурдай, адан тандал чими партал, руфуна тухдиз фу
жедачир:

Я язух тир Агъмедаз
Гъич регъятвал гудачир.
А залумкар хзандиз
Адан язух къведачир.

Б. Султанова поэмада вич уях хъанвай, девирдин дегишвилерикай
хабар авай хуьруьн жемятни къалурнава. Хуьруьн махлуькди къанлу
Къачабеган хаинвал винел акъуднай. Къачабег гъукуматдин къанунралди
жазаламишнай. Гъахъ я вацлувай тухуз жедач, я гъуьлени батмиш жедач -
тестикъарзава лезги мисалда. Поэмадани гъахъвал гъахъсузвилел,
регъимлувал зулумдал гъалиб жезва.

Шаирди и эсерда жуьреба-жуьре художественный алатрикай
устадивилелди менфят къачузва. Ада поэмада ганвай игитрин рахунар, амалар,
гъерекатар, абуру чпи-чпик ийизвай веревирдер къалурзава. Тебиатдин
шикилар лагъайта, абурни художественный алатар хъиз, геройрин чпин
крарихъ галаз алакьада аваз ганва. ИкI Къачабегани адан гъилибанри
Агъмедаз къаст ийидалди вилик шаирди инсандин рикI чулавардай
тебиатдин шикил гузва:

Къуланферлай вегъейла,
Ванер къведай кекерин,
Ара-бир атлуз-атлуз

Элукъзавай кицѠерин.

И кѠанлу йифиз хуѠр секин тирла, вири махлукъ ксанвайла, чуѠлдин гѠашаратар ва тѠебиат ширин ахваравайла, «Кефердин яваш гару Цифер дагъдал чѠугвазвай, Ачух жез вили цаву ГѠетерин нур кѠалазвай». Идалай гуѠгъуѠниз шаирди кѠелдайди мусибатдин кѠиникъ кѠабулуниз гѠазурзава:

ЯргѠалай СтѠал вацѠун
Ванер кѠведай хкатна,
Яваш тир зайиф ванцел
ХуѠруѠвай хѠиз кѠакѠатна.

ИхѠтин кѠанлу са йифиз
Вилиз са затѠ таквадай,
КѠачабеган дакѠардай
Са зайиф же аквадай.

ПоѠмада рикѠиз таѠсирдай ихѠтин жанлу шикилар тѠимил авач. Абуру Б.Султанов чѠалан устад хѠиз датѠана вилик физвайвилин шагъидвалзава.

Ватанпересвилин ва инсанпересвилин фикирралди тафаватлу яратмишунралди БалакѠардаш Султанова чи XX лагѠай асирдин 30-40-йисарин лезги эдебиятдик вичин пайни кутуна, ада чи меденият вилик финиз таѠсирна.

СТІАЛ МУСАИБ

(1914-1943)

Ватандин Чехи дяведин йисара фашизм тергунин карда миллионралди советрин инсанри хьиз, шаиррини писателри чпин хци кьелем жидадиз элкьурна ва гьакІни гьиле яракь аваз Ватандин абадвал хуьн патал кьиле фейи дяведа кьегьалри хьиз иштиракна. Абурун арада Дагьустандай тир чІалан устадарни авай. ИкІ, чавай еке гьурметдиавди лакви Эффенди Капиеван, аварви Ражаб Динмагьамаеван, кьумукьви Алимпаша Салаватован, даргиви Батыр Мегьамедован, табасаранви Багдадин Митарован, татви Манувагь Дадашеван ва масабурун тІварар кьаз жеда.

И кьегьал рухвайрин жергеда лезгийрин шаирар-фронтоникар тир Балакьардаш Султанован, Мемей Эфендиеван, Агьалар Гьажиеван, МутІагьир Рзаханован, СтІал Мусаибан тІварарни ава. Абур дяведай хтанач, чпин жегьил чанар Ватандин, хайи халкьдин рекье эцигна, амма игитар са чІавузин рекьидач, абурун тІварар чи халкьдин рикІера эбеди яз амукьда.

СтІал Мусаиб 1914-йисуз Куьре округдин (гилан Сулейман-Стальский район) Агьа СтІалрин хуьре машгьур шаир СтІал Сулейманан хзанда дидедиз хьана. Ам Сулейманан пуд лагьай хва я.

Мусаибан аял вахтар Дагьустанда граждан дяве кьиле фейи йисарал дуьшуьш хьана. Абур дар ва секинсуз йисар тир. Амма инкьилабдин хурук кьецепатан чапхунчийривай ва кьенепатан контрреволюциядивай яргьалди акьвазиз хьанач. 1920-йисан мартдин вацра Дагьустанда Советрин власть гьалиб хьана. Мусаибан а чІавуз анжах ирид йис тир. ЦІийи властди дагьви халкьариз азадвилихъ галаз санал гьар са рекьяй вилик фидай мумкинвилерни гана. Агьа СтІалдал школа ахьюникди, Мусаибазни, агьзурралди лежберрин аялриз хьиз, кІелдай мумкинвал хьана. Адани сифтедай хайи хуьре ва гуьгьуьнлай Кьулан СтІалдал кІелна.

Вичихъ дерин кьатІунар авай ва кІелунал рикІ алай гадади чирвилер артухарунин мураддалди сифтедай Дербентдин педтехникумда ва

гугъуьнлай СтIал Сулейманан тIварунихъ галай Дагъустандин
государственный пединститутдин филологиядин факультетда кIелна.

СтIал Мусаиб кIвалахдив фад эгечIнай. Ада Къасумхуьруьн райондин
культурадин кIвалин инспекторвиле, вичин буба Дагъустандин халкъдин
шаир С. Сулейманан секретарвиле кIвалахнай. Гугъуьннин йисара Мусаиба
ВКП(б)-дин Къасумхуьруьн райкомда пропагандиствиле, Махачкъалада
Дагъустандин писателрин Союзда ва маса идарайра жуьреба-жуьре везифаяр
тамамарна.

Гъина кIвалахнатIани, гъи кар гъиле къунатIани, Мусаиба вич халкъдиз
ва Ватандиз вафалу, вичелай кар алакьдай халис советрин инсан яз къалурна.
Мусаибан общественный кIвалах, алакьунар фикирда къуна, ам 1939-йисуз
РСФСР- дин Верховный Советдин депутатвиллиз хкъанай. Бажарагълу жегъил
шаир гъа йисуз СССР-дин писателрин Союздин членвилизни къабулна.

Ватандин ЧIехи дяведин иштиракчи табасаранрин шаир МутIалиб
Митарова вичиз хъсандиз чидай Мусаибакай икI рикIел хкизва: «Мусаиб
къакъан буйдин, экуь чIарарин, чина гъамиша шадвал авай рикIиз чими
жегъил тир. Шадвилерин межлисда, собраниеда, юбилейдин вечерра, активда
вичин суйдалди Мусаиба гъамиша вичел фикир желбдай» («Оборванные
струны». - Махачкала. 1971, 95-чин»).

Мусаибан къегъалвал, халкъдиз вафалувал Ватандин ЧIехи дяведин
йисара иллаки хъсандиз малум хъана. Шаирдин чIехи къве стха
Мегъамедюсуфни Мирзеюсуф дяве башламишай сифте йикъара фронтдиз
фенай. Мусаибни дяведиз физ гъазур хъанвай, амма ам, бронь эцигна,
фронтдин далу пата тунвай.

1942-йис... Чапхунчи душман атана Волга вацIув агакъзавай.
Фашистриз Сталинград къуна, Москва Къафкъаздикай ва Бакудин
нафтIадикай къакъудиз кIанзавай. Душмандин планар чи халкъдин игитвал
себеб хъана къилиз акъатначир.

Ватандал ихътин бадбахтвилер атай чIавуз игитдин рикI авай
Мусаибавай, гъелбетда, секиндиз далу пата акъвазиз хъаначир. Ам

гуьгуьллудаказ арзе вугана фронтдиз фена. Курсантвал куьтягъ хъайидалай кьулухъ, Мусаиба Сталинграддин кьвалав хъайи кьизгъин женгера иштиракзава. Жегьил шаирдин кьегьалвиликай адахъ галаз женгина иштиракъай дяведин ветеран, полковник, тарихдин илимрин кандидат В. Егорова икI кхъизва: «Курсантрин арадай чпи женгера иштиракъай тежрибалу са шумуд кас хкънай... Абурук СтIал Мусаибни акатнай... Политотделдин начальникдихъ галаз хъайи суьгьбетда ада вич шаир тирди, РСФСР-дин Верховный Советдин депутат тирди, машгьур шаир СтIал Сулейманан хва тирди чуьнуьхна.

Ада авур ихтилатрай зи вилик виКегъ инсандин, халисан коммунистдин, ватанперес касдин кьамат акъвазна. Политотделдин начальникди Мусаибаз политотделдин старший инструкторвилин кьуллугъ теклифна. Амма Мусаиба вич женгин юлдашрихъ галаз санал нубатдин боевой операциядиз ракъурун тIалабна. Виликан курсантрикай виридакай мотострелковый батальондин аскерар хъанай, СтIал Мусаиб лагъайтIа, танкарин десантдин ротадиз ракъурнай» («Его имя стало легендой», «Дагъустандин правда» 21-февраль, 1973-й.). Мусаиб гъа женгинай хтанач. Ам Сталинград патал кьиле фейи женгера кьегьел хъиз телеф хъана. Мусаибан тIварни Сталинград патал кьиле фейи женгера пуч хъайи игитрин тIварарин арада «Мамаев Кургандин» пантеонда кьизилдин гьарфаралда кхьенва...

СтIал Мусаиба вичин буба СтIал Сулейманаз бахшай поэмада ихътин цIарар гьалтзава:

Ви кIвалахдин ери-бине,
Кьунава за гьам зи гьиле...
ЭкъечIдач зун гъа ви геляй,
Гаф гуда за гьам хуьз, буба....

Вичин жегьил чан халкъдин рекъе эцигай Мусаибан и гафар адан поэзиядин эпиграф яз гьисабиз жеда. Вичин эхир нефесдалди ам бубадиз кьур кьинез вафалу яз амукьна.

СтIал Мусаибан яратмишунар са акъван гзаф туш. Ам «Колхоздин пайдах», «Дагъустандин правда» газетриз акъатай яхцIурдалай артух шииррин, са шумуд макъаладин ва 1940-йисуз акъатай «Хкягъай произведенияр» ктабдин автор я. Яратмишунри цуьк ахъайиз башламишай чIавуз чи арадай акъатай Мусаибан эсеррин къадар тIимил ятIани, абурай чаз шаир ялавлу ватанперес, халис интернационалист ва гъакъикъи инсанперес тирди хъсандиз аквазва.

(СтIал Мусаиб поэзиядиз, вичин бубадин таъсирдик кваз атанай. Ада вичи шиирар кхъиз башламишайвал икI рикIел хкизва: «Бубади зи кIел-кхъинин кардин къайгъу чIугунихъ галаз санал за шиирар туькIуьрунизни еке фикир гудай. Ада шаирвилин рекъяй зи алакьунар ахтармишун патал вичи лугъуз зав куплетдин пуд цIар кхъиз туна, къуд лагъай цIарар шиирдин везин, рифма ва мана чIур тавуна, зав туькIуьриз тадай. Завай вичин тIалабун тамамдиз къилиз акъудиз хъайи чIавуз ам сергъят авачир къван шад жедай».

ЧIехи устад Сулеймана дугъриданни Мусаибакай шаир хкатдайдак умуд кутунвай. СтIал Сулейманан уьмуьр ва яратмишунар ахтармишай А. Ф. Назаревича и месэладиз талукъ шаирдин суьгъбетдикай икI кхъизва: «За зи уьмуьрда пуд хва чIехи авуна. Гъар садахъ вичин рехъ ава, амма Мусаиб, акунрай, зи рекъяй фида. Адан къисмет халкъдиз истеклу манияр туькIуьрун жеда. Ам заз къиметлу куьмекчи я. Чна санал идалай къулухъни тIимил кIвалахдач»...

ЧIехи шаир ягъламиш хъанач. Адан хва Мусаиба вичин бубадин рехъ, къегъалди хъиз, гъич са патахъ ян тагана давамарна.

30-йисарин юкъвара хъиз литературадиз атай Мусаиб хайи халкъдин сивин яратмишунрин, вичин бубадин эсеррин, Дагъустандин ва урус литературадин таъсирдикни йис-сандавай вилик физва. Ада багъалу Ватандикай («Яру Москвадиз», «Октябрдин сувариз»), чи гуьзел тIебиатдикай («Гатфарин гуьзел гъавадиз»), халкъарин дуствиликай («Баку», «Джамбулаз», «Париж коммунадиз»), азад зегъметдикай («Вири кол-

хозникриз», «Колхозникрин фикирдиз»), уьлкведин агалкьунрикай ва цийи инсандикай жуьреба-жуьре жанрайрин эсерар яратмишнай.

СтIал Мусаибан поэзияда, гьа йисарин адет тирвал, комсомолдиз, Чехи Октябрдин, Мартдин ва Майдин суварриз туькIуьрнавай чIаларни гьалтзава, («Комсомолдиз», «I-Май», «Мартдин сувар мубарак» ва мсб.). Са жерге шиирра С. М. Кировакайни Г. К. Орджоникидзедикай еке гьуьрметдивди раханва. Са шиирда Кировакай ада икI кхьизва:

Азиз юлдаш чаз играми,
Вун игит я чи уьлкведин,
Зурба кьегьал, фикир дерин,
Гьич рикIелай фидач вун чин.

Кировакай хьиз, Орджоникидзедикайни Мусаиба рикIе чIехи муьгьуьббат аваз чIалар яратмишнава:

Вич гьвечIи ва яш тIимил яз,
Фена большевнкрин патаз...
...Фяле, лежбер патал алаз,
Гьахьтин игит хьана Серго.

СтIал Мусаибан яратмишунра Дагъустандин халкьдин шаир СтIал Сулейманаз бахшнавай «Играми буба Сулейманаз» тIвар алай поэмади иллаки еке чка кьунва. И эсерда Мусаиба чIехи шаирдин экуь кьамат гунихь галаз санал шаирвилин сенятдикай, шаирдин везифадикайни вичин фикирар ачухарнава. Халисан шаир, Мусаиба кхьизвайвал, халкьдин хва хьун лазим я. И фикир ада СтIал Сулейманан чешнедалди ачухарзава:

Зегьметчийрин патал алаз,
Ругьанийрихь - дяве чIугваз,
На чIаларалд гьабур гатаз,
Жедай акьваз тийиз, буба!

ЧIехи шаир вичин уьмуьрдин эхир нефесдал Ватандиз ва халкьдиз вафалу хьайивиляй, Советрин гьукуматдини адан баркаллу кIвалахдиз еке кьимет ганай:

Партияди, гьукуматди
Къимет гана кІвалахдиз чи,
Гъар патахъди гъяркъуь, экуь
Ачухна ваз рекъер, буба.

СтІал Мусаиба СтІал Сулейманан уьмуьрдиз ва яратмишунриз талукъ къиметлу малуматарни туна. Адан «Бубадикай ихтилат», «Бубадикай рикІел хкунар» тІварар алай макъалайра неинки чІехи устаддин уьмуьрдиз талукъ цІийи фактар ганва, гъакІ адан поэзиядин деринриз талукъ месэляярни эцигнава. «Бубадикай рикІел хкунар» макъалада Мусаиба кхъизва: «Дахдихъ ажайиб, аламатдин зигъин авай. СтІал Сулейманан ктаб туькІуьрун тап-шурмишай чІавуз, шаирди хуралай лугъуз адан вад агъзурдалай артух шииррин цІарар за кхъенай. Абурук революциядилай вилик яратмишайбурни акатнавай. Гъич садрани са цІар къван рикІелай фин, я туштІа какадарун заз акуначир.

Сулеймана асантидиз, шадвал-гъевес кваз вичин чІалар яратмишдай. Къерехдай акІ аквадай хъи, нелда Сулеймана вичин манияр дестина, са легъзедат яратмишда. Амма гъакъикъатда акІ тушир. Ада гъар цІарцІин винел дикъетдивди, фагъум-фикир ийиз кІвалахдай» («Сулейман Стальский в критике и воспоминаниях» - Махачкала. 1969. С.(63.).

СтІал Мусаибан макъалайра ганвай делилри, малуматри винидихъ вичикай рахай поэмада ганвай Сулейманан образ мадни жанлу ийизва.

Ватандин Чехи дяве башламишай йикъара Хуьруьг Тагъиран, Абдул Муталибован, Мемей Эфендиеван, Нуредин Шерифован ва маса шаиррин сес хъиз, Мусаибан шаирвилин сесни гужлу жезва. Ада инсанрин квилел бед йиф-югъ гъайи фашистрин пехъи кицІер негъзава. Шаирди «Гъазур хъухъ вири» эсерда Советрин халкъдиз диде-Ватан хуьниз, пехъи душман кукІваруниз эверзава:

Хъана вири сад,
Ватан хуьз азад,
Гъазур хъухъ вири,

Гъам куьлуь-ири.
Фашизм ая дар,
Ам ая кукIвар.
Терг ийиз гъа-гъам,
Гатут лап тамам.
Михьиз паб-аял,
Ватан хуьз хиял,
Гъазур хьухь вири
Гъам куьлуь-ири...

СтIал Мусаиб вич бейхабардиз дяве башламишай фашистрин Германиядин винел Советрин гьукумат гъалиб жедайдахь кIевелай инанмиш тир. Гражданвилин ва ватанпересвилин манадин «Ватан хуьз гъазур я чун» тIвар алай шиирда ада икI лагъанай:

Ватандин тIвар рикIе аваз,
Чун дяведиз физ гъазур я.
Фикирар сад халкъар галаз,
Совет уьлкве хуьз гъазур я...

... Диде-Ватан патал дяве,
Авун къазва чна хиве,
Гъич са касдин кам чи чиле,
Тутаз чун къуз-физ гъазур я.

Шаирди вичин женгчи эсерралди дяведа иштиракзавай советрин инсанрин руьгь хкажзавай, чапхунчи душмандивай Яру аскердин хура са чIавузни акъваз тежедайди къейдзавай. Адан «Гъамиша гъалиб Яру аскер» эсерда ихьтин цIарар гъатзава:

Гъам гъавада ва гъам чиле
ГъакI фидай туш а ви гуьлле.
На къур лишан акъаз пеле,
Дуьньяд къил хаз гъазур аскер...

... СтІал Мусаиб гъазур я вич.

Душман гатаз ийиз ам пуч,

Чи чиликай са чІибни гуч,

Гъалибвални къаз я, аскер.

Чи багъа Ватандиз вафалувал, Мусаибан шиирдай хъиз, адан вири крарайни аквазва. Шаирдин рахунар, митинграл авур адан эверунар, кагъазар, макъалаяр ватанпересвилин фикирралди тафаватлу я. ИкІ, Ватандин Чехи дяведин сифте йикъара фронтдиз фейи чІехи стха Мегъамедюсуфаз 1942-йисан 10-июндиз кхъей кагъазда Мусаиба адавай тІалабзава: «Играми стха Мегъамедюсуф!.. Чна вири хзанди ваз чими саламар рекъе твазва... Мирзеюсуфни Красный Армияда ава... За вавай тІалабда, чна Гитлеран бандитрихъ галаз тухузвай дяведа вуна игитвал къазанмишун. Ватан хуъз чун вири гъазур я ва гитлеризм чна дуьньядин винелай терг ийида, гъалибвал чи пата жеда!»

СтІал Мусаобахъ тІебиатдин гуьзел шикилар, адан рангар къалурзавай шиирарни ава. ИкІ, чешне яз «Гатфар», «ХъуьтІуьз чуьл» ва маса эсерар къалуриз жеда. Шаирди билбилдин цІийи манидин ширин ванери рикІер агударзавай гатфарин хуш шикил гуналди, чи бахтлу уьмуьрдал, азад Ватандал дамахзава:

Вил вегъена килигна зун:

ХунІ гуьрчег я чуьллер, гатфар,

Гъар са патаз къацу-яру

Акъатзава цуьквер, гатфар...

... Гуьзгуь хътин миxъи я цав,

Аламачиз цифер, гатфар,

Пакамахъай чуьлда къирав

Алаз жеда векъер, гатфар.

Шаир и тІебиат гуьрчегарзавай, адал чан гъизвай советрин инсанрикайни еке гъуьрметдивди рахазва:

Гъиле аваз кьукни дегъре,
Багда жеда лежбер, гатфар.
Жегъил рушар жерге-жерге
Къватъиз къалар, пешер, гатфар.

Стал Мусаибан ватанпересвилин ва советрин инсанрин чехи агалкъунар къалурзавай чалар фикирда къуна, ДАССР- дин Верховный Советдин Президиумди адаз Гьурметдин грамота ганай.

Шаир Стал Мусаиба активвилелди общественный къвалахарни кьиле тухузвай. Ада депутат яз сечкичийрин таллабунар тамамдиз ва вахтунда кьилиз акъуддай. ИкИ Мусаибан алахъунар себеб яз Агъа Сталдал ва Хивда тамам тушир юкъван школяр ахъайнай. Ихътин мисалар мадни гъиз жеда.

Сечкичийрихъ галаз гуьруьшмиш хъайи са митингдал Стал Мусаиба икИ лагъанай: «Халкъди зал ихтибарун зи еке бахт я. Зи хиве авай депутатвилеин важиблу везифа заз хъсандиз малум я, иниз килигна за квез куь ихтибардай аватдайвал ийидач лагъана гаф гузва. Жуван вири амай уьмуьр эхиримжи нефесдалди за Ватандин ва чи халкъдин рекъе эцигда».

Шаирди вичин гаф хвена, къур къин кьилиз акъудна. Ада вичин жегъил чан Ватандин хушбахтвал патал гана. Игитар са чавузни рекъидач. Ялавлу ватанперес, женгчи шаир Мусаибан чалар, экуь къамат чи халкъди чпин рикIера еке гьурметдивди хуьзва ва идалай къулухъни хуьда.

Ругуд лагъай къил

50 – 60 ЛАГЪАЙ ЙИСАРИН ЭДЕБИЯТ

Ватандин чӀехи дяведа (1941 -1945) тарихдин метлеб авай гъалибвили чи халкъ ва чӀалан устадар руьгъламишна. Лезги эдебиятдин тематика, мана-метлеб гегъенш жезва, писателар, шаирар цӀийи темаяр ва идеяр, художественный рангар ва алатар жагъуриз алахъзава. ЧӀалан устадри чпин яратмишунра са Ватандин ваъ, гъакӀ вири инсаниятдин вилик чпин жавабдарвал гъиссзава.

Эгер алатай асирдин 20-30-йисара чи эдебиятди цӀийи майишатдизни медениятдиз, социализмдин агалкъунриз, Ватандин ЧӀехи дяведин йисара къагъриманвилини ватанпересвилини месэлайриз еке фикир гузвайтӀа, дяведилай гуьгъуьнин йисара къилинбур - немсерин фашистри барбатӀ авур хуьруьн майишатни промышленность гуьнгуьна хтун ва абур хкажун жезва. Гъа са вахтунда чӀалан устадри зегъметдин, дуьньяда ислягъвилини ва халкъарин дуствилини месэлайризни еке фикир гузва.

Эдебиятдин вири жуьрейри (шиират, гъикаят, тамашият, критикани литературоведение) гьерекат къачузва. Шиират лагъайтӀа, ам, гъамиша хъиз, амай жуьрейрилай вилик ква. Ана сиясатдин, дуьньядикай веревирдерин, муьгъуьббатдин, тӀебиатдин лирикади гегъенш чка къазва. Чпикай рахазвай йисара шииратда фадлай кӀвалахзавай Х.Тагъирахъ, Н.Шерифовахъ, А.Муталибовахъ, Ш-Э.Мурадовахъ галаз санал поэзиядиз жегъил къуватарни къвезва. Инал А. Саидован, Б. Салимован, К. Азизханован, А. Раджабован Къ. Рамазанован, З.Ризванован, Ш.Къафланован, Лезги Няметан, Д.Абдуллаеван, Жамидинан, И.Гъуьсейнован, А. Алеман, К.Мусаеван, Х. Хаметовадин ва масабурун тӀварар къаз жеда. Жегъил несилдин шаирри, риторикадикай, къуру тарифрикай, лозунгрикай къерех хъана, чпин эсерра милливал квадар тавуна, цӀийи художественный алатрикай, такъатрикай ва жанрайрикай менфят къачуна, девирдин важиблу месэлаяр къарагъарзава,

эдебиятдин тематикани гегьеншарзава. Къилин чка зегьметдин, Ватандин, инсанрин ацукьун-къарагьунин, марифатдин ва маса месэлайри къазва.

Шииратдихъ галаз санал гьикаятни вилик физва. Писателри тГебиат хуьниз, зегьметчи инсандиз (виликан аскер, дяведин иштиракчи) фикир гузва. И рекьяй З.Эфендиева, Къ.Межидова, А.Агьаева, И.Къазиева, М.Гъажиева, С.Мингъаджева, А. Искендерова, Б.Гъажикъулиева, Я.Яралиева, Къ.Акимова, А.Магьмудова ва масабуру мягькем камар къачузва.

Чахъ анжах тамашаяр кхьинал машгьул пешекар драматургар авачтлани, руьгьдин хазинадин и хелни яваш-явашдиз вилик физва. И рекьяй З.Эфендиева, Х.Тагьира, Къ.Межидова, Я.Яралиева, И.Гьуьсейнова, Б.Айдаева, А.Раджабова, Ш.-Э.Мурадова гьевеслудаказ кьвалахзава. Абуру яратмишай «Ашукъ Саид», «Къазимегьамед», «Етим Эмин», «Стлал Сулейман», «Урусиятдин цуьк», «Фундугьбег», «Хендедедин мехьер» ва маса тамашаяр Лезги театрдин сегьнедал эцигнай. Абуру критикади ва тамашачийри хушдиз къабулнай.

Литературно-художественный критикадикни эдебият ахтармишдай илимдик (литературоведение) гьерекаат акатзава. Мегьамед Гъажиева, Агьед Агьаева, Н.Агьмедова агалкъунралди Гъажибег Гъажибегован баркаллу рехъ давамарзава. Абуру лезги эдебиятдин классикар тир Етим Эминанни Стлал Сулейманан, Хуьруьг Тагьيرانни А.Фатахован ирс къайдада тунихъ галаз санал, абурукай къиметлу ахтармишунарни кхьизва.

Чи эдебият ва адан вири хилер вилик финин карда СССР-дин АН-дин Дагьустандин филиал ва адан къвалав члаланни, литературадин институт ахьяюни (1947), лезги члалал «Дуствал» альманах (1952) тешкилуни, Республикадин «Коммнист» газетди, «Дагьви дишегьли» журналди важиблу роль къугьвана.

Гьа йисара лезги ва урус эдебиятрин алакьаярни мягькем жезва ва мадни вилик физва. Урус шииратдин ва гьикаятдин классикар тир А. Пушкинан, М.Лермонтован, С.Есенинан, М.Горькийдин, Л.Толстоян,

А.Толстоян ва мсб. эсерар лезги ва Дагъустандин маса халкъарин чӀалариз таржума ийизва.

Чи чӀалан устадрин: С.Сулейманан, Х.Тагъиран, Къ.Межидован, А.Саидован, И.Гъуьсейнован, Жамидинан ва масабурун ктабар урус чӀалал меркездин чапханайра акъатзава.

Лезги эдебият яваш-яващдиз шегъре рекъел акъалтзава. 1960-йисуз Москвада агалкъунралди къиле фейи Дагъустандин литературадин ва искусстводин декадади и кардин шагъидвалзава.

Москвада писателрин Союзда Дагъустандин поэзиядикай, аялрин шииратдикай, гъикаятдикай ва драматургиядикай вижевай къиметлу ихтилатар хъанай; Кремлдин театрдин сегънедал Къ. Межидованни Х.Тагъиран «Ашукъ Сайд» тамаша эцигнай. Дагъустандин эдебиятдиз (лезги литературадизни), сегънедал эцигай тамашадиз чи уьлкведин машгъур писателри ва алимри чӀехи къиметни ганай.

Эгер чи гъикаятдин сифте камар 20-30-йисарихъ галаз алакъалу тиртӀа (А.Фатахов, А.Аливердиев, З.Эфендиев, М.Рзаханов, И.Вагъабов), халисан, гъакъикъи проза 60-йисара арадал къвезва. Чи эдебиятда гъикаятдин, очеркдин, новелладин, повестдин ва романдин жанрияр тестикъ жезва. Инал А.Агъаеван «Лезгияр», Къ.Межидован «Къашкъа духтур», И.Къазиеван «Смоленскийдин чилел», З.Эфендиеван, «Муькъвел гелер», А.Искендерован «Самур», М. Гъажиеван «Им къван, имни терез» ва маса романрин тӀварар къаз жеда.

Чи гъикаятчийри Ватандин чӀехи ва граждан дявейрин вакъиайрикай, дяведилай гуьгъуьниз хуьруьн майишатда къиле физвай дегишвилерикай, дагъдай арандиз куьч хъуникай, лезгийрин милли къилих (менталитет) къалуруникай, халкъарин дуствиликай эсерар яратмишзава. Гъакъикъат гъакъикъи рангаралди ачухаруналди, жанлу къаматар гуналди, важиблу месэлаяр хкажуналди, абуру чи гъикаятдин эсеррал кӀелдайбурун фикирар желбзава.

Винидихъ гъайи фактарай аквазвайвал, дяведилай гуьгъуьнин йисара лезги эдебиятдин вири жуьреяр (шиират, гьикаят, тамашият, критикани литературоведение) йис-сандавай вилик физва, чи чІалан устадрин тІварарни республикада ва адалай къеце машгъур жезва. И карди, шаксуз, чи эдебият дуьз рекъел алайди, ам датІана вилик физвайди шагъидвалзава.

ХУЪРУЪГ ТАГЪИР

(1893 - 1958)

Дагъустандин халкъдин шаир Хуъруъг Тагъир сифте яз акур югъ зи рикел хъсандиз алама. Ам 1956-йисан октябрдин варз тир. А чавуз шаирдин чехи хва хуъруън майшатдин институтдин студент Алиман патав зун, Абаскъулиев Рефи гагъ-гагъ мугъманвилиз къведай. Са сеферда зун атайла, Хуъруъг Тагъир квалевай. Алима чун вичин бубадихъ галаз танишарнай. Чи вилик четин умуърди чина дерин биришар тунвай, хуш къилихрин, вичихъ зурба суй авай, къакъан буйдин дагъви акъвазнавай. Ада чахъ галаз милаймдиз яргъи умуърда вичин къилел атай дуъшуъшрикай суъгъбетардай ва чун мугъманвилиз атунал вич шад тирди малумардай. Камаллу дагъвидин ихтилатрикай малум хъайивал, Хуъруъг Тагъир дерин къатлунар авай, дуъньядин укъуъ-цуру бегъемдиз дадмишай, ихтилатрик мисалар кваз шикиллудаказ рахадай гъевеслу суъгъбетчи тир. Адан къетлен нур авай вилерни зегъметди тлушуннавай зурба гъилер исятдани зи вилик ква... Эхъ, лежбервал, къелечивал, шаирвал ийиз инсанриз къуллугъ авур, ажудан гъил къур зегъметчи дагъвидин гъилер...

Вичин чаларикай ада са шаирда икI лагъана:

Физва дуънья гъиляй-гъилиз

Чехидалай гъвечIдалди.

Жуван халкъдиз къуллугъ ийиз

Гъазур я зун рекъидалди.

Дугъриданни, чехи шаирди, халисан инсанпересди вичин эхир нефесдалди, галагун тийижиз, вичи лагъайвал, хайи халкъдиз къуллугъна, вичи жемьтдиз гайи гаф чIурнач, ам намуслувилелди къилиз акъудна.

Алимов Тагъир (Хуъруъг Тагъир - шаирдин лакIаб я) Ахцегъ райондин Хуъруъгрин хуъре 1893-йисуз лежбердин хзанда дидедиз хъана. Адан буба Алима вичин зегъметди тлушуннавай гъилералди пемпечивал ва лежбервал ийиз хзан хуъзвай. Хуърени гъамиша кIвалах жагъидачир. Гъавиляй Алим

къунши хуърерани тИмил къекъвеначир. ИкI, са сеферда Алим хзанарни галаз «бахтунихъ къекъвез» Азербайжандиз рекъе гьатнай. Хейлин йисара ада Нухада, Къубада ва Бакуда фялевал, батраквал авунай...

А чIавуз гъвечIи гада тир Тагъиран бахтунай хъиз (XX лагъай асирдин сифте къилера Алиман хзан гъурбатда яшамиш жезвай), Азербайжандин бязи шегъерра ва хуърера мектебар ахъайиз башламишна, Алимани вичин гада Нухадин мектебдиз ракъурнай. Ана Тагъира ашкъидалди кIелзава, адаз азербайжанрин ва урусрин литературадихъ галаз таниш жедай мумкинвал жезва. Жегъил гададиз И.А.Крылован басняяр, М.А.Сабиран хци сатирадин чIалар иллаки бегенмиш тир. КIелунал гъевеслу Тагъира вичин сифте чIаларикай сад тир «Буба» шиирда къейдзава:

Гил гъарфарихъ галаз таниш
Жезва хъи зун ажеб, буда.
Гзаф хъана заз бегенмиш –
Хъсан затI я мектеб, буба.

Тагъира вичиз бегенмиш хъайи муаллимдизни кваз тамам къимет гузва:

Муаллимдин тIвар я Аслан,
Пара вижевай са инсан.
Гъавурда тваз гзаф хъсан
Чириз камал-эдеб, буба.

Тагъира мектебдин къве класс куътягъна, амма уьмуърдин залан шартIар себеб яз кIелун давамариз хъанач. Ада жуьреба-жуьре кIвалахар ийиз, вичивай жедайвал бубадиз чIехи хзан хуъз куьмекзава. КIвалахдила азад вахтунда Тагъира зегъметчи халкъдин арада баркаллу тIвар къазанмишай азербайжанрин «Малла Нисреддин» журнал, Жалил Мамедкулизадедин гьикаяяр, Мирза Аликбер Сабиран «Хуп-хуп намэ» ктаб ва сатирадин чIалар еке гъевесдалди кIелдай.

Азербайжанда яшамиш хъайи йисар Хуьруьг Тагъиран уьмуърда четинбур хъанай. Руфуна тухдалди фу, тандал партал тахъай гададин къилел

залан дуьшуьшар тIимил атаначир. Гъа чIавуз ада са шиирда дидедихъ элкъвена икI лагъанай: «Са гъафте я, туш им гъибет, Авачиз зун шалвардин мет. Йифди-югъди къачуз зегъмет, Чан гуда за гъикъван, диде!»

Абдуллагъбегдин ва Гъуьсейбегдин кIвале нуькервал авуни, 1910-йисуз буба къакъатуни, вич яргъалди азарлу хъуни, вири хзан вичин хиве гъатуни ва маса четин шартIари Хуьруьг Тагъир руьгъдиз ажужарнач, акси яз ам лигимлу авуна. Жегъил шаирдиз такурди амач. Къилинди,- СтIал Сулеймана лагъайвал, - ам тир хьи, «зегъметчи инсандиз гъина хъайитIани, сад хъиз четин я... кесиб ксар виринра сад хъиз бедбахтлу я...»

Хуьруьг Тагъира а вахтар икI рикIел хкизва: «Зун мад Къубадиз рекъе гъатна. Гъа ина са къелечидал расалмиш хъана. Ам къазикъумухви тир. Ада зун вичиз шакIуртвиле къуна. Зи пеше къажгъанар михъун, абур дашмишун, абур цIал эцигиз, къахчун хъана. Им четин ва чиркин пеше тир. Амма адак берекат квай. Хзандин гъал са кIус къван хъсан хъана. Гъа икI гумадив ртIанвай тIеквенда лап къад йисар къван фена».

Къад йисуз къван дуьньяда къекъвей, вичихъ уьмуьрдин зурба тежриба хъанвай Хуьруьг Тагъир хайи ватандиз хквезва. Гила ада Самур округдин хуьрера къелечивал ийиз, зегъмет чIугвазва. Шаирдин уьмуьрдин юлдаш Алимова Гуьлуьшана а вахтарикай икI лагъанай: «Чун санал яшамиш хъайи сифте йисар гзаф четинбур хъана. Кашни, дявени, чарадан кIвалерни - чаз такур дарвал амач. За гила гъисаб къурла, чун Ахцегъани, Луткунани Хуьруьга къанни пуд кIвале дуланмиш хъана. Тагъира кхъей гзаф затIар, са кIвалерай маса кIвалериз куьч жедайда, квахъна; вара-зара хъана. Амма яшайишдин татугайвилериз Тагъира шад зарафатривди жаваб гудай...»

Хуьруьг Тагъир анихъ галай инсанрин дердиникай хабар къадай, къуни-къуншийрал, мукъва-къилийрал гзаф мукъаят кас тир. Ам вичихъ галаз санал уьмуьрдин уькIуь-цуру дадмишай диде Перисултанал адан эхир нефесдалди гзаф гъуьрметлу ва мукъаят тир. Алимова Гуьлуьшана рикIел хкизвайвал, «гъар сефер Къубадай, Куьредай хтайла ада (Хуьруьг Тагъира - Гъ.Г.) шаламарни хтIун тавунмаз, хабар къадай: «Диде, вун инжиклу авур кас

авани? Ви гьал гьикI я? И гзаф милаим дишегьлиди жаваб гудай: «Ваь, чан хва, ваь. Жуван кIвачелай хтIунна кIвализ гьахь»...

Йисар кьвез алатзава. Дагълара гьукум дегиш хьайидалай гуьгьуьниз Хуьруьга артелар кардик акатзава, цIийи дараматар эцигзава, жемьтдик юзун акатзава. Хуьруьг Тагьирани уьмуьрдин цIийи шартIара вири вичин кьуват, алакьунар, бажарагь халкьдин рекье эцигзава. Гьам общественный уьмуьрда иштиракуналди, гьам вичин шаирвилин кьелемдалди ада дагълара цIийи уьмуьр туькIуьрунин карда вичин чан эцигзава.

Артелар туькIуьрдай чIавуз, цIийи мектебдин дарамат эцигдайла ам, сивел хьвер алаз, мелера кIвалахзавайбурун эвел жергейра жедай. Гьа йисара колхоздин председателвиле кIвалахай Эгьмедбег Мегьамедова рикIел хкизвайвал, «сифте цанин хвал тухудайлани, муьгь-рехь кьайдадиз хкидайлани, гьар гьи чIавуз хьайитIани заз Хуьруьг Тагьир перни туьрез, кацани кутIа гваз, пайдах хьиз, кIвенкIевез аквадай».

Шаир литературадани кьулухь акьвазнавачир. Ада алверчияр, савдагарар, файдацияр вичин сатирадин хци чIаларалди негьзавай.

30-йисарин сифте кьилера Хуьруьг Тагьир Лезгийрин гьукуматдин театрдин директорвиле тайинарнай. Са куьруь вахтунда ада театрдин кIвалах вилик тухвана, лезги чIалаз азербайжан чIалай «Аршин мал-алан», «Мешади Ибад», «Ашукь Кьариб» ва маса тамашаяр таржума авуна. Таржумаяр себеб хьана шаирдин вичин чирвилер артух, устадвални вини дережадиз хкаж жезва.

Хуьруьг Тагьира регьбервал авур йисара театрда репертуар жуьреба-жуьреди хьана ва адан коллективди халкьдин арада еке гьуьрмет кьазанмишна.

Хайи халкьдиз ва Ватандиз вафалувал шаирди 1941 -1945 - йисара хьайи Ватандин Чехи дяведин вахтундани кьалурнай. Ада ваганпересвилин гьиссералди тафаватлу эсерра, дагьлух районра, Махачкьалада, Нальчикда кьиле фейи митинграл авур рахунра немсерин фашистрин алчах ниятар ви-

нел акъудзава, абурун мурдар крар негъзава, советрин инсанрик женгчивилин руьгъ кутазва.

1943-йисуз Хуьруьг Тагьир Цадаса Гьамзатахь, А.Гьафуровахь, А.Назаревичахь галаз санал душмандикай азад авур Нальчик, Пятигорск, Георгиевск шегьерриз мугьман хьанай. Шаирдиз немсерин фашистри дагьвийриз авур цаваривай, чилеривай эхиз тежер чапхунчивилер, зидвилер вичин вилералди акунай. Душманди чи халкъдиз авур къастари, зулумри шаир дериндай къарсурнай ва ада а вакъиайрикай гзаф таъсирлу шииррин цикл яратмишнай. Абурукай чна агъадихь ихтилат ийида.

Хуьруьг Тагьир гьукуматдин жавабдар везифаяр тамамарай зурба общественный деятелни хьанай. Ада хейлин йисара хуьруьн Советдин, райондин Советдин, 1951 -йисалай Дагъустандин Верховный Советдин ва 1952-йисалай СССР- дин Верховный Советдин депутат яз жавабдар кьвалахар тамамарна. Халкъди сес гана хкянавай къегьал хци сечкичийрин тлалабунар гьевеслудаказ кьилиз акъуддай, намуслудаказ жемьтдиз къуллугъдай. Ахцегь райондин Хкемрин хуьряй тир муаллим ва шаир Хкем Жамалдина 1953-йисан октябрдин вацра Ахцегьа заз авур сугьбетдай ихьтин малумат гьин: «50-йисарин юкъвара зурба марфарикди вацлар атайла, Самурдаллай Хкемай Ахцегьиз фидай муьгъ селди тухванай. Хкемрин агъалийри чпин депутат Хуьруьг Тагьиравай муьгъ туклуьр хьувун патахъай куьмек тлалабда. Шаирди вичиз авур тлалабун яргьалди гуьзетиз туначир. Са куьруь вахтунда Самур вацлар гьукуматди цийи муьгъ эхцигнай». Гьар гьи кар гьиле къуртлани, шаирди ам дестина ва тамамдиз кьилиз акъуддай.

Гьукуматди Хуьруьг Тагьираз, адан баркаллу кьвалахар фикирда къуна, 1943-йисуз Дагъустандин халкъдин шаирвилин тлар, «Зегьметдин яру пайдахдин» къве орден ва хейлин медалар ганай.

Вичиз «къуьзуь жедай мажал тахъай», «хайи халкъдиз ва ватандиз югъди-йифди къуллугъ авур» шаир, сечкичийрихь галаз гуьруьшмиш хьана Дербентдай Ахцегьиз хквезвай рекъе, бейхабардиз начагъ хьанай. Им 1958-

йисан февралдин 23-югъ тир. Гъа юкбюз члехи шаирдин зегъемлу рикl гъами-шалугъ яз акъвазна...

Ясдин юкбюз шаирдин сурун кылихъ Абдул Мутlалибова гъахълуз къейднай:

Лув гуда, дуст, ви чlалари
Чи рикlерай рикlериз.
Хуш я абур чаз, лап гатфар
Хуш жедай хъиз чилериз...

Ви хазина са савкъат яз
Элдив даим гумукъда.
Играми дуст, тарихралди
Вун чахъ галаз амукъда.

Хуьруьг Тагъира чи эдебиятда яхцlурни цlуд йисалай артух муьгълетда кlвалахна. Адан сифте чlалар Нухадин мектебда кlелдай йисарихъ галаз алакълалу я. Абур жегъл гадди вичин кылел атай дуьшуьшрикай, вилериз акур агъвалатрикай туькlуьрай «Буба», «Диде», «Я кас», «Дидедин гъл пис туш», «Са руша дурнадиз», «Такабур дагълар», «Файдадиз», «Дагъустан» ва маса чlалар я.

Тlварар кьур эсеррай аквазвайвал, Хуьруьг Тагъира Етим Эминан, Ахцегъ Гъажидин, Стlал Сулейманан баркаллу рехъ давамарзава. Ам зегъметчи инсанрин дерди-баладикай, дуьньядин гъахъсузвилерикай рахазва. Икl, «Диде» шиирда Хуьруьг Тагъира тараз якlв язава, тамуз ван хъуй лугъуз:

Эгер вуна ханачиртlа,
Жедачир зун пашман, диде.
Бахтсуздаказ зун дуьньядиз
Вучиз хана, душман диде.

Гълбетда, шиирда гълтзавай «душман» лугъудай гаф дидедиз ваъ, гъахъсуз девирдиз талукъ тирди ашкара я.

Эгер шаир «Диде» эсерда къаб алаз, яни айгъамдалди рахазватла, «Я кас» шиирда вич «шкъакъ, мергъаметсуз, зилиди хъиз инсандин иви хъвазвай» истисмарчидин суфат гъакъикъи ва сатирадин рангаралди гузва:

Гардан яцІу, руфун еке,
Инсаф авачир са тике,
Истисмариз халкъар икІе,
Чан тушни бес чидни, я кас?

Гъа са вахтунда ам шаир вич хъиз «дуъньядикай пай атІанвай» ксарикайни рахазва:

Етим хъиз ви гъалтна гъилел,
КІвачел алачиз, я къилел,
Пуд суз хъана зун ви кІвалел –
Тух хъанач са къузни, я кас.

Шаирди «Як гудайдаз», «Файдадиз», «Дагъустан» ва маса эсерра, чІехи шаир (СтІал Сулеймана хъиз, гъа девирдин къамат ганва. «Файда» шиирда Хуъруьг Тагъир вичин къилел атай вакъиадикай раханватІани, эсердин метлеб, гъелбетда, гегъенш ва дерин я. Яни шаирди гъа девирдин алакъайрал, къайдайрал наразивал ийизва. Шиир секиндиз, рикІик къалабулух квачиз кІелиз хъун мумкин туш:

Фагъумайла и дуъньяда
Валай пис затІ авач, файда.
Къачурла вун, аслан хътин
Итим жеда яваш, файда.

Шаирди и кардин себебни ачухарзава:

Зулукда таз хъсан чилер,
Кесибриз я вун лап зегъер.
ЧІурна нече-шумуд кІвалер,
Авуна на тараш, файда...

...Тагъираз ақунач гила
Валай еке агъур шала,
Туба хъуй вун мад за кІула
Къедлай къулухъ къадач, файда.

Гъиле къелем къачур сифте йисара Хуъруьг Тагъир дагъви дишегълидин къадар-къисметдикай рахун тавуна туначир. ИкІ, «Са руша дурнадиз» шиирда ада вич гужуналди дақІандаз гузвай рушан мецелай дурнадихъ элкъвена лугъузва:

Зи яр гала Шеки патахъ,
Вуна адаз саламар твах.
Туна гъиле авай кІвалах,
Фад хъша лагъ хуъруьз, дурна...

Аманат хъуй зи гафар ваз.
Къваз тавуна хтуруай фаз,
Гужуналди зун масадаз
Гузва хъи лагъ гъуьлуьз, дурна.

Хуъруьг Тагъир са гъакъикъат гъакъикъи рангаралди къалурунал, уьмуьрдин татугайвилер ачухарунал акъвазнавачир, ам гъакІ хайи халкъдин уьмуьрда дегишвилер жедайдахъ рикІивай инанмиш тир. «Такабур дагълар» эсерди гъа аямдин вилик-къилик квайбуруз «къати саврухди чпин кар аквадаиди» къейдзава, гъавиляй гъарда вичин «эвел- эхир фагъум ая» лугъуз, айгъамдалди ишара ийизва: «Ванер къвезва чаз цав рахар. Пис жемир куьн, яда квез хар. Къене пад цІай, къванер, чархар Я куь эсил макан, дагълар...»

1928-йис лезгийрин эдебият ва къилди Хуъруьг Тагъир патални лишанлу йис хъанай. Шаирди а вахт икІ рикІел хкизва: «Гъа йисуз зи гъиле сифте яз лезги чІалал акъатнавай ктаб гъатна. Ам «Лезги шаиррин чІалар» (Москва , 1927) тІвар алай кІватІал тир... За и ктабдай сифте яз СтІал

Сулейманан шиирар кІелна. «Яъ,- лагъана за,- лезгидал кхъей эсеррихъни къимет ава къван! Ктаб Москвада акъудайди чир хъайила, зун гъейран хъана амукъна. Шаир икъван вини дережадиз хкажун, ам икъван екез саймишун - имни жедай кар я къван!»

Эгер икъван гагъда Хуъруьг Тагъира кълди-кълдин дуьшуьшра шиирар яратмишзавайтІа, гила ада литературадин кІвалахдиз кълтен фикир гуз башламишна ва вичин эсерар лезги чІалал республикадин меркезда акъатзавай цІийиз тешкилай «ЦІийи дуьнья» газетдиз ракъуриз хъана. Шаирди Гъажибег Гъажибеговалай, Алибег Фатаховалай, Агъалар Гъажиевалай, Эффенди Капиевалай, Александр Назаревичалай, Камиль Султановалай кагъазар къачузва. Машгъур критикрин меслятрал амал ийиз, ада вичин устадвал мадни хкажзава. Шаирди лирический эсеррихъ галаз санал лиро-эпический ва сатирический эсерарни яратмишзава. Инал шаирдин «Балашан зиянкар кац», «Темпел ва адан паб» ва масабур къалуриз жеда.

1934-йисни Хуъруьг Тагъиран уьмуьрда рикІелай тефидай йис хъанай. А йисуз шаир СтІал Сулейманахъ галаз гуьруьшмиш хъанай. СССР-дин писателрин сад лагъай съезддал вичиз А.М.Горькийди «XX лагъай асирдин Гомер» лагъана чІехи кълмет гайи СтІал Сулейманан тІвар вири дуьньядиз чкІанай. Дагъустандиз хтайдалай гуьгъуьниз, вичик шадвилин лувар акатай СтІал Сулейман лезги района къекъезва. ИкІ Гъажибег Гъажибеговни галаз Ахцегъиз атай чІавуз чІехи устаддиз Хуъруьгрин хуьре Тагъир тІвар алай шаир яшамаш жезвайдакай хабар хъанай. Ада вич Хуъруьгиз тухун тІалабнай. Гъа икІ лезги халкъдин рикІ алай шаирар чеб чпихъ галаз гуьруьшмиш жезва. Хуъруьг Тагъира а вакъиа икІ рикІел хканай: «СтІал Сулейман атайла, зун кІвале авай. Бейхабардиз СтІал Сулейман чи кІвализ мугъман хъайила, зун шадни хъанай, тажубни, вучиз лагъайтІа ам Ахцегъиз атанвайдакай заз хабар авачир... Хваш-беш авурдалай гуьгъуьниз кайваниди суфрадал тІуьн-хъун гъана, чна суьгъбетар ийиз башламишна. Зи рикІел хъсандиз алама, СтІал Сулеймана завай хабар къунай: «Тагъир, лагъ кван на шиир гъикІ башламишда ва гъикІ куьтягъарда?» Ихътин суал ван хъайила,

зун сифтедай са къадар теспача хъанай, чӀехи шаирдихъ галай мугъманарни заз лишанлудаказ килигзавай. За Сулейманавай суалдиз шиирдалди жаваб гудай ихтияр тӀалабна. Ам рази хъанай.

За хуралай «Ябу» тӀвар алай шиир кӀелнай, Сулейманаз и чӀал бегенмиш хъанай ва ада: «шиирди яб гузвайбурук къалабулук кутазва, ам шаирдин агалкъун я»-лагъанай. За мадни са шумуд чӀал кӀелнай ва эхирдай гъа инал дестина «Вун хвашгелди» тӀвар алай чӀал тукӀуьрнай. Ам чӀехи шаирдиз талукъарнавай чӀал тир. СтӀал Сулеймана за кӀелай шиирар хушдиз къабулна. Ада эхирдай икӀ лагъанай: «Хуьруьг Тагъир бажарагълу шаир я. Адан шиирри гъакъикъат къалурзава... абур зурба эсер ийидай ва къакъан дережадин ери авайбур я. Лезги шаиррин арада Хуьруьг Тагъир са чипӀинин къакъан я лагъайтӀа, зун ягъалмиш туш».

СтӀал Сулеймана гайи чӀехи кӀиметди Хуьруьг Тагъир руьгъламишна. Адан эсеррин тематика къвердавай гегъенш, устадвални хкаж жезва. Шаирди поэмадин жанрани гъиле къазва. 30-йисара яратмишай «Малла Иса» ва «Гъуьгъвезрин хуьр» поэмаяр Хуьруьг Тагъиран яратмишунра еке цӀийивал хъанай.

Вич сюжет, яни къил ва эхир аваз, галай-галайвал вакъияяр къалурнавай и эсерда шаирди са гъвечӀи дагъви хуьруьн чешнедалди лезги халкъдин ацукъун-къарагъун, яшайишдин шартӀар, дерди-гъал къалурнава. Хуьруьн шикилар, тарихдин метлеб авай вакъияяр шаирди гъакъикъи шартӀара гъакъикъи рангаралди къалурнава.

Сифте поэмайра Хуьруьг Тагъираз къилдин геройрин къаматар гъар патарихъай къалурун, абурун руьгъдин деринриз гъахъун четин акъваззава. Амма 40-50-йисара яратмишай «Гъавадин пагъливан», «Сунани Къурбан», «Дагъустандин баркаллу рухваяр» ва маса лиро-эпический эсерра чӀехи устаддивай геройрин тамам къаматар къалуриз, къилихар ачухариз алакъзава.

Ватандин ЧӀехи дяведин йисара Хуьруьг Тагъир шаир хъиз вири Дагъустанда машгъур жезва. Дяве башламишай сифте йикъара тукӀуьрай «Ватан патал» шиирда ада диде-ватан хуьниз эверзава:

Ша фин, ша фин, юлдашар,
Ша фин аскервипиз чун,
Буржлу я, ватандашар,
Диде-Ватан хуьниз чун...

И сифте шиирдин гуьгьуьналлаз Хуьруьг Тагьира сад садалай таьсирлу чӀалар туькӀуьрзава. И жергедай яз «Бубадин тапшуругь», «Стхадин тапшуругь», «Лянет», «Душмандин фикирар», «Мусибат», «Аслан хва, игит хьухь!», «Эхирдиз тамаш», «Гитлер вуж я?», «Ай хьана хьи, хьана!», «Гурхана», «Гьайиф Нальчик!» ва маса эсеррин тӀварар кьаз жеда. Месела, «Душмандин фикирар» ватанпересвилин эсерда шаирди фашистрин мурдар ниятар малумарзава:

Мурад я а вагьишдин:
Халкъдин фонарь туьхуьрун,
Чи гуьзел ватандикай
Угьрашхана туькӀуьрун.

КӀанзава чи азадвал,
Намус, гьяя кукӀвар жен,
Кьилиз тухун фасадвал,
Инсанрикай лукӀар жен.

Хуьруьг Тагьир душмандин планар кьилиз акъат тийидайдахь кӀевелай инанмиш я:

Душмандин а планар,
Шак авач хьи, чӀур жеда.
Кьафкьаздин дагьларикай
Эхир абуруз сур жеда.

Чапхунчи душман Къафкъаздин сергъятрив мукъва хъайила, шаирди тапшуругърин жуьреда туькъурнавай чӀалар яратмишзава. Ада душмандиз далу къалур тийидай, ватан патал чан гудай, хаиндиз дидедин нек гьалал тийидай лезги халкъдин уьткъем адетар рикӀел хкизва, ватан «вилини нине хьиз хуьниз», гъалибвилини югъ мукъва авуниз эверзава. «Бубадин тапшуругъ» эсерда вичин ватангълийризи шаирди икӀ лугъузва:

СтӀал иви, са хупӀ нефес
Вуна ви чандик кумай къван
Ая душман тергиз гъевес,
Гуж эцигна вахъ авай къван.
Еке тӀварцӀин сагъиб хъана,
Чан бубадин рикӀин шуьше,
Душмандал вун гъалиб хъана,
Сагъ-саламат фена хъша.

И шиирдик квай ватанпересвилини фикир Хуьруьг Тагъира «Стхадин тапшуругъ» эсерда мадни деринарзава:

Ватан авачир инсан
Масадбуруз лукӀ жеда,
Гъайванд хурук акатна,
КӀвачин кӀаник руг жеда...
Ватанд къайгъу квачир кас
Акьулсуз я, гижиди я;
Вилер аваз, экв такваз
Дуьнья адаз мичӀиди я.

Шиирдин и цӀарари къени гъа идалай вилик хьиз ван ийизва.

Гитлеран гъилибанар тергуниз эверунихъ галаз санал Хуьруьг Тагъира абурун чапхунчивилерни къалурзава. ИкӀ ада «Лянет» шиирда фашистрин

«пехъи, алчах кицѐр, вагыши къачагъар» вири дуьньядин вилик
лянетламишзава:

Жедач, залум, вакай дуьньядиз агъа,
ГъвечИи кIезрияр недай гъуьлуьн наха.
«Им вуч мусибат я, лугъуз, кицIин хва»?! –
Паб-аялди къе гузвай къимет я ваз;
Ах-тфу, душман, еке лянет я ваз!

Винидихъ къейд авурвал, Хуьруьг Тагъир писателрин делегациядин
член яз 1943-йисуз Кеферпатан Къафкъаздиз рекъе гъатнай. Адаз вичин
вилералди фашистри советрин инсанриз авур «цаваривай, чилеривай эхиз
тежер» гужар, къастар акунай. А зулумкарвилер шаирди «Гурхана», «Гъайиф
Нальчик», «Гитлер вуж я?» ва маса эсерра къалурна. «Гурхана» шиир рикIик
гъалаба квачиз кIелиз хъун мумкин туш. Шиир ихътин цIарарилай башламиш
жезва:

Ахъайда за квез вилелди акур
Душмандин зулум, дагъларлай агъур,
Гуьзел Къафкъаздин а Кеферпатан
Рекъин къерехдив гвай еке майдан:
Къанни цIуд метри яргъивал алай,
Къве метри дерин, фирягъвал авай.
Агъзурни ругуд виш кас къван гъана
Гунагъсуз эллер пучнавай гъана.

Хуьруьг Тагъира вичиз акур шикил еке устадвилелди къалурзава:

Пехъи жанавурри кIар-кIар авур
Хипен суьруь хъиз аквадай абур...
Ахъазмай гъеле мержандин вилер,
Ивидай хъана а чIулав тилер...
Садан чин винел, садан чин кIаник,
Баладикай ястух дидедин къилик...

«Пехъи кицІин уьмуьр яхцІур югъ жеда» - лугьуда бубайрин мисалда. Фашизмдин эхирни лап мукьвал хьанвайди шаирди кІевелай инанмишвалзава. Эллер тарашзавай кьачагърихъ элкьвена ада икІ лугьузва:

Инсандин иви хьвадай жаллатІар,
Куьне гуда и зиянрин жавабар!..
Къисас кьахчуда чна квелай
И мукьвара, алудмир рикІелай.

1943-йисуз ватанпересвилин ва маса эсерар авай Хуьруьг Тагъиран «Шаирдин сес» ктаб чапдай акъатнай. Гьа йисуз шаирвилин ва общественный кІвалах фикирда кьуна, гьукуматди Хуьруьг Тагъираз «Дагъустандин халкъдин шаир» лагъай тІварни ганай.

Дяведин кьизгьин вахт тир 1943-йисуз виче Абдул Муталибованни Нуредин Шерифован, Агъалар Гъажиеванни Къияс Межидован, Зияудин Эфендиеванни Сейфедин Шихалиеван кьагъриманвилин манадин эсерар гьатай «Ватан патал» тІвар алай кватІални акъатнай. Тажуб жедай кар ам я хьи, лезги писателри ва гьа жергедай яз Хуьруьг Тагъира дяведин йисара теснифай эсерриз чи алимри, гилалди ахтармишна тавуна туна, кьимет ганвач.

Малум тирвал, Ватандин Чехи дяведин иисара Дагъустандай яхцІурни цІудалай артух игитар акъатнай. Абурун жергеда ругуд лезгидин тІварни ава. Гъайиф хьи, чи чІалан устадри гьелелиг вирибурукай чпин гаф лагъанвач. Хуьруьг Тагъира и важиблу месэладикни вичин пай кутуна. Ада Советрин Союздин игитар тир Валентин Эмировакай ва Гъазрет Алиевакай «Дагъдин кард», «Гъавадин пагъливан», «Геройдин тІвар мубарак» гуьзел эсерар яратмишнай.

«Гъавадин пагъливан» поэмада Хуьруьг Тагъира лезги халкъдин кьагъриман хва Валентин Эмирован кьамат ганва. Вичи дяведин сифте йикъара ягъай самолетрин счѐт ахъа авур Валентин Эмирован игитвилерикай

рахуналди, шаирди чи халкъдин уьткемвал, кьегьалвал, Ватандал рикI хьун кьалурнава.

Хуьруьг Тагьира кьагьриман лезгидин кьамат гьерекатда ганва. Ам кIелдайбурун вилик чIехи ва лигим жезва. ГьвечIи чIавалай Валентинан рикI цавара лув гунал алай: «Къизил цуьк хьиз, гьвечIизамаз чиг алай, Адан гзаф летчиквилел рикI алай».

Жегьил гададин мурад кьилиз акъатна. Ам лётчиквилин курсариз гьахьна ва агалкъунралди абур куьтягьна:

Самолётдин руль кьуна кIевиз ада,
Катра хьиз, лап цавун аршдиз лув гуда.
Валентина, вичин рикIин хиял хьиз,
Самолёт вердишна, гьвечIи аял хьиз.

Асландин рикI авай жегьилди Ватандиз ва хайи халкъдиз вафалувал кьуру гафаралди ваь, краралди, вичин гьерекатралди кьалурзава:

Белофинрихь галаз авур дяведа
Субутна чаз вичин игитвал ада.
Куругьлуд хьиз авуна кIевиз гьарай,
Душманрин винел кьурна са кьати цIай.

Лётчиквал регьят пеше туширди, самолётдин штурвалдихь галай касдиз кьастунал кIевивал, руьгьдин уьткемвал лазим тирди шаирди Валентин Эмирован кьилел атай дуьшуьшрин чешнедалди кьалурнава:

«Няс хьана юкьуз нисиниз мукьва, Душмандин самолёттрии гьатна юкьва. Марф хьиз абурал гуьлле кьурна авай кьван. Кьулухьди элкьвенач суьрсет амай кьван»...

Вичел залан хирер хьана ивидай аруш хьанвай лезги кьуччагьди душмандиз рей ганач, самолет сагьсаламатдиз аэродромдал ацукьарна:

Гьейран хьана, вирида агь чIугуна Адал алай залан хирер акуна. Беден кьилияй - кьилиз михьиз иви тир, Вичиз кьайгьу авачир, рикI кIеви тир».

Залан хирер алаз госпиталда авай рикІ хци игитди анжах вич жезмай
къван фад фронтдиз хъфиникай, цавун бушлухрай душмандал цІай
къуруникай фикирзавай.

Сагъ хъхъана хирер адан са бубат,
Са гьал хтайвалди бедендиз къуват,
Къаткай йикъар буш фейид яз гьисабна,
Мад вич фронтдиз рахкурун тІалабна.

Къегьал лётчикдин мурад къилиз акъатнай. Ам мад самолётдин
штурвалдихъ ацукьна, гъалибвилин югъ мукьва ийиз алахъзава. Шаирди
къейдзавайвал, ам «Суткайралди дяведа галатдачир, ягъай гуьлле немсерилай
алатдачир». Са сеферда цавун бушлухра къиле феи кьизгьин женгина
Валентин Эмирова фашистрин са шумуд самолет яна гадарнай, амма
къуватар барабар тушир бягьсина лезги къегьалдин самолетдини цІай къунай.
Асландин рикІ авай игитдин эхиримжи женг шаирди еке устадвилелди ва
таъсирлудаказ къалурнава:

Гъатна игит къати ялавдин къене,
Чарх гана тадиз къулухъди элкъвена.
Чими-чимиз ада вичин гьилелди
Хъбияна душман вегьена чилелди...

ЭкъечІна ам къати ялавдин юкъвай,
Парашют гваз гадарна чил из мукьва.
Ахъа хъанач гьич парашют, аватна...
Гъайиф юлдаш! Гъайиф, гъиляй акъатна!

Ватандин Чехи дяведин йисарин сифте къилера игитвилин тІвар
къачур Валентин Эмиров Ватандин азадвал, халкъдин абадвал патал телеф
хъана, амма адан баркаллу ва багъа тІвар эбеди яз халкъарин рикІера
амукьдайди шаирди еке гьуърметдивди къейдзава:

Халкъди хуьда гьамиша ви тIвар кIевелай,
Вун хьтин хва алуддач гьич рикIелай,..

Хуьруьг Тагьир сатирадин поэмаяр яратмишай зурба устадни тир. Инал «Агъакишидин лам», «Жанавурдикайни чакъалдикай хкет», «Балашан зиянкар кац (ибур 30-йисара яратмишайбур я), «Алхасан махорка» (1943-йис) ва масабурун тIварар кьаз жеда. Агъадихь эхиримжидакай кьве гаф лугьун. Вич Алхасанни адан кьуншидин суьгьбет хьиз туькIуьр хьанвай и эсерда шаир гьакьикъатда гьалтзавай татугайвилерал, таб-гьилле квай, кьаних, марифатсуз ксарал гагь хьуьтуьлдиз, гагь хьел кваз хьуьрезва. Шаирдин фикирдалди, чIуру рекье, гьарам рекье авай кас фад ва я геж жазадив агакьда.

Поэмадин сюжет асантди я. Алхаса багьа кьиметдай маса гана еке пул кьазанмишун патал тембекдик булдалди кьурай вергерин, картуфрин пешер кутуна «кьетIен сортунин» «махорка» гьазурна. Кьуншидал алай Мусадивай кьве виш манатдихь лам кирида кьуна, ам пуд чувал (агьзур истикан) махорка гваз Дербентдиз рекье гьатна. Нянихь Алхас шегьердив агакьна. Лам базардин патав гвай тевледиз яна, «махоркани» цурин са муртIа туна, вич карвансарадиз хкаж хьана.

Чувалрихьай гишин гьайванриз векьерин ни атана «вири ламар, балкIанар махоркадив агатна». Тембек квай векьер тIуьна кьизмиш хьайи гьайванри тевледа «гьарай-эвер-вай туна». Алхас тадиз кьарагьна, тевледин рак ахьайна. Пехьи хьанвай, цихь кьаних хьанвай гьайванри Алхасаз бегьем кIур гана, «гзаф зурба кIвалах я ам амуькьун текьена». Ламни шегьердин багьлара жанавурри кукIварна.

Махоркани гьилий акъатай Алхаса гила ламран иесидив адан кьимет вахгана кIанзава. «Пара кIанидаз тIимилни жагьидач», - кьейдзава лезги мисалди. Алхасни кьадарсуз темягькар хьана, гьавилий адан эхир пехир хьана.

Хуьруьг Тагьира поэмадин игитрикай сад тир кьуншидин мецелай Алхасакь элкьвена, икI лугьузва:

Махорка из векъркай
Маса гудай уюибаз!..
Вури къуват фронтдиз
Элкъурнавай девир я.
Вуна халкъ алдатмишиз
Ава, жува фикир ая...

Дяведилай гуьгъуьнин йисарани шаирди литературада ва уьлкведин общественный уьмуьрда сайивилелди иштиракзава. Ада зегьметдин темадиз кьетIен фикир гузва. Колхозчиярни рабочияр, малдарарни нефтяникар, уьзуьмчиярни хпехъанар Хуьруьг Тагьيران шиирринни поэмайрин кьилин герояр жезва. Мисал яз, Социализмдин зегьметдин Игитар тир Давыдова Гуьлбагъаракай, Мегьамедова Ханумакай, Жафарова Зарбафакай, Агъабегов Уружакай кхьенвай жуьреба-жуьре жанрайрин эсерар къалуриз жеда.

Зегьметдин темадиз бахшнавай виридалай чIехи ва важиблу эсер шаирди 1948-1949-йисара кхьей «Чулав кьизил» поэма я. Дагьустандин фяле синифдин баркаллу кIвалахдиз талукь и эсерда шаир Избербаш шегьер арадал атуникай раханва. Дагьвийрин зегьмет себеб яз виликан баябан чуьлдикай гила «цIийи свас хьтин» чIагай шегьер хьанва. Ана гьуьляй нефт акьудзавай фялейриз яшайишдин къулай шартIар яратмишнава. Зегьметчияр чебни шаирди гьерекатда аваз къалурнава.

Инсандин акьулди илимдикай даях къуна, тебиатдин кьуватрив: хам чилерив, дерин гьуьлерив, цIийи техникадив жемьятдиз къуллугъиз тазва:

«Ватан абад хьун патал Шаксуз кьве затI герек я. Абур кьведни сад-садаз Мягькем даях куьмек я. Абурукай сад я зегьмет, Сад илим я гьакьикъат» - лугьузва шаирди.

Ватанни дуьньяда ислягьвал, халкъарин дуствални стхавал - ибурни Хуьруьг Тагьира датIана фикир гайи ва адан рикI алай темаяр тир. Хайи чилел ашукь шаирди ватандин гуьрчегвилел, мублагьвилел. рикIин

сидкьидай дамахзава. Вич хрестоматиядин эсердиз элкьвенвай «Ватан» шиирда ада икI лугьузва:

Ви гуьрчегвал садахъни жеч.

Чан зи хайи диде Ватан.

Еке чуьллер галаз гегьенш,

Мадни кьурай вун авадан.

Хуьруьг Тагира чеб дуьньяда машгьур зурба устадар тир А. С. Пушкинакай, А.М. Горькийдикай, Цадаса Гьамзатакай, СтIал Сулейманакай дуствилин гьиссерив ацIанвай, рикIин деринрай кьвезвай кьиметлу чIаларни туйкIуьрнай.

Чехи шаирди муьгьуьббатдикайни кхьизва. Хайи халкьдин сивин яратмишунрин, ашукьрин поэзиядин ва Етим Эминан тежрибадикай даях кьуна, ада рикIиз хуш, зериф рангаралди тафаватлу «Ширин-ширин», «Гуьзелдиз», «Селминаз», «Гьуьруь», «Хьсан я», «Марифат», «Зулейхан», «Бахтавар», «Ярдин дидар», «Севдигуьм», «Пуд руш» ва маса рикIиз хуш чIалар теснифна. Абур кьени, гьа шаир вич яшамиш хьайи вахтара хьиз, халкьдиз багьа ва истеклу я.

Кьейдун лазим я хьи, Етим Эминалай гуьгьуьниз дишегьлидин кьамат тамамдиз ачухарайбурукай сад Хуьруьг Тагьир я. И гафар кьилдин чешнедалди тесстикьарин. «Хьсан я» шиирда ада рушан тарифзава, гуьзелвилини лишанрикай рахазва, гафаралди назперидин шикил чIугвазва. Хуьруьг Тагьيران фикирдалди, эвелимжиди рушан «намус, гьая, хуш тIебят ва рикIиз чимивал я», ахпа акунар: «авахьнавай яргьги чIарар кьуьнелай, са чIиб кьван хкаж жен герек чилелай». Шаирди рушан шикил гьакьикьи рангаралди чIугвазва:

Нер я фундугь, пIузар-шекер, сив-некьи,

Вилер-мержан, сарар-седеф хьиз михьи,

Гафар-гуьрчег, беден-сагьлам, юкь-шуькIуь,

Кашканар гьяркьуьз хьайитIа, хьсан я.

Чалан устадди рушан назиквилизни кьетIен фикир гузва:

Жейранди хьиз гирнагъин, затI жакъварла,
Туьтуьнай яд акван, герек, ухварла,
Ширин-ширин вавди наз гуз рахарла,
Хьуьруьнни милиз хьайитIа, хьсан я.

Гуьзелвилин чешне рушан кьамат хьиз, шаирди гададин кьаматни гузва. Сифтени-сифте ам «намуслуди, гьар са пеше чидайди, такабурвал хас туширди, элдихъ галаз уьмуьр тухуз жедайди» хьун лазим я. Идалайни алава:

Мез дилавар, гьилни жумарт, пел ачух,
Фагъум-фикир авай вичихъ лап артух,
Са рекъяйни акъваз тийиз гьич кьулухъ,
Акьулдин гвен гуьз хьайитIа, хьсан я.

Гьелбетда, Хуьруьг Тагъира халисан итим жигер авайди, вичиз «кьегьалвални кьагъриманвал хас» инсан хьун чарасуз тирди кьейдзава. «Гададин тариф» эсердай аквазвайвал, шаирди кар алайди итимдин винел патан акунар ваъ, адан кьилих яз гьисабзава.

Чехи устадди марифатдин месэлайрикай, уьмуьрда гьалтзавай бязи татугайвилерикай сатирадин, юмордин кутугай эсерарни яратмишной. И жергедай яз «Жанавурдикайни чакъалдикай хкет», «Малла Иса», «Хешил», «Эрекъдиз», «Телефон», «Гуьгьуьл», «ХинкIал», «Зарафатдин мани», «Пабни гьуьл», «Темпел папаз» ва маса эсеррин тIварар кьаз жеда. Ада чи сатира мадни вилик тухвана.

Хуьруьг Тагъир дагъларин тIебиатдал рикI алай, адан дерин сирерай кьил акъудиз алахъай зурба шаирни тир. ИкI, «Дагълара», «Беневша», «Багълар», «Гуьзелвал вуча», «Экуьнин ярар», «Гуьлуьшан гатфар», «Гатун югъ», «Гатуз дагъда», «Зул», «Кьуьд» ва маса эсерра шаирди назик ва кьетIен рангар, садан поэзиядани гьалт тийизвай образар ишлемишзава. Ада вичин

эсерралди гуьзел дагълар, гуьлуьшан багълар, гегъенш чуьллер чаз мадни кӀанарзава. Хуьруьг Тагъиран пейзаждин лирикадин чӀалар чи халкъдин руьгъдин хазинадин еке девлет я. Адан шиирри чи гуьзел тӀебиат четин йикъал гъанвай алай девирда иллаки зурбаз ванзава ва гъакъикъатда ам хуьниз эверзава.

Дагъдин булахдин цин дад чир хъун патал ам вири ваъ, са гъвечӀи къапунавайди хъун бес я. Хуьруьг Тагъиран пейзаждин лирикадин гуьзелвал ва таъсирлувал къалурун патал вири чӀалар инал гъунин лазимвал авач, амма кӀелзавайбурун фикир чна адан тӀебиатдиз талукъ эсеррин анжах бязи цӀарарал желбда (агъадихъ чна абур гузва). А чешнейрай аквазвайвал, шаирдивай дагъдин, арандин, йикъан, йифен, гатун, зулун ва маса вахтарин шикилар лап халисан художникдивай хъиз къалуриз хъанва:

Векъин бегъер цӀинин йисан

Гъейран жеда акур инсан,

Атирдин ни галай хъсан

Цуьквер ава чи дагълара.

(«Дагълара»),

Къацу чуьллер аквада ваз наз гана,

Дагълариз экъечӀна хипер лаз гана.

Агъзур жуьре нагъма ягъиз нуькӀвери,

Лепе гузва гъар патахъди никӀери.

(«Гатун югъ»).

Шаирдин и ва я маса эсерра ганвай тӀебиатдин шикилар лезги халичайрин нехишар ва къешенг рангар хъиз гуьзел ва рикӀиз чими я.

Хуьруьг Тагъира драматургиядикни вичин пай кутунва. Ада машгьур писатель Къияс Межидовахъ галаз санал кхъей «Ашукъ Саид» тамаша 1960-йисуз Москвадин Кремлдин театрда къалурнай. Бунтчи шаир Къуьчхуьр

Саидан ялавлу уьмуьрдиз бахшнавай и драма меркездин тамашачийри хушдиз къабулнай ва критикади адаз еке агалкъуниз хьиз чӀехи къиметни ганай.

Шаирди вичин таржумайралди лезги литературадинни урус, азербайжан ва Дагъустандин халкъарин литературайрин алакъяр мягъкемарна. Ада А.С.Пушкинан махар, И. А. Крылован басняяр, М.Ю. Лермонтован шиирар, азербайжан драматургрин пьесаяр, Цадаса Гьамзатан «Зи уьмуьр» поэма ва масабур лезги чӀалаз таржума авунай.

Хуьруьг Тагьир уьмуьрлух мажал тийижиэ кӀвалахай, вичин устадвал датӀана хкажай шаир я. Ада вичи гьахьлуз лагъанай: «Шаир булах хьтин затӀ я. Авахьна фин тийизвай булахди пис ни къачуда, ам фад къурунни ийида. Физвай булахдай яд кими жедач...» Хуьруьг Тагьиран а михьи, алциф поэзиядин булахдай идалай къулухъ къведай несилрини яд хьвада. Шаирдин жавагьирар хьтин чӀалар лезги халкъдин арада гьамишалугъ яз амукьда.

ЗИЯУДИН ЭФЕНДИЕВ **(1903-1980)**

XX лагъай асирдин лезги прозадин ва драматургиядин кьил кутурбурукай сад хъайи Зияудин Эфендиева эдебиятда кIвалахай яхцIур йисан мудатда гзаф кьадар гьикаяяр, очеркар, повестар, пьесаяр ва гьакIни роман яратмишна. Граждан дяведин женгера иштиракай Зияудина гьеле Москвада кIелай йисара вичиз ван хъайи А.М.Горькийдин гьахълу гафар: «гьакъисагъ зегъметди цIийи инсан арадал гьида»... хъсандиз рикIел хвена ва абурукай вичин уьмуурда кьиметлу нетижа хкудна. Писателди яратмишунрин карда зегъметдин ва инкьилабдин месэлайриз кьетIен фикир гана ва чи милли литература вилик финик лайихлу кутуна.

Зияудин Эфендиев 1903-йисуз виликан Куьре округдин Цмуррин хуьре дидедиз хъана. Адан аял вахтара хайи хуьре пачагъдин гьилибанри агъавал ийизвай. А вахтара пачагъдин гьахъсуз кьанунрал нарази зегъметчийри инкьилабдин гьерекатра иштиракзава. Дагъустанни Россиядин промышленный меркезрикай кьерех тушир. Инкьилабдин вакъияйра Цмурдай ва маса дагъви хуьрерай «бахтунихъ кьекъвез» Бакудиз фейи кьурабайри (отходникри) иштиракзавай. Чеб гатуз хуьрериз хтайла, отходникри шегъердин уьмуурдикай, ана кьиле физвай гьерекатрикай хуьруьн агъалийризни суьгъбетар ийидай, абур уяхардай, дуьньядин укIуь-цурудан гъавурда твадай.

А йисара кьиле фейи тарихдин метлеб авай вакъияйри жегъил гада Зияудинан зигъинда дерин гел туна, ам инкьи-лабдин рекъел гъана. Ада школада кIелай Цмурар ва Къасумхуьр инкьилабдин гьерекатрикай кьерех тушир. Анриз машгъур инкьилабчийр Къазимегъамед Агъасиев, Мукьтадир Айдинбегов мукьвал-мукьвал къвез-хъфиз жедай, абуру бязи чIехи хуьрера гъатта инкьилабчийрин гапIаларни кваз тешкилнай. ИкI, месела, Цмурдал ихътин гапIалриз Къизибег Акимова, Къасумхуьрел Абдусемед Мурсалова регъбервал ийизвай.

Дуьньядин гьалариз еке фикир гуз хьайи, кьатІунар авай, савадлу жегьил Зияудина, гьелбетда, инкьилабдин вакъийрин таъсир къабулна ва вичини чинебадаказ кІвалахиз эгечІна.

Ада Къ. Акимован, А.Мурсалован тапшуругъар кьилиз акъудзава, Куьре дерада деникинчийрин аксина къарагъай бунтуна иштиракзава.

Граждан дяведин женгера чрай ва лигим хьайи Зияудин Эфендиева Дагъустанда Советрин власть гъалиб хьайидалай гуьгъуьниз вири вичин алакьунар, къуват цІийи уьмуьр туькІуьрунин рекъе эцигна. Писателди а вахтар икІ рикІел хкизва: «Ибур Дагъустанда Советрин девирдин сифте йисар тир. ЦІийи уьмуьр туькІуьрун асанти кІвалах тушир. Сад лагъай Империалист дяведи, къуд йисан граждан дяведи, къецепатан ва къенепатан душманри авур чапхунчивилери Дагъустан кашни-мекъ гъатна михъиз къекъерай акъуднавай, инсанар вахтсуз телеф жезвай».

Зияудин Эфендиева дагъвийрин савадсузвал тергун патал 20-йисарин сифте кьилера муаллимвал ийизва. Гуьгъуьнлай Москвада паргтешкилатчийрин курсар куьтягъна ада Куьре ва Самур округра Советрин идарайра жавабдар везифаяр тамамарзава. Хейлин йисара З.Эфендиева «ЦІийи дуьнья», «Социализмдин пайдах» газетрин, «Коммунист маариф» журналдин редакторвал авуна.

1949-йисуз СССР-дин писателрин Союздин членвилеиз къабулай Зияудин Эфендиева вичин уьмуьрдин эхирдалди (ам 1980- йисан 30-апрелдиз кечмиш хъана) сайивилелди литературада ва республикадин общественный уьмуьрда иштиракна.

Зияудин Эфендиева писателвилеин кІвалах журналиствилелай башламишна. 20- 30-йисара «ЦІийи дунья», «Яру Дагъустан», «КутІа» газетриз жегьил журналистди дагълара цІийи уьмуьр туькІуьрзавай зегьметчийрикай макъалаяр, очеркар, репортажар кхъиз хъанай. Гьакъикъат дериндай ачухарунин мураддалди, гъа са вахтунда ада гьикаяярни очеркар яратмишиз эгечІнай.

Писателдин «Социализмдин мукар» (1932-йис) очерк Алибег Фатахован гыкайрихъ галаз санал лезги прозадин сифте камарик акатзава. Сиягъатдин къайдада кхъенвай и эсерда писателди лезги хуьрера жезвай социальный дегишвилерикай, колхозар тешкилуникай суьгъбетзава. Ада Агъа Макъарин, Къасумхуьруьн, Ю.Герейханован тІварунихъ галай совхоздин чпи цІийи уьмуьр тукІуьрзавай зегъметчи инсанрин кІвалах, цІийи школаяр, аялрин бахчаяр, клубар кардик кутун къалурзава. Писателди бязибурун тІварарни къазва.

Амма къейдун лазим я хьи, дегишвилер са уьмуьрда ваъ, гъакІ инсанрин къанажагъда, психологиядани хъанва. Гъайиф хьи, З.Эфендиевавай очеркда инсандин руьгъда физвай дегишвилер тамамдиз къалуриз хъанвач.

Зияудин Эфендиева литературадиз атай сифте йисарилай эхиримжи йисаралди яратмишай эсеррин эвелимжи къетІенвилерикай сад ам я хьи, ада вичин яратмишунрин сюжетар, абурар къалурнавай вакъияяр, герояр чеб анжах уьмуьрдай къачунвайбур хъун я. Ада гъакъикъатдай къачунвай, вичиз акур ва я къилел атай крариз, вакъияйриз, адет яз, эсерра шегъре рехъ гузва. «Мумкин я, - рикІел хкидай писателди, - и къетІенвал зи яратмишунрин зайиф ва я къуватлу тереф я жеди. Гъар гъикІ ятІани, завай жуваз такур ксарикай, ван тахъай, гъакъикъатда тахъай крарикай, вакъияйрикай кхъиз жедач. Жуван эсерар тупІалай авурла, абурар заз зи къилел атай дуьшуьшар, жува иштирикай вакъияяр чир хъжезва. Гъатта къериз-цІаруз къалурнавай вакъияярни къвед лагъай дережадин герояр - гъабурни гъакъикъатдай къачунвайбур я...»

Ватандин Чехи дяве башламишайла, Зияудин Эфендиева Дагъустандин маса халкъарин писателри хъиз вичин къелем мадни хци авуна. Ада дяведин йисара яратмишай очеркар, гыкааяр, пьесаяр, публицистикадин макъалаяр чи газетриз акъатзавай. 1944-йисуз абур «Дагълара» тІвар алаз къилдин кІватІалда гъатнай. Писателдин сифте ктабдиз акъатай «Гъахъвал гъалиб жеда», «Къуьзуьдан суьгъбет», «Медаль», «Гуьлистан», «Магъу дере» ва маса гыкааяр, «Гъалибвилихъ» пьеса советрин халкъ чапхунчи немсерин

фашистрал гъалиб жедайдахъ инанмишвилин метлебдалди тафаватлу я. Писателдин эсеррин герояр фронтдин далу пата югъ-йиф талгъана кІвалахзавай, зегъметдал рикІ алай халисан советрин инсанар я. Чешне яз, «Гъахъвал гъалиб жеда» гъикаядикай къве гаф лугъун. Ана писателди яшлу дагъви Къадиран образдалди советрин инсанрин уьткъемвал, ватандиз вафалувал къалурнава. Къадира, вичии чІехи яшаризни килиг тавуна, галатун тийижиз, кІвалахзава, жемятдик руьгъ кутазва. Адан рикІел Къасума вич дяведиз фидайла лагъай: «Куьне фронтдин далу пата гъалибвал къачу, чна женгина къачуда» - гафар хъсандиз алама. Колхозчийри чпин гъакъисагъ зегъметдалди гъалибвал мукъва ийизва.

Писателди гъикаяда гъанвай къисади эсердин мана ачухаруниз къуллугъзава. ЯхцІур цвек къена шадвал акатай Перваниди вичи гила пагъливандизни кар къада лугъуз дамахзава, амма лагълагъчи вич къил галамачиз амукъзава. Зияудин Эфендиеван фикирдалди, Гитлерни гъа къиле акбул авачир Перванидиз ухшамиш я, адан эхирни лап мукъва хъанва.

Фронтдин далу пата зегъмет чІугвазвайбуруз писателди са жерге эсерар мадни бахшнаи. 1943-йисуз яратмишай «Къуьзуьдан гаф» гъикаядин бинедани гъакъикъи вакъиаяр гъатнава. Яшлу дагъвийар тир Керимани Сефикъулиди танкар акъудунин мураддалди, оборонадин фондуниз манат-манатдал эцигна кІватІай пул язава, дишегълийри фронтдиз чпи храй гуьлуьтарни элжекар ракъурзава. Дяведин йисара яратмишай бязи эсерриз схематизм хас ятІани, санлай къачурла, Зияудин Эфендиевавай советрин инсанрин къагъриманвал, ватандиз вафалувал къалуриз хъанва.

Яваш-явашдиз З.Эфендиев гъикаяйрилай, очеркрилай повестрал элячІзава. Граждан дяведин вакъиайриз бахшнавай «Гъалибвилин пайдах» (1943-йис) повестда къецепатан ва къенепатан душманрихъ галаз женг тухузвай, яру партизанар тир Къазидин, Муртузан ва Давудан гъерекат къалурнава. Писателди абурун женгинин кІвалахдиз еке фикир ганва, амма, гъайиф, хъи геройрин психология, хсуси уьмуьр тамамдиз къалуриз хъанвач. Гуьгъуьнин йисара яратмишай гъа революциядин темадиз талукъ «Ревком»,

«Зардин кърмаж», «Яру-цIару кIватIар» повестра З.Эфендиева вичин сифте повестда ахъа авур нукъсанар тикрар хыйизвач.

Дяведилай гуьгъуьнин йисара З.Эфендиева зегъметдин темадихъ галаз алакълу «Халкъдин руш», «Чилин иеси», «Колхоздин багъда», «Гила зун гъавурда гъатна», «Халис багъманчи» ва маса эсерар яратмишна. Абурун кылин герояр Ватан абад ийизвай малдарарни багъманчияр, магъсулдарарни хпехъанар я. «Чилин иеси» гыкаяда писателди дагъви лежбер Мурадакайни адан хва Семедакай суьгъбетзава. Революциядилай вилик кесиб лежбер Мурада югъ-йиф кулак Гъажикъурбаналидиз кIвалахзавай. Адан хва Семедан къисметни гъахътинди хъун лазим тир, вучиз лагъайтIа инсанар гъа вахтара «девлетлудан хва девлетлу, батракдин хва батрак жеда» - лугъудай лозунгдал яшамиш жезвай. Амма инкъилабди Семедан ва ам хътин агъзуррин къадар-къисмет дегишарна, абурукай бахтлу уьмуьрдин иесияр авуна.

Писателди гъакI датIана марифатдин, дишегълийрин къадар-къисметдин месэлайрални гуьзчивал ийизвай. ИкI чавай кIелдайбуру шаддиз къабулай «Гуьлзада», «Халкъдин руш», «Вафалу аялрин диде», «ЯркIижуван руш», «Гъуьлуьн лепеяр», «Зейнабан рехъ», «Назханум гъакъ я» эсерар къалуриз жеда.

«Халкъдин руш» гыкаяда З. Эфендиева дагъви дишегъли Зарбафан образ ганва. Зарбаф вичелай кар алакълу, дирибаш, жемьтдин арада гъуьрмет авай дишегъли я. Хуьруьн агъалийри ам колхоздин председателвиле хкъзава. Зарбафан образдалди писателди цIийи девирди бахтлу авунвай ам хътин агъзуррин къадар-къисмет къалурнава. Революциядилай вилик дагъви дишегъли зулум-зиллетдик ва диндин мавгъуматдик квай, цIийи властди дишегълиярни азадна, абуруз общественный уьмуьрда иштиракдай мумкинвал гана. Им гыкаядин кылин фикир я.

Зарбафан образни «ЯркIижуван руш» гыкаяда ганвай Айнадин образ сад-садаз мукъва я. И эсердин сюжетни З. Эфендиева уьмуьрдай къачунва. Гыкая гыкI кхъенайтIа, писателдин рикIел хкунра гьалтзава: «1923-йис тир. За Къасумхуьруьн окружкомдин пропагандадин отделдин зеведишвиле

кВалахзавай. Са сеферда чи отделдиз жегьил, гуьрчег са руш атана. Руша вич дакІанз-дакІанз девлетлу кьуьзуьдаз гузвайдакай хабар гана ва вичиз куьмек авун тГалабна. Чна ам бедбахтвиликай хкудна, шегьердиз кІелиз ракьурнай».

Дугьриданни гьикаядин кьилин герой тир Айнадиз шегьерда кІелдай мумкинвал хьана ва хуьруьз хтайдалай кьулухь ада жемиьтдин сагьламвал хуьнин рекье вичин чан эцигзава.

3.Эфендиева Айна са сагьламвилин кьаравулда ваь, гьакІ рикІе михьи муьгьуьббат авай жегьил руш хьизни кьалурнава. Ам вичиз кІани гада Кьурбаназ кьисмет жезва. ЯркІи пата арада экуь муьгьуьббат аваз халисан мехьер жезва кьейдзава гьикаядин эхирда писателди.

Ашкьидин темадиз 3.Эфендиева «Трактористдин мехьер», «ВиртГедилай ширин», «Санал цан цадани?» гьикаяярни бахшнава. Писателди чеб советрин девирда чІехи хьайи жегьилар тир Лейлидинни Муслиман, Шекеранни Пиралидин, Муртузанни Будахан образар ганва. ЦИийи девирдин марифатдал тербияламиш хьанвай абур чпин бахтунин сагьибар жезва.

Зияудин Эфендиеван эсеррин кьилин игитар чпелай кар алакьдай, куьгьне адетрихь, чІуру рекьел алай ксарихь галаз женг тухузвай халисан инсанар я.

Зияудин Эфендиева «Зардин кьирмиж» (1965-йис) повестда Граждан дяведин вакьайрикай, красноармеец Наметанни дагьви руш Женнетан муьгьуьббатдикай суьгьбетзава. Кесиб хьайи бегдин руш Женнет адан дидедиз шариатдин кьанунралди девлетлу алверчи Пашадиз гуз кІанзава. ВикІегь руш дидедин меслятдал рази жезвач, ада вичин бахт патал женг чІугвазва ва вичин рикІиз хуш красноармеец Наметакай уьмуьрдин юлдаш кьазва. Женнета Наметахь галаз санал дагьлара цИийи уьмуьр туькІуьрунин карда чан эцигзава. Женнет вичихь алакьунар авай, вилик эцигай кьастар кьилиз акьудиз алакьдай игит хьиз ганва. Писателди ам гзафни-гзаф вичин гьерекатда кьалурнава. Бязи вахтара 3.Эфендиева Женнета вичи-вичик

ийизвай фикирарни келдайбуруз малумарзава, яни геройдин руьгьдин деринар ачухариз алахъзава.

Женнетан революционный къанажагъ арадал атунин карда, гьелбетда, Наметанни Абдулан таъсир зурбади хъана. Повестда ганвай Наметан образни тамамди хъанва. Виликдай батрак, революциядила гьугьуьниз красноармеец хъайи Намета пуд йисуз гьиле яракъ аваз «батька» Махнодин, Врангелан ва Деникинан аксина женг тухвана.

Вичихъ зурба алакьунар авай, халисан игит Намет инкьилабдин женгера хъиз, гьакI кIвалин кьенени кьалурнава. Ам Женнет патал вацIуз-цIузни физ гьазур я. Вичин герой гьар патарихъай кьалуруналди Зияудин Эфендиева уьмуьрдиз мукьва, реалистический образ арадал гьанва.

Марифатдин темадиз бахшнавай муькуь «Гьуьлуьн лепеяр» тIвар алай повестда З.Эфендиева муаллим Камил Кулиеван образ яратмишнава. Камил жемьтдин ва хзандин арада гьуьрмет авай камалэгьли я. Адахъ гьам кIвалахал, гьам кIвале агалкьунар ава. Амма кьуллугьдиз чIехи хъана министерстводиз акъатайла, ада хзан гадарна, вичин секретаршадикай ашна кьазва. Ашна Амина Камилаз вафалу хъанач. Кулиеван кьилел зурба бедбахтвилер кьезва: вичин рикI алай Дишегьли чIуру рекье гьатун, а кар себеб яз ичкидик акатун, сиясатдин рекьей гьалатIар авун себеб яз дустагда гьатун ва масабур. Гьихьтин дуьшуьшра гьатнатIани, Камила руьгьдиз ажувалнач, ам инсанрихъ, гьахъвилихъ инанмиш яз амуькьзава. Камил гьалатI хъанач, дустагдай ам азад хьийизва ва ада вичин рикI алай муаллимвилин кIвалах давамарзава.

60-йисара Зияудин Эфендиева роман гьиле кьазва. Агъед Агъаеван, Къияс Межидован романрин гьугьуьнал алаз вичикая рахазвай чIалан устаддин «Муькьвел гелер» (1964- йис) тIвар алаз роман акъатна. Историко-революционный темадиз бахшнавай и эсерда тарихдин метлеб авай вакъияяр, гьерекатар адан кьилин герой Махсудахъ галаз алакьалу яз ганва. Отходник-кьураба яз дуьньяда кьекъвей дагьви Махсудан кьилел татайди ва адаз такурди амач: кашни мекъ, кьамчини штраф, зулумарни кьурхуяр.

Уьмуьрдин залан тарсари Махсуд инсан ва инкьилабчи хьиз лигимарзава. Писателди Махсуд гагь Бакуда инкьилабдин вакьияйра, гагь Куьре дереда партизанрин отряддин кьиле, гагь дагълара цийи уьмуьр туькьуьрунин гьерекатда кьалурнава. Махсуд хайи халкьдиз ва инкьилабдин идеяйриз вафалу я.

Романда Махсудалай гьейри са жерге герояр мадни ава. ИкI Махсуд инкьилабдин рекьел атунин себеб хьайи тежрибалу инкьилабчи Надир, партизанрин отряддин командир Аслан, партизан Кьурбан ва масабур кьалуриз жеда.

3.Эфендиева куьгьне уьмуьрдин векиларни кьалурнава. Абурук хуьруьн старшина Муса, кулакар Чемяк, Верди, Халид акатзава. Кьейдун лазим я хьи, куьгьне дуьньядин векилар писателди са рангуналди, яни анжах кIамайар, ахмакьар хьиз ваь, амалдар, уьмуьрдин рекьер-хулер чидай фендигар ксар яз кьалурнава. Ахьтин душманрихь галаз женг тухунни регьят кIвалах тушир.

Роман, гьелбетда, тамамди хьанвач. Критикади гьахьлуз кьейд авурвал, ам композициядин жигьетдай са кьадар зайиф я. Бязи кьилер чеб-чпихь галаз алакьада авач, виликдай чапдиз акьатай са-са гьикаяяр чпел кIвалах тахвуна, романда кьилер яз ганва. Ихьтин нукьсанри, гьелбетда, эсердин таьсирлувал зайифарзава.

Зияудин Эфендиев драматургиядизни фикир гайи писателрикай сад хьана. ИкI чавай адан «Зейнабан рехь», «Гуьлзада», «Салих гьахь я», «Айикьар гила алатнава», «Кьазимегьамед» тамашачийриз хьсандиз малум пьесайрин тIварар кьаз жеда.

Тамашайрин арада бажарагьлу режиссёр Багьиш Айдаевахь галаз санал яратмишай «Кьазимегьамед» драма чи литературада кьетIен вакьиа хьана. Пешекар революционер, «Фарукь» тIвар алай инкьилабчийрин гапIал тешкилай Кьазимегьамед Агьасиеван кьадар-кьисметдикай, ялавлу инкьилабчидин гьерекатдикай Зияудин Эфендиева хейлин йисара хиялар-фикирар авунай. Нетижада 1968-йисуз писателдин мурад кьилиз акьатна,

драма «Дуствал» альманахдиз акъатна ва лезги театрди ам вичин сегънедал эцигна.

Драмада Урусатдин халкъар пачагъдин гьукуматдин аксиниз къарагъуникай суьгъбетзава. Пьесадин конфликт инкъилабчияр кьиле авай халкъдинни пачагъдин гъилибанрин акъунар къалуруникай ибарат я.

Эсердин кьилин игит 1904-йисалай инкъилабдин женгера авай, вичин чан халкъдин рекъе эцигай Къазимегъамед Агъасиев я. Ам писателди чаз гагъ митинграл рахаз, гагъ листовкаярни прокламацияр чуклуриз, гагъ инкъилабдин женгера, гагъ чинебан совещанийрал къалурзава. Гъар гъи кар гъиле къуртлани, гъар гъинал рахайтлани, чи вилик асландин рикI авай, вичи гъиле къунвай кардихъ инанмиш, вичелай кар алакьдай, са куьнихъайни кичIе тушир игитдин къамат акъваззава. Къазимегъамедахъ чпикай даях къаз жедай руьгьлу женгинин дустарни ава. Абурук Мамед, Сергей, Тимур, Жевгъерат акатзава.

Драмада пачагъдин гъилибанарни къалурнава. Абурун арадай пулдихъ намус, гъейрат, вар-юх маса гуз гъазур нафтIадин мяденрин иеси Сафтар, ирид чин алай дашнак Муртуз, меньшевик Султан ва масабур къалуриз жеда.

Маса къачунвай къанлуьри чинебадаказ ва хаинвилелди Къазимегъамед язава, амма инкъилабчидин экуь рехъ адан женгинин дустар тир Мамеда, Сергея, Тимура давамарзава.

«Къазимегъамед» драмадин автордиз республикадин ЦIадаса Гъамзатан тIварунихъ галай премия ганай. Драма хейлин йисара лезги театрдин сегънедал эцигай ва халкъдиз истеклу тамашайрикай сад хъанай.

Зияудин Эфендиеван яратмишунриз, чIалан устаддиз хъиз, вичиз хас къетIенвилерни ава. Адан прозадин эсерар автордин патай суьгъбетдин къайдада яратмишнава. Писателди вичин яратмишунра «рассказ рассказда» къайдадикай, геройрин къенепатан монологрикай, диалогрикай, гафаралди шикил чIугуникай (портретдин характеристика), герояр рахазвай тегъердикай, чIалан къетIенвилер къалуруникай менфят къачузва.

Чпи жуьреба-жуьре везифаяр тамамарзавай тЕбиатдин шикилрихъни З. Эфендиеван прозада кьетIен метлеб ава. Йифен гуьзел тЕбиат, инсан гьейранардай баркаван тЕбиатдин шикилар, цуькверин атиррив ацIанвай дереяр, багълар - ибур писателдин эсерра гьалтзавай кIелдайбурун фикирар чпел желбдай бязи рангар я. «Я пуд манат» гьикаядай са чешне гьин:

«Колхоздин бустан бегьердиз атанвай. Дагъдин хцIу афнияр фаращ тир. Къацу чичIекар къалин тир. Памадурри анжах кIвенкI гьанвай.

Пакамахъ серинвал кумаз, бустандиз яд гайи Шамси кIунтIаллай вичин кумадин вилик хтана. Гъилевай пер чиле акIурна,кьилеллай пач-бармак хтIунна, ада вичин пелек квай гьекъ шткана. Ахпа ада, кьил хкажна, дамахдивди бустандин къуд пата вил экъуьрна. Дагъдин синекай куьрс хъайи пакаман ракъинин нурад алуькьай майвайраллай чигедин стIалри къацу-цIару рангар гузвай».

Малум тирвал, халисан художественный прозада гафар тIимил, чIал шикиллу, фикирар дерин хьун лазим я. Гьелбетда, Зияудин Эфендиеван прозадин вири эсерар и тIалабунрив къазвач. Писателдин яратмишунар ахтармишай Буба Гъажикъулиева дуьз къейднай: «Цанин сифте хвал хьиз, хайи эдебиятда гьеле деб тахъанвай цIийи жуьре тир прозадин эвелимжи чешнеяр яратмишунни регьят кар тушир. Неинки З. Эфендиеван, гьакI чи амай прозаикрин эсеррани махарик квай хьтин вакъиаяр, къисаяр ва гьикъван четин крар хъайитIани, регьятдиз гъялиз алакьдай къагъриманар кIани къадар гьалтда. Гъа са вахтунда а къагъриманар ва абуру гьерекатзавай шартIар къалурун патал дуьзгуьн пейзаждикай, мана-метлеб тамамвилелди ачухардай диалогрикай, монологрикай, рикIяй физвай хиялар къалуруникай, яни реализмдин жуьреба-жуьре такъатрикай гегьенщдиз менфят къачузва («Коммунист» газет, 1983-йис, 9-декабрь).

З.Эфендиев чи уьлкведин стха халкъарин литературайрин алакъаяр мягъкемарай чIалан устадрикайни сад хъана. Ада М.Ю.Лермонтован «Бэла», Н.В. Гоголан «Иван Иванович Иван Никифоровичахъ галаз хъел хьуникай повесть», А.Г. Короленкодин «Мез авачиз», Н.А. Островскийдин «Гъайбатлу

чкадал», Ф. Шиллеран «Фендигарвал ва муьгьуббат», Д. Мамедкьулизададин «Почтунин ишикI», Б. Горбатован «МуьтIуьгъ тахьайбур», Н. Хикметан «Туьркерин гьикаяяр», К.М. Симонован «Америкадин сес» ва маса писателрин эсерар лезги чIалаз таржума авуна.

Хци кьелемдалди хайи халкъдиз ва багьалу Ватандиз кьуллугъ авур Зияудин Эфендиеван баркаллу рехъ алай девирдин жегьил несилдин чIалан устадри агалкъунралди давамарзава.

НУРЕДИН ШЕРИФОВ (1883-1952)

Ватанперес шаир Нуредин Шерифов 1883-йисуз Азербайжан республикадин виликан Къуба уезддин (гилан Къусар район) Гуьндюзкеле хуьре дидедиз хъана. Адан буба Шериф-эфенди Самур округдин (гилан Докъузпара район) Миграгърин хуьрай тир. Ам арифдар ва алим хъиз къунши хуьрерани хъсандиз чидай. 1877-йисуз урус пачагъдин колонизаторвили политикадиз акси бунтара иштиракун себеб хъана, Шериф-эфенди хзанарни галаз Къуба уезддин Гуьндюзкеле хуьруьз суьргуьндиз ракъурнай.

Нурединан аял вахтар гъа и хуьре фенай. Адан бубади ина мискИиндин имамвиле, медресадин муаллимвиле кIвалахзава. Шаирдин сифтегъан биограф алим Къурбан Акимова къейдзавайвал, «Тебиатди бубадин бажарагъдикай хва Нурединазни пай гана: дерин акьул ва къатIунар авай жегъилди бубадин гъилик кIел-кхъин чирна, жуьреба-жуьре илимрикай сифтегъан чирвилер ва къагъриманвили тербия къачуна. Жегъил гадади, яргъал Бахчисарай шегъердиз фена, муаллимвили курсар кIелна ва вичин бубади хъиз муаллимвал ийизва. Аял вахтарилай Нуредин къетIен хесетрин кас тир: адаз таб, гъилле, гъахъсузвал дакIан тир; кIевевай касдиз куьмек гудай; кесибрин тереф хуьдай; авай гаф чинал лугъудай ва шиирралди рахадай». (Акимов Къ. Халкъ патал рикI кайи шаир // Лезги газет. 2002-йис. 17-апрель).

Хзандиз ва мукъва-къилийриз Нурединакай шаир ва машгъур кас жедайди чидай. Дугъриданни, абур ягъалмиш хъанач. Нуредина хуьре муаллимвални ийизва шиирарни яратмишзава. А вахтара муаллимвал ийиз хзан хуьн четин акъваззавай, гъавилай Н.Шерифова Бакудин нафтIадин мяденра, Хачмасда, Яламадин балугърин ватагайра фялевиле зегъмет чIугвазва.

Вич савадлу инсан тирвилйй, Н.Шерифов хъсандиз дуньядин укьГуь-
цурудан гъавурда авай. Ада Бакуда ва масанра инсафсуз хозяинрин аксина
къарагъзавай фялейрин забастовкайра иштиракзава, абурун арада азадвилин
фикирар чукГурзава, махлукъ гъа аямдин гъахъсуз общественный алакъайрин
гъавурда твазва, зегъметчийриз, тупламиш хъана, чпин бахтлу гележег патал
женгиниз эверзава:

Эй, лезги халкъар!

Чулав я чи къар.

Къуна гъиле лаш,

Куьн яваш-яваш

Вилик экъечIа!..¹

Шаирди поэзиядин са хци гафаралди ваъ, гъакI кардални пачагъдиз
акси забастовкайра иштиракзава. ИкI, 1905- йисан гатфариз Яламадин
ватагайрин хозяин Горбачеванни фялейрин арада зурба акъунар хъанай. А
гъулгъулада Н. Шерифовани фялейрин патал алаз иштиракнай, адал залан
хирерни хъанай. Идалай къулухъни Н. Шерифова инкъилабдин женгерин
вилик жергейра аваз, зегъметчийрин тереф хуьзва.

1917-йисан Октябрдин инкъилаб Н.Шерифова шаддиз къабулна. Ада
вичини Граждан дяведин гъерекатра, инкъилабчийрин патал алаз, иштиракна.
Азербайжанда Шура гъукумат гъалиб хъайила, ада цIийи уьмуьр
туькГуьрунин карда, къве гъил къакъажна, зегъмет чIугвазва. 1920-йисалай
уьмуьрдин эхирдалди Н. Шерифова цIийи гъукуматдин жуьреба-жуьре
идарайра жавабдар къуллугърал: КцIар райондин ВКП(б)-дин комитетдин
сад лагъай сикретарвиле, Къуба уезддин исполкомдин председателдин
заместителвиле, КцIар райондин лезги чIалал акъатиз башламишай
«Социализмдин темп» газетдин редакторвиле ва маса кIвалахар ийиз зегъмет
чIугвазва.

¹ Шерифов Н. Чигедин стIал. Баку: Азернешр. 1966. 16-чин.

Н.Шерифов машгъур общественный деятельни тир. Къ. Акимова къейдзавайвал, ада Аз.ССР-дин ва ДАССР-дин партиядинни гъукуматдин идарайрин члехи мярекатра ва межлисра иштиракна. ИкI, шаирдикай Азербайжандин компартиядин VI-X лагъай съездрин делегат, 1927-йисуз Аз.ЦИК-дин член, Закавказьедин Федерациядин коммунистрин вири съездрин делегат, Дагъустандин Сад лагъай орфографический конференциядин иштиракчи хъанай.

Женгчи шаир Нуредин Шерифов 1952-йисуз рагъметдиз фена. Ам КцIар шегъердин сура кучукнава.

Н.Шерифован яратмишунрин ирс кIелдайбурув тамамдиз агакънавач. Гъелелиг чапдиз акъатнавайди рагъметлу Забит Ризванова туйкIуьрай «Чигедин стIал» (Баку, 1966) гъвечIи кIватIал я. Ана яхцIуралай артух чIалар гъатнава.

Нуредин Шерифовни, СтIал Сулейман, Хуьруьг Тагъир ва Кесиб Абдуллагъ хъиз, кьве девир акур (инкъилабдилай вилик ва советрин), кьве девирдикай вичин ялавлу чIалар яратмишай шаир я. Адани, инал тIвар кьур цIийи девирдин шаирри хъиз, Куьре Меликан, Къуьчхуьр Саидан, Етим Эминан, Ахцегъ Гъажидин баркаллу рехъ давамарзава. Шаирди гъам вичин краралди ва гъакIни хци чIаларалди сифте камарилай башламишна эхир нефесдалди зегъметчи халкъдиз вафалувална, адан ацукьун-къарагъун, дердигъал, хиял-фикир къалурна, ам руьгъламишна, азад ва бахтлу уьмуьр туйкIуьрдай рехъ къалурна.

3. Ризванова Н. Шерифован яратмишунар гъахълуз са шумуд девирдиз пайзава. Гъакъикъатдани, шаирди чеб жуьреба-жуьре вакъиайрив ацIанвай XX лагъай асирдин сифте паюнин уьмуьрдихъ галаз санал вичини камар къачузва.

Эгер инкъилабдилай вилик квай йисара яратмишай «Билбил», «ЖедатIа», «Авани», «ЭкъечIа» чIалара ада гъа гъахъсуз девирдин къамат гузватIа («Сада неда дулмани аш, Сада чIугваз датIана каш. Агъади лукIраз гуда лаш, Эллер, гъахъ- дуван авани?!»), азадвал патал женгиниз эверзаватIа

(«Авуна суракъ, Жагъура яракъ, Девлетлуяр къаз, Зулумд даях хаз Рекъел экъечІа!»), советрин девирдин сифте йисара тукІуърай «Лежбердиз», «Чубан», «Бахадиз къве гаф», «Колхоздиз гъахъа», «Яраб, дагълар» ва маса чІалара жемят цІийи гъукумдин сиясатдин гъавурда твазва, ам нин гъукум ятІа лугъузва ва адал дамахзава.

Н.Шерифова «Лежбердиз» эсерда, чилел чан гъизвай зегъметчи инсандихъ элкъвена, икІ лугъузва:

Ачух я гила ваз
Зегъметдин рекъер.
Тушни им мел-мехъер
Ваз, кесиб лежбер?

Алатай асирдин 30-йисара яратмишай эсерра шаирди инсанпересвилин ва ватанпересвилин, медениятдин ва азад зегъметдин месэлайрикай кхъизва. Чешне яз «Дуст кас Багъираз», «Гъайиф», «Октябрдин майва», «Куън гъазур яни?», «Яру Аскер», «Цана кІанда», «СтІур», «Самур», «Дидед чІалал кІел-кхъин» ва маса шииррин тІварар къаз жеда.

Алай аямда гзафбуру рикІелай ракъурнавай ватанпересвилин темадай шаирди 1931 -йисуз яратмишай, вич вири хрестоматийра ва антологийра гъатнавай «Яру аскер» шиирди къенин юкъуз къетІендиз ван ийизва. Сеbeb - дидени Ватан сад-садаз мукъва гафар хъун я. Ватан, дидед чІал гъисаба авачир касдиз анжах манкъурт лугъуз жеда. Женгчи шаирди яратмишай и эсерди гъа Ватандин ЧІехи дяведин йисара хъиз къуллугъзава:

Хабар гана ша лагъана
Аскервилиз зазни, диде.
Физ юлдашар гъазур хъана,
Сагърай лугъун вазни, диде.

Ризванова и шиирдикай лагъай гафар, заз чиз, къени къуватда ама. Ингъе адан фикир: «Хушбахт уьмуърдин рекъел экъечІнавай адан руьгъдин наметар михъиз ва назик яз акурла, чун гъейран жезва. Дугъриданни,

халкъдиз азад уьмуьр гайи советрин Ватан хуьз аскервиле финиф къисмет хьун чӀехи бахт тирди и шиирдин лирический геройдихъ - азад уьмуьрдин цӀийи инсандихъ - галаз санал кӀелзавайдани гьисс ийизва». (Ризванов З. Сифте гаф, къалурай ктаб. 7-8-чинар).

Пехьи немсерин фашистри бейхабардиз чи Ватандал вегьей сифте йикъара шаирди чи бубайрин къегъалвилер рикӀел хкуналди, вуж вуж ятӀа чирдай вахт атанвайди «Жегъил патриотриз» эсерда къейдзава:

ВикӀегъ къейи бубайри чи
Са тӀвар туна рагъ хьиз михьи.
Катран шараг кард хьиз жеда,
Майдан я къе - це имтигъан.

«Яру аскер», «Жегъил патриотриз» шииррихъ галаз Н.Шерифова Ватандин Чехи дяведин йисара теснифай «Ша фин, юлдашар», «Азиз Къафкъаз», «Назлу Мелек» чӀалар мукъувай алакъалу я. Н. Шерифовани, Хуьруьг Тагъира, СтӀал Мусаиба, Абдул Муталибова, Мемей Эфендиева, Балакъардаш Султанова хьиз, вичин гужлу ва ялавлу сес хкажна, советрин халкъдик ватанпересвилин руьгъ кутазва, чапхун душман жери къван фад кукӀваруниз эверзава:

Чандилайни азиз диде-Ватан
Буржи я хуьн, ша фин, юлдаш!
КикӀиз кӀандай буржуй-шайтӀан
Динж туш сакӀан, ша фин, юлдаш...

Н. Шерифова са вичин хайи халкъдихъ ваъ, гьакӀ Къафкъаздин вири миллетрихъ элкъвена, «Азиз Къафкъаз» шиирда хайи чилин абур, дишегълийрин намус, чи халкъарин азадвал хуьниз эверзава:

Бедлам жедалд вахар, свасар,
Хъсан тушни чӀулав сулар.
Гъиз женни гъич алчах са тӀвар
Агъузна къил, азиз, Къафкъаз!

Шаир советрин халкъ пехъи душмандал гъалиб жедайдахъ кЕвелай инанмиш я:

Агъу галай гъуэлягъдин къил
ШупІда чна, гана къуъл.
Пехъи фашист ийиз сефил
Авазва чун, азиз Къафкъаз!

Н.Шерифова дяедин йисарин фронтдин далу падни рикЕлай ракъурзавач. Агъзурралди дишегълийри, яшлу итимри, аялри галатун тийижиз, йифди-югъди фронт патал зегъмет чІугвазва, гъалибвал мукъва авун патал гъарда вичелай алакъдай пай кутазва. «Назлу Мелек» ва маса шиирра чІалан устадди «Ватанд рекъе къегъал тІвар къачуз» гъазур гъар са касдиз фронтда авай игит аскерриз булдалди «чими партал, гуьлуьт, элжек хруниз» эверзава.

Н.Шерифова чи халкъдин къагъриман тарихдиз талукъ эсерарни яратмишнава. Ам чпе чи милли тарихдин важиблу месэлаяр къарагъарзавай «Къуба хуьруьн тарихдай», «Чапхунчидин эхир», «Къанал», «ШуьтІруь тегъуьн» поэмайрин авторни я.

Шаирдихъ сифте яз лезгийрин ва Дагъустандин халкъарин тарихдикай ктаб кхъей, чи зурба арифдар ва алим Алкъвадар Гъасаназ бахшнавай «Гъасан-эфендидикай къве гаф» эсерни ава. Ана ихътин цІарар гъалтзава:

Агъзур йис гъуьмедик къатканвай тарих,
Акъудна Алкъвадар-эфендиди лит
Ачухна чи халкъдиз, «КЕела!» - лагъана.
И кІвалах авурди тушни бес игит?!

Н.Шерифова чаз чун вуж ятІа чир авур, Аранни Къубани Ширван... къалурай, мичІивал, ракъини хъиз, экуь авур «жумарт Куьреви» къагъриман хва яз гъисабзава. Ам инанмиш я:

Рекьдач чи халкъ, чи Лезгистан –
Адахъ Шагьдагъ ава - Алкъвадар Гъасан.

Ватанпересвилин ва къагъриманвилин эсерар хъиз Н.Шерифова муьгъуьббатдикай, тѣбиатдикай ва дуьньядикай чѣалар яратмишзава. «Дишегълидин зийнет», «Адахлу», «Рушан къимет» - ашкъидин чѣалар ада, лезги эдебиятда тестикъ хъанвай къайдайрал ва хайи халкъдин этикадин ва эстетикадин тѣлалабунрал амал авуна, яратмишнава. Шаирди тарифзавай гуьзелдихъ «жейрандин вилер, чѣулав, яцѣу, яргъи кифер, гъая, эдеб, ширин мез... бул къуз - шуькуьр, дар къуз сабур» авайди я. Ам кѣвачел «зирекди, крарни тамандиз» ийидайди я. Вучиз лагъайтѣа, гуьзелдиз гъвечѣи чѣавалай дуьз тербия гузва:

Хъсан дидед гъвечѣи аял,
Харуз хвена, къадач къамал.
Некѣед галаз тербет, камал
Къачурдакай итим жез я.

Н.Шерифова муьгъуьббатдин чѣалара халкъдин сивин яратмишунрикай, Рагъэкъечѣдай патан шииратдин тежрибадикай устадвилелди менфят къачузва. Са чешне гъин:

Хупѣ чан я вун рикѣиз чими,
Гъич са айиб, нукъсан квачир.
Жедач лугъун чилел пери
Буш гаф я къван пун-къил квачир.
Вун хъиз гуьзел туртѣла Лейли,
Са Къейс жечир хъайид дели.
Акъван ава ваз муьштери –
Фена гъиляй зи чан ваз чир.

Тѣбиатдиз бахшнавай чѣалара шаирди гуьзел дагъларин, йисан вахтарин рикѣиз хуш шикилар художественный алатар хъиз ишлемишзава. Икѣ, «Яраб дагълар» шиирда ам, хайи дагъларихъ элкъвена, чан алай

инсандихъ галаз хъиз агъзур сарин тарихда чи халкъдин кьилел атай сан-
гъисаб авачир, четин дуьшуьшрикай рахазва. «Гатфар», «Зул», «Дурнаяр»
чӀалара чи дагъларин тӀебиатдин гуьзелвал, мублагъвал ва инсанрин шад
гуьгъуьлар къалуруналди, цӀийи ва бахтлу уьмуьрдал дамахзава:

Акъатна векъ, тӀулар, синер
Къацу хъана гъикъван иер.
Жеда тарал хъуьтуьл пешер
Акьурла гар, зурзаз, гатфар.

Дуьньядикай веревирдзавай чӀаларани Н.Шерифова инсан ва дуьнья,
инсанпересвал ва ватанпересвал хътин месэлайрал кӀелзавайбурун фикир
желбзава. Шаирдин фикирдалди, гъар са касди вичин баркаллу краралди
дуьньяда итимвилини тӀвар тун лазим я:

Авур касдин баркаллу кар
Пис жергедик акатнач тӀвар.
Чуриз тахъуи жуван икърар,
ТахъайтӀа ваз къведа нифрет.

Философиядин лирикадик Н.Шерифован веси хъиз тӀуькӀуьр хъанвай,
эхириджи чӀаларикай сад тир «Гележегдин несилриз» эсерни акатзава.
Шаирди уьмуьрдин шегъре рекъел акъалтнавай вичин халкъдин бахтлу
гележегдихъ кӀевелай инанмишвалзава:

Гележегдин несилар, чи балаяр,
Халкъ паталди кӀвалах ая датӀана.
Зунни рикӀел хкваш, азиз архаяр,
Сурун кьилихъ манияр лагъ атана.

Вичин ялавлу уьмуьр зегъметчи халкъдин рекъе эцигай Нуредин
Шерифован тӀвар, адан крар, адан чӀалар хайи халкъди рикӀелай ракъурнавач.
Шаирдин чӀалар чи школайра, педколледжра, вузра чирзава, алимри абур
ахтармишзава. Чехи устаддин эсерри къени, адан вичин аямда хъиз, ванзава.

АБДУЛ МУТАЛИБОВ

(1906-1986)

XX лагъай асирдин 20-30-йисара чи шииратдиз атай бажарагълу шаиррикай сад Абдул Муталибов я. Ада бегъерлудаказ яхцурни цуд йисуз лезги эдебиятда зегъмет чIугуна, чи руьгъдин хазинада вичин гел туна. Барометрди гъвадин дегишвилер къалурзавайди хъиз, А. Муталибован яратмишунрай чаз XX лагъай асирдин лезги эдебиятдин гъерекат, ана къвезвай процессар (дегишвилер) хъсандиз аквазва.

А. Муталибов 1906-йисуз виликан Самур округдин (гилан Докъузпара район) Макъарин хуьре лежбер Муталибан хзанда дидедиз хъана. Шаирдин аял вахтар хайи хуьруьхъ ва Азербайжандихъ галаз алакъалу я. Адан буба къураба яз Къуба патан хуьрера жуьреба-жуьре кIвалахар ийиз (лежбервал, фялевал) хейлин йисара къекъвенан. ГъвечIи гада Абдулани бубадихъ галаз лап аялмаз дуьньядин уькIуь-цуру дадмишна, уьмуьрдин «мектебра» кIелна. Шаирди вичи рикIел хкизвайвал, адаз Къуба патан ашукъри, абурун «ширин» ва «туькъуьл» манийри зурба таъсирнай. Белки, гъавилай Абдул хци гафунал, перишан манийрал, гуьгъуьнай ктабрал рикI алаз чIехи хъана жеде.

А. Муталибован акъул багълугъ жезвай йисар Дагъустанда инкъилабдин ва граждандяведин вакъиаяр кыле физвай вахтарал гьалтнай. Чи уьлкведа Советрин гьукум тестикъ хъайидалай гуьгъуьниз лежбердин хциз уьмуьрдин рекъер ачух жезва. Ада школа куьтягъайдалай гуьгъуьниз хуьруьн Советдин исполкомдин секретарвиле кIвалахзава. Амма ктабрал рикI алай жегъил кIел-кхьин давамардай рекъерихъ къекъвезва. ИкI, А. Муталибов КцIар шегъердин педагогический техникумдиз гъахъна. КIел куьтягъ хъайидалай къулухъ ада хейлин йисара муаллимвал ийизва. Сифтегъан школадин тежрибалу муаллим Азербайжан гьукуматдин университетдиз гъахъзава. Ам агалкъунралди куьтягъна, Ахцегъ ва Докъузпара районрин хуьрера педагогвилин кIвалах давамарзава.

1951-йисалай пенсиядиз къведальди (1966-йис) А. Муталибова Дербентдин педучилищеда дидед чІалан ва литературадин тарсар гузва. Уьмуьрдин эхиримжи къад йисуз ам анжах яратмишунрин кІвалахдал машгъл жезва. Абдул Муталибов 1986-йисуз кечмиш хъана. Шаир Дербентдин сура кучукнава.

Бажарагълу шаир ва фагълумлу критик Азиз Алама Абдул Муталибовакай икІ лагъанай: «А. Муталибов лезгийрин истеклу шаиррикай сад я. Гъайиф хьи, адаз икъван гагъда лайихлу къимет ганвач. Ам гъакъикъатда вичин девирдин мазан ва халкъдин шаир тир. Илгъамдин шивцел - Рашидал (Пегас) алаз ада цІийи заманадин важиблу гъар са мярекатда иштиракна, уьмуьрдин уькълуь-цуру дадмишна ва Лезгистандин хуьрериз, суварин паяр хъиз, вичин рикІин нурад чукурна».(Алем А. Шиир юкъвалай тамир. Лезги газет. 1996-йис. 9-август.)

Дугъриданни гъахълу гафар я. Яргълал йисаралди лезги ши- иратда зегъмет чІугур, гъамиша хайи халкъдихъ галаз са жергеда хъайи, цІудалай артух шииррин кІватІалар, са шумуд поэма чапдай акъудай А. Муталибован уьмуьрдикайни яратмишунрикай журналрин ва газетрин гъвечІи макъалай-рилай гъейри маса ахтармишунар кхъенвач. Шаирдин яратмишунрин рехъ ахтармишун - им чи литературоведениедин вилик акъвазнавай важиблу месэлайрикай сад тирдал са шакни алач.

А. Муталибова хайи халкъдиз багъа ядигар яз девлетлу шииратдин ирс тунва. Ана лирикадин, сатирадин чІалар, поэмаяр ва гъикаятдин эсерар гъалтзава. Чпени шаирди лезги эдебиятда Къуьчхуьр Сайда, Етим Эмина, Ахцегъ Гъажиди, СтІал Сулеймана ва Хуьруьг Тагъира тестикъарай инсанпересвилин рехъ давамарзава.

Шиирар туькълуьрунал А. Муталибов гъеле педтехникумда кІелдайла машгъл тир. Амма сифте чІалар ада 1928- йисуз акъатиз башламишай «ЦІийи дуьнья» газетдиз гузва. Гуьгъуьнин йисарани А. Муталибован эсерар лезги шаиррин уртах кІватІалриз, «Социализмдин пайдах» газетдиз , «Дуствал» альманахдиз, школаяр патал хрестоматийриз акъатзава.

А. Муталибован сад лагъай ктаб «Экуьнин ярар» тIвар алаз 1950-йисуз Махачкъалада чапнай. Ана шаирдин поэмаяр, тIебиатдикай, муьгъуьббатдикай, хайи хуьруьн зегъметчи агъалийрикай яратмишай эсерар гъатнава. Ктабдай аквазвайвал, А. Муталибов чранвай шаир яз майдандиз экъечIзава. Чешне яз, Ватандикай, уьлкведин ва хайи хуьруьн уьмуьрда къвезвай дегишвилерикай ва маса месэлайрикай яратмишай «Накъвар», «Акъвазмир», «Жигъин тийиз», «Дагълара», «Гатуз», «Шаир», «Чубандиз», «Мирзе Семендер халу», «Автобусни къари», «Гъажибала» ва маса чIалар къалуриз жеда.

А. Муталибова чIалан устадрихъ элкъвена теснифай шииррикай сада икI лугъузва:

Гъакъикъат дуьз кхъиз алахъ,
Дуьз рекъяй гъич жемир патахъ,
Нубатдалди темаяр яхъ,
Акъуд са-сад къилиз, шаир!

Шаир вичин яратмишунра и тIалабуниз уьмуьрдин эхирдалди вафалу яз амукънай.

Ватандикай вичин гаф лугъун тавур шаир чи шииратда бажагъат гъалтин. А. Муталибовни и темадай къерех хъаначир. Адаз цIудралди и месэладиз талукъ шиирар ава. Абурукай сифтеди «Накъвар» тIвар алай эсер я. Бубайрин юрдар, чуьллер, накъвар - абурулай, иллаки чилер къит дагъ-вийриз, багъа вуч ава?! Ватан гъа жуван хуьрелай, райондилай, республикадилай башламиш жезва. Хайи чилиз, накъвариз гъуьрметун - им Ватандиз гъуьрметун лагъай чIал я:

Накъвар! Накъвар...Зи чан хъиз за
Куь хатур лап вине къазва.
Нагагъ гишин хъайитIа, за
Куьн ризкъи хъиз гъиле къазва...

Шаирдиз накъвар, яни Ватан, чандилайни багъа я, сергъят авачир къван
кІан я:

За квез зи чан гайитІани,
Куьн лап азиз накъвар я заз.
Зи сур гъина хъайитІани,
Гъанаг-зи хуьр, Макъар я заз.

Ватан вилин нини хъиз хвена кІандайди А. Муталибова Ватандин ЧІехи
дяведин йисара яратмишай, къагъриманвилилин манадин ялавлу эсера иллаки
хъсандиз къалурнава. Чапхунчи душманди чи Ватандал бейхабардиз вегъей
сифте йикъара - 27-июндиз - А. Муталибова «Дидедиз» тІвар алай шиир
чапдиз акъуднай. Шаирди вичин хушунлай Ватан хуьз женгиниз физвай хци
дидедиз гъикІ кьин къазватІа къалурзава:

Зи далудиз уьткъемвилилин
Лишан яхъ ви эрчІи гъилин.
За ваз къазва лап кІеви кьин:
Жеда ви хва игит, диде.

И эсердин гуьгъуьналлаз шаирди къагъриманвилилин ва ва-
танпересвилилин темадай таъсирлу чІаларин цикл теснифнай: «Эверзава чаз»,
«Дидедин тапшуругъ», «Красноармеецдин кьин», «Кузва хьи...», «Заз дидеди
икІ лагъанай», «Мярекатдай акъатда вун», «Берлиндиз немсерин офицерди
кхъей...», «Са немец офицерди Гитлераз...», «За лугъузва» ва масабурун
тІварар къаз жеда. Гъа йикъара Хуьруьг Тагъира, СтІал Мусаиба, М.
Эфендиева, С. Шихалиева, Б. Султанова ва масабуру ватанпересвилилин
темадай халкъ руьгъламишзавай таъсирлу чІалар яратмишна. Х. Тагъиранни
А. Муталибован чІалар, лагъайтІа, дяведин йисарин шииратдин «къизилдин
фондуни» яратмишунрик кутаз жеда.

Мад са кІвалах къейд тавуна жедач. А. Муталибова дяведин йисара
яратмишай эсерар я мана-метлебдин, я художественный жигъетдай (ада

ишлемишнавай чпиз ухшар авачир художественный приемар) чпиз тешпигь авачир чІалар я.*

А. Муталибова дяведин йисара яратмишай чІаларикай «Элжекар» (Гь. Къурбана ам «гъвечІи поэма» яз гьисабзава) виридалай таъсирлуди, тамамди ва гьа вахтарин инсанрин рикІера мягкем чка къурди хъанай. Вичихъ къуватлу сюжет авай и эсер дугъриданни хрестоматийный эсердиз элкъвенай. Виче фронтдинни фронтдин далу патан мягкем алакъайрикай раханвай, вич гъвечІи, манадиз дерин и эсерда советрин инсанрин (аскер, фяле, лежбер, интеллигенция) ният, гаф-чІал, къуват сад хъайила, чи хура гьич са душмандивайни акъвазиз жедач, гъалибвал чи пата жеда – им вичикай рахазвай «гъвечІи поэмадин къилин фикир я.

Гуьгъуьнин йисара акъатай «Бахтавар я чун», «РикІин гафар», «Гатфар», «Гелер», «Ватандин къуллугъда» ва маса ктабра А. Муталибова вичин шаирвилини рехъ баркаллудаказ давамарзава. Инал А. Алема шаирдин «Гатфар» кІватІалдиз кхъей рецензиядай агъадихъ галай гафар рикІел хквезва: «Лезги поэзиядал рикІ алайбурун арада Абдул Муталибован тІвар тецидай кас бажагъат ава. Ам уьмуьрдиз эбеди вафалу я. Гъаниз килигна адан яратмишунар советрин девирда лезги поэзия фейи рехъ къалурзавай са гъвечІи гуьзгуь я лагъайтІа, чун ягъалмиш жедач, яни адаз гьам чи поэзиядин агалкъунар ва гьам татугайвилер, гъалатІар хас я. Къилди къачуртІа, адан шиирра чал гьа са вахтунда гьам халис реализмдин, гьам натурализмдин, гьам риторикадин, гьам шит хъанвай дидактический (несигъатдин) поэзиядин чешнеяр гъалтда». (Алем А. Гатфарикай мани. Коммунист. 1971-йис. 27 февраль.).

Абдул Муталибов датІана вичин устадвал хкажиз, девирдихъ галаз кам-камунаваз физвай шаир хъайиди я. 60-йисарин сифте къилера советрин машгъур шаир Э. Межелайтисан «Инсан» тІвар алай ктаб акъатайдалай гуьгъуьниз гзаф шаирри, гьа жергедай яз Дагъустандин чІалан устадрини, исандин акъулдикай, къуватдикай, девирдин вилик жавабдарвиликай

* И ктабдин «Ватандин ЧІехи дяведин йисарин лезги эдебият» разделдиз килиг:

таъсирлу ч1алар яратмишзава. Лезгийрикайни и месэладиз фикир тагай шаир жагъурун четин я. А. Муталибовни и темадикай кърех хъанач. Ада садан фикирарни тикрар тавуна, вичин къайдада и темадай «Инсан», «Инсан я зун», «Гелер» ва маса ч1алар теснифна.

Инсан я зун...Инсанвал заз
Куътягъ тежер девлет я зи.
Инсанвилини къилих квайдаз
Гъуърмет авун хесет я зи.

Шаирдин фикирдалди, инсандилай алакь тийидай гъич са карни авач. Ам (инсан – Гъ.Г.) «дуюнья икъван иер туьк1уьрай къегъални я», ана «хкахъ тийидай эквер куьк1уьрайдини я, гъар са кардин куьлег гъилевайдини я». Иниз килигна гъар са касди инсаниятдин ва девиррин вилик вичин жавабдарвал гъиссун лазим я ва и къадим дуьньяда баркаллувал къведай хъсанвилерин хараяр» туна к1анда. Им шиирдикай хкатзавай къилин фикир я.

Вич гъамиша халкъдин юкъва яшамиш хъайи, жемьтдихъ галаз уьк1уь-цуру пай авур шаирди къейдзава:

Мекъизвайдав за зи кавал вугана,
Заз шад хъана гъадаз чими хъайила.
Чимизвайдаз за гъиз къайи яд гана,
Заз дад гана къанихда яд хъвайила...

Гъакъикъатдани А. Муталибов, халкъдин шаир хъиз, халкъдин хвани тир.

Шаирдин и къет1енвиликай Ж. Мурадалиева А. Муталибован «Къванцел гелер» ктабдиз кхъей рецензияда хъсандиз лагъанва: «Шаир вичин агъваллувилини ва руьгъдин девлет, умудар, къаст, гележег... са гафуналди, вичиз талукъ вири зат1ар, хесетар, къаст, гележег... са гафуналди, вичиз талукъ вири зат1ар, хесетар галаз халкъдинди я... Халкъдин хийир-

шийирдивай, мел-мехъерривай, гъам-хажалатдивай вич садрани чара ийизвач...

«Инсанвилин къилих квайдаз гъурмет авун хесет квай» шаирди халкъдин патай ихтибар, гъурмет, машгъурвал къазанмишун регъят к1валах туш. Амма Абдул муаллимдиз халкъдин патай ихтибар, гъурмет ава, адан т1вар к1елдайбуруз гегъеншдиз машгъур я. И машгъурвал ада «месик шуърбет хъваз» къачурди туш, и машгъурвал къачун патал ада «варцар, йисар далудихъ к1ват1на, баркаллу гелер туна вич атай рекъера». Ам машгъур авурди гъа и гелер я» - давамарзава авторди (Мурадалиев Ж. Къванцел гелер. Коммунист. 1967-й. 21-май).

А. Муталибов ц1ийи темайрихъ, идеяйрихъ, художественный алатрихъ къекъез хъайи шаиррикай я. Са чешне гъин:

Халичаяр хрун патал
Гафарикай гъаларда за,
Гъаларални чан гъун патал
Лезги рушаз хабарда за.

Мад са кар къейдин. Дуньядин халкъарин эдебиятди билбилдиз пуд вишелей артух шиирар бахшнава. Лезги шииратдани билбилдикай вичин гаф лугъун тавур ч1алан устад гъалтдач. А. Муталибовани анжах вичиз хас къайдада къушарин пачагъдикай «Билбилдиз» лугъудай шиир теснифнава. Ина Рагъэкъеч1дай патарин халкъарин шииратда тесникъ хъанвайвал, «билбил» (цуькведал ашукъ хъанвай жегъил), «цуьк» (руш вич) символар яз ваъ, маса, акъул багълугъ хъанвай къве касдин суьгъбет хъиз туьк1уьр хъанва.

Билбил, валай арза ийиз,
Чар атанва заз цуькведин...
Вуч хъана къван куь арада,
Вуна хатур хаз цуькведин.

Лирический геройди билбилдихъ элкъвена икI лугъузва:

Тадиз адан патпав алад,
Дерт-гьал хабар къаз цуькведин...
Фена, вун фад хьша иниз,
Са шад хабар гваз цуькведин.
Тавакъуйда, мад гьич валай
Шел-хвал тахъуй заз цуькведин.

Шиирдин форма, везин, символика адетдинбур туш. И ва маса чешнейрай аквазвайвап, А. Муталибов чи шииратдиз цIийивилер гьиз алахъзава, бязи эсерра и рекъай адаз, шаксуз, агалкъунарни ава.

А. Муталибоваз вичин аямдин шииратдини таъсир тавуна туначир. ИкI, ада жегьил шаирри чпин яратмишунра устадвилелди ишлемишзавай гегьенш метафорадикай, реалистический символикадикай менфят къачузва. Гьа ихьтин жуьреда кхьенвай эсерар, А. Алема лагъайвал, ирид пай цик квай, анжах са пай хкатна аквазвай айсбергдиз ухшар жеда.

Вич фадлай риторикадин ва дидактикадин къайдайрикай къерех хьайи А. Муталибова реализмдин тIалабунрал (гьакъикъат гьакъикъи рангаралди къалурун) амал ийизва, кIелзавайбур хиялрик, фикиррик кутазва. «Тажуб жезва зун» шиирда футболдин тупуникай ада вуч лугъузватIа килигин:

«КIвач акьурла, вак акатда лувар... Вун кат тавунал тажуб жезва зун, Ваз чиз-чиз мадни кIвачерин хурук Ахват хъувунал тажуб жезва зун».

А. Алема и шиирдикай гьахълуз лагъанай: «Чи вилеркай вичихъ лукIвилини психология авай ялтахдин образ карагзава...

Им адетдин ялтах туш. Им вичи лув гун патал вичин къвалани кваз кIвач акьурла, давам гузвай, эхзавай ва мадни хтана кIвачерик ярх хъжезвай алчах я. Ам негь авун патал шаирдин къелем бес къадарда хци хьана». (Алем А. Шаирдин хазинаяр. Коммунист. 1972-йис. 22 февраль).

Ихьтин чрай шиирар А. Муталибовахъ тIимил авач, абуру шаир гьамиша цIийи фикирар, темаяр, образар жагъуриз алахъзавайди къалурзава.

А. Муталибовахъ шииратдин чѳехи жанрайра ва гьикаятдин жуьрейра яратмишай эсерарни ава. Ам «Муьгъ», «Цийи хуьр», «Папанни гьуьлуьн договор», «Етим руш», «Самур дередин билбилар» ва маса поэмайрин, «Зарафатчи» прозадин ктабдин авторни я. И эсерар гьардакай кьилди-кьилди рахунриз лайихлу я, вучиз лагьайтѳа илгьамдикай пай ганвай бажарагьлу кас гьѳи жанрада кѳвалахиз хьайитѳани, ам чѳехи устад яз амукьзава. А. Муталибовни и жергедик акатзава. Адан эсерар кьешенг, цѳалцѳам, михьи лезги чѳалал яратмишнава, везиндин ва рифмайрин жигьетдайни тамам, чпиз хуш авазлувал хасбур я. Гьавилияй шаирдин хейлин чѳалар манийриз элкь-вена халкьдин арада яшамиш жезва, кьени суваррик, мелмехьеррик еке гьевесдалди лугьзува. И жергедик адан «Зилфи», «Перистан», «Бике», «Кѳварчагьрин дере», «Я Гуьлселем», «Яр ширин я», «Ни чирна ваз» ва маса манияр акатзава.

Абдул Муталибов СССР-дин писателрин Союздин членвилин ва маса чѳехи тѳварар кьачунал алахьай кас туш. Адаз а тѳварар кьачунин гуьгьуьна гьатдай вахтни хьайиди туш, я гьевесни. Ам хайи халкьдиз, багьалу Ватандиз кьуллугь ийиз тади кьачур зари тир. Са шиирда А. Муталибова икѳ лагьанай:

Зи вилик ажал - дагьар кватѳани,

Дуьз фида зун, лап дагьлар кватѳани!

Гьакьикьатдани шаирди садра кьур гьахьлу рехь - Ватандиз ва халкьдиз вафалувал - вичин эхир нефесдал намуслудаказ хвена. Хайи халкьдини шаирдин пак тѳвар, девлетлу ирс са чѳавузни рикѳелай ракъурдач. Им чѳалан устаддин, халкьдин шаирдин бахтлувал тушни бес?!

КЪИЯС МЕЖИДОВ

(1911 - 1974)

Гъеле школада кѐлдайла, зун Къияс Межидовахъ галаз таниш хъанай. Ам яргъал мукъва-къилийрикай тирвиляй, за адаз Къияс-халу лугъудай. Зун писателдихъ галаз икѐ таниш хъанай: Къияс-халудин хва Маратни зун таяр-туъшер яз мукъвал-мукъвал сад-садан кѐвалериз къевез-хъфиз жедай. Са сеферда Маратан къилив мугъманвиле фейила, заз юкъван буйдин, рикѐиз чими, чина берекат, вилера къетѐен ишигъ авай, милаим, яхѐѐур йис къван яшдавай итим акуна. Ам са шумуд югъ адалай вилик Хив райондай Ахцегъиз прокурордин помощниквиле кѐвалахал ракъурнавай Межидов Къияс Межидович тир. Чи танишвал 1952-йисан гатуз хъанай.

Къияс-халуди зун диндирмишна, за вуч ктабар кѐлнатѐа ва исятда вуч гъиле аватѐа хабар къунай. Са къадар регъуъвал кваз за адан суалриз жавабарни ганай...

Къияс-халудиз аялар гзаф кѐандай. Яваш-яваш чи араяр лап ачух жез башламиша. Маса сеферда зун абурун кѐвализ мугъманвилиз фейила, Къияс-халудин кефи куък яз, чина шадвал авай. Ада цлакай куърснавай чуънгуър къачуна, заз малум тушир, гзаф рикѐиз хуш гъава (макъам) ягъиз эгечѐна. Зун, гъелбетда, аламат хъана амукъна: юриствиле кѐвалахзавай Къияс-халудихъ ашукъвилин алакъунар ава лагъана за гъич фикирнавачир. Гъа чѐавуз Къияс-халуди прозадилай гъейри шиирар ва музыка теснифзавайдини заз чир хъанай.

Ватандин Чѐехи дяведилай вилик квай йисара Къияс Межидован манияр радиодайни кваз ганай. Яратмишунрин кардал рикѐ алай жегъилди вичин алакъунар культурадин жуърѐ-бажуърѐ хилера къалурнай. Ам гъакѐ махар ахъайдай ва тукѐѐурдай устадни хъанай.

Гъиле чуънгуър, гъамиша шад вилера къетѐен ишигъ аваз а кур Къияс Межидован къамат зи рикѐел уъмуърлух аламукъда...

Писатель ва драматург, чІалан халис устад Къияс Межидова лезги эдебиятда дерин гел туна. Жуъреба-жуъре ва важиблу месэлайриз бахшнавай адан гъикайрихъ ва повестрихъ, тамашайрихъ ва романрихъ мана-метлебдин ва художественный жигъетдай еке метлеб ава. Алибег Фатаховахъ ва Зияудин Эфендиевахъ галаз санал чи прозадин къил кутур

Къияс Межидова вичин яратмишунралди лезги халкъдин руьгъдин хазина, шаксуз, мадни девлетлу авуна.

Дагъустандин халкъдин писатель Къияс Межидов 1911- йисуз виликан Самур округдин Ахцегърин хуъре дидедиз хъана. Адан буба Межида Бакуда нафтІадин мяденра фялевал ийиз, хзан хуъзвай. Буба фад кечмиш хъун себеб яз Къиясан аял вахтар дарвилера ва азиятра къиле фенай. ЯтІани дидеди кІелунал рикІ алай, гада хуъруьн мектебдиз ракъурнай. Амма ина Къияс яргъалди хъаначир. Уьмуьрдин дар шартІар себеб яз ам чІехи стхадин патав Бакудиз рекъе гъатнай. Къияса фялейрин шегъерда кІелун давамарзава, адаз урус ва туьрк чІалар чир жезва.

Гъа Бакуда Къияс Межидова муаллимвилини курсар куьтягъарнай ва Къиблепатан Дагъустандин хуърера хейлин вахтара муаллимвал авунай. 30-йисара ада Дагъустандин радиокомитетда лезги передачайрин редакторвал авунай. Ватандин ЧІехи дяведин ва адалай гуьгъуьнин йисара Къияс Межидова Хив, Къурагъ ва Ахцегъ районра прокурорвиле, прокурордин помощниквиле кІвалахнай. 1955-йисуз азарлувал себеб яз Къияс Межидов пенсиядиз экъечІнай ва амай вири вичин къуват уьмуьрдин эхирдалди литературадин рекъе эцигнай.

Къияс Межидова литературадиз, акъуллу келимайриз аял вахтарилай фикир гуз башламишнай. Ада махариз, манийриз, ашукърин чІалариз еке гъевесдалди яб гудай. Халкъдин сивин яратмишунри жегъилдин зигъинда дерин гел тунай. Гуьгъуьнин йисара ада вичини махар туькІуьриз ва фольклордин эсерар кІватІ хъийиз эгечІнай.

Писателдихъ галаз авур суьгъбетрай малум хъайивал, савадлу хъайидалай гуьгъуьниз ада кІелай сифте чІехи ктаб «Агъзурни са йиф» тІвар

алай арабрин махарин кІватІал тир. Ада вичиз таъсир авур ва бегенмиш хъайи махар еке гъедедалди хуъруън агъалийриз хъуьтІуьн яргъи йифера ахъайдай. А вахтара Къияс Межидов махар ахъайдай устад хъизни хайи хуъре машгъур хъайиди къуъзубуру къени рикІел хкизва.

Гъеле Бакуда муаллимвилини курсара кІелдайла, литературадал рикІ алай Къияс Межидова азербайжанрин машгъур шаирар Сулейман Рустама ва Гъуьсейн Жавида тешкилай литературадин кружокдин кІвалахда иштиракзава. А чІавуз урус ва азербайжан литературайрай чирвилер къачу-нихъ галаз санал жегъил литератордиз художественный эсерар яратмишдай къайдаяр, рекъер-хулер чир хъанай. Гъа йисара Къияс Межидов сифте яз А.С.Пушкинан, М.Ю. Лермонтован, Л.Н.Толстоян, М.-П. Вагъифан, М.-А.Сабиран, Д.М.Мамедкъулизадедин ва масабурун яратмишунрихъ галазни мукъувай таниш хъанай.

Къияс Межидован яратмишунрин кІвалах 30-йисарин сифте къилера башламишна. Вичи сифте туькІуьрай чІалар ада Алибег Фатаховаз къалуриз хъанай. Гуьгъуьнин йисара ада яратмишунрин рекъяй СтІал Сулейманавай, Гъажибег Гъажибеговавай, Эффенди Капиевавай меслятар къачузва. Гъа йисара жегъил шаирди цІийи уьмуьрдикай туькІуьрай эверунин эсерар (Къияс Межидова яратмишунрин кІвалах шииррилай башламишна) «ЦІийи дуьнья» газетдиз акъатнай. КІелдайбуру вичин эсерар хушдиз къабулна шадвал акатай Къияс Межидова поэмадин жанрани гъиле къазва. Ада жегъил дагъви гададикай ва адан къадар-къисметдикай кхъей «Масан» тІвар алай поэма 1940-йисуз чапдиз акъатнай. Масан гъеле гъвечІи аял тирла, Бакудин нафтІадин мяденра фялевал ийизвай адан буба къазадик кечмиш хъанай. Етим хъайи гададин руфуна гъич са юкъуз тухдалди фу, тандал чандиз чимивал гудай бегъем партал хъаначир. Уьмуьрдин дар шартІар сеbeb яз Масан партизанрин отряддиз акъатна ва граждан дяведин гъерекатра, гъвечІи Гавроша хъиз, ада Деникиназ акси женгера иштиракзава.

Дяве куьтягъ хъайидалай гуьгъуьниз Масанан вилик шегъре рекъер ачух жезва. Советрин властди адаз кІелдай, хъсан сенят къачудай мумкинвал

гузва. Масан, пешекар хъана, хайи хуьруьз хквезва ва дагълара цийи уьмуьр туькIуьрунин карда сайивилелди иштиракзава.

Масанакай рахадайла, адан гьерекатар кьалурдайла, жегьил шаирди са кьадар тади кьачузватIани, геройдин образ арадал гьиз хъанва. Поэмада гьалтзавай нукьсанар чи цийиз арадал кьвезвай вири советрин лезги эдебиятдиз хасбур тир.

Ватандин Чехи дяведин йисара Къияс Межидова, Дагъустандин маса халкьарин писателри хьиз, вичин кьелем душмандиз акси хци яракьдиз элкьуьрнай. Ада советрин инсанрин кьегьалвилер кьалурзавай, кьагьриманвилини темадиз бахшнавай «Партизанрин хзан», «Чехи бубаяр», «Беркьюь цацар» тамашаяр, «Рушан аманат», «Карвансара» гьикаяяр, «Седредин Гашумов» очерк яратмишнай. Лезги театрди дяведин йисара сегьнедал эцигай са пердедин а тамашайра ва тIварар кьур прозадин эсерра писателди чи гьукумат граждан дяведа гьихьтин кьизгьин женгера гьалиб хьайиди ятI а рикIел хкизва ва жемьтдиз Ватандин азадвал хуьниз эверзава.

Къияс Межидова яратмишунрин рекьйй гьакьикьби алакьунар, гьелбетда, прозада кьалурна. Прозадин жанр ада, малум тирвал, Эффенди Капиеван ва Гьажибег Гьажибегован меслятралди гьиле кьунай. И кардал писатель, гьелбетда, ягьалмиш хъаначир. Наталья Капиевади рикIел хкизвайвал, Эффенди Капиев Къияс Межидова гузвай тIебиатдин шикилрал мягьтел тир: «Къиясал пехилвал авуртIа жеда! Чи писателрикай тек-бирбуруз чуьлдин кьушарин, тамун векьер-кьаларин, вагьши гьайванрин тIварар чида... тIебиатдин халис шикилар авачир ктаб кесиб ва рангсуз жеда».

Дяведилай гуьгьуьнин йисарани Къияс Межидов вичин чирвилер, устадвал хкажунал датIана алахъзава. Хайи халкьдин уьмуьр, адан руьгьдин деринар тамамдиз кьалурун патал дуьньядин халкьарин литературадин тежриба, художественный эсерар яратмишдай кьайдаяр чир хьун тIимил тирди кьатIай писателди лезгийрин ацукьун-кьарагьун, адетар, яшайишда хъанвай дегишвилер, чан алай ва алачир тIебиат, дериндай чирун кьетIна. Ам са куьруь вахтунда кьиблепатан Дагъустандин гзаф дерейра, хуьрера

къекъвена, ада лезгийрин махар, манияр, ашукърин чІалар, риваятар кІватІ хъувунай. Гележегда абурукай Къияс Межидова вичин яратмишунрани устадвилелди менфятни къачунай.

50-йисар Къияс Межидован яратмишунра бегъерлубур хъанай. КІелдайбуру гевеслудаказ къабулай писателдин «Дагълара», «Лувар квай дустар», «Зи гъвечІи дустариз» гьикаяйрин кІватІалар, «Стхаяр», «Дагълар юзазва», «КІвачерик дувар квай Алуш» повестар, «Ашукъ Саид» ва «Урусатдин цуьк» тамашаяр чапдай акъатнай. Абура Къияс Межидова жуъреба-жуъре ва важиблу месэлаяр къарагъарнава: дагъларин гуьзел тІебиатни азад зегъмет, халкъарин дуствални дуствилиз вафалувал, къагъриманвални ватанпересвал, инсанпересвални халис муьгъуьббат ва масабур.

Къейдун лазим я хъи, Къияс Межидован эсерра ганвай образар, къалурнавай вакъияяр уьмуьрдай къачунвайбур я. Иниз килигна адан гьикаяйринни повестрин герояр тир Гуьлперини Сулейман, Атани Буба, Селимни Мердан кІелзавайбурун рикІ алай образриз элкъвенва.

Къве гаф Къияс Межидован «Дагълар юзазва» повестдикай лугъун. Эсердин къилин герой Мердан чубанрин тухумдай я. Школа куьтягъайдалай гуьгъуьниз ада бубадин рехъ - чубанвал авун кІевелай къетІнай. Мерданан дуст Амрагъ гьикъван алахънатІани, чубанвеликай адан рикІ хуриз, мад къилиз акъатай затІ хъанач. Мердан вичи къур рекъелай элячІзавач.

Мерданан фикир хпехъанвилиин кеспидал желбун патал тежрибалу чубан Селим гзаф алахънай. Селим-халудин акъуллу ихтилатар, ада ахъайдай риваятар Мерданаз гзаф хуш тир. Амма къилинди писателди Селим зетъметдал рикІ алай халис дагъви хъиз къалурун я.

Повестда Къияс Межидова тІебиатдин гуьзел шикилар, геройрин чпин хиялар, фикирар (къенепатан монологар) устадвилелди ганва, халкъдин риваятрикай менфят къачунва. И эсердай Къияс Межидов халис суьгъбетчи, вичихъ анжах вичиз хас хатІ авай чІалан устад хъизни аквазва.

Къияс Межидова Дагъустандин халкъдин шаир Хуьруьг Тагъирахъ галаз санал яратмишай «Ашукъ Саид» тамаша Дагъустандин драматургияда зурба агалкъун хъанай. Ана халкъдин къегъал хва, машгъур ашукъ ва шаир Къуьчхуьр Саидан къамат ганва. Зегъметчи халкъдик вичин ялавлу эсер-ралди азадвилдин руьгъ кутазвай Саидал Мурсал хан ажугъламиш жезва. Ада бунтчи шаир кисарунин мураддалди ашукъдин вилер инсафсузвилелди акъудиз тазва, амма шаир табий жезвач. Ада зулумкар хан мадни хци ва гужлу чӀаларалди лянетламишзава, адан инсафсузвилерин эхир мукъва хъанвайди къейдзава. Гъакъикъи рангаралди, гъакъикъи шартӀара, психологиядин жигъетдай дериндай ва инанмиш жедай къайдада къалурун себеб яз Саид чи халкъдин рикӀ алай образрикай сад хъана. Тамаша чи республикадин театрри ва меркезда хъайи Дагъустандин литературадинни искусстводин декададин вахтунда (1960-йис) Москвадани къалурнай. Тамашада ханарини беглери агъавалзавай девир, чи халкъдин адетар, ацукъун-къарагъун устадвилелди къалурнава.

Лезгийринни урус халкъдин дуствилин алакъайриз талукъ, чубанринни алимрин зегъметдин агалкъунар къалурнавай «Урусатдин цуьк» тамашани Къияс Межидован яратмишунра агалкъун хъанай. Ана зегъметдал рикӀ алай, чпелай кар алакъдай Асланан, Зинадин ва Варисан образар арадал гъанва. И тамашани лезги театрдин коллективди сегънедал эцигнай, жемиятди ам хушдиз къабулнай.

60-йисарни Къияс Межидован уьмуьрда бегъерлубур тир. Яратмишунрин чагъинда авай писателдин «Турфан», «Птул руш», «Ювачерик хазина ква», «Къашкъа духтур», «РикӀелай фидач, инсанар», «РикӀин хиялралди яшамиш хъана зун», «Дагъларин деринрин булахар»-, «Хайи чилин таватар», «Аялар патал гъикаяяр» тӀварар алай гъикаяйрин кӀватӀалар, повестар ва романар Москвадани Махачкъалада чапдай акъат-най.

Писателди ялавлу инкъилабчи Къазимегъамед Агъасиевакай, дагъви дишегълидин къадар-къисметдикай, гуьзел тӀебиатдикай ва ам хуьникай,

хуьруьн майишатдикай ва дяведин йисара фронтдин далу патан кIвалахдикай, чи литературадин классик СтIал Сулейманакай ва маса важиблун месэлайрикай кхъизва.

Къияс Межидован яратмишунра килин эсер тир «Къашкъа духтур» (1963-йис) роман акъатайдалай гуьгъуьниз писатель бажарагълу прозаик хъиз чи республикада ва адалай къецени машгъур жезва. Урус чIалалди роман Москвада 1970-йисуз акъатнай.

И эсер документрал ва рикIел хкунрал бинеламиш хъана яратмишнаватIани, ам тарихдин хроника ваь, художественный эсер я. Жанрдин жигъетдай «Къашкъа духтур», гьелбетда, социально-исторический роман я. Вичикай рахазвай эсерда къанни вад йисуз Самур округда духтурвал авур, лезгийриз багъа ва истеклу урус духтур Антон Никифорович Ефимовакай еке гъурметдивди раханва. Писателди гьам Самур округдин агъалийрин ацукъун-къарагъуниз, социальный алакъайриз, дагъвийрин милли къанажагъ хкаж хъунизни еке фикир ганва.

Къияс Межидова хейлин йисара Азербайжандин ва Дагъ-устандин Госархиврай А.Н. Ефимован духтурвилин кIвалахдихъ галаз алакъалу материалар кIватIнай, Ахцегъа ва Самур округдин маса хуьрера духтур хъсандиз чидай ксаривай рикIел хкунар кхъенай, жуьреба-жуьре маса шагъа-датнамаяр кIватIнай.

Романдин жанради писателдиз эсердин килин геройрин образар, тарихдин вакъияяр гьар патарихъай ачухардай мумкинвал гузва. Эсердин гьерекатар Ахцегъа, Самур округдин дагъдин яргъал хуьрера, Бакудин патарив гвай рабочийрин поселокра киле физва. Писатель, романдай аквазвайвал, регъят рекъерихъ къекъезвач, ада гъакъикъат гъакъикъи ран-гаралди ва геройар гъакъикъи шартIара, чпин дегишвилера, гъуьжетра, чеб-чпихъ галаз акъунра къалурнава.

Гьелбетда, Антон Ефимов вичин девирдин кIвенкIвечи инсан, халисан интеллигент я. Ахътин геройдин къамат ачухарунни акъван регъят кар туш. ЯтIани Къияс Межидовавай гъакъикъи фактарал бинеламиш хъана,

къундармадиз шегъре рехъ гана, жанлу, кѠлдайбурун рикѠел аламукъдай образ яратмишиз хъана.

Антон Ефимован буржи анжах Ахцегърин къеледа авай урусрин гарнизондин сагъламвал хуън тир. Амма духтурди вичин хушуналди вири Самур округдин сагъламвал хуън вичин хиве къачунай. Ахцегъиз атай сифте йикъара ада лезги чѠал, дагъвийрин адетар хъсандиз чирзава. Ам чкадин жемятдив миxъи рикѠивди эгечѠнай, абурун сагъламвал хуънин кар мукъуфдивди гъиле къунай. Духтурдин вилик гзаф къадар четинвилер акъвазнай. Ам дакѠан, адаз акси кѠвалахар тухузвай ксарни авачиз тушир. И жергедай яз Къази Гъарус, Махлус къари къалуриз жеда. ЯтѠани Антон Ефимова халкъ бедбахтзавай ва мичѠивиле хуъзвай фекъи-фахрайрихъ, жерягърихъ, фалчи къарийрихъ галаз викѠегъдиз женг тухузва, йиф-югъ талгъана азарлуйрин куъмекдиз яргъал хуъреризни кваз физва, кесибриз пулсуз дава-дарман ийизва, куърелди, вичин инсанпересвал къалурзава.

Дагъвийрин тереф хвейи, абурун рекъе вичин чан эцигай Антон Ефимов лезгийризни кѠан тир ва духтурдиз абуру гъамиша гъуърмет, лезгийриз акур, чандал чка ийидай.

Романда Антон Ефимов са духтур яз ваъ, гъакѠ кесибрин терефдар хъизни къалурнава. ИкѠ, духтурди вичел севре тѠуш гана хирер авур чубан Салманаз дарман-дава авунихъ галаз санал хперин суъруъдин иесидив чубандиз гайи зияндин къиметни гуз тазва. Антон Ефимов гъакъикъатдани зегъметчийрин дуст тирди чаз адан вичин гуъгъуъна жасус гъатнавай ялавлу инкъилабчи Къазимегъамед Агъасиев душмандин гъиляй къутармишай эпизоддайни хъсандиз аквазва.

Къилди-къилдин вакъиайра, маса геройрихъ галаз жезвай акъунра Антон Ефимов рикѠ миxъи, руъгъдиз къуватлу, халис инсанперес, вичихъ эркекдин жигер авай викѠегъ кас хъизни къалурнава. РикѠел хкин Катя дидедиз хайи югъ къейдуниз талукъ межлис ва анал Самур округдин начаник Брусилованни Ефимован арада хъайи къайи ихтилатар. Эгер и суъгъбетдай Брусилов вичик инсанвал квачир, вичи вич вине къадай, дагъвияр бегъем

инсанрайни гьисаб тийизвай, абур «нетІрешрай» къазвай пачагъдин гьаким хьиз аквазватІа, Ефимов адаз акси яз, анихъ галай инсандин рикІикай хабар къадай, регъимлу, мерд инсан тирди малум жезва.

Антон Ефимов и межлисдиз геж хьунин ва Брусиловахъ галаз къайи рахунар хьунин себебни духтурди Мискискарин хуьре кІевиз азарлу инсан къиникъикай къутармишун тир.

Антон Ефимован марифатлувал, къилихдин ми хьивал гьакІ духтурдинни лезги руш Алванан арада авай чеб романтикадин рангаралди ачухарнавай муьгъуьббатдайни аквазва. И къве жегъилдин рикІерин мурадрикай рахазвай романдин чинра Къьяс Межидова вич прозадин халис устад хьизни къалурнава.

Антон Ефимов са патахъай пачагъдин чиновникрихъ ва чкадин гьакимрихъ, муькуь патахъай Алванахъ ва Катядихъ галаз авай алакъайра къалуруналди, Къьяс Межидова вичин геройдин къилих, адан руьгъдин деринар, психология тамамдиз ачухарзава. Чи вилик вичи къачузвай камаралди, ийизвай краралди урусринни лезгийрин ихтибарлувал, Урусатдинни Дагъустандин алакъаяр мягъкемариз кІанзавай, дагъвийринни урусрин дуствилин бинейр эцигзавай халисан инсанпересдин къамат акъваззава.

Антон Ефимов романда ганвай тек са положительный герой туш. Ана ахътин образар мадни ава. Месела, лезги халкъдин къегъал хва, пешекар революционер Къазимегъамед Агъасиев, вичелай кар алакъдай, акъулдиз дерин чайчи Гъажимурад, намуслу лезги дишегъли Алван, фяле Жават, фельдшер Берали, ашпаз Абдулжалил ва масабур къалуриз жеда. Писателди, гьелбетда, виридан образар сад хьиз дериндай ганвач. ЯтІани, къвед лагъай дережадин геройрин гьерекатар къалуруни Антон Ефимован образ деринариз куьмекзава. Адалай гъейри вичин вафалу дустарин куьмек галачиз гъа девирдин шартІара духтурдивай дагъвийриз, гьелбетда, тамамдиз куьмекиз къуллугъизни жедачир.

Антон Ефимован дустарикай Гъжимурадан образдиз писателди кьетIен фикир ганва. Вичихъ яратмишдай алакьунар авай, лазим гаф чинал лугьудай, чIалан устад ам эхир нефесдалди духтурдиз вафалу яз амуькнай. Гъжимурад гъа девирдал, гъа девирдин вилик-кьилик квайбурал гагъ хъел кваз, гагъ зарафатдалди вичи тукIуьрзавай кьаравилийра хьуьреза.

Романда са жерге отрицательный образарни ава. Абурук Самур округдин начальник Брусилов, капитан Чеченадзе, руьгъани Къязи Гъарус, юрист Панагъ, тапан жерягъ Махлус къари ва масабур акатзава. Абурунни Антон Ефимован рафтарвилер кьалуруналди, романдин кьилин геройдин образ писателди мадни жанлу ийизва.

Къияс Межидова лезгийринни урус халкъдин дуствилин бинеяр арадал гъайибур Антон Ефимов хътин, Урусатдин кIвенкIвечи интеллигенциядин инсанперес векилар тирди къейдзава. Им эсердин кьилин фикир, асул идея я.

Къияс Межидов дагъларин чан алай ва чан алачир тIебиат хъсан чидай натуралистни тир. Адан «Къашкъа духтур» эсерда чеб романдин метлебдихъ галаз кьунвай тIебиатдин гуьзел шикилар, лезги халкъдин суварар, фольклордин риваятар, бубайрин адетар тимил гьалтзавач. Абуру кIелзавайбур чи халкъдин тарихдихъ, ацукьун-къарагъунихъ, бубайрин адетрихъ галаз танишарзава. Романда ганвай тIебиатдин шикилри геройрин образар ва иллаки Антон Ефимован къамат дериндай ачухариз куьмекзава. Писателди юмордикай, лирический ва лиро-философский отступленийрикайни устадвилелди менфят кьачузва.

Къияс Межидова вичин яратмишунра ва кьилди кьачуртIа «Къашкъа духтур» романда лезгийринни урус литературадин тежрибадикай менфят кьачуникай Н.В.Капиевади вичин «Рангарин зерифвилел шадвал ая» макъалада икI кхъизва: «Къияс Межидова урус литературдин инсанпересвилин ва урус искусстводин реализмдин тежрибадин таъсир са рахунни алачиз къабулна.

Гъакъван ачухдиз адан прозада дагъвийрин культурайрин рангарни малум я. Тикрариз тежедай хътин милли образар, кьилихар, чIалан гуьзелвал,

геройрин ва вичин рахунрин милли кьетIенвилер, мягкем ибараяр ишлемишун, бубайрин риваятриз ва махариз мукьвавал - ибур вири, гьелбетда, аял вахтарилай башламишна хайи халкъдин медениятдин ирсиная къачунвайбур я».

Малум тирвал, бажарагьлу писатель Эффенди Капиева СтIал Сулейманакай гьеле 1938-1941-йисара кхьей «Шаир» тIвар алай ктаб дьаведилай гуьгьуьниз чапдай акьуднай. Критикади хушдиз къабулай ктабда ганвай халкъдин шаир Сулейманан образ чи уьлкведин халкъарин рикI алай образдиз элкьвенай. Гаф атай чкадал лугьун. Эхиримжи йисара бязи «критиканри» (критикри ваъ) «шаир» ктабда ганвай къилин игит Сулейманан образдин прототип са СтIал Сулейманалай гьейри никай хьайитIани ийизва. Им, гьелбетда, тажуб жедай кар я. Вучиз лагьайтIа СтIал Сулейманан ацукьун-къарагьун, гьар са кам, гьар са келима, ам рахадай тегьер, адал алай пек-партал, адан амалар, къилих дикьетдивди ва тамамдиз ачухарнавай Э. Капиеван дневникрай аквазвайвал (чIехи шаирдинни жегьил литератор Капиеван арада 1934-1937-йисара дуствилин алакьаяр авай), ктабдин къилин герой Сулейман, зи фикирдалди, къудкъанни цIуд процент СтIал Сулейманаз ухшамиш я. Эффенди Капиеван дневникар тупIалай авур ва «Шаир» ктаб кIелай касдиз и фикир ашкара жеда...

Къ. Межидова С. Сулейманакай «Памятью сердца я жил» (М., 1976) ктаб кхьидайла вичин рехъ хкяна, Э. Капиеван тежриба тикрарнач. Ада аялриз теклифнавай и ктабда Э. Капиеван эсерда ачухар тавунвай Сулейманан уьмуьрдин чинрикай, иллаки аял вахтарикай, къариблухра адан къилел атай дуьшуьшрикай эсерлу суьгьбетар ийизва. Къияс Межидован ктабди чIехи шаир С. Сулейманакай, шаирдикай ва инсандикай хьиз, чи чирвилер мадни артухарзава.

Къияс Межидов лезги литературада чпикай лап тIимил, къериз-цIаруз кхьенвай месэлайризни фикир гайи писатель я. Ихьтин важиблу месэлайрикай сад Ватандин ЧIехи дяведин йисара фронтдин далу пад ва ана къиле феи гьерекатар я. И темадиз писателди «Дагьларин деринрин

булахар» (1971) роман бахшна. И эсер яратмишдайла Къияс Межидоваз, шаксуз, прокурорвилин тежриба лазим атана. Эгер писатель юрист туширтга, адавай бажагъат хци сюжетдин, вичел рикIивай фикир желбдай роман арадал гъиз жедай.

Эсерда вакъияяр, гъерекатар Ватандин Чехи дяведин йисара къиблепатан Дагъустандин Арванияр ва Байракар тIварар алай хуърера къиле физва. Абур немсерин фашистриз Бакудинни Грозныйдин нафтIадин мяденрин темягъ аваз, дяведин гурагур Къафкъаз къаз кIанзавай йисар тир.

Еке жавабдарвал хиве авай гъа вахтунда Арванияр райондин прокурор Али Шахова (романдин къилин герой) хуъруьн активдикай даях къуна, галатун тийижиз къачагърихъ, диверсантрихъ галаз женг тухузва. Ам яргъалди къачагърин къил «чинебан хан» Сурхаян геле къекъвена, адан вири тахсирар, хаинвилер винел акъудна, абур субутна ва, эхирни, ам дустагъдиз ракъурна. Али Шахова Сурхаяхъ галаз санал адан вири бандадин хаинвилерални эхир эцигна.

Къияс Межидова Али Шахов прокурордин везифа тамамарунин карда маса геройрихъ галаз авай алакъайра ачухарнава. Ам вичиз къанунар хъсан чидай, Ватандиз вафалу, вилегъ, кар алакъдай инсан я. Писателди Али Шахов рикIе миxъи муьгъуьббат авай жегъил, дведиз еке гъуьрмет ийизвай хва, ярар-дустарин арада ва межлисда чка авай къегъал итим хъизни къалурнава.

Писателди Али Шахов мерд ва инсанперес кас тирди къилдин фактаралди ачухарзава. Али гъеле школада кIелзавай гада тирла, адаз Адиланни Гъабилан гъилияй фир-тефир чка сал хъанвай. Себебни абурун тухумрин арада са мус ятIани мидявал, къанлувал хъун тир. Бугъда къариди вичин хтулриз: Адилазни Гъабилаз датIана футфа гузва, къан къахчу лугъуз хура тунва. И кар себеб яз Али ирид йисуз хуърйй экъечIун мажбур хъанай. Гуьгъуьнай прокурор яз хуъруьз хтайла, Али Шахова са тахсирни квачир Гъабилни Адил Сурхаян гъилибанри дустагъдиз ракъурнаваз жагъана. Прокурорди сифте нубатда гъахъвал винел акъудзава: къве стхани дустагъдай

азадна. И эпизодай дугъриданни Али Шахов мерд кас тирди аквазва. Ихътин геройдин намуслува, инсанвал къалурзавай фактар эсерда тИмил авач.

Романдин гзаф килера Къияс Межидова Али Шахов къастунал кIеви, халкъдин къадир авай, кIеве гъатай чкадал вичи вич къегъалди хъиз тухудай игит хъизни къалурнава. РикIел хкин къачагърихъ галаз ягъунра гъатна, прокурордал хер хъайи эпизод ва гъакI мад.

Эсерда Къияс Межидов Али Шахова вичин кIвалахра даях къунвай Караев Кескинан, Къужаев Бутадин, агъсакъал Абасан образрикайни раханва. Къилинди - писателди «Дагъларин деринрин булахар» романда са гъвечIи лезги райондин чешнедалди Ватандин ЧIехи дяведин йисара фронтдин далу пата дагъвийри чапхунчи душмандал гъалиб хъуник кутур пай къалурун я. Вичикай рахазвай роман 1975-йисуз урус чIалалди «Прокурор Али Шахован къисмет» тIвар алаз Москвадани акъатнай.

Роман урус чIалаз таржума авур Къияс Межидован дуст, урус писатель Владимир Архангельскиди эсердикай икI лагъанай: «Прокурор Али Шахован ва адан юлдашрин вилик акъвазнавай кIвалах регъятди тушир: фронтдиз фенвай бубайрин, стхайрин, гъуълерин эвездай зегъмет чIугвазвай къуь-зубуруз, дишегълийриз, аялриз далу яна, чпин чандилайни гъил къачуна, чуьнуьх хъанвай душманар винел акъудун, абур тергун, Яру аскердин далу пад мягъкемарун. Романдин къилин фикирни - зегъметчи халкъ Ватандиз вафалу тирди къалурун ва чун чапхунчи душмандал гъалиб хъунихъ инанмишвал тестикъарун я».

Къияс Межидован эхиримжи, вич кечмиш хъайидалай гуьгъуьниз чапдиз акъатай эсеррикай сад адан «Хайи чилин таватар» (1975) тIвар алай роман я. Гъайиф хьи, чи кратикади роман акъатайдалай инихъ адакай гъич са гафни лагъанвач. Амма писателди вичин эсерда эцигнавай къенин юкъузни важиблу месэлайри роман вичел фикир желбуниз лайихлуди тирди тестикъариз жеда.

Романдин вакъияр Талабагъ тIвар алай лезги хуьруьхъ галаз алакьалу я. Гьерекатар 60-йисара кьиле физва. Къияс Межидова емиш багъларин совхоздин уьмуьрдин чешнедалди советрин инсанрин (алимрин, рабочийрин, кьуллугъчийрин) гьакъисагъ зегъмет кьалурзава. Совхоздин коллективди директор Асадов Къардаш, адан уьмуьрдин юлдаш кьилин агроном Пейкер, кунуьчи агъсакъл Бутай, агроном рушар Беневшани Шагьсенем кьилеваз майишат вилик тухузва.

Совхозди гьар йисуз гьукуматдин планар артухни алаз тамамарзавай, Пейкер кьилевай багъманчийрин бригадади ичерин цIийи сортар арадал гъизва. Амма рикIе чIулав ниятар авай, вичин уьмуьр мифтехур яз гухузвай Бедевхана, угърияр тир Къутаяни Дашиди совхоздиз еке зиянар гузва. Абуру созхоздин виртIер ва ичер чуьнуьхзава, ичерин цIийи сортарин кьелемар кьурурун патал абурун дувулриз кьадардилаь артух аммиачный селитра цазва.

Бедевхана ва адан гьилибанри Пейкераз тIварар алачир, рикI тIардай кьве кагъаз ракъурзава. Абура Пейкеран, Къардашан бубайрикай Ватандин хаинрикай хьиз раханвай. И утанмазрин къаст Къардашан хзан бедбахтун, абур совхоздай ва хуьряй катдай йикъл гъун ва чпи совхоздин девлетдин иесивал авун тир.

Совхоздин кьилин бухгалтер Садикъбег кьилевай угърийрин дестедивай чпин чIулав ниятар кьилиз акъудиз хъанач. Абуру масабуруз атIай фуруз чеб аватна. Агъсакъл Бутая, туьквенчи Герейбега угърийрин мурдар крар винел акъудна ва хаинри авур чапхунчивилерин жаваб абуру халкъдин суддин вилик гана. Абурукай гьар сад, вичин тахсирдиз килигна, чи кьанунралди жазаламиша. Им романдин сюжетдин са хел я.

Муькуь хел Беневшадинни Герейбеган ва Шагьселеманни Урзуман муьгьуьббатдихъ галаз алакьалу я. Урзума хуьре фельдшервиле кIвалахзава ва заочно мединститутдани кIелзава. Адахъ вичи арадал гъайи, гьукуматди патент ганвай дарманар ава. Ам вични кIвачел кьезил, гьилий кар кьведай хуш кьилихдин жегъил я.

Урзум фадлай агроном руш Шагьселемал ашукъ я, амма вичин муьгьуббатдикай адавай яргьалди рушаз чириз жезвач. Шагьсенемаз Урзуман рикӀин хиялар чир хьайила, руша жегьил гададин вилик са шумуд шартӀ эцигзава. Эгер абур (вич рушан кӀвализ атун, куьгьне адетрал амал тавун ва масабур) кьилиз акьудайтӀа, къабулайтӀа, вичикай уьмуьрдин юлдаш жеда лагьана гаф гузва.

И кьве жегьилдин арада хьиз, туьквенчи Герейбеганни Беневшадин арадани халис муьгьуббат авай. Абуруни чпин кьисметар сад ийида лагьана икьрар кутӀуннай. Талабагьдин хуьре са юкьуз кьве мехьер хьана, цӀийи кьве хзан арадал атана.

Эгер Кьияс Межидова и эсерда ганвай сюжетдин сад лагьай хиле совхоздин девлет хуьниз, ам мадни артухаруниз эверзаватӀа, кьвед лагьай хиле дагьви дишегьлийрин ацукьун-къарагьун, къадар-къисмет къалуруналди, дишегьлийризни вири рекьерай итимрихь галаз барабар ихтиярар гуниз эверзава. Писателдиз абурни чпин бахтунин иесияр хьана кӀанзава.

Писателди кхьизва: «Квез баркалла, баркалла, дидеяр, вахар, рушар! Квез баркалла, камаллу учителар-уьмуьрдин юлдашар! Чи кӀани свасар!»

Художественный литературада инсандин образ арадал гьун, адан кьилих, психология, руьгьдин деринар къалурун акьван регьят месэла туш. Амма и рекьай Кьияс Межидова Масанан къаматдилаь башламишна ашукъ Саидан, Антон Ефимован, Али Шахован, Пейкеран ва Кьардашан образрал кьведалди вич бажарагьлувал авай, яратмишунрин рекье датӀана вилик физвай чӀалан устад, халисан художник яз къалурна. Геройрин руьгьдин деринар ачухариз хьун, абур чпин гьерекатра, дегишвилера, кӀелзавайбурун вилик чӀехи жез къалурун, гьелбетда, писателдин яратмишунрин лайихлуви-лерикай сад я.

Кьияс Межидов инсанрал ва тӀебиатдал ашукъ писателрикай сад я. Адахь романтический рангаралди тафаватлу художественный эсерар яратмишдай вичиз хас кьетӀен хатӀ, инсандикай, чан алай ва алачир

Тѐбиатдикай суьгьбетдай вичин кьетѐен кьайдаяр ава. Писателдивай гуьзел дагьларин тѐбиатдин сирерай фагьумлувилелди кьил акьудиз, векьеринни цуькверин атирар гьиссиз жезва, вагьши гьайванрин ва чуьлдин кьушарин хесетар, кьекьуьнар, еришар устадвилелди вичин эсерра кьалуриз алакьзава. Ада вич ашукь лезги чилел, адан няметрал, дагьларин гуьзел тѐбиатдал, чи булахранли вацларал кѐлзавайбурни ашукьарзава.

Яратмишунрин тематикадин гегьеншвал, художественный эсерра кьарагьарзавай месэлайрин важиблувал, фольклординни литературадин тежрибадикай устадвилелди менфят кьачун, гьакьикьатдикай лирический, романтический ва реалистический кьайдада суьгьбетун - ибур Кьияс Межидован писателвилин ва устадвилини бязи лишанар я. Адан яратмишунрин асул мана, кьилин идеяни инсанрин, халкьарин арада дуствал тестикьарун, инсандин алакьунрихь, акьулдихь инанмишвал кьалурун я.

Машгьур шаир Расул Гьамзатова писателдикай гьахьлуз лагьана: «Кьияс Межидов вичин хайи Ватандал, хайи чилел, тѐбиатдин гуьзелвилел ашукь хьанвай кас тир. Амма виридалайни гзаф ам инсанрал ашукь тир. Им писателдин яратмишунрин лап багьа тереф я». Кьияс Межидов вич инсанрал ашукь тирвал кѐлдайбурузни адан яратмишунар багьа ва истеклу я. Им, гьелбетда, халкьдин писателдин еке бахт я.

Кьияс Межидов инсанрик акахьдай, вичихь ярар-дустар гзаф авай, суьгьбетрал рикѐ алай инсан тир. Ам хейлин йисара Хуьруьг Тагьирахь, Эффенди Капиевахь, Наталья Капиевадихь, Владимир Архангельскийдихь, Василий Шкаевахь, Хизгил Авшалумовахь, Аتكьай Аджаматовахь ва маса чѐалан устадрихь галаз дуствилини алакьайра хьана. Бязи писателрихь галаз ада кагьазралди алакьаяр хуьзвай. Икѐ, Кьияс Межидован архивдай революциядилаь вилик Ахцегьа муаллимвиле кѐвалахай, латыш литературадин классик Эрнст Бирзник-Упитан (1871 -1960) кагьазар, адан афтографар алай ктабар жагьйда. Кьияс Межидова вичин архивда еке гьуьрметдивди Василий Шкаеван, Наталья Капиевадин, Владимир Архангельскидин ва масабурун кагьазарни хвенва...

Чи дуствилин алакъяр писателрин уьмуьрдин эхирдалди давам хъанай. Эхиримжи сефер Къияс Межидов заз 1974- йисан августдин вацра Ахцегъа адан КІвалин патав гвай гыкаятчидин рикІ алай багъда акунай. Гъаятдиз гъахъайла, Никъият-халади (писателдин уьмуьрдин юлдаш) заз Къияс-халу нуькІвериз тІуьн гунал машгъул я лагъанай. Багъдин кылихъ галай къакъан цлан патав ада нуькІвериз тварар гузвай, анал яд авай къабни эцигнавай. Вичини, лап гъвечІи аялди хъиз, абурун гуьзелвилел гъейранвал ийизвай. И къакъан цал фагъумайла, заз ана инлай-анлай хейлин чкадиз къван гъвечІи-гъвечІи тІеквер аваз акуна. Абур Къияс- халуди нуькІвер патал авунвайбур тир. Чебни акІ туькІуьрнавай хъи, гъич са кацивайни нуькІверик хуькуьр тежервал. Писателдин уьмуьрдай гъайи и са гъвечІи эпизодди ам чан алай тІебиатдив, къушарив гыкІ къайгъударвилелди эгечІзаватІа къалурдай мумкинвал гузва.

Чи суьгъбетар яргъалди давам хъанай. Ада еке гъевесдалди дагъларин тІебиатдикай, къушарикай, дава-дарман хкуддай векъерикай, цуькверикай ихтилатар авунай. ЧІалан устад вичин яратмишунрин планрикайни гъевеслудаказ раханай. КъетІен гъуьрметдивди ада СтІал Сулейманахъ галаз гуьруьшмиш хъайивал (чІехи шаирдиз ада Сулейман даи лугъуз рахадай), Хуьруьг Тагъирахъ, Эффенди Капиевахъ, Алибег Фатаховахъ, Багъадин Митаровахъ галаз хъайи дуствилин алакъайрикай яргъалди суьгъбетнай.

Заландиз азарлу писатель яхун хъанвай, адан чинизни хъпи ранг янавай. Чанда бегъем такъат авачиртІани, ада зун гъамиша хъиз чина хъвер аваз, ракларив къван рекъе хтунай... Гъа 1974-йисан октябрдин вацра Къияс Межидов рагъметдиз фена. Ам хайи хуьре кучукнава.

ШАГЪ-ЭМИР МУРАДОВ

(1913-1996)

Дагъустандин халкъдин шаир Шагъ-Эмир Мурадов къад лагъай асирдин лезги шииратдин магъир устадрикай сад я. ЯхцІурни цІуд йисалай артух эдебиятда кІвалахай бажарагълу лирикди, манийрин устадди, поэмайрин авторди, драматургди ва таржумачиди лезги халкъдин руьгъдин хазинадик къиметлу пай кутуна, ам мадни девлетлу авуна.

Чехи шаирдин къадалай гзаф ктабар литературадин критикади ва кІелдайбуру хушдиз къабулнай. Ш.-Э. Мурадован эсерар урус, Дагъустандин халкъарин чІалариз таржума авунва, къадирлу антологийра, школадин хрестоматийра ва маса кІватІалра ганва. Адан яратмишунар юкъван школайра, педучилищра, университетра чирзава.

Шагъ-Эмир Мурадов Докъузпара райондин (виликдай Самур округдик акатзавай) Къурушрин хуьре лежбер Билалан хзанда дидедиз хъана. Шаирдин хуьруьнвияр гзафни-гзаф хпехъанвилел машгъул тир. Абуру къуьд хперин суьруьяр гваз Шеки пата акъуддай. Ш.-Э.Мурадован бубани Азербайжандихъ галаз алакъалу тир. Билал хзанарни галаз гъар йисуз Шекидихъ рекъе гъатдай.

Куьчеривал ийиз кьил хуьн регъят кІвалах тушир. Къуьд акъудиз физ-хкведай рекъера къурушвийрин кьилел гуьзет тавур залан дуьшуьшарни къведай. Къачагърихъ галаз акъунар, гагъ-гагъ ягъунар ва телеф хъунарни жедай.

Къурушрин хуьруьн сивин яратмишунра («Зул гъарай» ва маса манийра) Шеки патахъай хквезвай хпехъанрин кьилел къвезвай хата-баладикай раханва. «Зул гъарай» мани аял вахтарилай Ш.-Э.Мурадован рикІе гъатнай. Гележегда шаирди гъа халкъдин манидин тІвар алаз лирико-эпический поэмани яратмишнайн.

Ш.-Э.Мурадова гъвечІи чІавалай уьмуьрдин уькІуь-цуру дадмишнайн. Адаз бубадихъ галаз Шекидихъай малкъара гваз хкведай рекъера такурди

амач: тарашни талан, ягъунарни кьиникъар, шеларни хвалар... Шаирдин аял вахтарин хейлин йисар, Хуьруьг Тагъиранбур хьиз, гъурбатда фенай. Дугъриданни абурун уьмуьрдин рекъерни са къадар мукъва я. Анжах Ш.-Э.Мурадоваз Х.Тагъиралай тафаватлу яз институтда келдай мумкинвал хъана. Дагъви уьлкведа гьукум дегиш хъайидалай къулухъ жегъил гадади Ахцегърин юкъван школада ва гуьгъуьнлай Дагъустандин пединститутдин физико-математический факультетда чирвилер къачуна.

Гъеле мектебда келдайла, шиирар яратмишунал рикI алай Ш.-Э. Мурадова институтда хъайи йисара вичин сенятдихъ галаз санал эдебият чирунизни еке фикир гузва. Ада урусрин, Европадин ва РагъэкъечIдай патан халкъарин поэзиядин устадрин эсерар еке гъевесдалди келзава. Студент тирла, Ш.-Э. Мурадов чехи шаир СтIал Сулейманахъ галаз таниш хъанай. Вири дуьньяда машгъур чIалан устаддихъ галаз хъайи суьгъбетри жегъил литератордиз, ада вичи хиве къазвайвал, еке таъсирнай, Ш.Э. Мурадован чIалар гъеле 30-йисара «Цийи дуьнья» газетдиз ва маса кIватIалриз акъатзава.

Институт куьтягъай жегъилди дяведилай вилик квай ва дяведин йисара хайи хуьр тир Миграгъа ва Ахцегъа муаллимвиле кIвалахзава. Гъа са вахтунда яратмишунрин карни ада гадарзавач.

Ватандин Чехи дяведилай гуьгъуьннин йисара Ш.-Э.Мурадов анжах эдебиятдихъ галаз алакьалу кIвалахал машгъул жезва. Ада «Социализмдин пайдах» тIвар алай лезги газетда литсотрудниквиле ва 1952-йисалай «Дуствал» эдебиятдин альманахда редакторвиле кIвалахзава. Ш.-Э.Мурадова 50-йисара чи эдебиятдиз атай жегъилриз: Алирза Саидоваз, Байрам Салимоваз, Касбуба Азизхановаз, Якъуб Яралиеваз, Межид Гъажиеваз, Жамидин Гъажимурадоваз ва масабуруз кьиметлу меслятралди вичелай алакьдай куьмекарна. Жегъил литераторрин чапдиз акъатай сифте эсерар Ш.-Э. Мурадован берекатлу гъилелай фенай.

1949-йисуз Ш.-Э. Мурадов СССР-дин писателрин Союздиз къабулнай. Хейлин йисара ада Дагъустандин радиокомитетда лезги передачайрин

редакторвиле, «Коммунист» газетда таржумачивиле КВалахна, 1973-йисуз ам пенсиядиз экъечІна ва вичин уьмуьрдин эхирдалди шииратда зегьмет чІугуна.

Шагь-Эмир Мурадов гьукуматдин «Знак Почета» ордендиз, Дагьустандин халкъдин шаирвилин ва Дагьустан Республикадин СтІал Сулейманан тІварунихъ галай литературадин премиядин лауреатвилин тІвараризни лайихлу хъана.

Шаир яргьал чІугун тавур азардик 1996-йисан 10-январдиз кечмиш хьада. Ам Махачкъалада кучукнава.

Шагь-Эмир Мурадован «Шаир лагьай тІвар ала зал» эсерда ихьтин цІарар ава:

Шаир лагьай тІвар ала зал,
Каинатдин сагьиб я зун.
Заманайрин тарих кхьиз
Галат тийир катиб я зун.

Шаир эдебиятдиз камар къачур 30-йисарилай уьмуьрдин эхирдалди гьакьикъатдани «галатун тийижиз» «заманайрин тарих кхьиз» алахъна. Ш.-Э. Мурадован басма авур сифте эсер Ахцегь райондин «ЦІийи дунья» (1935-йис) газетдиз акъатай «ГапІалар» шиир я. Шаирди чи чилел гапІалар тешкилун тебрикзава:

«Самурский», «Къизил чубан» - гапІалар,
Акьвазнава гуьзетиз куьн, кьегьалар.

Сифте эсердин гуьгьуьналлаз шаирдин са жерге чІалар мадни чапдиз акъатзава. Инал «Са рушан мецелай», «Чи дагьлар» ва масабур къалуриз жеда. Ш.-Э.Мурадова дагьви дишегьлидин къадар-къисметдикай, дагьларин тІебиатдин гуьзелвеликай еке гьевесдалди кхьизва.

Ватандин Чехи дяведин йисара жегьил шаирдин къелем мадни хци жезва. Ада ватанпересвилин фикирралди тафаватлу «Яру Аскердиз салам»,

«Партизандин паб», «Красноармеецдин гаф», «Дурнайриз тапшуругъ», «Сталинград», «Пака дяведиз» ва маса чIалар яратмишзава. Абурукай вичихъ сюжет, яни кыл ва эхир авай «Партизандин паб» эсерди кIелайбуруз иллаки зурба таъсир ийизва. Шаир дагъви дишегълидин къегъалвеликай, руьгъдин уьткемвеликай раханва.

Дяведин йисара яратмишай, вич халкъдин сивин яратмишунриз мукъва «Дурнайриз тапшуругъ» эсерни къетIен гъиссералди тафаватлу я. Шаирди жегъил руш Зухрадин мецелай яргъал уьлквейриз лув гузвай дурнайрихъ элкъвена лугъузва:

Пуд йис я зи играми яр
Фена душман ийиз кукIвар.
Саламар лагъ, Аслан я тIвар.
Чар кхъирай чаз, дурнаяр.

Тапшурмиша азиз ярдиз,
Женг чIугурай игитди хъиз.
Гъалиб хъана хтуй кIвализ,
Орденарни гваз, дурнаяр.

Дяведин йисара Ш.-Э.Мурадовани, Хуьруьг Тагъира, СтIал Мусаиба, Балакъардаш Султанова, Абдул Муталибова, Агъалар Гъажиева хъиз, чи халкъар чапхунчи душмандал гъалиб жедайдахъ кIевелай инанмишвалзава. 1942-йисуз яратмишай «Яру Аскердиз салам» шиир ихътин цIараралди куьтягъ жезва:

Чи халкъ, чи Армия еке къуват я,
Дуьньядин пролетарар, гъелбет, чи пад я.
Гъалибвал чи пата жеда, успат я!
И фикирдал мягъкембуруз салам чи.

1949-йисуз шаирдин гзаф йисарин зегьметдин نتیжа «Хушбахт Дагьустан» тIвар алай сифте ктаб чапдиз акъатна. КIватIалдай аквазвайвал, Ш.-Э. Мурадова дуьньяда ислягьвални халкъарин арада дуствилин месэлайриз къетIен фикир гузва. ИкI, «Ялав» шиирдин лирический геройди ялавдикай хиялар, фикирар, веревирдер ийизва. Адаз ялавди инсанриз дерт ваъ, шадвал гъана кIанзава:

КIанда заз ялав - пионерри шаддиз

Манияр лугьуз, чуьллера кудай.

КIанда заз ялав - пичера хъуьтIуьз

Аялриз кIвале чимивал гудай.

Сифте кIватIалдин гуьгьуналлаз Ш.-Э. Мурадован «Лацу лифер» (1953), «Дагьвийрин манияр» (1961) ва маса ктабар акъатзава. Шаирди вичин рикI алай темаяр тир ислягьвилихъни дуствилихъ галаз санал чи уьмуьр гуьзеларзавай зегьметчийрикай, муьгьуьббатдикай, дагъларин тIебиатдикай жуьреба-жуьре жанрайрин эсерар яратмишзава. Къейдун лазим я хьи, немсерин чапхунчийри дяведин йисара бедбахтнавай майишат гуьнгуьниз хкун патал югъди-йифди кIвалахзавай советрин инсанрин зегьметдикай шаирди ашкъиллудаказ кхъизва. Инал «Дагълара нулар», «Демирни Сел- ми» поэмайрин, «Нефтяникрин мани», «Колхоздин чатук», «Лацу къизил», «Чубан гада», «Трактористка Секне», «Зегьметдин мани», «Гъуьлуьн зегьметчийриз» ва маса шиирринни манийрин тIварар къаз жеда.

Ш.-Э. Мурадова лежберринни малдаррин, фялейринни колхозчийрин баркаллу кIвалах къалурзава. Гьелбетда, зегьметдикай чи чIалан устадри 30-йисарани тIимил эсерар яратмишначир. РикIел хкин А.Фатахован «Зарбачи Гьасан», «Эм- Тэ-Эс», С.Сулейманан «Колхозчи паб Инжихан» ва масабур. Ш.-Э.Мурадова, вичелай вилик лезги шаирри яратмишай эсеррикай даях къуна, и важиблу тема тарихдин цIийи шартIара мадни деринариз алахъзава.

Дяведилай гуьгьуьнин йисара яратмишай «Дагълара нулар» (1949) поэмада шаирди Текипиркентда (Къурушринни Миграгърин арада) ГЭС эцигуникай суьгьбетзава. Дагьдин гьвечи хуьруьн чешнедалди Ш.-Э.

Мурадов XX лагъай асирдин юкъвара лезгийрин уьмуьрда кьиле физвай дегишвилерикай раханва. Эцигунрал лезгийрихъ галаз гьил-гъилеваз урус инженер Романа, шофер Гришади кьвалахзава. Поэмадин кьилин игит-зегъметчи коллектив я. Шаирди тебиатдин шикилар, лезгийрин адетар устадвилелди ганва.

Эгер «Дагълара нулар» эсерда Ш.-Э.Мурадова зегъметчи махлукъ кьалурнаватла, «Демир ва Селми» (1961) лирико-эпический поэмада кьилдин игитрин кьаматар ганва: Демиран, Селмидин, Къафаран, Сеферан, Назлудин, Кериман.

Поэмадин сюжетдихъни кьве хел ава. Сад лагъайди Демирахъни Селмидихъ ва кьвед лагъайди - Селмидин стха Къафарахъ галаз алакьалу я. Поэмадин бинеда эцигнавай конфликтни Демиранни Къафаран акьунар кьалурун я.

Демир рикъ михьи, гьил михьи, дирибаш, вичелай кар алакьдай намуслу дагъви я. Ватандин Чехи дяведин йисара ада фронтда немсерин фашистрихъ галаз хъайи кьати женгера кьегьалди хьиз иштиракзава:

«Кьуд йисуз дяведа хъанай ам кьегьал. Душмандиз ганачир ада гьич мажал. Кьве орден «Слава», медаларни вад Гьунардиз лайих яз кьачунай наград».

Дяве куьтягъ хъана хуьруьз хтай Демира, колхоздин багъманчийрин бригадирвиле кьвалахзава. Зегъметдал рикъ алай гьалалзда Демира лагълагъчийрихъ, темпелрихъ, угърийрихъ, алверчийрихъ галаз дяве тухузва. Гьарам рекьел алай Къафар, кьани рушан стха тирвизли килиг тавуна, Демира кьанунар хуьзвай идарайрин гьиле твазва. Судди Къафараз жаза яз пуд йис кар гузва.

Демиран, Селмидин ва масабурун кьаматар шаирди игитрин чпин гьерекатра, дегишвилера, гьакъикъи шартлара ачухарнава. Са чешне гьин:

Селмиди и чьавуз, чилеваз кьве гьил,

Никъай кьватъ хьийизвай кьуьлуьн гьар са кьил.

Ш.-Э.Мурадов чІалан устад хъиз вилик физвайди жегьилрин уьмуьрдиз бахшнавай «КІанивилин кьиса» поэмадай хъсандиз аквазва. Ана жегьилар тир Гуьлуьзаран, Омаран ва Селиман кьадар-кьисметрикай раханва. Омарни Гуьлуьзар гьеле хуьруьн мектебда кІелдайла, сад садал ашукь хъанай.

Кьин кьуна, гаф ганвай абуру рикІивай:

Гьич кьакьуддач, - лагьана, - чеб чпивай.

Мектеб акьалтІарна шегьердиз фейи Омар институтдик акатна, «цІуд куьтягьай руш (Гуьлуьзар - Гь.Г.) кІелуникай хкатна». Сифтедай Гуьлуьзара Омаралай мукьвал-мукьвал чарар кьачузва, амма са шумуд вацралай кІани ярдикай гьич са ван-сесни амуькьнач. Омара маса рушакай яр кьунай. И кар кьатІана «чилер-цавар дар хъайи» Гуьлуьзараз ийир-тийир чизмач. Эхирни ам Махачкьаладиз рекье гьатда. Гуьлуьзараз вичин вилералди Омарни адан цІийи яр акуна. Ашкьидин ялавди рикІ тІарна кьил телесмиш хъанвай Гуьлуьзар гьуьлуьхъди физва. Рушан фикир вичин чандиз кьаст авун тир. Бахтунай хъиз Гуьлуьзарал гьуьлуьн кьерехдив сейрзавай, агрономвал кІелзавай студент Селим гьалтзава. Ада Гуьлуьзар са гуж баладалди секинарзава. Гележегда Гуьлуьзарни Селим чеб чпиз кьисмет жезва. Им поэмадин куьруь сюжет я.

Вичикай рахазвай поэмада Гуьлуьзаран кьаматди кьетІен чка кьунва. Шаирди Гуьлуьзаран акунриз, психологиядиз, кьилихдиз еке фикир гузва, ам гьар патарихъай кьалуриз алахънава. Ингье рушан шикил:

Гуьлуьзаран хъуькьвер яру-лацу тир,

Храй чІулав кифер яргъи, яцІу тир.

Щару вилер даим хъуьрез аквадай,

Зирек тир ам бацІи хьтин кьугьвадай.

Гуьлуьзаран кьилих, рикІин ми хьивал, намуслувал кьалурун патал Ш.-Э. Мурадова руша вичи вичик ийизвай хиялар, фикирар (внутренний монолог) гзаф чкайрал ганва. КІелиз фейи Омаракай хабар-тер тахъайла, Гуьлуьзаран кьиле гьар жуьредин фикирар гьатзава:

Им вуч сир я? Яраб начагъ хъанватІа?
Са ван хъана закай гуьгъуьл ханватІа?..
...ГъикІин? Вучин? Бес им жедай кар яни?
Мегер Омар икІ вафасуз яр яни?

Намуслу рушан дерт югъ-къандавай къати жезва. Аман атІай
Гуьлуьзара са юкьуз вичин рикІе авай тІал дуст рушаз ачухарзава:

Ашукъ хъунухъ, чидач ваз, вуч цІай ятІа,
Ам галачиз зи уьмуьр гъикІ зай ятІа.
Омар таквар зи вилер низ килиграй?!
Бахтсуз нуькІре маса муг гъикІ эциграй?!

И монологди поэмадин къилин игитдин къамат ачухаруниз еке
куьмекзава. Анай рушан рикІин ми хъивал, гъиссерин деринвал,
муьгъуьббатдиз вафалувал аквазва.

Гуьлуьзар авай гъал, адак квай къалабулух ва секинсузвал эсер
кІелзавайбурукни кутун патал Ш.-Э. Мурадова «художественный деталь»
ишлемишзава:

«Омар!» - лугъуз адан пІузар юзазвай,
Хъиле умуд рикІин къене гатазвай.
Я раханач, я хъуьренач ам рекъе,
Сабурсузвал хъана ялав куз рикІе...
Цару вилер тамашзавай къуд патаз,
Амма затІни аквазвачир гъич адаз.

Ихътин таьсирлу цІарар поэмада тІимил авач. Шаирди маса
поэтический приемарни художественный тадаракар ишлемишнава, амма
инал абурукай виридакай рахаз жедач. ЯтІани тІебиатдин са шикилдикай
къве гаф лугъун хъийин. Каспий гуьлуьн къерехдив аквазнавай Гуьлуьзар

хиялди тухузва: «КІандач мад заз ихътин бахтсуз яшайиш, Гъуьлуьн кІане хъурай зи чан къуй батмиш...»

Дуьньядикай, уьмуьрдикай рикІ ханвай Гуьлуьзаран гьал Ш.-Э. Мурадова тебиатдин шикилдин куьмекдалди ачухарзава:

Цав миxъи тир, яйлахдавай булах хъиз,
Варз хъипи тир, чанахдавай къаймах хъиз.
Йиф мекъи тир, дерт къати тир, рикІ дарух.
Къулухъ-шегъер, вилик-вили гъуьл ачух...

Инал гъанвай цІарарин везинди, ранглу гафари, битав ва девлетлу рифмайри ва гъакІни варз алай йифен шикилди рушан къамат дериндай ачухариз куьмекзава.

Ш. Э. Мурадова поэмадин игитрин алакъаяр къалуруналди, муьгъуьббатдин миxъивал ва ашкъидиз вафалувал тестикъарзава:

Эхъ, бахт гъар са касдин вичин гъилева,
Дуьз рикІени, акъуьлу тир къилева.
Кам къачуиа кІанда улам чир хъана!
Къуьлер ийин, герек, макъам чир хъана!

Ш.-Э .Мурадован сес йис-сандавай гужлу ва эсерарни жанлу жезва. Ам датІана вичин устадвал хкажунал алахъзава. Шаирдин «Гатфарин гъевес» (1966), «Рагъ ва муьгъуьббат» (1968), «Анар» (1970), «Шалбуз дагъдин шагъвар» (1973), «Ифенвай нефес» (1973), «Цав хъиз вили» (1975), «Багъа декъикъаяр» (1978) «Инсанвилиз баркалла» (1981), «РикІяй рикІиз» (1983), «Экуь хиялар» (1988) ва маса ктабри и кардин шагъидвал ийизва.

Шаирди лезги шииратда адет хъанвай жанрайрин эсеррихъ галаз санал сонетар, сонетрин тажар, бейтер, къудар, рубаияр, ругудар ва муьжуьдар яратмишна. Гафарин къадакъар хъиз туькІуьрнавай гъвечІи кІалубрин эсерри чпел фикир желбзава. Чебни шаирди гзафни гзаф инсан ва дуьнья, инсанвал ва инсанпересвал хътин месэлайрикай кхъенва. Ш.- Э. Мурадован

яратмишунрин и терефдикай члехи алим Агъед Агъаева икI кхъизва:
«Мурадов Ш.-Э. ватанпересвилин хиялрилай ислягъвилин хиялрал,
абурулайни инсанпересвилин фикиррал атана. Инсанпересвал, малум тирвал,
чи милли шииратда асул кылин лишанрикай сад я. Гъеле Етим Эмина
лагъайвал, «амукъдайд я инсанвал». Вири рикIелай алатда: чIугур кеферни,
къакъан тавханаярни, авур кIар- тIеатарни, хъайи гегъенш мулкарни, кхъей
кIабарни, тIуър няметарни , - эхир кыляй, сурун суал ийидайла, хабар къаз-
вайди я: инсанвал ийизвайни? ТахъайтIа: инсафсуз тирни?»

Дугъриданни шаир исандин марифатдихъ, инсандин акъулдихъ
инанмиш я:

Гъикъван минет авуртIани фелекдиз,
Къведайди мад инсан я ви куьмекдиз.

Шаирдин бейтер дуьньядикай ийизвай дерин философиядин хиялралди
тафаватлу я. Абуруз гафарин къенятлувал, фикиррин, хиялрии деринвал хас
я. Къве чешме гъин:

Анжах жуван хийирдихъ гелкъвезватIа вун эгер,
Яшайишдин майданда гуьтIуь жеда ви сенгер.

*

Сивел капаш эцигмир, рахух, ачух сес аваз.
Ширинвилер кIан жемир, сиве туькъуьл мез аваз.

Ш. Э. Мурадов синихат чIалариз, яни сатирадиз, фикир гайи шаирни я.
Ада шииратда сифте камар къачурдалай инихъ синихатдин ва зарафатдин
чIаларни яратмишзава. Абур шаирдин эсеррин кIватIалрикай гзафбура
къилдин разделар яз гъатнава. Ш. Э. Мурадов темпелрал, лагълагъчийрал,
угърийрал, ичкибазрал, фитнекаррал, пехилбурал, дасмалчийрал, шкъакърал
хъуьрезва, абур халкъдин вилик зарафатдиз вегъезва. Инал кIелдайбуру
иллаки хушдиз къабулай шаирдин «Уьмуьрдин багъда», «Бюрократдиз»,
«Пиянискадиз», «Язух темпел», «Пагъ вуч кIеви инсан я?», «Пехилвал»,

«Къежейбег», «Ихътин къуелер кими туш», «Алапат» ва маса эсерар къалуриз жеда.

Синихатдин сифте чаларикай сад тир «Уьмуьрдин багда» эсерда инсанвилини шикил квадарнавай пианискадикай ва ам авай ажайиб гьадикай раханва:

Ангъе сад колхоздин
Салава, тамаш.
Къиф къадай каци хъиз
Кам къачуз яваш...
Ангъе сад пиан яз
Ярх хъанва хулаз,
Ксанва, палчухар
Акъатна кгулаз.

Ш.-Э. Мурадова синихатдин чалара рушахъ харж къачузвай бубани, «мух» пара хъана къилияй акъатнавай къуллугъчини, инсанрин чан туьтуьниз гъизвай бюрократни, дугъри ксар алдатмишзавай фалчиярни ва маса мердимазарар хци ва таъсирлу гафаралди «гатазва»:

Ялтахни бюрократ,
Фитнечи, темпел –
Аквазва гъеле чаз,
Кар ийиз энгел.

Ш. -Э. Мурадован «Къежейбег» шиир хейлин йисар идалай вилик «РикIяй рикIиз (1983) ктабда акъатнатIани, адан мана лап мукъувай алай вахтарихъ галаз алакьалу я. КIвалах тийиз незвайбурун сан «перестройкадилай» гуьгъуьниз къадардилай артух хъанва. Шаирди къакъан буйдин, «кIвач-къил мягъкем, къекъуьн дири» кефчибегдин умумиламишнавай къамат ганва. Темпелрин темпелдал гъи кIвалах тапшурмишайтIани, адан жаваб сад я: «къеж квач». Ам чкадилаини юзавач.

И кар себеб яз гафар зурба амал чѳуру ялтахдал «Къежейбег» лугъудай тѳвар акъалтна:

Эхир элдиз хъана хабар,
Къилел туьгъмет къвана санбар.
Акъалтна гъа «Къежейбег» тѳвар,
Авайди туш ахлакъ - лугъуз.

Ш.-Э. Мурадовахъ кѳелдайбуруз таъсирдай, ван хъайибурун рикѳел акъваздай синихатдин ва зарафатдин чѳалар гзаф ава. Абур неинки са адет хъанвай жанрайра, гъакѳ гъвечѳи кѳалубрани яратмишнава. Дасмалчивал негъзавай къуд цѳарцѳикай ибарат са эсер чешне гъин:

Гардан паталлай беневшадин цуьк
Акур ялтахди фикирна къва н икѳ:
- Зун мажбурзава жуван къуллугъди –
Низ икрамзава бес и язухди?

60-йисарин сифте къилери виликан девиррин лезги эдебиятдин ирс кѳватѳ хъийиз чи хуьрера къекъведайла, зун Советское хуьре са вижевай баркаллу касдихъ галаз гуьруьшмиш хъанай. Ам пенсияда авай муаллим шаир Насруллагъ Нури тир. «Ашкъи-гъавалу тахъай касдикай я ашукъ, я шаир жедач», - лагъанай ада. Фикир-фагъум авурла, муьгъуьббат дугъ-риданни шииратдин гиг я. Рикѳел хкин Куьре Меликан, Лезги Агъмедан, Къуьчхуьр Саидан, Етим Эминан, Ахцегъ Гъажидин, Стѳал Сулейманан, Хуьруьг Тагъиран ва масабурун чѳалар. Ашкъидикай кхьин тавур шаир дуьньядин шииратда жагъурун мумкин туш.

Ш.-Э. Мурадов вичелай вилик жавагъиран хътин чѳалар яратмишай лезги шаиррин рехъ давамарунал сергъятламиш хъанач. Ада гъакѳ[рагъэкъечѳдай патан халкъарин классикар тир Низамидин, Физулидин, Навоидин яратмишунрин тежрибадикайни менѳят къачузва. Агъед Агъаева

къейдзавайвал, Ш.-Э. Мурадова «вичин игит, Фархад ва я Керим хъиз, муьгъуьббатдин цай кутуна, дагъларизни чуьллериз ракъурнач.

Лезги шаирдин игит муьгъуьббатдал атайлани Дагъустандин дагъви яз амуькьзава. Ада вичин дидар члулав вилер авай рушаз ачухарзава.. Вичини хиве къазва: «Тваз жедач зи чанда цай, ялав», амма икI ятIани жегьилдин гьисс зурбади я. Мадни дуьз лагъайтIа, эдеблуди я. Рушан члулав вилер адан мариьфатдин гуьзгуь я. Вилерай ада адахлидин рикIин михъивал, хесетрин хъсанвал, карда хъивал кIелда. Ада рушавай лап са гъвечи затI тIалабзава» («Килигна зи чиниз, ая са хъвер»).

Ш. Э. Мурадова ярдикай, ашкъидикай рахадайла, анжах са вичиз хас тешпигъар, шикиллу гафар ва маса ранглу алатар ишлемишзава. Шаирдин ярни садазни ухшамишди туш. Ам вичиз хас къетIен къилих, акунар авайди я. И гафар ашкара хъун патал са шумуд чешне гьин:

Назик, гуьзел хъуькъверал ви
Ажеб гуьрчег лекъвер ала.
Къизилгуьлдин цуьк пIузарал
РикI ифирдай хуш хъвер ала.

(«Мукъувай физвай рушаз»)

Муьгъуьббатди къунва зи рикI,
Гуьзел, вун зи чиниз килиг...
ТIебиатдал ашукъ я зун,
Адан гуьрчег шикил я вун.

(«Ша»)

Шаирди ашкъидиз бахшнавай «Члулав вилер», «Варз алай йиф», «За гьикIин», «Такабурлу гуьзелдиз», «Марф къвазва» ва маса чIалара инсандин уьмуьрда виридалай гужлу ва гуьзел гьисс тир муьгъуьббатдикай вичин гаф лагъанва. Ругуд цIарцIикай ибарат са эсер гьин:

Зун ракъиниз килигайла,
Ви милаим хъвер акуна.
Вацран чинал вил вегъейла,

Заз ви ачух пел акуна.
Зуьгре гьетрез тамашна зун,
Гъанайни ви гел акуна.

Марифатдин лап вини дережа, хиялрин михъивал, гьиссерин экуьвал, дишегълидиз къетлен гьурмет - ибур Ш.-Э. Мурадован муьгъуьббатдин чалариз хас къетленвилер я. Идалайни алава, адан ашкъидин чалари инсан шадарзава, абур келайдак са гьихътин ятани гафаралди ачухариз тежедай хътин гьисс кутазва:

Лугьуда хьи, вири цуьквер хъсан я,
Цуьквврални ашукъ тирди инсан я.
Амма гъар са инсандихъ са рикI ава.
Гъардахъ вичиз лап багъа тир цуьк ава.

Шагь-Эмир Мурадован яратмишунрикай рахадайла, шаирди тебиатдиз бахшнавай чаларизни фикир гун герек я. Абур дугъриданни чалан устаддин шииратдин важиблу са хел я.

Тебиатдин тамам тушир шикилар лезгийрин виликан девиррин шииратдани кьериз-царуз гьалтзава. Гегъеншдиз ва гъар патарихъай дагъларин тебиат анжах XX лагъай асирдин лезги эдебиятда ганва. И рекъай Алибег Фатахова ва Хуьруьг Тагъира шииратдик, Къияс Межидова ва Агъед Агъаева гьикаятдик кутур пай къетленди я.

Ш.-Э. Мурадова чи бажалагълу пейзажистрин тежриба вичин къайдада давамарзава. Къурушрин хуьр, ам элкъвена къунвай тебиат вичиз ухшар авачир, къетлен ва гуьзел чкая. 1936-йисуз Къурушрин хуьруьз мугъман хъайи урус алим Михаил Павловича кхъенай: «Ина гъава гатун цикIизни ламу я. Дерин дередин кланиз килигдайда инрин серинвиляйни ламувиляй къил элкъвезда. Хуьруьз къведайла, чун са шумуд сефер циферин кланик акатна ва мад абурукай хкат хъууна. Дагъдай винел къвердавай акваз-акваз рикIи фад-фад клвалахзава, япан цIвелер чуькъвезва, япара ванер гьатзава. Ламувиляй ва серинвиляй хуьре гатузни агъалийри кавалар, клуртар алукIзава».

Гъакъикъатни Къурушрин хуъруън къуд пад алапатдин ва инсан гуърчегвилив гъейранардай тѢбиатдин шикилри безетмишнава. Шагъдагъдин, Базар-дуъзуъдин ва Шалбуз дагъдин пуд кѢукѢушди элкъвена къунвай хуър пуд зурба пагъливанди йиф-югъ къаравулда аваз хуъзвайди хъиз аквада. КукѢушар лагъайтѢа, сад-садаз ухшамиш туш. Къурушрин лап мукъув гвай, гуъзел чарчарралди безетмиш хъанвай Ярудагъдин ранг йикъа пуд сеферда дегиш жеда. Хуъруън патав гвай яйларихрин инсандин буйдилай къакъан векъерни атирдин ни, тѢвар алачир композитордин симфониядиз ушар чѢижерин музыка, михъи гъава, къайи булахар са сефер акур касдин рикѢелай уъмуърлух алатдач.

Вилер ахъа авурдалай къулухъ ихътин ажайиб ва гуъзел тѢбиатдин юкъва чѢехи хъайи Ш.-Э. Мурадова, гъелбетда, вичин яратмишунра дагъларин шикилар гун лазим тир. КѢелдайбур ягълалмиш хъанач. Шаирдихъ дагъларин тѢбиатдихъ галаз алакълу чѢалар тѢимир авач. Инал «Базар-дуъзуъ», «Шалбуздагъдин кукѢушдилай», «Дагъда пакамахъ», «Гирвеяр», «Чи дагълар», «Шалбуздагъдин шагъвар», «Дагълар къунва живеди», «Яйлахда булах», «ХъуътѢуъз» ва маса эсеррин тѢварар къаз жеда. Шаирди яратмишай пейзаждин вири эсерар санал кѢватѢайтѢа, абур гафарин куъмекдалди дагъларин тѢбиатдикай туъкѢуърнавай поэмадиз, симфониядиз элкъвела. Шаирдин «Чи дагълар» эсердай са чешне гъин:
«Пагъливанри хъиз, туна къуън къуъне, Такабур къилер къуна тик вине,
Къветер сваларив рахаз гъар сине Къалин циферин ятах я чи дагълар».

Ш.-Э. Мурадовахъ арандин тѢбиатдиз бахшнавай чѢаларни ава, амма дагъларикай рахадайла, шаирдик къетѢен гъисс, сергъят авачир къван ашкъи акатзава. «Ашукъ я зун» эсерда ада вичи хиве къазва:

Гъейран я зун тѢбиатдин крарал,
Яргъи рушан ирид жуъре рангарал,
Жив къилеллай тѢурфанрални, гарарал.
ТѢбиатдин сирерал зун ашукъ я.

Шаирдиз Базардуюзудикай рахадайла са жуьредин рангламишдай гафар, Шалбуздагъдикай кхьидайла шииратдин маса алатар жагъизва:

Виш йисарин муркIар аваз хуруда,
МичIи, къалин цифер къекъез чуруда,
Базар-дуюзуь такабур тир гъар чIавуз,
Жедайди туш лугъуз вичин къил агъуз.

Шагъ-Эмир Мурадова гзаф вахтара тIебиатдин шикилар анжах са пейзаж патал ваъ, инсандин гъалдихъ, адан рикIе авай фикиррихъ галазни алакъада аваз гузва. ИкI, «Дагъда тIурфан» шиирда перишан гъал арадал гъизва, кIелзавайди хиялрик ва фикирдик кутазва:

Экуь цавуз садлагъана чIулав цифер акъатна,
Чилин винел перишан тир серии перде акъалтна,
Секинзавай шад къушарик къалабулук акатна,
ТIебиатдин хъуьрезвай чин бейхабар серин хъана...

Яваш-яваш тIурфан алатна тIебиат секин хъхъана. И секинвал шиир кIелзавайдакни акатзава:

Марф алахъна, тIебиат мад хунI гуьлуьшан хъхъана,
Гуьзел гъава хуш ракъинин чими нурдив ахцIана.
Гуьрчег къушар, шад билбилар цIийиз чандал хтана,
Абурун къешенг манид сесер мад артух ширин хъана.

Шагъ-Эмир Мурадов Лезгистанда манийрин чIехи устад хъизни машгъур я. Ватандиз, ашкъидиз, зегъметчийриз, дуствилиз бахшнавай адан «Ватан», «Зи Дагъустан», «Волга - Дон», «КIанидаз», «Дагъвидин мани», «Москвандиз салам» (абурун къадар вишелей артух я) манийри мукъвал-мукъвал радиодай, телевидениедай ван ийизва, абур клубра, медениятдин кIвалера ва мехъеррик лугъузва.

Чи уьлкведин халкъарин арада дуствал ва стхавал мягъкемарунин кардикни Ш.-Э. Мурадова вичин лайихлу пай кутуна. Ада урусринни украинвийрин, гуржийринни азербайжанрин, эрменийринни таджикрин, Дагъустандин халкъарин шииратдай лезги чІалаз гзаф таржумаяр авунай. Абур чи антологийра, альманахра, мектебрин хрестоматийра, газетра, журналра ва жуьреба-жуьре маса кІватІалра гьатнава.

Бажарагълу шаирди аяларни рикІелай ракъурзавачир. Адан «Нин савкъат хъсан я» (1960), «Алапатдин шикил» (1964), «Дустар я чун вири» (1979), «Бахтатар» (1989) ва маса ктабар мектебра кІелзавай аялриз теклифнава.

Ш.-Э. Мурадова драматургиядин жанрадани кІвалахнай. Шаирди гьевескаррин театри эцигай са пердедикай ибарат тамашаярни яратмишнай. 1968-йисуз чапдай акъатай, вич рагъметлу Абдул Ражабовахъ галаз санал кхъей «Фундугъбег» тІвар алай къедеда СтІал Сулейманан тІварунихъ галай Лезгийрин государственнй театрдин сегънедал хейлин йисара эцигнай. Кефчибег Фундугъбегакай тукІуьрнавай и тамаша, Идрис Шамхалован «Периханум», Къияс Межидованни Хуьруьг Тагъиран «Ашукъ Саид», пьесаяр хъиз, лезги драматургиядин зурба агалкъун хъанай. Ам къени театрдин сегънедал къалурзама.

Уьмуьрлух диде-Ватандал, гуьзел дагъларал, хайи халкъдал рикІ алаз яшамаш хъайи Ш.-Э. Мурадова «Шаирдин мани» эсерда лагъанай:

«Зун шаир я, хциди я зи яракъ,
Дуьзгуьндаказ къалурда за гъахъ-нагъахъ,
Тариф ийиз намуслу кар, дуьз кІвалах,
Вафалу хъун халкъдиз сифте кІанда заз.

Лезги эдебиятда яхціурни ціуд йисалай артух сайивилелди кІвалахай Шагъ-Эмир Мурадова поэзиядин «хци яракъалди», «халкъдиз вафалу яз» вичин девлетлу ва къиметлу шииратда гъахъвал, мердвал, рикІин михъивал, халкъарин дуствал ва инсанпересвал тестикъарна.

Ирид лагъай кьил 70-80- ЙИСАРИН ЭДЕБИЯТ

Эгер алатай асирдин 30-йисара СтIал Сулеймана Дагъустан ва лезгияр вири дуьньядиз машгъурнайтIа (рикIел хкин М. Горькийди, адаз «XX лагъай асирдин Гомер» лагъана гайи кьимет) 70-80-йисара «дагъви уьлкве» - чи республика Р. Гьамзатова, А. Агъаева, А. Саидова, А. Абу-Бакара, Жамидина, Р.Рашидова чпин бажарагъдалди Россиядилаь алава къецепатан виляятрани сейли авунай.

Лезги эдебиятдин эсерар (А. Саидов, И. Гьуьсейнов Б. Салимов, Жамидин, Р. Гъажи, А. Къардаш ва мсб.) Москвадин ва къецепатан уьлквейрин чапханайра акъатзава. Юкъван несилдин чIалан устадри: А. Саидова, Б. Салимова, И. Гьуьсейнова, З. Ризванова, Жамидина, Я. Яралиева, М. Гъажиева, Б. Гъажикъулиева, Ханбичеди, А.Алема, К. Мусаева, Д. Абдуллаева, Лезги Нямета, Ш. Юсуфова, М. Алпана, Ш. Тагъирова, Сажидина, П. Фатуллаевади, Абд. Исмаилова, Агъ. Исмаилова, М. Жалилова, З. Гъасанова, Ф. Нагъиева ва мсб. чпин устадвал хкажуналди девирдин истемишунриз жаваб гузва. Абурун яратмишунар хкажзавай месэлайрин важиблувилелди, эсеррин таъсирлувилелди тафаватлу я. Гьелбетда, винидихъ тIварар кьур чIалан устадар, яратмишунрин къетIенвилериз, бажарагъдиз килигайла, вири барабар туш, ятIани абуру гьар сада чи эдебиятдик вичин къетIен пай кутазва: сада тIимил, сада гзаф. ИкI, Жамидинани Б. Салимова бегьерлудаказ сатирадинни юмордин эсерар теснифзава. А. Саидовани И. Гьуьсейнова, А. Алемани Ханбичеди, П. Фатуллаевадини М. Жалилова цIийи-цIийи художе-ственный алатрихъ галаз санал чи шииратдиз икъван гагъда гьалт тавур жанраяр, уьлчмеяр, кIалубар (эллегия, экспромт, баллада, эпитафия, памфлет, рубаи, сонетрин тажар, сонет, этюд, сюита, эпиграмма, бахшбенд, пародия, садар, къведар, пудар, муьжуьдар ва икI мад) гъизва. И жуьредин цIийивилерал иллаки А. Алемни А. Къардаш, Абдул-Фетягъни М. Жалилов гзаф алахъзава.

Са кІвалах кЪейд тавуна жедач. Кар чапзавай ктабрин кЪадардал, гЪина ва гЪи чІалал акЪатзаватІа алач. КЪилинди эсеррин ери, вири патарихЪай тамамвал, кЪешенгвал я. Инал А. Саидован «УЪмуърдин жилет» ва маса балладайрин, Ханбичедин сонетрин тажарин, А. Алеман сад, кЪевед, пуд ва муъжуъд цІарцІин эсеррин, А. КЪардашан сонетринни гЪезелрин тажунин тІварар кЪун бес я.

ЦІйи сиясатдин (перестройка) лепедин хураваз шииратдиз атай бажарагЪлу чІалан устадри: Абдул-ФетягЪа, Абд. Исмаилова, М. Бабаханова, Ф. НагЪиева, З. КЪафланова, А. Мирзебекова, А. КЪардаша, М. Меликмамедова, С. Керимовади, Ш. ШагЪбалаева, Х. Элдарова ва масабуру чи поэзиядин мили рангар, кЪайдаяр чІур тавуна, чпелай вилик хЪайи чи руъгЪдин хазинадин векилрин ва дуъньядин халкЪарин эдебиятдин тежрибадикай даях кЪуна, устадвилелди чи шиират девлетлу ийизва, лезги эдебият вилик тухузва.

УЪмуърда кЪвезвай дегишвилерихЪ галаз санал чи жегЪилрин шииратдин тематикани мана-метлеб дегиш жезва. Инсан ва общество, инсан ва дуънья, ана инсандин чка, везифа, тІебиат, ам хуън ва маса месэлайриз абуру кЪетІен фикир гузва. И умуми месэлайрихЪ галаз санал жегЪил несилдин саки вири шаирри кЪве патал пайнавай лезги халкЪдин кЪадар-кЪисметдикай, чи кЪадим миллетдин гележегдикай дерин веревирдер ийизва.

Лезгийрин гЪикаятни, уЪмуърда зурба дегишвилер кЪвезвай девирдин татугайвилеризни килиг тавуна, вилик физва. ЧІехи несилдин рехЪ агалкЪунралди ГЪ. КЪурбана, Р. ГЪажиди, Абд.. Исмаилова, К. Казимова, М. СадикЪа, З. ГЪасанова, Абдул-ФетягЪа, Ф. Беделова, А. КЪардаша, Ж. ГЪасановади давамарзава. ГЪатта лезги гЪикаятда сифте яз ГЪ. КЪурбана яратмишай «РакЪинин мугЪ» роман-трилогия чапдай акЪатзава. Чи писателрин эсерар Москвадин журналра ва кЪилдин ктабар яз меркездин чапханайра чІехи тиражар аваз басма ийизва. Им чи гЪикаятди Россиядин гзаф миллетрин эдебиятда вичин лайихлу чка кЪунва лагЪай чІал я.

Лезгийрин тамашиятдизни цийи кьуватар кьвезва. Абуруни бегьерлудаказ зегьмет чIугвазва. Инал анжах драматургиядин жанрада кIвалахзавай Б. Багьишеван, Э. Наврузбекован; шииратда, гьикаятда ва тамашиятда бегьерлудаказ зегьмет чIугвазвай Б. Салимован, К. Казимован, Абд. Исмаилован, Абдул-Фетягьан, Арбен Кьардашан ва мсб. тIварар кьаз жеда.

Чпикай рахазвай йисара лезгийрин литературоведениедини вичел дамах жедай агалкьунар кьазанмишна. Эгер вилик квай йисара эдебият ахтармишунал сад-кьве кас машгьул тиртIа, эхиримжи вахтара и рекьй чилимдик зурба гьерекат акатзава. А. Агьаева Е. Эминан, С. Су-лейманан, А. Фатахован яратмишунриз бахшнавай кьилдин ктабар, Ф. Вагьабовадин лезгийрин милли эдебият арадал атуниз талукь кьиметлу ва дерин ахтармишун, Гь. Гашарован ашукьрин поэзиядинни литературадин алакьяр ачухарзавай ва лезги эдебиятдин виликан ва цийи девирриз талукь монографияр, Р. Кельбеханован «Кьве лув» ктаб, М. Ярахмедова ва К. Мусаева лезгийринни азербайжанрин ва лезгийринни урусрин литерагурайрин алакьяйрикай кхьей ктабар ва масабур кьалуриз жеда.

Илимдин шегьре рекьел акьалтнавай лезгийрин литературоведение алай вахтунда бажарагьлу жегьил алимри вилик тухузва. Инал сифте нубатда Кь. Акимован (прозадай) Р. Кьадимован (эминовед), Г. Темирхановадин, А. Рашидован, С. Бедирханован, Х. Элдарован, З. Кьурбановадин ва масабурун тIварар кьаз жеда.

Россиядин гзаф халкьарин чIаларал яратмишзавай литературадин са гьвечIи хел тир лезги эдебият чIалан устадри, алай аямдин истемишунар фикирда кьуна, дерин манадин ва художественный жигьетдай таьсирлу эсерар яратмишуналди вилик тухузва.

АГЪЕД АГЪАЕВ

(1924-2003)

Лезги халкъдихъ чпел дамах жедай къегьал рухвар тӀимил авач. Абурукай сад Агъед Агъаев я. Бажарагълу писатель ва литературный критик, публицист ва философ А.Агъаеван тӀвар Россияда хъиз къецепатан уьлквейрани машгъур я. Алимди тухузвай кӀвалахдиз къимет яз 1959-йисуз адаз литературадин рекъяй Дагъустандин Эффенди Капиеван тӀварунихъ галай премия, 1970-йисуз Дагъустандин илимдин ва 1981-йисуз РСФСР-дин илимдин лайихлу деятелвилдин тӀварар ганай.

1994-йисан сифте къилера чи республикадив мад са шад хабар агакъна. Агъед Агъаеваз, вичин ахтармишунралди философиядин илимдик кутур пай фикирда къуна, Джорж Соросан тӀварунихъ галай Международный премия гана. Бажарагълу писателди, чӀехи алимди гъам литературада ва гъакӀ ни илимда галатун тийижиз кӀвалахна.

1924-йисан 22 -мартдиз Ахцегърин хуьре Къилинжев Гъажимурадан хзанда дидедиз хъайи Агъед Агъаева гъеле школада кӀелдайла вичин алакьунар къалурнай. Классдин цлан газетриз акъатай адан шиирар, гъикаяяр, жегъил гадади чӀугур шикалар адахъ галаз санал кӀелай юлдашрин рикӀел къени алама.

Дяведилай вилик квай йисара азербайжанрин драматург Джафар Джабарлыдин «Севиль» тамаша эцигдайла, А.Агъаева художник-декаратор яз сегъне патал шикалар чӀугунай.

Яратмишунрал рикӀ алай А.Агъаева 1941-йисан гатуз агалкъунралди школа куьтягънай. Ам Москвадин архитектурадин институтдиз къабулнай. Амма намуслу жегъил дяве башламишай сифте йикъара гуьгъуьллудаказ армиядиз фенай. Ина ада сифтедай авиашкола, гуьгъуьнлай авиаучилище акъалтӀарна ва самолетдин штурвалдихъ ацукъна лӀтчик-истребитель яз армияда къуллугъна.

Дяве куьтягъ хъайидалай къулухъ Агъед Агъаева авиаиспытательвиле кІвалахзава. 1948-йисуз армиядай хтайдалай гуьгъуьниз Агъед Агъаева Ахцегъа ва Махачкъалада гьукуматдин идарайра жуьреба-жуьре къуллугъар ийизва Гъа йисара ада Саратовдин ва Москвадин партийный школайрин журналиствилеин отделенияр куьтягъарна высший образование къачузва.

Гьукуматдин идарайра кІвалахунихъ галаз санал вичихъ зурба бажарагъ авай А.Агъаев илимдални машгъул тир. ИкІ, ада 1963-йисуз филологиядин илимрин кандидатвилеин ва 1966- йисуз философиядин илимрин докторвилеин баркаллу тІварар къачунай.

1967-йисалай 1995-йисал къведапди профессор Агъед Агъаева Дагъустандин гьукуматдин университетдин философиядин кафедрадин зеведишвиле кІвалахна. Чехи алимдин регъбервилик кваз ругуд касди илимрин докторвилеин ва цІерид касди илимрин кандидатвилеин диссертацияр хвена. А.Агъаев 2003-йисуз рагъметдиз фена. Алим Магъачкъаладин сура кучукнава.

Агъед Агъаев писатель ва алим хъун дуьшуьшдин кар туш. Ада вичи рикІел хкизвайвал, гъеле мектебда кІелдайла яратмишунрин кардал рикІ алай. И рекъяй жегъилдиз урус чІаланни литературадин муаллим Игорь Степанович Лобанова вичин меслятралди куьмекнай. И.С.Лобанова регъбервал ийизвай литературный кружок Агъед Агъаеваз яратмишунрин рекъяй чирвилер къачудай сифтегъан мектеб хъанай.

Ватандин Чехи дяве куьтягъ хъайидалай гуьгъуьниз Агъед Агъаева вичин рикІ алай яратмишунрин кІвалах давамарзава. Писателдин архивда гъа йисара яратмишай чеб гилалди чапдиз акъуд тавунвай эсеррин къадар тІимил туш...

Агъед Агъаеван писателвилеин кІвалах, Алибег Фатахован кІвалах хъиз, газетдин макъалайрилай ва очеркрилай башламишна. Чапдиз акъатай адан сифте эсер Ахцегъ райондин багъманчийрикай кхъей «Емишрин багъ» («Социализмдин пайдах» газет, 1949-йис, № 6) очерк тир. Ана яд авачир ва ам тухуз четин «Шагъ элкъвей тІул» тІвар алай дагъдин чкада емиш багъ

кутуникай раханва. И очеркдин гуьгьуьналлаз А.Агъеван «Чаз дяве кІандач» публицистикадин макъала, «Чаз кІелиз кІанда» гьикая ва маса эсерар акъатнай. Журналист ва публицист хъиз майдандиз экъечІай Агъед Агъева литературадани вичин алакьунар къалурнай, ИкІ, Саратовдин партшколада кІелдайла яратмишай, вич школьникрин зегъметдиз талукъ «Шеф» («Жегъил сталинчи» газет, 1950-йис, 2-июль)тІвар алай гьикая Саратовдин областдин жегъилрин литературадин премиядиз лайихлу хъанай.

Гьикая критикади хъсандиз къабулуникди шадвал акатай жегъил писателди прозадин чІехи эсерар арадал гъунин кІвалахни гьиле къунай. 1953-йисуз ада дагъвийринни урусрин дуствилин алакьайриз бахшнавай «Умуд» повесть басма авуна. Агъед Агъева и эсерда чеб халкъдин рекъе чанни эцигиз гъазур тир урус чІаланни литературадин муаллим Надежда Михайловна Кондаковадин ва биологиядин муаллим Селим Гъажиеван рикІел аламукьдай суьретар яратмишна. Повестдин гьерекатар дяведилай гуьгьуьнин йисара дагъви хуьре кьиле физва. Гъелбетда, Н.М.Кондаковадин, С.Гъажиеван вилик са жерге четинвилер акъвазнава,amma абуру ажузвал хиве къазвач, вири четинвилерай камаллудаказ экъечІзава. Писателди игитар чпин гьерекатра, гъакьикъи шартІара гъакьикъи рангаралди ачухарнава.

«Умуд» повестдиз Ражидин Гъайдарова кхъей рецензияда ихътин гафар гьалтзава: «А.Агъев дуьз рекъе ава. И рехъ кьве рикІин тахъана, мягкем камаралди давамаруник кІелдайбуру умуд кутун ада, шаксуз, къазанмишнава» (альманах «Дуствал», 1953, № 7, 160-чин). И гафарилай алава рецензентдиз Алибег Фатахован прозадилай гуьгьуьниз А.Агъеван повесть цІийивал хъиз аквазва. Р.Гъайдаров ягъалмиш хъаначир. Са шумуд йисалай писателди чІехи эпический эсер роман-эпопея кхъин гьиле къуна. Адазни А. Агъева хайи халкъдин гъуьрметдай «Лезгияр» лагъай тІвар гана.

Писателди вичин халкъдин къадар-къисметдикай, ам фейи четин рекъерикай, адан кьилел атай хата-балайрикай, адахъ хъайи къегъал рухвайрикай гзаф йисара фикирар-хиялар авунай. Нетижата 50-йисара «Дуствал» ва «Дагъустан» альманахриз лезги ва урус чІаларалди романдин

кхилер акъатиз башламишна. К1елдайбурун рик1ел «Ашукъ», «Фекъидин гвена», «Къубудиз яд къвезва» ва романдин маса кхилер алама жеде. Абура А.Агъаева XIX лагъай асирдин эхирда ва XX лагъай асирдин сифте кхилера чи халкъдин залан уьмуьр, агъзурралди лезгияр къурабавилиз фин, чи халкъдин къегъал рухвайри инкъилабдин женгера иштиракун къалурнава. Писателди еке гъурметдивди ялавлу инкъилабчи Къазимегъамед Агъасиеван, адан куьмекчияр тир Илья Серебрякован, Есир Искендеран къаматар ганва. Абуру чпин жегъил чанар халкъдин рекъе эцигнай. Абуруз къарши яз А.Агъаева пачагъдин гъилибанар-истисмарчияр тир Самур округдин сагъиб Брусирован, чкадин гъаким Малла Мегъамедан гъерекатарни ачухарнава.

Писателди, гъелбетда, къет1ен фикир Къ.Агъасиеван къаматдиз ганва. Бакуда фяле яз уьмуьрдин вири тарсарай акъатай Къазимегъамедакай пешекар инкъилабчи жезва. Ада вичин вири къуватар-алакъунар, жегъил чан зегъметчийрин рекъе эцигзава. И кар адан гъерекатрай, ада тухузвай к1валахрай хъсандиз аквазва. Ик1, Къазимегъамед Самур округдиз хтана, вичин дустарин куьмекдалди жемят пачагъдин аксиниз къарагъар авур вакъиа таъсирлуди хъанва. Ялавлу инкъилабчи жасусвал себеб яз пачагъдин гъилибанри къунат1ани, вичиз гайи тапшуругъ ада къегъалди хъиз тамамарнай.

Къазимегъамедан женгинин дуст Есир Искендеран къаматни чешнелуди хъанва. Ам халисан инкъилабчи я. Вичин вик1егъвал Искендера жуьреба-жуьре дуьшуьшра къалурнай. Са сеферда ада вичин чандилайни гъил къачуна, Къазимегъамед пачагъдин жаллат1рин гъилияй азаднай ва вичин дустуниз катдай мумкинвал ганай. И кардик вич дустагъда гъатай Искендераз пачагъдин жаллат1ри гъикъван зулумар авунат1ани, ада женгинин дустар маса ганачир.

Роман-эпопеядин сифте къве ктаб куьтягъ тавунмаз (а кардихъ вичин себебар авай), эсердин пуд лагъай ктаб «Лезгияр. Инсанар ва къисметар» (1961-йис) басма авунай. Критикади лезгийрин сад лагъай роман чи милли

литературадин еке агалкьун тирди кьейднай. Бажарагьлу литератор Алирза Саидова романдиз кхьей рецензияда кьейднай: «Агъаширинов Агъакиши, Шахмарданов Шихшамил, Агъмедов Къияс - кьилин игитар гъабур я. Абур уьмуьрдай романдиз феи кьайдада романдай уьмуьрдизни хквезва». Идалди критикдиз романдин бинеда гъакьикьи уьмуьрдай кьачунвай вакъиаяр эцигнавайди кьейдиз кІанзава.

Романдин гьерекаат 50-йисарин кьвед лагъай паюна кьиле физва, амма рикІел хкунрин кьайдада 30-40-йисарикайни раханва. Писателди романда хуьруьн майишатдикай, медениятдикай, советрин инсанрин ацукьун-къарагьунрикай, къадар-къисметрикай, дявекарвеликайни ислягъвеликай суьгъбетзава. ИкІ, А.Агъаева эсерда са жерге жанлу суьретар яратмишнава. Абурун арада кІелдайбурал къуллугъчияр, колхозчияр, жегьилар, къуьзуьбур, итимар, дишегълияр гьалтзава.

Къилин игитар Шихшамил Шахмардановни Алимурат Мусаев я. Абур романдин сифте кьилелай эхирдал къван сад садаз къарши яз ганва.

Ш.Шахмарданов жемьтдин кьайгъуда авай, рикІ ва гъил михьи, халисан инсан хьиз кьалурнава. Ватандин Чехи дяведин йисара ада фронтдиз фена кьегьалди хьиз къати женгера иштиракзава. Дяведилай гуьгъуьниз республикадин меркезда жавабдар къуллугъдал кІвалахзава.

Райондин партконференциядиз республикадин векил яз ракъурай Ш.Шахмарданов агъсакъал Агъакишидин теклифдалди райондин сагъибвиле хкяна. Агъакиши гъалатІ хъаначир. Ш.Шахмарданова райондин майишат гуьнгуьна тваз, меденият виниз хкажиз алахъзава. Ада райондин жавабдар къуллугърал эцигзавай ксаривай бегъем кІвалахар тІалабзава, вич лагъайтІа, датІана жемьтдин арада аваз аквазва: гагъ колхоздин багълара, гагъ фермайрал, гагъ гвенар гуьзвай чуьлда ва икІ мад. Ш.Шахмарданов халкъдик акахъдай кьилих авай кас я.

Писатель вичин игит гъар патарихъай кьалуриз алахъзава: гъам райондин сагъиб хьиз, гъам буба хьиз, гъам юлдашрин арада, гъам рикІе ашкъидин гъиссер авай итим хьиз. Шихшамилан чешнедалди А.Агъаева

халисан инсан ва иллаки райондин регъбер гъихътин кас хъун лазим ятІа къалурнава.

Алимурад Мусаев Шихшамил Шахмардановаз акси яз анжах вичин къайгъуда авай, жемятдикай къерех, къалп тІебятдин инсан я. А.Мусаевакай райондин чІехиди хъанатІани, ада вичин хиве авай жавабдарвал гъич са жуь-редани къатІузвач. Са шумуд сеферда яшар туькІуьр хъувуна дяведикай къил къакъудай Алимурадаз регъуьвал чидайди туш. Вичихъ намус, гъая, ягъ авачир Мусаев жемятдин виляй фад аватна, виридаз ам негъ хъана.

Романда са жерге игитар мадни ава. И жергедай яз инкъилабдин вакъиайра иштиракай агъсакъал Агъакишидин, адан хва Мегъамедсалигъан, колхоздин седри Къияс Агъмедован ва масабурун тІварар къаз жеда. Абурухъ гъардахъ вичиз хас къетІен къилих, акунар, рахадай тегъер, къадар-къисмет ава.

Романда ганвай дишегълияр: Айисат, Нигер, Шапери сад садаз ухшамишбур туш. Къал-къив гвай Нигераз милаим ва гуьзел Айисат къарши яз ганва. Шапериди лагъайтІа, романда къетІен чка къунва. Адан уьмуьр дяве себеб яз бахтсузди хъанатІани (мехъер хъайи йикъуз адан итим фронтдиз тухванай ва ам анай хтаначир), Шапери рикІ михъи малайик хътин инсан яз амукъзава. И кар кІелдайбуруз Шаперидинни чпин диде вахтсуз кечмиш хъайи Шихшамилан гъвечІи рушарин алакъайрай хъсандиз аквазва. Инсандин руьгъдин жигъетдайни писателдивай Шаперидин къамат инанмиш жедай рангаралди ва таъсирлудаказ ачухариз хъанва.

Агъед Агъаева романда къарагъарнавай уьмуьрдин важиблу месэляяр игитрин чпин яшайишдин, зегъметдин месэлайрихъ галаз сих алакъада аваз ачухарнава. Адахъ игитрин къилихар дериндай къалурдай, абур гъар сад къетІендиз ачухардай, прозадиз хас такъатрикай (художественный деталь, рахунрин тегъер, игитрин суьретар-портретар, тІебиатдин шикилар, игитрин акъунар-зидвилер) устадвилелди менфят къачудай алакъунар ава.

Романдин са къетІенвал мадни къейд тавуна жедач. А.Агъаев вич лезги чІалан ахцегъ нугъатдин векил ятІани, ада роман литературадин чІалан

(лексикадин, морфологиядин ва синтаксисдин) вири истемишунар фикирда кьуна яратмишнава.

Писателди романда чи халкъ вилик финин карда манийвал гузвай жуьреба-жуьре кьуватрихъ галаз женг тухуниз эверзава. Ада мердвал, инсанпересвал тестикьарзава.

И романдай гуьгьуьнизни Агъед Агъев философиядин, культурологиядин, политологиядин месэлайрал машгьул тиртлани, ада датлани, критикди ва литературоведди хьиз, чи эдебиятдиз фикир гузвай. Ада Стлал Сулейманакай цийи ахтармишунар кхьенвай, члехи шаирдин эсеррин тамам клватлалар туьклуьрна чапнай. Чи уьлкве «цлийикла туьклуьр хьийиз» башламишай 80-йисарин кьвед лагьай паюна вичихъ уьмуьрдин ва яратмишунрин тежриба авай Агъед Агъева гьа аямдин важиблу месэладиз талукъ «Пад хьайи рагъ» роман «Дагъустандин литература» (1987-йис, № 4 ва 1989-йис, № 1,2.) журналдин чинриз акъудна. 1993-йисуз эсер кьилдин ктаб хьизни басма авунай.

И роман писателдин вичин яратмишунра ва вири лезги литературада зурба агалкъун я. Ана А.Агъева Ракъинин суьретдиз эсердин сифте кьилелай башламишна эхирдал кьван кьетлен фикир гузва. Рагъ мукьвал-мукьвал клелдайбурун вилик пайда жезва. Гьелбетда, им дуьшуьшдин кар туш. Рагъ романда уьмуьрдин символ я. Писателдиз вичиз гаф гун: «Ракъинин нура кьугъваз, буьтуьн дуьньяда чан алай вуч аватла, вирида рагъ незва, хьвазва, ам чпин яклуз, кларабдиз, кларасдиз элкьуьрзава. Иллаки инсанди! Адан гьар са клараб, гьар са дам, адан вилерин ишигъни, клвачерин звер, гьатта кьиле ргазвай фикирар - бес ибур вири гьа ракъинин гьайбат тушни?!» Ракъинин суьретдин метлебни писателди эсердин кьвед лагьай паюна ачухарзава: Мифтягъа цававай рагъ кьуна клвараз гадарзава, адаз кьуьл гузва, ам батмишариз алахъзава, амма тлем акакъзавач, Ракъини кьуд патахъ вичин ишигъ гун давамарзава.

«Пад хьайи рагъ» эсерда эцигнавай кьилин месэла гьахъвални гьахъсузвал, мердвални намердвал кьалурун я. Дуьньядин халкъарин

эдебиятда и месэладиз бахшнавай эсеррин къадар тИмил туш. ЯтИани Агъед Агъаева и гъамишан месэла къетИен куьлегалди, анжах вичиз хас къайдада ачухарзава. Романдин гьерекаат дагъда авай КИуьд Стхадин Виляятда кьиле физва. Гъа виляятда авай Ракъар тИвар алай шегъердин патав гвай къакъан дагълара КИуьд хуьр ава ва гъар са хуьре вичин къетИен чИал, меденият ва адетар авай халкъ яшамиш жезва.

Эсердин сифте кьилера Асмини Лисамакай ганвай риваятдай малум жезвайвал, медениятдиз, чИалаз ва кьилихриз чеб-чпиз мукъва и КИуьд халкъ къадим заманайра хъайи КИуьд стхадин невеяр я. Ракъар шегъерни гъа КИуьд стхадихъ (КИуьд халкъдихъ) галаз алакълу яз арадал атана. Романда ганвай ракъинин, экуьнин суьретар КИуьд стхадин садвилехъ галаз алакълу аваз ачухарнава. Писателди тестикъарзавайвал, садвал авай чкада абадвални жеда.

Романдин кьилин игитар Бегов Бегни (адан тамам тИвар Пайгъамбарбегов Султанбег Къазибегович я) Къилинж Салих я. Амай игитрин къадар-къисмет гъа кьилинбурухъ галаз алакълу я. Садбур (Мифтягъ, Нямет, Челеб) Бегов Беган, муькуьбур (Гъамид, Масан) Къилинж Салихан патал ала. И кьве дестедин игитрин акъунри романдин конфликт ва сюжетдин гьерекаат арадал гъизва. Писателди вичин патай ва игитрин рикел хкунар хъиз ганвай вакъайрини эсерда эцигнавай месэлаяр тамамдиз ачухариз куьмекзава.

Писателди кьейдзавайвал, руьгъдин михъивал, марифатлувал, бубайрин адетриз вафалувал - ибур я инсандикай халисан инсан ийизвайди ва ам гъахълу рекъл гъизвайди. Ихътин кьилих хас романдин кьилин геройрикай сад Къилинж Салих я. Тарихдин профессор Къилинж Салихани емишринни майвайрин трестдин управляющий Бегов Бега са классда келайди, а чИавуз абур чеб-чпихъ галаз гъуьрметлу тирди чаз эсер келайла чир жезва. Амма гуьгъуьнин йисара абурун рекьер-хулер чара жезва.

Ватандин Чехи дяве башламишай сифте йикъара Къилинж Салих гуьгъуьллудаказ фронтдиз физва, Ватан азад авун патал къати женгера къегълди хъиз иштиракзава, вичел залан хирер жезва. Дяведай хтайдалай

гуьгъуьниз вичиз инсанрин язух къведай, анихъ галай касдин рикІикай хабар къадай Къилинж Салиха гъахъвилiz къуллугъзава, гъарамзадайрихъ, гъеллебазрихъ галаз женг тухузва.

Къилинж Салихаз эвелни-эвел «хипен хам алай жанавур» Бегов Бег гъакъикъатда вуч кас ятІа малумариз кІанзава. Адаз Бегов Беган бубади инкъилабдиз акси яз тунвай кІвалахдиз талукъ хейлин шагъадатнамаяр жагъизва. Абурай малум жезвайвал, Беган буба Къазибега «ЧІулав лекъ» тІвар алай инкъилабдиз акси тешкилат арадал гъанай. Алимди Къазибег гъакъикъатда вуч кас хъанатІа къалурзавай макъала чапдиз акъудун патал гъазурнай. Бегов Бег гъикъван алахънатІани а макъаладиз рехъ гун тавун патал (ада сифтедай Къилинж Салихаз аман-минет ийизва, гуьгъуьнлай ам маса къачуз алахъзава ва эхирни къурхуяр гузва) адавай алим чІалал гъиз хъанач.

Къилинж Салих намуслу, гъейрат, ягъ авай, лагъай гафунин иеси, халисан дагъви я. Алимдин фикирдалди, жуван халкъдин тарих, къегъал рухвар, баркаллу адетар чин тийидай касдикай бажагъат халисан инсан жеда.

Къилинж Салихаз къарши яз романда Бегов Беган суьрет ганва. Школа акъалтІарай чІавуз ада гъар жуьре амалралди дяведикай къил къакъуднай ва меркездин вуздиз гъахънай. Ада ришветар гуз, инсанар маса къачуз, дасмалчивал ийиз вичиз уьмуьрдин рехъ ачухна, гъатта чІехи трестдин къилиз къван хкаж хъана.

Бегов Бегаз инсанрихъ галаз рахадай, вичи вич хъсан къалурдай амалар чида. Иллаки чІехи къуллугърал алайбуруз ада зурбаз икрамдай. Вичел къве чин алай Бегов Бег, лезги мисалда лагъанвайвал, тІурунал нез тумунал вил акъуддайбурукай я. Гъеле студент тирла, ада са жегъил руш алдатмишна, ам кІвачел залан хъайи чІавуз вичин къил къакъудна. Са хаинвал Бега мадни авунай. Ам чеб-чпел ашукъ Салиханни Назлудин арадиз гъахъна. Салиха фронтдай Назлудиз рахкъурай кагъазар чуьнуьхиз абурун муьгъуьббатдиз

кьуъл гана, фендигарвилелди вич Назлудал эвленмиш хъана. Марифатсуз касдай акъат тийидай кар авач, лугъуз кІ анзава писателдиз.

Агъед Агъаева устадвилелди Беган шикилни ганва: «Ам еке жендек авай итим тир. КІваче-гъиле звар авай. Нерин кІвенкІвелей айнаяр алудайла, уьтквем, хци нулар авай, чебни гъакьикъар хътин чІулав вилер малум хъана. Абурун арада шуькІуь, юкъ са кІус хкиснавай хътин, къакъанвал квай нер дамах гваз акъвазнавай. Спелрикай мад рахун тийин. Спеларни жеда къван! Сад лагъайди, абур загъ къван чІулав тир, къвед лагъайди, уьткемдиз къве патахъ чкІанвай, пуд лагъайди, кІвенкІвер звар кваз хкис хъанвай...»

Вичин гъилик квай совхозрин директорривай Бегов Бега гъар вацран эхирда «дегъакар» къачудай ва вичин къилел алайбуруз багъа савкъатар пишкешдай. Министрдин паб Соломея лагъайтІа, ада багъа пишкешар мукъвал-мукъвал къабулиз вердишарнавай.

Бегов Бега вичин чІалал татай гъар са кас жазаламишдай. Инсаф, виждан, намус адаз чидай затІар туш. ИкІ, ада вичиз табий тахъай, вахт-вахтунда вичив «гъакъ» агакъар тийизвай совхоздин директор Гъамидак гъич са жуьре рехнени кутаз тахъайла, адан гуьгъуьна Мифтягъ твазва. Беган гъилибан Мифтягъ Гъамидан уьмуьрдин юлдаш Селванадин къилел беябурчивал гъиз алахъзава. «Белки чІуру тІвар акъатайла Гъамид инрай катин» - фикирзава Бега. Идалдини бес тахъана, Бегов Бега райондин газетдиз Гъамидаз акси макъала тешкилзава. Макъалада инкъилабчи Асали Гъалибан имаратханадиз цІай ягъун са тахсирни квачир Гъамидан хиве тунвай.

Гъамид хъиз Бегов Бегаз Къилинж Салихан аквадай вилер авачир. Ам Салихакайни татугай тІварар акъудиз алахънай. Амма жемятдиз вуж вуж ятІа хъсандиз чизвай.

Бегов Бега тарихдин муаллим Масанан гуьгъуьнани къучияр твазва. Адаз Масан душман хъиз дакІан тир. Вучиз лагъайтІа Къилинж Салихаз Къазибегакъай шагъидвилер гайиди Масан тир. Вичел залан хирер хъайи Масан къучийрин гъилий са гуж баладалди акъатнай.

Бегов Бег къадарсуз къаних, вил ацІун тийидай дажал я. Писателди игитдин къилихдин и терев икІ ачухарзава: «Чан пул! Вун туьретмишай касдиз аферин! Яраб пулдилай къуватлу шей дуьньяда аватІа? Гъич жеч. Ада инсандик еке къуватни, къудратни такъат кутада. Эгер жибинда къуд агъзур манат хъайитІа, жува жув итим хъиз гъисс ийида. Къанни цІуругуд агъзур хъайила, кІвачери мадни еке гъерекат къачуда, рикІ гегъенш жеда...

Са-садбуру лугъуда хъи, пулдихъ вири маса къачуз жеда. Къулугъарни, тІварарни. КІвалер-йикъарни. Гуя анжах сагъвал маса къачуз жедач. Жеда, жеда. Пул гайи вахтунда вун лап ариф жерягърин гъиле жеда, абуру мейитдални чан хкида...»

Бегов Бега мукъвал-мукъвал вич беглеркай тирди рикІел хкизва ва и кардал дамахзава. Гагъ-гагъ ада амачир бубадин хъендихъ галаз суьгъбетзава. Бега вичи вичик ийизвай хиялар гуналди, писателди адан намердвал, марифатсузвал къалурзава.

Романдин лап къуватлу шикилрикай сад, зи фикирдалди, Къилинж Салиха Бегаз абурун кІвалерин кІаник квай мичІи зирзимида къизилар авай чкадин схема малумарун ва Бега девлет жагъурун я. КІвале кас-мас авачир вахт гуьзетна, Бегов зирзимидиз эвичІзава: «Мад муьрхъуь къунвай яракъар къулухъ чІугуна, гетІедин къвалав фидай рехъ туькІуьрна, эхирни чирагъдин экв фуравай гетІедин сивел аватна. Ам ахъа тир. Бегди, нефес-нефесдихъ текъвез, гетІедив лап мукъва хъана, чирагъ адан къенез туьшарна. Азад гъил адан къенез чуькъуьз кІанзавай - гетІедик юзун акатна, адан къеняй сад-садан къилел акъахиз, цІирив-цІирив къачуна, рагъул, къанлу вилери мурдар цІарапІар ийизвай, капашар хътин къифер акъатна. Эврегъар къадай ни пайда хъана. Къифер чирагъдин экуьникай катна, амма гзаф вахт арадай фенач - къифер гъар патахъай юзана. Ада тадиз метІерилай, ютуррилай кІвачер гатана. Къифер вишералди къалхмиш хъана. Абур Бегован жендекдал алтІушна. Садлагъана къилиз къифери вич тІуьна куьтягъунихъай кичІ янаваз, Бегов кІвачералди кІевиз чил гатаз, шалвар, кІурт гатаз, вичел кІватІ жезвай къифер гъилив ягъиз алудиз, гуж-баладалди тІеквендай къежел

экъечІна. Чилин мичІерай экуь дуьньядал ахкъатзамазди ам цавукай куьрс хъанвай ракъинин нурага гъатна. КилигайтІа, эйбежер гъал ала. Пек-парталди, гетІедин къеняй гъат хъувур къизилрин шейърни, абур къунвай гъилерни ивидайни, нежесдайни, муьхъверай къацІанвай...»

Вичикай рахазвай эсерда чпиз тешпигъ авачир са жерге дишегълийрин суьретарни ганва. ИкІ, гъар сад вичиз хас къилихрин Назлудин, Марваран, Нурланадин тІварар къаз жеда. Гъамидан уьмуьрдин юлдаш Селванадин къамат лагъайтІа, лап къетІенди хъанва. Селвана Гъамидаз вафалу паб, диде-диз вичихъ рикІ кудаь руш, амайбурузни милаим, дугъри, чандал чка ийидай инсан я. Селванадин дугъривили, ам Мифтягъа гекъигаь ракъара гъатзава. А. Агъаева халисан устадди хъиз Селванадин къилед атай дуьшуьшар, адан рикІе авай азабрин, ахъайиз тежедай дердерин тІал жуьреба-жуьре прием-рин куьмекдалди (хиялди тухун, ахвар акун ва мсб.) ачухарнава. Романдин ачинар рикІик къетІен гъалаба квачиз кІелиз хъун мумкин туш.

Къейдун лазим я хъи, чи уьлкведа XX лагъай асирдин эхирра къиле фейи дегишвилер А. Агъаева адалай ирид-муьжуьд йис вилик яратмишай «Падхъайи рагъ» тІвар алай романда малумарнай.

Эсерда ганвай кІуьд стхадикай риваят, Ракъинин суьрет, тІебиатдин гуьзел шикалар ана эцигнавай важиблу месэлайрихъ галаз алакъада ава. Рагъ дуьньядин гъи чкадилаь килигайтІани аквада, ада чил ва чилел алай къван затІар (чан алай ва алачир) ишигълаван ийизва. Ракъинин ишигъ низ туьхуьриз кІан хъайитІани ва гъикъван алахъайтІани, ам къилиз акъатдай кІвалах туш. РикІел хкин Селванадиз акур залан ахвар (Мифтягъа Ракъинал гъайи дуьшуьшар!). АкІ хъайила романдин къилин фикир - гъахъвал гъахъсузвилел гъалиб хъун, - шаксуз, Ракъинин суьретдихъ галаз алакъалу я.

Эсерда тарих рикІелай ракъурунин, чи несил гележегдин несилдин вилик жавабдарвилини ва маса важиблу месэлаярни эцигнава.

А.Агъаеван романдиз и цІарарин автордин («А солнце не расколосось» Сб.: «Литература Дагестана и жизнь». Махачкала. 1992) ва Пакизат Фатуллаевадин («Амма рагъ я даимди». Журнал «Лезгистан». Махачкала,

1994-1995. №5,6) рецензияр акъатнай. Эхиримжидай кьве цIар гьин: «А.Агъаеван проза, уьмуьр вич хьиз, яру-цIаруди, чими-къайиди я. Са сеферда кIел авурдан рикIелай романдин игитар алатдач, абурун чан алай къаматар адан вилерикай геждалди карагиз жеда. Халис дагъвийрин къилихар, кIалубар, яшайиш, адетар, рахунар, гьерекатар; багълар, куьчеяр, тавханаяр, идараяр... Налугъуди, кIелзавайда вичи ана, игитрин юкьва, сагъ са уьмуьр кечирмишна». И гафарал эсер кIелай гьар са касди къул чIугвада.

А.Агъаеван «Пад хъайи рагъ» роман са лезгийрин ваъ, вири Дагъустандин литературадин зурба агалкъун я. Писателди художественный литература арадал гъун патал ишлемишзавай вири жуьредин алатар чIалан магъир устадди хьиз ишлемишзава. ИкI, романда гьалтзавай диалогарни монологар, игитрин хияларни фикирар, абурун акунарни къилихар, лирикадинни публицистикадин отступленияр, художественный деталарни игитрин гьерекатар къалуриз жеда.

Эсер яратмишнавай чIални михьиди ва къешенгди я. Писателди рикIелай ракъурнавай гафар ишлемишзава, бязи вахтара вичини цIийи гафар туюкIуьрзава. Им А.Агъаев дуьз рекьел ала лагъай чIал я. Малум тирвал, чIал, халкъдин девлетдикай даях къуна, писателри, шаирри арадал гъизвайди я. Писателдиз, гьелбетда, дидед чIала авачир гафар маса чIаларай къачун регъят тир. Амма А.Агъаев и асант рекъай физвач, ада четин улам хкъзава: чи чIала гафар арадал гъизвай къанунрал амал ийиз, цIийи гафар туюкIуьрзава.

Инсанпересвал ва инсанвал тестикъарзавай А.Агъаеван романди кIелзавайбур фикирдик кутазва, алай аямдикай чи чирвилер гегъеншарзава, марифатлувал хуьдай ва гележегдиз фидай рекьер-хулер къалурзава.

А. Агъаев еке гьевесдалди мад са роман кхьинал машгъул тир. И сеферда адан фикир лезги халкъдин къегъал хва, ялавлу инкъилабчи Нажмудин Самурскийдин къаматди вичел желбна. Романдин тIварни «Ирид цаварик Самурдин ван» я. Гъайиф хьи, залан азар себеб яз писателдивай роман куьтягъариз хьанач. Эсердин сифте къилер «Самур» журналдиз акъатнай(1991-йис; 5,6-нумраяр).

Агъед Агъаев, писатель хъиз, литературадиз датІана фикир гайи критик ва литературоведни я. Адан къелемдикай лезгийрин ва маса дагъви халкъарин литературайриз талукъ, чпихъ еке метлеб авай ктабар, гзаф къадар макъалаяр хкатнай. Алимди Къуьчхуьр Саидан ва Етим Эминан, СтІал Сулейманан ва Алибег Фатахован, Хуьруьг Тагъиран ва маса лезги шаиррин уьмуьр ва яратмишунар илимдин бинедаллаз ахтармишна.

Алимди гъаКІ виликан девирдин медениятдин ирс кІватІ хъувуниз, чи поэзиядин классикрин кІватІалар, антологияр туькІуьрунизни фикир гузвай. Ада бунтчи шаир Къуьчхуьр Саидакай кхъей очеркда (килиг: А.Агъаев. Лезгийрин литература . Махачкала, 1959) сифте яз чІехи шаирдин уьмуьрдикай ва яратмишунрикай тамам суьгъбетнава, адан чІаларин метлеблувал ва халкъдин уьмуьрдихъ галаз алакълувал ачухарнава.

Къилдин ктаб яз акъатай «Етим Эмин. Уьмуьрдикай ва яратмишунрикай ихтилат» (1958) очеркда А.Агъаева халкъ-дин сивера авай малуматрал, вичи шаирдин невейривай кІватІай делилрал ва цІийиз жагъурай чІаларал бинеламиш хъана, сифте яз лезгийрин рикІ алай шаирдин уьмуьрдин рекъин ва яратмишунрин тамам шикил ганва. Ктабда чІехи шаирдин яратмишунрин тематикадин гегъеншвал, манадин деринвал, чІалан гуьзелвал ва, эхирни, устадвилиз талукъ месэлаяр ачухарнава. Етим Эминан яратмишунар ахтармишунин карда Гъажибег Гъажибегован баркаллу рехъ давамарай Агъед Агъаева чІехи шаир дугъриданни чи «литературадин буба» тирди къалурнава.

Алим Е.Эминан малум тушир эсерар жагъур хъувунал, адан кІватІалар печатдиз гъазурунал хейлин йисара алахънай. Нетижада критикди туькІуьрай урус чІалалди Москвада (1959), лезги чІалалди Махачкъалада (1960) акъатай кІватІалар къени куьгъне хъанвач. Абуруз кхъенвай сифте гафари, ганвай баянри Эминан яратмишунар ахтармишзавай илимда лайихлу чка къунва.

«XX лагъай асирдин Гомер» (М.Горький) (СтІал Сулейманан уьмуьр ва яратмишунар ахтармишуник Агъед Агъаева кутур пай иллаки екеди я. ЧІехи шаирдикай алимди пуд ктаб, меркездин ва чи республикадин газетра,

журналра акъатай гзаф къадар макъалаяр кхъена. Сифте ктаб «СтІал Сулейман» (1955) дидед чІалалди акъатнай. Къейдун лазим я хьи, Гъажибег Гъажибеговалай гуьгъуьниз сифте яз Агъед Агъаева чІехи шаирди лезги чІалал яратмишнавай эсеррал бинеламиш хъана, илимдин тІалабунрив къадай халисан ахтармишун кхъенва. В.М. Седельникова, К.Д. Султанова, Г.М. Корабельникова ва масабуру СтІал Сулейманакай кхъей ктабар ва макъалаяр урус таржумайрал бинеламиш хъанвайбур я. Таржумайрин ери лагъайтІа, агъа дережадинбур, чебни тахминанбур тирдал къе са шакни алач.

Агъед Агъаева гуьгъуьнин йисарани СтІал Сулейманан яратмишунар ахтармишунин кІвалах давамарзава. ИкІ, 1963- йисуз чІехи шаирдикай урус чІалалди адан ктаб акъатзава. Алимди вичин суьгъбет Максим Горькийди лезги шаирдиз Москвада кыле фейи Вирисоюздин писателрин сад лагъай съезддал гайи чІехи къиметдин дерин мана ачухарунилай ва С. Сулейманакай кхъенвай критический литературадиз анализ гунилай башламишнава. Адалай гуьгъуьниз алимди С. Сулейманан халкълувал, адан эсеррин художественный къетІенвилер, эстетикадин ва шиирар яратмишунин жигъетдай устаддин фикирар ачухарзава.

Ктабда С. Сулейманан яратмишунринни фольклордин эсеррин алакъайриз ва бажарагълу шаирди Дагъустандин литературада кьунвай чка къалуруниз фикир ганва. Критикди СтІал Сулейман «фольклордин векил яз гысабзавай», гъакъикъатдикай яргъа фикирар шаирдин вичин эсеррал, шагъадатнамайрал ва Гъажибег Гъажибегован, Эффенди Капиеван ахтармишунрал бинеламиш хъана инкар авунва. Ада гъакІ чи аямдани СтІал Сулеманан ватанпересвилин лирикадин къуватлувиликай, урус чІалаз таржума авунвай адан шииррик квай нукъсанрикай ва абур цІийиз таржума хъууникай ва маса месэлаяр къарагъарнава. Дугъриданни и ктабда чІехи устаддин яратмишунар лап цІийи къайдада ва цІийи терефрихъай ахтармишнава. И къетІенвал чи критикадини къейд тавуна туначир. ИкІ Москвада акъатай В. Португалованни В. Тельпугован рецензияда алимди СтІал Сулейманакай урус чІалал кхъей ктабдиз (1963-йис) ихътин гъахълу

къимет ганва: «А.Агъеван ктаб кЕлайла, чаз бажарагълу чАлан устадин яратмишунар метлебдин ва тематикадин жигъетдай жуъреба-жуъре тирди аквазва. Са низ ятІани чЕхи шаирдин ирс анжах лап гуьтІуь рекъе (ихтилат сиясатдин рекъикай физва. - Гъ.Г.) тваз кІанзавай. Чун СтІал Сулейманан гуьзел сатирадихъ, чеб зегъметчи инсандин уьмуьрдиз талукъ, дерин ва акьулла фикирар хас философиядин чАларихъ галаз та ниш хъана.

Алимдин ктабдай чи вилик вичи халкъдиз къуллугъ авур халисан шаирдин чешнелу къамат акъвазвава («Литературная Россия» газет, 1964-йис, I-май).

Агъед Агъева СтІал Судейманакай макъалаярни гзаф кхъенва. Абурукай садакай къванни къве гаф лугъун. Урус писатель В.Тельпуговахъ галаз санал кхъей макъала «Ракъиник квай девлет» меркездин «Литература ва уьмуьр» (1962) газетдиз акъатнай. Макъаладин къилин къиметлувал ам я хьи, критикди идалай къанни цІуд йис вилик СтІал Сулейманан яратмишунар кЕлдайбуруз тамамдиз чин тийизвайди къейднай. Абуруз Сулейман анжах сиясатчи шаир хъиз машгъур тир. ЧЕхи шаирдин муьгъуьббатдин, философиядин, сатирадин чАларни таржума авун чарасуз тирди къейднай. Гъа макъалада (СтІал Сулейман айсбергдив гекъигунни дуьшуьшдин кар тушир.

Агъед Агъева сифте гаф ва къейдер галаз тукІуьрай СтІал Сулейманан эсеррин кІватІалар лезги ва урус чАларалди 1958-йисалай 1995-йисал къведалди са шумуд сеферда басма авунай. Лезги чАларалди 1994-йисуз акъатай «Эсерар» (Махачкала, ДКИ), 1995-йисуз урус чАларал чап авур «Свет мудрости» (Махачкала, Даггиз) ктабар, абуруз кхъенвай сифте гафар, къейдер къетІендиз чпикай рахуниз лайихлу я. И кІватІалра сифте яз чЕхи шаирдин илагъияр (аллагъдикай, эхиратдикай), философиядин чАлар ганва. Алимди шаирдин гъакъикъи ирс ва алай аям фикирда къуна, СтІал Сулейманан яратмишунриз идеологиядихъ галаз алакъалу тушир къимет гузва. Маса гафаралди, чи вилик СтІал Сулейманан халисан къамат акъвазвава.

А.Агъаева туькIуьрай СтIал Сулейманан чIаларин кIватIалри алай аямдин литература ахтармишдай илимдин, текстологиядин тIалабунриз жаваб гузва. Гъавилай алимди туькIуьрай чIехи шаирдин кIватIалрин кьиметлувал йис-сандавай артух жезва.

Алимди лезгийрин бажарагълу писатель ва шаир Алибег Фагаховакайни 1956-йисуз кьилдин ктаб акъуднай. Ам лап жегьил яз кечмиш хъайи чIалан устаддин яратмишунар ахтармишунин карда сифте тежриба хъана. Вич кьуд паюникай ибарат очеркда Агъед Агъаева СтIал Сулейманахъ галаз санал чи литература шегъре рекъел гъайи, вичи дуйньядин халкъарин эдебиятдин тежрибадикай гегъеншдиз менфят къачур Алибег Фатахова чи литературадиз гъайи цIийивилер къалурнава. Критикади гъахълуз кьейд авурвал, «А.Агъаеван ктаб Алибег Фатахован сурал эцигай цуькверин сифте кIунчI хъанай».

Бажарагълу алимди лезги эдебиятдиз хъиз, амай дагъви халкъарин литературайризни фикир ганай. КIелдайбуруз адан Омарла Батыраякай, Кахаб-Росодай тир Магъмудакай, ЦIадаса Гъамзатакай, Расул Гъамзатовакай кхъенвай макъалаяр хъсандиз малум я.

Алимди гъакI литературайрин алакъайризни датIана фикир гана. Урус ва дагъви культурайрин алакъайриз талукъ макъалайра (абурун къадар гзаф я) Агъед Агъаева инкIилабдилаь вилик Дагъустан Россиядик акатайдалай гуьгъуьниз декабристринни революционный демократрин, А.Пушкинанни М.Лермонтован Россияди дагъви халкъариз гъикI таъсирнатIа ва адалай къулухъни, урус халкъдин инкIилабдин гъерекат себеб яз, Къ.Агъасиеван, С.Габиеван, Г.Саидован, З. Батырмурзаеван яратмишунра инкIилабдин фикирар гъикI арадал атанатIа, ачухарнава.

Алимди урус литературадин классикар тир М.Ю.Лермонтовакай, М. А. Горькийдикай, В.В. Маяковскийдикай вичин гаф лагъанай. Агъед Агъаева гъар гъи месэладикай кхъейтIани, адан макъалайриз, ктабриз цIийи фикирар, къетIен шикиллу чIал, бажарагълувал ва илимдин жигъетдай важиблувал хас я. Чешне яз алимди кхъенвай гзаф къадар макъалайрикай садал къванни

акъвазин. Макъаладин тІварни «Дагъустандин халкъарин медениятдин тарихдин важиблу месэлаяр» я. Ам «Дагъустандин правда» (1959-йис, 1-июль) газетдиз акъатнай.

А.Агъаева тестикъарзавай къилин фикир ам тир хъи, дагъви халкъарихъ 1917-йисал къведалди чпин меденият ва эдебият авай. Вичин гафар алимди XIX лагъай асирда яшамиш хъайи, вичи Дагъустандин халкъарин чІалар ахтармишай зурба арифдар П.К. Усларан макъалайрал ва гъакъаикъатдай къачунвай фактарал бинеламишзава. А.Агъаева тестикъарзавайвал, чна чи виликан эдебият ва меденият къасухдай рикІелай ракъурнава. «Чун,- давамарзава ада,- виликан вахтар лап тамамдиз критика ийидай зурба устадар я, амма чаз виликан вахтарин медениятдиз къимет гуз, ам хуъз къени чир хъанвач». Алимди рикІик къалабулук кваз гилалди тамамдиз дагъви халкъарин риваятар, махар, манияр, эдебиятдин классикар тир О.Батыраян, Е.Эминан, Магъмудан ирс къени кІватІ хъувун тавунвайди, Алкъвадар Гъасанан, Зульфукъаров Къазанфаран тІварар рикІелай ракъурнавайди къейдзава. Гъелбетда, а вахтара ихътин месэлаяр къарагъардай жуърэт авур Агъед Агъаеваз гъукуматдин ва партиядин чІехи идарайра авай къуллугъчийри бегъем туънбуъгъар авунай. Амма алим вичин фикиррилай элячІначир. Ихътин чешнеяр Агъед Агъаеван уьмуърдай гзаф гъиз жеда.

Агъед Агъаев чи милли школадихъ галазни алакъалу я. Ада Дагъустандин литературадай А.Ф. Назаревичахъ галаз санал туькІуьрай программадай, вичи кхъей «Дагъустандин литература» (учебное пособие) ктабдай 1972-йисалай инихъ школада кІелзавай дагъви аялри халкъдин сивин яратмишунар ва эдебият чирзава. Агъед Агъаева «Дагестанская правда» газетдиз ва «Литература Дагестана и жизнь» кІватІалдиз 1987-1991-йисара акъатай макъалайра Дагъустандиз «цІаяр аватай» 1937-йисуз репрессияр себеб яз къур ва суьргуьнда пуч хъайи машгъур литераторар тир Гъажибег Гъажибеговакай, Багъадин Астемировакай, Муьгъуьдин Чариновакай, Абдулагъ Вагъабовакай ва маса дагъви къегъал рухвайрикай къиметлу малуматар гана, абурун яратмишунрин ирс халкъдив ахгакъарна.

А.Агъаева чи медениятдик кутунвай паюникай рахадайла мад са кар къейд тавуна жедач.Алимди, архиврин гзаф къадар материалрал бинеламиш хъана, Нажмудин Самурскийдикайни (Эфендиев) Ярагъ Мегъамед-эфендидикай къиметлу ктабар - ахтармишунар кхъена, абурун баркаллу тІварар чи медениятдиз хкана. Сифтеда - «Нажмудин Самурский. Политический портрет» (Махачкала. 1990)-20-30- йисара Дагъустандин регъбер хъайи, вич са тахсирни квачиз 1937-йисан репрессийрин цІаярик акатна пуч хъайи Н.Самурскийдин баркаллу тІвар бугътенрикайни тешендай-рикай азадна.

Къвед лагъайда - «Магомед Ярагский. Мусульманский философ. Поборник веры, свободы, нравственности» («Махачкала. 1996) - вич Вири Россияда ва Къафкъазда машгъур, зурба камалэгъли ва ватанперес, муъридизм арадал гъайи, Дагъустандин сифте имамар хъайи Къази Мегъамедазни Шамилаз тарсар гайи, чІехи философ, дагъвийрин руьгъдин регъбер Ярагъ Мегъамедан жанлу къамат ганва.

Хайи халкъдин руьгъдин хазина датІана девлетлу авур Агъед Агъаеван тІвар, зурба агалкъунар лезги миллетдин тарихда садрани пузмиш тежедайбур я.

АЛИРЗА САИДОВ

(1932-1978)

Зун Алирза Саидовахъ галаз таниш яз къад йисалайни артух тир. Ам гъихътин инсан ва шаир ятІа чир хъун патал и муьгълет тІимил туш. Чун 1959-иисуз гуьруьшмиш хъанай. А чІавуз за университетда кІелзавай, Алирза Саидов Москвада Максим Горькийдин тІварунихъ галай Литературный институт куьтягна хтанвай, сифте ктаб чапдиз акъатнавай жегъил шаир тир. Ада «Коммунист» газетдин культурадин отделда кІвалахзавай.

Са сеферда газетдиз рецензия гваз фейила, зи къаншардиз столдихъай къарагъна, къакъан буйдин, чина берекат, вилера нур авай, сивел хъвер алай жегъил итим атана. Милаимдиз хваш-беш авурдалай гуьгъуьниз ада лезги литературадикай, чи милли поэзиядин агалкъунрикай, литературадин критикадин вилик акъвазнавай важиблу месэлайрикай суьгъбет башламишнай.

Ихтилатрай малум хъайивал, Алирза Саидов жегъил тиртІани вич яратмишунрин сирерай къил акъудиз алакьдай, дуьньядин халкъарин культурайрикай хабар авай камаллу литератор тирдал гъич са шакни алачир. Алай аямдин лезги литературадикай хъиз, ам хайи халкъдин тарихдикай, сивин яратмишунрикай, литературадин ирс кІватІ хъувуникай ва иллаки чи «руьгъдин къеле» тир Етим Эминан поэзиядин къадар-къисметдикай къалабулух кваз, зурба къайгъударвилелди раханай. Зун Алирза Саидован фикиррин деринвили тажубарнай ва яргъалди хиялрик кутунай.

Чи дуствал анжах 60-йисарин сифте къилера, зун университетдин муаллим яз лезги газетдин культурадин отделдихъ (Ализа Саидовакай гъа отделдин зеведиш хъанвай) галаз алакьаяр мягъкем хъайила, башламишнай. Газетдиз зун мус атайтІани, Алирза Саидова вичин гъиле авай кІвалахни туна, « мугъмандиз» фикир гудай.

Инал са кІвалах мадни къейд тавуна жедач. Гъеле «перестройкаяр» жедалди 10-15 йис амаз, цензурадин дапІарри милли месэлайрикай рахун

къадагъа авунвай вахтара, Алирза Саидова къве патал пайнавай лезги халкъдин къадар-къисметдикай, дидед чІал рикІелай ракъуруникай, чи эдебиятдин ирсиниз фикир тагуникай ачухдиз, вичик еке къалабулук кваз, са куьнихъайни кичІе тахъана лагъанай. Шаирдин веси тир «Хцихъ галаз ихтилат» лирикадин поэмада ихътин акьуллу фикир гьалтзава:

Чалан сирер, зи хва, чирна куьтягъ жеч,
Куьтягъ тежер саягъ сирер инсандин,-
Чал авай халкъ суьргуьндани куьтягъ жеч,
Куьз лагъайтІа чІал я куьлег Ватандин.

Гьелбетда, хци тур хътин, авай гаф чинал лугъудай жуьрэтлу шаир гьукум гьилевайбуруз кІандачир... КІвачел къезил, вичихъ зурба суй авай, милаим, анихъ галай касдиз чандал чка ийиз гъазур, сивел хъвер алаз рахадай Алирза Саидован экуь къамат зи рикІелай уьмуьрлук алатдач...

Къуьчхуьр Саидан, Етим Эминан, Ахцегъ Гъажидин, (СтІал Сулейманан, Алибег Фатахован, Хуьруьг Тагъиран рехъ давамарай бажарагълу шаир Алирза Саидов Ахцегъ райондин Къутункъарин хуьре лежбер Узаиран хзанда 1932-йисуз дидедиз хъана. Шаирдин аял вахтар Ватандин Чехи дяведин йисарал ацалтна. Дяведин вакъиайри, уьмуьрдин дарвилери Алирза Саидован зигъинда дерин гел тунай. Ахцегъ Гъажиди лагъайвал, жегъилдин «яш тІимил яз уьмуьр чІехи» хъанай.

Са мус ятІани ахцегъвийри гатун йикъар акъудун патал яйлах тешкилай дагъдин гуьзел чкадикай гележегда Къутункъарин хуьр арадал атанай. Алирза Саидова аял вахтар кечирмишай хайи хуьрай лезги чил, чи къегъал къагъриман Шарвилидин къеле хъайи «КІелед хев» тІвар алай дагъдин кукІуш, инсан гьейранардай Шалбуздагъдинни, Базардуьзуьдинни Кетин къилин сарас шикилар аквадай. Самурдинни Ахтычай вацІарин авазрин ширин ван къведай. Жегъил гада гъвечІи вахтарилай халкъдин маниьрални махарал, лезги адетрални милли авазрал рикІ алаз чІехи хъанай. Вичихъ

чӀалар туькӀурдай алакьунар авай, хайи халкъдин сивин яратмишунар хъсандиз чидай шаирдин диде Марията, шаксуз, хъиз зурба таъсирнай.

Лезги чилин гуьзел тӀебиатди, уьмуьрдин жуьреба-жуьре терефриз талукь халкъдин манийри, риваятри, махари, мисалри чи эдебиятдин классикрин чӀалари адан зигьинда гъвечӀи чӀавалай башламишна дерин гел тунай.

Шаирвидин сифте камар къачунин карда Алирза Саидоваз Етим Эминанни СтӀал Сулейманан эсерри иллаки зурба таъсирнай.

Гъеле школада кӀелдайла, жегъил гада хайи халкъдин литературадихъ галаз санал ам урусрин поэзиядин классикар: А.Пушкинан, М.Лермонтован, С.Есенинан, А.Блокан ва мсб. яратмишунрал рикӀивай ашукь хъанай.

Шаир лезгийрин къилин вацӀ тир Самурдин къерехдал чӀехи хъана. А. Некрасоваз Волга, Т.Шевченкодиз Днепр хъиз, Алирза Саидоваз Самур вацӀ гзаф багъа ва истеклу я. Ам вичин поэзиядани Самур вацӀ Лукай къетӀен рангаралди рахана, сифте ктабдизни ада «Самурдин авазар» лагъана тӀвар гана, «Азад Самур» тахалусни (псевдоним) къачуна.

Къулан вацӀал, яни Самур вацӀал шаир ашукь хъунухъ дуьшуьшдин кар тушир. Лезги халкъдин сивин яратмишунра, СтӀал Сулейманан, Нуредин Шерифован, Хуьруьг Тагъиран, Шагъ-Эмир Мурадован, Ибрагъим Гъуьсейнован, Азиз Алеман поэзияда Самурдиз бахшнавай эсеррин къадар тӀимил туш.

Самур вацӀ Алирза Саидовазни чи «гъвечӀи», амма къагъриман халкъдин азадвилини ва садвилини лишандиз, миллетрин дуствилини ва стхавилини лишандиз элкъвенва:

Самур, Самур! Ашукь тир зи миллетдин

Гъилераллай тар хътин Самур.

Шалбуз вичин гуьмбет тир

Шарвилидин тур хътин Самур.

Самур вацӀ хъиз, чи такабур дагъларин кукӀушар: Базардуьзуь, Шалбуз, Шагъдагъ-бажарагълу шаирдин яратмишунрин жанлу чешмейриз элкъвенва.

Шаирди Самурдикай кхьенвай шиирар рикIик гъалаба квачиз кIелиз хьун мумкин туш. Алирза Саидоваз Кьулан вацIукай рахадайла, чи халкъдин къадар-къисмет, къагъриман тарих, къенин югъ ва гележег аквазва:

Самур! Гзаф къекъвена зун тIварарихь,

Эхирни за хтулдиз ви тIвар гана.

Виш йисара Нарын-къалад цларив

Туруналди зи халкъди ви тIвар хвена.

Литературадал, акьуллу ихтилатрал, искусстводал рикI алай жегьил школада ва Дербентдин педучилищеда кIелайдалай гугъгъуьниз республикадин меркез тир Махачкъаладиз акъатна. Абур 50-йисарин сифте къилер тир. Ина Алирза Саидова лезгийрин «Социализмдин пайдах» тIвар алай республиканский газетдин кIвалахда сайивилелди иштиракзава. 1950-1954-йисара газетдин чинриз жегьил литератордин макъалаяр, рецензияр ва шиирар акъатиз башламишнайн.

Республикадин медениятдин меркезда ктабар кIелун, шикилар чIугун ва иллаки вичиз бегенмиш хъайи шиирар ван ацалтна кIелун Алирза Саидован рикI алай кеспидиз элкъвезва. Жегьил шаирди вичин чирвилер мадни вини дережадиз хкажун чарасуз тирди къатIана. Дагъустандин писателрин Союзди Алирза Саидов литературный институтдиз ракъурнай. Ана поэзиядал рикI алай жегьилди халисан «литературадин мектебда» тарсар къачунай. Ам Гомералай Байронал, Пушкиналай Твардовскийдал, Хайямалай Мирза Турсун-задедал къведалди дуйньядин халкъарин руьгъдин хазинадихь галаз дериндай таниш хъана.

Алирза Саидова тIвар-ван авай шаирар хъайи Владимир Луговскойдин, Павел Антокольскийдин, Лев Ошанинан литературный семинарра иштиракна, дуйньяда машгъур чIехи устадривай яратмишунрин сирер чирна, абурун меслятрал амал авуна. Гьелбетда, Алирза Саидоваз вичихь галаз са йисара кIелай бажарагълу жегьил шаирар тир Андрей Вознесенскийди, Белла Ахмадулинади, Евгений Евтушенкоди таъсир тавуна туначир.

В.Г. Белинскийдин тІварунихъ галай степендиядал кІелай (ам анжах лап хъсан кІелзавай студентриз гузвайди тир) шаирди, захъ галаз хъайи суьгьбетра вичин муаллимрин ва дустарин тІварар еке гьуьрметдивди къадай ва рикІел хкидай.

Литературный институт акъалтІарай 1959-йисуз Алирза Саидован «Самурдин авазар» тІвар алай сифте ктабни чапдай акъатнай. КІватІалди Алирза Саидован поэзияда вичин рехъ жагъанвайди шагьидвалзава. Ктабда гьатнавай эсеррин темайрай, къарагъарзавай важиблу месэлайрай, художественный рекъяй гъанвай цІийивилерай Алирза Саидован шаирвилини хатІ ва ватанпересвал хъсандиз аквазва.

Ктабда ганвай сифте шииррикай сада Алирза Саидова ихътин фикир тестикъарзава:

Кавказ! Зун чи рагарин са ккІал я,
Уьмуьрлухди вакай хкат тийидай,
Ви гъайбатлу гьуьлерин са стІал я,
Гару яна къежел ават тийидай.

Шаир и эсерда ганвай гафуниз вичин эхир нефесдалди вафалу хъана. И фикир 60 -70-йисара акъатай адан «Зи экуь гъед» (1964), «Гъед хътин руш» (1965), «Ваз кхъей чарар» (1966), «Уьмуьрдин жилет» (1968), «Гимишдин симер» (1973), «ЦІикъвед лагъай ктаб» (1975), «Уста Идрис» (1977), «Хцихъ галаз ихтилат» (1978), «Къизал дере» (1979), «Дуствилини муькъвер» (1980), «КІанда заз и чил» (1986) ва маса ктабри тестикъардай мумкинвал гузва.

Алирза Саидов шаир хъиз датІана вилик физва, ада вичиз таъсир авур, хъсандиз чидай, дериндай гьиссай месэлайрикай жанлу эсерар яратмишзава. Хайи халкъдин сивин яратмишунринни литературадин тежриба, советрин ва дуьньядин маса миллетрин бажарагълу писателринни шаиррин эсерар мукъуфдивди чируналди, абурукай кар чиз менфят къачуналди, Алирза Саидова тематикадин, жанрайрин, везиндин, художественный ва мана-метлебдин жигъетдай лезги литература девлетлу авуна: философиядин

шиирарни этюдар, пейзаждин эсерарни памфлетар, рубаиярни манияр, гъезеларни риваятар, балладаярни поэмаяр теснифна.

Алирза Саидован къелемдикай хкатай гъи эсер къачуртлани, абурун къилин герой инсан я. Ада инсандин акъулдихъ, алакьунрихъ, мердвилехъ, къуватдихъ инанмишвал тестикъарзава. Чешне яз, «Инсан я зун», «Гъетерикай мани», «Дагъви я зун», «Уьмуьрдин жилет», «Дидедин къисас» ва маса эсеррин тIварар къаз жеда. Шаир вични инсанриз экв пайиз, рикIе чка ийиз, масадан тIал вичел къачуз гъазур я:

Инсан! Инсан! Къецел тIурфан алайла,
Гъахъ зи рикIиз - ачух я рак вун патал.
Гъахъ зи рикIиз - ана эквни чимивал
Хуьзва даим за инсанриз гун патал.

Шаирдин фикирдалди инсан къуватлу я, адалай алакь тийидай гъич са карни авач, гъавиляй инсанри чи планетадал къиле физвай гъар са кардин патахъай жавабдарвал гъиссун лазим я:

КIан хъайитIа пакаман фу Ахцегъа,
Нисинин фу Америкада неда за,
КIан хъайитIа океанрин муркIарал
Шуьткъуьн тийир беневшайр цада за.

Алирза Саидоваз гъеле аял вахтара дидедивай, хуьруьн агъсакъалривай ван хъайи халкъдин риваятар, къисаяр гзаф хуш тир. Абурун бинедаллаз шаирди еке устадвилелди «Демир», «РикI ва рикIер», «Къеб», «Руш», «Дагъларин адетар», «Саидан вилер», «Лянет», «Пуд игит», «Саяда лугъуца мани» ва маса балладаяр яратмишна. Чпе дагъвийрин уьткемвал, ватанпересвал ва къагъриманвал къалурнавай, дерин манадин, художественный рекъай вини дережадин и эсерра шаирди ватандиз, хайи чилиз вафалу хьунин фикир тестикъарзава.

Винидихъ тIварар къур эсеррикай «Пуд игит» баллада Алирза Саидова Ватан кIеве гъатай чIавуз пуд жегил я къизилралди, я гуьзел дишегълидин

тавазилералди маса къачуз тахъайди къейдзава. Абуру Ватандин рекъе къегъалри хъиз чанар эцигна, къизгин женгина:

Пуд жегълни кукІвар хъана

Алукъайла рагарал.

Ватан кІани игитрикай

Амукъна и риваят.

Эгер Алирза Саидован хейлин балладаяр тарихдин важиблу, чак къалабулук кутазвай вакъияйриз бахшнаватІа, «Уъмуърдин жилет» баллада чи аямдикай я. Ам рикІик гъалаба, секинсузвал квачиз кІелиз хъун мумкин туш. Шаирди гъакъикъатда хъайи и вакъиа умумиламишзава. Эсерда вичин чандилай гъил къачуна, маса уълкведай тир гъвечІи руш къиникъикай къутармишай, гуржийрин машгъур духтур Андро Жорданиядин къегъалвеликай раханва. Баллададин гъар са цІарцІи, гъар са образди чилин шардал ислягъвал хуънин идеядиз къуллугъзава. Эсер инсандин рикІ чІулавардай тІебиатдин шикилдилай башламиш жезва. Ада кІелдайбур са гъихътин ятІани татугай, перишан кар къабулуниз гъазурзава:

ЧІулав булутрин барутдава цав,

Физва самолет - къаз тежедай хъел,

Бирдан моторди яна пехъи ав;

Гуя галукъна цІайлапандин хел.

Океан - кІаник, винел - чІулав гум-

Самолетди къатІ авуна лепе...

Шаирди океандиз аватзавай самолетда пассажиррин арада гъатай къалабулукдикай, абурун къиле гъатзавай жуъреба-жуъре фикиррикай таъсирлудаказ кхъенва:

Гъар сада себ гуз, гъалдзава вичел

Уъмуър къутармиш ийидай жилет,

Тек са гъвечІи руш, къезил тир кІвачел,

Секин я. Пашман.

Адав гвач билет.

(Билет гвачирдав жилет хьурай гьикI?)

Гъайиф, лепедкай жеда рушаз сур.

Гуржи дуктурдин къагъриманвал, инсанпересвал Алирза Саидова и балладада дериндай умумиламишзава. Андро Жорданияди Австралиядай тир гъвечIи руш къутармишун патал вугай вичин жилет шаирдиз планета дяведин цIаярикай хуьдай, бедбахтвилерикай къутармишдай къалхандиз элкъвена кIанзава:

Къарагъ, инсанар! Атанва а чиг –

Пассажир, гвачир гилани билет,

Вал алукава а руша, эй чил,

Жорданияди вуганвай жилет!

Алирза Саидов халкъарин, жуьреба-жуьре миллетрин дуствилизни еке фикир гайи шаир я. Адан «Ислягъвилин шикилар», «Дуствал», «Ша, дустар», «КIанда заз», «Лезги куьче», «Дуствилин кIвалер» ва маса эсерра рикIин сидкъидай дагъвийринни маса халкъарин стхавилин ва дуствилин алакъайрикай раханва:

Чи Ватандин куьтягъ тежер хазина

Дуствал я, эллер.

Гъалиб жедай яракъ гъар са женгина

Дуствал я, эллер.

Шаирди чи халкъар, адет хъанвайвал, гъвечIи ва чIехи стхайриз пайзавач, ада вири миллетар са гъиляй къазва. Иниз килигна гъам урусрикай, гъам азербайжанлуйрикай, гъам аваррикай ва маса миллетрикай ам еке гъурметдивди рахазва. Са къве чешне гъин:

Урусатдин хуралай за экв хъвана,

Чир хъана заз азадвилин ширинвал,

Лугъурай за зи дидедин нек хъванач,

АвуртIа за урус халкъдиз хаинвал...

... Азербайжан - Дагъустан кьве стха я,
Абур санал хъайила, хуш жечни бес!
Куърдин хурай яд хъвайила, дагъвидиз
Самур вацІун шуърбетдин дад къвечни бес!

Алирза Саидов дагъвийрикайни гзаф чими, михъи, рикІин деринрай къвезвай гафаралди раханва. ИкІ «Аваристандин цуъквер» эсердин циклда авар халкъдикай ашкъи-гъевесдин ва мегърибанвилин гъиссер аваз суьгъбетзава:

Аваристан! Ви дерейриз къвезва зун,
РикІер ачух Сулейманан хтулриз
Самур вацІун шагъвар галай саламар
Тухузва за Къара-къайсуд яхулриз.

Тажуб жедай кар ам я хъи, шаирдин руьгъдин милливал, ватандал, хайи чилел, хайи чІалал рикІ алайди къалурзавай, чи халкъдин мердвикай ва гуьзел адетрикай раханвай «Лезги куъче» эсер застойдин девирда «официальный» критикади «миллетпересвилин» эсер я лугъуз гваз къекъвенанай. Гъакъикъатда, гъукум гъилевай ксариз бегенмиш тахъай и эсерда къиляй-къилиз инсанвал ва инсанпересвал, намуслувал ва ватанпересвал, халкъарин дуствал ва ислягъвал тестикъарзава. И фикир ашкара хъун патал анай са чешне гъун бес я:

И дуьньядал гзаф ала куъчеяр,
Багъа я заз гапур гвачир вирибур.
Зи куъче, вун зи уьмуърдин шуьше я,
Тимил авач зи куъчени кІанибур.

Вич дагъви ва акъалтІай милли шаир тиртІани, Алирза Саидова, гъа са вахтунда халисан ватандашди ва инсанпересди хъиз, чи уьлкведа ва вири

дуьньяда кьиле физвай вакъийризни фикир гузва. Шаирдин рикӀик Низамидинни Пушкинан кьадар-къисметди, Латиндин Америкада кьиле физвай инкъилабдин дегишвилери, азадвал патал Вьетнамдинни Африкадин халкъари тухузвай женгери зурба къалабулух ва секинсузвал кутазва.

«Африкадин гъетер» шииррин циклда ихътин цӀарар гьалтзава:

Африка! Африка!

Гъил юзура! ..

Чулав чил, ви яру марфар

Зунжурривай къаз жедай туш,

Халкъдин ажугъ, халкъдин лашар

Лигчийривай хаз жедай туш. ..

Алирза Саидован ватанпересвилин ва инсанпересвилин эсеррин лирический герой дуьньяда ислягъвал хуьнин къайгъу чӀугваз ва инсанрин абадвал патал чанни гуз гъазур я:

За лугъузва: къуй сифте яз дяведиз

Фейидини и дуьньяда зун хъурай.

Хура акъур эхиримжи гуьлледи

Къейидини и дуьньядал зун хъурай!

Вич гъамиша уьмуьрдин яцӀаз гъахъна, адан кӀвенкӀвечи жергейра жез алахъай шаирди зегъметдикай, муьгъуьббатдикай, тӀебиатдикай ва маса месэлайрикайни тӀимил эсерар яратмишна. Поэзиядин гуьзел чӀалалди, къетӀен образралди ада уьзуьмчийрикайни багъманчийрикай, малдар-рикайни дояркайрикай, чубанрикайни магъсулдаррикай жанлу эсерар яратмишна, абурун гъакъисагъ зегъмет баркаллу авуна. Алирза Саидован «Рабочийдикай шиир», «Саимат», «Доярка Жейран», «Валентина», «Лежбердин гъилер», «Чайгъун», «Кубачидин нехишар», «Фабрикадиз ша», «Дагъдин беневша» шиирар, «Уста Идрис» поэма ва масабур гъа ихътин эсеррик акатзава. Зегъметдин темадиз талукъ «Лежбердин гъилер» эсерда

вичиз «Тѐбиатдин чІал чидай, дуьньядиз фу пайзавай» зегьметчи инсандин гьилерикай гьейранвилелди кхъизва:

Ингье кьве гьил, уьлкве кашай акьуддай,
Рагь аватай уьтквем гьилер лежбердин.
Темен гана абур рикІив агуда,
Куьлегар хьиз чилин вири бегьердин.

Чилел чан гьизвайбур, Тѐбиатдин сирерай кьил акьудиз алахъзавайбур, Прометейн цІу хьиз инсанриз чимивал гузвайбур лежбердин къабарламиш хьанвай, амма берекатлу гьилер я. Иниз килигна шаирди къейдзава:

Дуьнья фирай, инсанар кьвез хьфирай,
Амма чилел даим фан ни алаз хьуй,
Фу гузвай гьил и дуьньядай тефирай –
Лежбердин тум даим чиле аваз хьуй.

Алирза Саидован зегьметдиз ва эгьметчийриз бахшнавай са гзаф къадар чІалар манийриз элкьвена, халкъдин арада яшамиш жезва.

Диде. Ам гьикьван гуьзел, къени ва масан гаф я. Дидедикай вичин рикІин гаф таланвай шаир чи литературада бажагьат гьатин. РикІел хкин СтІал Сулейманан, Хуьруьг Тагьиран, Расул Гьамзатован чІалар... Дидедиз назик ва мегьрибанлу гьиссералди тафаватлу эсерар Алирза Саидовани бахшна: «Дидедин кьисас», «Шехьмир, диде», «Дидедин темен» ва масабур. Дидедикай раханвай шииррин арада адан «Дидедихь галаз ихтилат» тІвар алай эсер иллаки таъсирлуди хьанва.

Кисна тІурфан, селлер фена чилерай,
Яру ятар фена кьизилгуьлерай,
Белки абур хажалатдин накъвар тир
Ахмиш хьайи чи дидейрин вилерай.

Дидедикай суьгьбетдайла, шаирдин рикел гьакI гьуьлер дяведай хтун тавур хендедаярни, стхаяр женгера пуч хьайи вахар хквезва.

Алирза Саидова гележегдин несилриз муьгьуьббатдикайни тебиатдикай яратмишай гуьзел чIаларни тунва. Муьгьуьббатдин лирикада ада зериф рангарикай, кьетIен ва таьсирлу образрикай магьир устадди хьиз менфят кьачузва. «Кьве нагьв», «Лацу рангар... яру рангар», «Вилербуриз хьуьремир заз», «Садра суса лагьана заз», «Гьа икI тIурфан куьтягь хьана» ва маса чIалар поэзиядин жавагьиррик акатзава.

Шаирди ярдикай рахадайла бязи вахтара чи поэзияда адет хьанвай образар цIийи кьайдада, кьетIен рангар гана, ишлемишзава. Ярдихь элкьвена лагьанвай «Кьве нагьв» шиирдай» са чешне гьин:

Бирдан сумка гьил кьулухьна на гадарна,
Пеленгди хьиз зи хурудиз хкадарна.
Чулав вилер гуьллеяр хьиз килигна ви,
РцIамарни гапурар хьиз на тикна ви.

Бязи вахтара ашкьидикай ва ярдикай рахадайла, шаирдиз вилериз аквазвай гьакьикьатдай гуьзел образар, кьетIен ибараяр ва поэзиядин маса жанлу алатар жагьизва:

Зи азизди, кьил кьуна
Бахтуни вун чIугвазва,
ЦIийи Йисан ёлка хьиз
Вун гуьрчегдиз аквазва...

Маса чешне:

Лацу, яру рангарин
Селлер физва чилерай.
ГьикI аквазва, чубарук
И дуьнья ви вилерай?

Муьгьуббатдин лирикадаи аквазвайвал, Алирза Саидовахъ анжах вичиз хас хатI ава. Месела, «Садра суса лагъана заз» шиирдай чна агъадихъ гузвай цIарар гъич са шаирдин чIаларихъ галазни какадариз хъун мумкин туш.

РикI шуьше я - живи алмас хкIуртIа,
Адал дерин цIар жедайди чидачни?
Азизди, ви рикI зи рихIе акъуртIа,
Дуьнъя кудай цIай жедайди чидачни?

Ихътин гуьзел чешнеяр шаирдин яратмишунра тIимил туш.

Алирза Саидова гъеле 60-70-йисара банбубайрилай инихъ чи халкъдин арада тестикъ хъанвай хъсан ва камаллу адетрал чан хкуниз эвернай. ИкI, «Ша, дустар», «Мугъманвиликай баллада», «Лезги куьче» эсерра дагъвийрин мугъман-итим къабулдай, паталай атай инсандиз гъуьрметдай, кIеве гъатай касдин гъил къадай, яни куьмекдай адетрал дамахзава. Шаирди вичини и баркаллу адетрал мердвилелди амал ийизва:

Айиб туш зи кIвале тахъайтIа гамар,
Айиб я фу алай ленгер тахъайтIа,
Айиб туш папахъни тахъайтIа цамар,
Айиб я ачух чин, жигер тахъайтIа.
Вучиз за чанни гуз хуьзва и чилер?
Дуст къведай рехъ кIеви тахъун паталди.
Вучиз за хуьзва и гьулдандин гъилер?
КIевевай дустунив вугун паталди.

Алирза Саидов гъвечIи жанрайрин эсерар яратмишай устадни тир. Ада къудар, муьжуйдар чи халкъдин сивин яратмишунрин тежрибадикай даях къуна, теснифнава. Алирза Саидован гафарин къадакъар хъиз туйкIуьр хъанвай «Къуд цIар - къуд сим чуьнгуьрдин» цикл дерин философиядин хилралди тафаватлу я. Къудар ихътин гафарилай башламиш жезва:

Къуд сим ала чуьнгуьрдал.
–Тимил я! - Заз сес хъана.
-Манидал чил муьтIуьгъай
Сулейманаз бес хъана.

Алирза Саидов чеб куьруь, амма манадиз дерин бендера мердвеликайни намердвеликай, инсанпересвеликайни инсафсузвеликай, ислягъвеликайни дявекарвеликай раханва. Шаирдиз дуьньядикай, уьмуьрдикай дериндай веревирдер авун патал къуд цIарар бес хъанай. Са чешне гьин:

Демек жеда вечрехъни,
Лекърехъ цавар сакит тир.
Алчахрихъни кIвал жеда,
Ватан - анжах игитдихъ.

Эдебиятда кIвалахай къад йисуз Алирза Саидова чи шииратда дерин гел туна. Ада вакъиайрив ацIанвай гурлу уьмуьр гьар патархъай ва керчекдиз къалурна, яшайишдин четин месэлайрилай элячIнач.

Шаирдин яратмишунар Дагъустандин, Россиядин Федерациядин ва дуьньядин маса халкъарин чIалариз таржума аьунва, поэзиядин антологийра, вузрин ва школайрин программайра, хрестоматийра гьатнава. Алирза Саидоваз, ада Дагъустандин литературадик кутур пай фикирда къуна, Республикадин СтIал Сулейманан тIварунихъ галай гьукуматдин премия ганай.

Вичин уьмуьрдикай ва яратмишунрикай къилди ахтармишун кхьиниз лайихлу Алирза Саидовакай кхьенвай и макъалада чун бажарагълу шаирдин девлетлу поэзиядин анжах бязи терефрал акъвазна. Уьмуьрдал, экуь дуьньядал, адан назиняметрал ва иллаки инсанрал ашукъ яз хъайи шаирдин поэзияди гележегдин несилар гьамиша шадарда, гьахъвиллиз къуьллуьгда.

Алирза Саидовахъ галаз хъайи эхиримжи суьгъбет зи рикъелай уьмуьрлух алатдач. 1978-йисан февралдин вацран сифте кьилер тир. Шаирдихъ амай уьмуьр тупарал гьисабиз жедай йикъар тир. Вичизни и кардикай хабар авай. Амма шаир я вичикай, я вичин залум азардикай рахазвачир. И чъавуз зун печатдиз гъазурнавай лезги поэзиядин антологиядин куьлуь-шуьлуьяр тукълуьр хъувунал алахънавай. Чи ихтилатар анжах лезги литературадикай, адан гележег тир жегьил литераторрикай ва антологияда гъатнавай шаиррикай хъанай.

Еке гъурметдивди ва къайгъударвилелди шаир чи руьгъдин хазинадин векилрикай ва абурун эсерар антологияда тамамдиз гуникай раханай. Къуьчхуьр Саидан, Етим Эминан, Стъал Сулейманан тварар къадайла, адан чина къетлен ишигъ гъатдай... инсафсуз азарди адан чина авай рангар дегишарнавайтани, ам къуватсузнавайтани, шаир руьгъдиз ажуз хъаначир. Адан еке ва дерин вилера гъамиша хъиз нур авай ва шаир вичин эхир нефесдалди уьмуьрдал, экуь дуьньядал рикъ алаз, мегърибан яз амукънай... Са тимил вахтарилай мартдин вацран эхирдин мекъи са юкъуз Алирза Саидован рикъ акъвазна... Халисан шаирар са чъавузни рекъидач. Чеб кечмиш хъайидалай гуьгъуьнизни абурун яратмишунар яшамиш жеда. Алирза Саидован багъа тварни, Къуьчхуьр Саидан, Етим Эминан, Ахцегъ Гъажидин, Стъал Сулейманан, Алибег Фатахован, Хуьруьг Тагъиран баркаллу тварар хъиз, лезги халкъдин рикъера гъамишалугъ яз амукъда.

МЕЖИД ГЪАЖИЕВ

(1929-1985)

Лезгийрин машгъур писатель ва таржумачи Межид Жирасович Гъажиев 1929-йисуз Докъузпара райондин Къурушрин хуьре дидедиз хъана. Ада хайи хуьруьн сифтегъан мектебда, Каспийск шегъердин ремесленный училищеда, Москвада Литературный институтда келнай.

Пешекар гъикаятчи жедалди, М. Гъажиева шегъерин заводра, хуьрерин колхозра слесарвиле, сварщиквиле, тракториствиле зегъмет члугунай. Адаз аял чАвалай зегъмет вуч ятла хъсандиз чир хъанай.

Алатай асирдин 50-йисарин юкварилай савадлу жегъилди «Социализмдин пайдах» газетда, Даггосрадиокомитетдин лезги редакцияда журналист яз кIвалахнай. Уьмуьрдин эхиримжи йисара ада лезги чIалал акъатзавай «Дуствал» альманахдин редакторвалнай.

М.Гъажиев «Жегъил уьмуьр» (1955) кIватIалдин, «Рассказар ва очеркар» ктабдин, «Акси къуват», «Са булахдай яд хъвайибур», «Ирид къаш» повестрин, «Им къван, имни терез» романдин ва маса эсеррин автор я.

Писатель гъакI бажарагълу таржумачини тир. Ада Л.Н.Толстойн «Севастополдин гъикаяяр», М. Ю. Лермонтован «Чи девирдин игит» роман, О. Гончаран «Микита Братусь» ва Р. Гъамзатован «3и Дагъустан» ктабар лезги чIалаз таржума авунай.

М.Гъажиев 1956-йисалай СССР-дин писателрин Союздин член ва СтIал Сулейманан тIварунихъ галай республикадин литературадин премиядин лауреат хъанай. ЧIалан устад 1985-йисуз кечмиш хъана, ам Магъачкъалада кучукнава.

Яратмшпунрин кIвалах М. Гъажиева мектебда келдай йисара башламишнай. Адан сифте тежрибаярни шиирар туькIуьрунихъ галаз алакълалу тир. Чебни лезги газетризни журналриз акъатнай. Гуьгъуьнин йисара М.Гъажиев гъикаятдин эсерар яратмишунал машгъул жезва. Адан гъикаяяр ва повестар «Дуствал» альманахдизни, «Социализмдин пайдах» ва

«Коммунист» газетрин чинриз мукьвал-мукьвал акъатзава. Адан сифте кIватIал «Жегьил уьмуьр» 1955-йисуз чапнай.

М. Гъажиеван очеркринни гьикайрин кьилин герояр вичиз хъсандиз чидай, вичихъ галаз санал кIвалахзавай рабочиярни колхозчияр я. Писателди гъвечIи жанрайрин эсерра халкъарин дуствилин, зегьметдин, дуьньяда ислягъвилин ва ватанпересвилин месэлайриз еке фикир гузва. Гъа и месэлайриз ада чIехи жанрайрин эсерарни бахшзава. Инал сифтени-сифте писателдин зурба агалкъун хъайи «Са булахдай яд хъвайибур» («Друзья маленького Мамеда» тIвар алаз и повесть Москвадани акъатнай) къалуриз жеда.

И эсерда Ватандин ЧIехи дяведин йисара жегьил несилдин гъакъисагъ зегьмет къалуруналди, чи уьлкведа гьикI рабочий класс арадал къвезватIа, ачухарнава. Повесть автобиографический эсер я, вучиз лагъайтIа кьилин герой жегьил гада Мамедан (ам писателдин вичин прототип я) вилералди дяведин йисара хуьруьн ва гъакIни шегьердин уьмуьр, анра кьиле физвай жуьреба-жуьре вакъияяр гъар патарихъай, дериндай ва устадвилелди къалурнава. Кьилин къамат, гьелбетда, Мамеданди я. Ам кIелзавайбурун вилик чIехи жезва ва хъсан патахъ дегиш жезва. Вичин яшаризни буйдиз килиг тавуна, ада училищеда чIехибурухъ галаз барабардиз кIвалахни ийизва ва гъа са вахтунда слесарвал ва маса сенятарни чирзава.

Мамедалай гъейри, повестда М. Гъажиева устадвилелди са жерге маса геройрин къаматарни ганва. Инал урусар тир Колядинни Ленядин, азербайжанви Исадинни эрмени Саркисан, вахар тир Зинадинни Валядин, Гъамиданни Саиматан ва масабурун тIварар къаз жеда. Абур Мамедалай са йисан, къве йисан чIехи тир, чебни са хзан хъиз дуствилелди яшамиш жезвай.

Мамед ва адан дустар зегьметди лигим ийизва. Вахтар дяведин четин ва дар йисар тирвиляй, ремесленный училищеда кIвалахзавай аялрин яшар тIимил яз, акьул фад багълугъ жезвай. Писателдивай аялрин психологияни устадвилелди къалуриз хъанва. Абурун хиве, гъа чIехибурун хиве хъиз,

жавабдар кIвалахар гьатнавай. Жегьилри а жавабдарвал баркаллудаказ кьилизни акъудзавай.

М.Гъажиеван повестдин хъсан терефрикай сад ам я хьи, ана ганвай жегьилар сад-садаз ухшар туш, гьардахъ вичин кьилих, кьенепатан алем, анжах вичиз хас амалар ава. Писателдивай абурун къаматар гьар патарихъай ва тамамдиз къалуриз хъанва.

М.Гъажиеван «Ирид къаш» повестни кIелдайбуру еке гьевесдалди къабулнай. Анани гьерекатар Ватандин Чехи дяведин йисара Дагьустандилай къеце, чи уьлкведин сергьятдиз мукьва са шегьерда ва чи хуьрера кьиле физва. Эсердин куьруь сюжет рикIел хкин. Писатель и повестда советрин офицерар тир Самеданни Саркисан хзанрикай рахазва. Дяве башламишай сифте йикъара абур къведни, хзанар туна, женгиниз физва. Хзанар лагьайтIа, Самеданбур Дербентдиз, Саркисанбур Бакудиз хъфин лазим тир. И къве хзан авай шегьер немсерин фашистри бомбаламишна, Саркисан уьмуьрдин юлдаш Метаксе биши ва лал (контузия) хъана. Самедан уьмуьрдин юлдаш Тамаман хиве ирид касдикай ибарат къве хзан гьатзава. Тамам азарлу Метакседал ва адан аялрал, вичинбурал хьиз, мукьаятлу ва къайгьударлу я. Са гужбаладалди, Тамаман алахъунар себеб яз, абур чпин хайи юрдариз хъфизва.

Тамамахъ авай вири девлетни дидедилай амай, виче багъа ирид къаш авай камаридин чIул тир. Писателди лирический геройдин мецелай дидедикайни дидевиликай ва эрменийринни мусурманрин гьулгьуладикай новеллайрин къайдада таъсирлу къве суьгьбет гузва. Ана мад Тамаман кьилел атай крарикай рахазва. Ада Дербентдин къвалав гвай са хуьре санитаркавал ийизва. Я Самедакай, я Метакседикай гьич са хабартегьерни авач. Тамамак къалабулух акатзава, ам мукьвал-мукьвал почтадиз физ, хквезва. Эхирни Тамам вичин аяларни галаз хайи хуьруьз хъфизва. КIвалин рак ахъа авурла, адаз ана чпел бижгьер-бижгьер хъайи пекер алай, дяве себеб яз етим хъайи аялар аваз акуна. Абурузни къегьал дишегьлиди дидедална, дидедин аманат камаридин чIулуна авай къашар етим аялрин рекъе эцигна,

абур дяведин кашай акъудна. Писателди гъахълуз кхъейвал, «**ирид багъа къаш гъиляй акъатна, ирид чан алай къаш гъиле гъат хъувуна**».

Сюжетдай аквазвайвал, повестда М. Гъажиева халкъарин дуствилин, дидевилин ва ватанпересвилин месэляяр эцигнава. Чебни Тамаман (ам къилин герой я) къамат гуналди ачухарнава. Писателдин фикирдалди, инсанвал, инсанпересвал са чІавузни квадарна виже къведач.

Алатай асирдин 50-60-йисара чи республикада гзаф хуърер дагъдай арандиз куъчарзавай. Абуруз дуъзендал гегъеншдиз хуъруън майишатдин техникадикай, гъукуматди инсанриз гузвай гъар са регъятвиликай менфят къачудай мумкинвилер жезвай.

Дагъларай арандиз куъч хъунин месэладиз Дагъустандин писателри фикир тагана туначир. Лезгийрин чІалан устадарни и важиблу месэладикай къерех хъаначир. ИкІ, хейлин йисара и месэла тупІалай авур Межид Гъажиеван «Им къван, имни терез»(1967) роман акъатзава. Ана писателди хуъруън зегъметчийрикай (чубанар, малдарар, лежберар) абурун четин дуланажагъдикай, ана къиле физвай дегишвилерикай суьгъбетзава. Романда къилинди тир - дагъдай арандиз куъч хъун - месэладилай алава чи халкъдин ацукъун-къарагъун, адетар ва меденият, психология ва философия къалурнава. КъетІен чка эсерда дагъларин гуъзел шикилрини къунва.

Вич пуд паюникай, къанни цІерид сад-садахъ галаз алакъалу, битав, са идеядал галкІурнавай - дагъдай дуъзенлухдиз эвичІуникай - гъвечІи новеллайрикай ибарат романда Магъар хуъруън жемиятдин ва къилдин ксарин жанлу къаматар ганва.

Сад лагъай «Зул гъарай» (Къурушрин хуъруън фольклорда гъахътин манини ава) паюна Магъар хуъруънвийрив чеб арандиз куъчарда лагъай хабар агакъайла, жемиятдик акатай къалабулухдикай раханва. Гъа са вахтунда авторди хуъруън агъалияр виликдай гъихътин четин шартІара яшамиш жезвайтІа (Азербайжандин Мугъандин чуьллериз хпен суьруьяр гъалун, фидай рекъера чубанрин къилел къвезвай бедбахтвилер ва маса гуъзет тавур дуьшуьшар), таъсирлудаказ ачухарзава.

М. Гъжиева инсанринни тЕбиатдин алакъаяр, тЕбиатдилаи инсандин аслувал устадвилелди къалурнава.

«Хуър ва Сираж-буба» - къвед лагъай паюна халисан камалэгъли дагъви, зурба зарафатчи, вичиз къве дуьнья (инкъилабдилаи виликан ва Советрин девирар) акур агъсакъал Сираж-бубадикай раханва. Адан мецелай, рикЕл хкунар хъиз, виликан четин ва туькъуъл вахтарикай хабар гузва.

Романдин пуд лагъай «Гатфар, гатфар я» паюна писателди Магъар хуъруьн уьмуър тарихдин цИйи шартIара гъихътинди хъанватIа суьгъбетзава. Ана гъакI хуър цИйи дуьзенлухдиз куьчаруникайни раханва.

Гьелбетда, куьч хъунин месэла регъят, садлагъана гъял жедай месэла туш. Бубайрин юрдар, накъвар гзаф ширин ва багъа затIар я. Гъавилай М. Гъжиевани и месэла регъятдиз гъялзавач. Хуъруьн жемият хъиз, а жемиятдин къилевайбурни къве патал пай хъанва. Куьч хъунал разибурни, наразибур. Разибурук: Сефтер, Камал, Угълангерек, Сираж-буба ва ма- сабур акатзава. Наразибурук: Гъажихан, Бедирхан, Жават акатзава. И къве дестедин акъунри, гьелбетда, эсердин конфликтни арадал гъизва.

Романда ганвай игитрин къадарни тIимил туш. Абурун арада яшлубурни ава жегъиларни, итимарни ава дишегълиярни.

Эсердин къилин герояр, уьмуърда дегишвилер хъунин терефдарар хъайи колхоздин седри Сефтеран, хуъруьн Советдин председатель Угълангерекан, агъсакъал Сираж-бубадин къаматар, абурун гьерекатар, психология писателди устадвилелди ачухарнава.

Куьгъне къайдайрин векилар хъайи Гъажиханан, Жаватан, Бедирханан къаматризни писателди тIимил фикир ганвач. Абурун образарни чпин гьерекатра, маса геройрихъ галаз авай алакъайра ачухарнава.

Романда ганвай образрихъ гъардахъ вичин къадар-къисмет, уьмуърдин рехъ ава. Абур чебни сад-садаз ухшар туш. Автордивай гъар садан къилдинвал, къаматар чеб уьмуърда жезвай алакъайрихъ галаз рафтарвилера къалуриз хъанва.

Вичикай рахазвай эсердин къаматар, санлай къачурла, чпин гьерекатра, женгина ачухарнава. Абуру женгни я тѐбиатдихъ, я чѐуру рекъел алай ксарихъ галаз тухузва.

М. Гъажиев гафар къенятлувилелди ишлемишдай, къвед-пуд келимадалди тѐбиатдин тамам шикил, геройдин ақунар, чѐалан къилдинвал, руьгъдин деринар гуз жедай, фольклордин хазинадикай ва юмордикай менфят къачуз алакьдай, чѐалан устад я.

Романдай аквазвайвал, писатель вич хуьр арандиз куьч хьунин терефдар тиртѐани, ада ачухдиз я лирический отступленийра, я геройрин мецелай - «жемиятар, куьн арандиз куьч хьухъ!» - лугъузвач. Ада кѐелдайбурув чпив и месэла гъялиз тазва. И эсер 1974-йисуз урус чѐалал Москвадани чапнай.

«Им къван, имни терез» романдай М. Гъажиеваз республикадин Стѐал Сулейманан тѐварунихъ галай литературадин премия ганай.

Чѐалан бажарагълу устад М. Гъажиев XX лагъай асирдин къвед лагъай паюнин Дагъустандин ва лезгийрин гъикаят вилик тухуник вичин пайни кутурбурукай сад хъана.

ЗАБИТ РИЗВАНОВ

(1926-1992)

Шаир, гьикаятчи, драматург ва машгьур общественный деятель Забит Дадашбалаевич Ризванов Азербайжан республикадин КцIар райондин Манкьулидхуьре лежбердин хзанда 1926-йисуз дидедиз хьана.

Хайи хуьруьн юкьван школа акьалтIарайдалай гуьгьуьниз ада Кьубадин педучилищеда кIелна. Ам акьалтIарайдалай кьулухъ са кьадар йисара жегьил пешекарди муаллимвиле кIвалахна.

1944-1946-йисара З. Ризванова Советрин армиядин жергейра кьуллугьна. Ада азербайжан чIалал акьатзавай «Къизил аскер» дивизиядин ва урус чIалал чапзавай «Яру пайдах» военный округдин газетрин мухбирвал авунай.

Ватандин вилик вичин буржи тамамарна армиядай хтай З. Ризванова колхоздин седривиле кIвалахзава. Гуьгьуьнин йисара ада Бакудин партшколада кIелзава, КцIар райондин халкьдин яратмишунрин кIвалин директорвиле везифа тамамарзава.

50-йисарин эхирра З. Ризванован регьбервилек кваз И. Шерифова, Я. Шайдаева, Б. Салимова КцIар райондин лезги чIалал кхъизвай шаирарни прозаикар санал кIватIна «РикIин гаф» кIватIал тешкилна. Йис-сандавай кIватIалдин кIвалахда иштиракзавай литераторрин кьадар артух жезвай. Яваш-явашдиз кIватIалдин кIвалахда иштиракзавай ксарин кьелемдикай хкатзавай эсеррин ктабар 60-80-йисара Бакуда ва Магьачкьалада чапдай акьатзава. И карди, гьелбетда, Л. Нямет, А. Алиханов, Н. Пашаев, Я. Шайдаев, Э. Лачинов, Гь. Кьафланов, А. Мегьман ва масабур руьгьламишна, абуру яратмишунрин кIвалах мадни еке гьевесдалди давамарзава.

З. Ризванован регьбервилек кваз кIвалахай кIватIалдин членрикай гзафбурукай машгьур шаирар ва прозаикар хкатнай. Абуру XX лагьай асирдин лезги эдебият вилик тухуник чпин пайни кутунай.

Къ. Акимова къейдзавайвал, «гъа са вахтунда ам (З. Ризванов-Гъ.Г.) лезги халкъдин важиблу месэлаяр гъялунални машгъул тир. И кардиз акси «агъайри» зари вири къуллугърикай хкудна, яргъалди бейкар авуна, «тахсиркардин» ва «душмандин» чкадал эцигна. Амма къагъриманди я рей ганач, я ам ватандай масаниз катнач. Сас сарал илисна, каш-мекъни эхна, вичи хкъанавай рехъ давамарна» (Акимов Къ. Лезги халкъдин къагъриман зари. Лезги газет. 1996,26- январь).

Шаирди вичин къадар-къисметдикай, къилел атай дуъшуъшрикай икІ лугъузва:

Зун гъамарин, хажалатрин шеле гваз

Угъ тавуна вилик фейи итим я...

Гъакъикъатдани, З. Ризванов датІана общественный деятель ва шаир хъиз вилик физва. Ада «Садвал» тешкилат арадал гъизва, къве чкадал пайнавай лезги халкъ сад хъувунин хци месэла жавабдар идарайрин вилик эцигзава, Азербайжанда авай лезгийриз мектебра дидед чІалал тарсар гун, лезги чІалал кхъизвай зарийрин эсерар чап авун чарасуз тирди къейдзава. Ада хкажай са бязи месэлаяр къилиз акъатна. Къанни цІуд йисан вахтунда Бакуда лезги чІалал 30 ктаб чапдиз акъатна. Абур туькІуьрунин, эсерар кІелунин, абуруз рецензияр кхьинин, абурал чІалан жигъетдай кІвалахунин зегъметни З. Ризванован хиве гъатнай. Азербайжандин лезги мектебра лезги чІалан тарсар хтуна, гъар классда гъафтеда ихтияр ганвай къве сят лап тІимил ятІани, «Дидед чІал» предмет вичин чкадал хтана; КцІарин газетдин са чин лезги чІалал акъатиз башламишна, КцІара Бакудин педучилищедин филиал ачухна, ана са дестедиз лезги тарсар гузва; Бакудин радиодай лезги чІалал 10-15 декъикъадин передачаяр гун тешкилнава.

Б. Салимова вичин сидкъи дуст, къелемдин юлдаш, макъсаддин ва метлебрин сирдаш З. Ризвановакай икІ кхъизва: «Шаирдин рикІин илгъам вацран нурар хъиз экуь, гуьрчег, гурлу, метлеблу фикирри къвердавай гужлу авуна. Ада вичин поэзиядин пайдах хайи халкъдихъ галаз санал хкаж же-

дайди дериндай къатІана. Зариди сифте нубатда хайи халкъ машгъур авун, адан руьгъдин инжияр кІватІна майдандал акъудун Къиблепатан лезги халкъдин чІал, литература, искусство, тарих вилик тухун патал дериндай веревирдер авуна» (Салимов Б. Илгъамдикай куькІуьрнавай рикІ. «Коммунист». 1990,29-ноябрь).

Вири вичин уьмуьр халкъдин рекъе эцигай шаир я чІехи къуллугърихъ, я пуларихъ галтугай кас туш. Адани, лезгийрин вилик девиррин къегъал рухвар хъайи К. Мелика, Къ. Саида, Е. Эмина, Я. Мегъамеда, С. Сулеймана хъиз, хайи халкъдиз къуллугъна, адан азабар ва умудар къалурна.

3. Ризванов зурба, галатун тийижир тешкилатчини тир. КцІара гъевескар Лезги театр арадал гъун (гележегда адакай Гъукуматдин театр хъанай), вад агъзурдалай артух имаратар кІватІна, Тарихдин музей кардик кутун, Лезгийрин къуьлердай ансамбль тешкилун - ибур вири 3. Ризванован тІварунихъ галаз алакъалу кІвалахар я.

3. Ризванова лезги халкъдин руьгъдин хазина (сивин яратмишунрин ва эдебиятдин ирс) кІватІ хъувуникни зурба пай кутуна. Ада Б. Салимовахъ галаз санал «Шарвили» эпос кІватІ хъувуна, ам къайдада хтуна, чапдиз гъазурна. И кардал абур яхцІур йисалай артух алахъна. Нетижада лезги (Магъачкъала. 1999) ва урус (I-пай. Махачкала. 2000) чІаларал къилдин ктабар яз «Шарвили» эпос чапдай акъатна. Им чи халкъдин тарихда лишанлу, шад ва зурба вакъиа хъана. Эгер 3. Ризванова мад са кІвалахни тавуна анжах лезги эпос арадал хканайтІани, адан тІвар гъамишалугъ чи тарихда амуькдаь.

И баркаллу кардилай алава 3. Ризванова са шумуд том махар, манияр, мисалар, къаравилияр кІватІ хъувуна чапдиз акъудиз гъазурнава. Абурукай гъелелиг са том «Къиблепатан лезгийрин манияр» (Магъачкъала.2003) акъатнава.

3. Ризванова К. Абдуллагъан, Э. Гъанидинан, Э. Эмиралидин, Н. Шерифован шииратдин ирс кІватІ хъувуна, абурун къилдин ктабар акъудна, чІалан устадрин уьмуьрдикай ва яратмишунрикай вичин гафни лагъана.

Арифдар шаир жуъреба-жуъре илимрални машгъул тир. Ада лезги чІалакай, тарихдикай, этнографиядикай, топонимикадикай, эпиграфикадикай ахтармишунар кхъенай. Абурукай бязибур, месела, «Лезгийрин тарих» ктабдизни акъатнай.

И вири кІвалахар З. Ризванова къерехдай гыч са куьмекни авачиз, анжах вичин зегъметдалди кылиз акъуднавайди я. Бес им хайи халкъдин вилик кьегъалвал тушни мегер?! Вични шаир яшамиш хъайи кьулайсуз шартІара.

Женгчи-шаир ва писатель З. Ризванова художественный эсеррин ирсни туна. Адан шиирар, поэмаяр, гыкаяяр, повестар, романар авай ктабар: «Дадашан дустар» (1959) Магъачкъалада, «Шагънабатдин сес» (1964), «Гар чуьлда жеда» (1966), «Илгъамдин пери» (1972), «Къелни фу» (1984) Бакуда, «Гар чуьлда жеда» урус чІалал Москвада акъатна.

Яратмишунрин кІвалах З. Ризванова шииратдилаь башламишнаь. Адан сифте чІалар 1940-йисуз «Социализмдин темп» (КцІар шегъер) газетдиз акъатнай. Шаирди лезги ва азербайжан чІаларал эсерар яратмишзавай. Азербайжан чІалал теснифай эсерар республикадин газетриз, журналриз, альманахриз, антологийриз, учебникриз акъатзава. 1950-йисалаь ам дидед чІалал элячІзава. Акунрай, Гъажибег Гъажибегова лагъай - «лезги чІалал ачух тежедай гыч са фикирни авач» - гафари жегъил шаирдиз еке таъсирнай.

Уьмуьрда хъиз шииратдин яратмишунрани З. Ризванов женгчи я. Ада «Поэзия» шиирда чІалан устаддин везифадикай икІ лугъузва:

Гъар са чІавуз женг къизгъин тир

Поэзия майдан я.

Адан юкъваз къвез жедайди

Гъунарлу тир инсан я!

И фикир шаирди «Эл кІанда» эсерда мадни деринарзава. Идалай алава, ада шаирдинни халкъдин месэла эцигзава.

Шаир кIанда! КIанда эвел!
Шаирдизни,
Шиирдизни
Чеб рикIера туна чими,
Виш йисарив агакърдай
Эл кIанда,
Эл!

Гзаф чIалара ада кьагъриманвал, игитвал тестикързава, руьгьсузвал,
ажузвал негъзава:

Тек са уьмуьр кьисметнава гьар инсандиз,
Са чIавузни уьмуьрдикай хъелиз тахьуй.
Хажалатни, шадвилерни яхъ масандиз
Ажузвална, вилин накъвар селиз тахьуй.

«Уьмуьр иер я» шиирдай

Гъа са вахтунда 3. Ризванова вичин халкъдин саламатвал хуьн патал,
адан бахтлу гележегдин рехъ-хвални кьалурзава:

Илимлу хьухъ, женгчивала эл паталди
Са жув патал алахъна, жув зайиз тахьуй.
Тедбирлу хьухъ, алахъмир са гел паталди,
Хазинаяр гьакI метлебдиз пайиз тахьуй.

Шаир са кьагъриманвилини, ватанпересвилини, шаирдин везифадин
месэлайрал сергьятламиш хьанвач, ада гьакI инсанпересвиликайни вичин гаф
лагъанва. «Вуч хьсан тир» эсердай са чешне гьин:

Сад чаравал, садни кьиникъ
ХьаначиртIа хупI хьсан тир...
...И дуьньядал пехил рикIер
АмачиртIа хупI хьсан тир.

«Хьсан тир» шиирдай

3. Ризванова вичин шииратда уьмуьрдин важиблу са месэлани авач хкаж тавунвай. Шаирдихъ муьгьуьббатдикайни тIимил чIалар авач. ЯтIани, шаирди, ярдихъ элкьвена, адан хатур къачузвайда хьиз, «Бейкеф жемир» эсерда икI лугьузва:

Муьгьуьббатдин ялавдикай
Рахадач зун, кIани яр.
Игитрикай лугьуда за
Жуван рикIин манияр.

Ада и кардин себебдикайни хабар гузва:

Гьа ксар я хайи Ватан
Душманрикай хвейибур.
Намус-гьейрат хвена михьиз
Гур женгера кьейибур..

Гьахьтин «гур женгера» Ватан патал чан гайибурун жергедик, гьелбетда, вич XVIII лагьай асирдин сад лагьай паюна яшамиш хьайи, лезги халкъдин къагьриман хва Гьажи Давуд, 1837-1838-йисара урус пачагьдин аксина къарагьай Кьуба патан лезгийрин кьиле акьвазна, азадвилин женгера иштиракай Гьажи Мегьамед, Ярагь Мегьамед-эфенди ва масабур акатзава. И кьегьал рухвайрикай 3. Ризванова романар ва повестар кхьенва.

«Гьажи Давуд» роман «Самур» журналдин 1993-йисан 3-6 ва 1994-йисан 1-2-нумрайриз акьатнай. Ана иранлуйрин ва туьркверин чапхунчийрихъ галаз Ватандин азадвал патал хьайи женгера лезгийрин кьиле акьвазнавай Муьшкурви Гьажи Давудан къамат ганва.

Романдин бинеда гьакьикьатда хьайи вакьияяр эцигнава, тарихда хьайи ксарикай раханва. Писателдивай кьилдин ксарин образар (Гь. Давуд, Сурхай хан, Петр Первый) ва тарихдин вакьияяр чеб-чпихъ галаз алакьада аваз къалуриз хьанва. Эсердин гьерекатар Кьубада, Дербентда, Худата, Таркида, Кьумуха кьиле физва.

3. Ризвановавай Гъажи Давудан жанлу образ арадал гъиз хъанва. Вич лежбердин хзанда Муьшкуьр виляятдин Дедал хуьруьн машгьур тухумда дидедиз хъайи Гъ. Давуда медресада чирвилер къачуна. Ам вичин девирдин арифдар ксарикай сад хъана. Гъ. Давуд, гьар са халисан мусурман хъиз, гъяждал Меккедиз фена, «Гъажи» лугьур тIварни къачуна.

Хайи халкъ авай гьал аквазвай Гъажи Давудавай секиндиз ксузни жезвач. Ада халкъ къецепатан чапхунчийрикай азад ийидай рекьер-хуьлер жагьуруникай датIана фикирзава. Адан ният - лезгийриз садалайни аслу тушир гьукумат арадал гьун тир.

Писателди къилди-къилдин чешнейралди Гъ. Давудан акьуллувал, халкъдиз вафалувал, тарихдин четин шартIара дуьз рехъ, жуван халкъдин тереф хуьдай сиясат хкъазаватIа къалурнава. Гъайиф хьи, рикI михьи, вич лагъай гафуниз вафалу Гъ. Давуд ва адан хзан Сурхай хандин ва туьркверин султандин хаинвал ва чинеба фитнеяр себеб яз бедбахт жезва...

Лезгийрин гьикаят арадал атун ахтармишай алим Къ. Акимова вичикай рахазвай романдиз ихьтин къимет гузва: «Гъажи Давуд» роман - тарихдин гзаф терефрин, дерин ва жанлу эсер я. Зариди тарихдин зурба тема - халкъдин милли акьул-камал арадал атун, халкъдиз вичин гьукумат тешкилиз кIан хьун, ам ихьтин гьерекатар къиле тухун патал дигмиш хьун къарагьарнава, тIупIалай ийизва ва тарихдин шикилриз, гьерекатриз, къаматриз элкьуьрзава...

Роман кIелайла, малум жезва: романдин автордиз Къафкъаздин тарих, география, этнография дериндай чида... Эсер жанлу, таьсирлу чIалалди кхъенва, авторди лазим авай чкайрал рангар ядай гафар, гекьигунар, мисалар ва камаллу гафар ишлемишнава...» Вич гьикаятчи тир алимди романдиз ганвай къимет гьахълуди я.Къейдун лазим я хьи, романдин мана-метлебди, ана эцигнавай месэлайри къве патал пайнавай чи халкъдиз къенин юкъузни къуллугъзава, адав вичин къадар-къисметдикай фикириз тазва.

И вичикай рахай романдилай гъейри писателди «РикIер кудаила», «Къачагъдин хва къачагъ» ва «Файтунчи» - тарихдин повестар,

«Пайгъамбардин къацу пайдах», «Самур вацун къибле пата» романар кхъенай.

3. Ризванован кIеви дуст Б. Салимова къейдзавайвал, агъадихъ гузвай шаирдин эсердай царар адан рикI алайбур тир:

Дуьньядивай тIалабдачир маса затI,
КъисметнайтIа яшайишдин бахтар заз.
А бахтара женгер хьурай датIана
Хайи халкъдин кар паталди къизгъин тир,

Абурукай пай гудай за, атIана,
Игитбуруз мурад-метлеб якъин тир.
А вахтунда зун шехьдачир, хьуьредай,
Зун бахтлу я, зун бахтлу я! - лагъана.

Къагъриманвилин, игитвилин ва Ватандин азадвилин темаяр 3. Ризванован яратмишунра къилинбур я. И месэлаяр адан шииратда, гъикаятда, драматургияда ва публицистикада гегъеншдиз ва датIана гьалтзава.

3. Ризванов вич яшамиш хъайи девир вири патарихъай ва дериндай аквазвай шаир хъана. Адаз уьмуьрдин, гъакъикъатдин хъсан терефарни аквазвай, нукъсанарни. Ам са къуру тарифунрални акъвазнавачир. Вич яшамиш хъайи девирдикай ада икI лугъузва:

«Дуьзенбурун девир туш им зеррени, Замана я жанавуррин, сикIерин.
Агъавалда пеленграл лап къуьрени, Сагъибар яз багъларинни никIерин».

Идалайни башкъа, шаирди вичин фикирар ачухдиз малумарзава, инсанрин вилерал алай перде алудзава:

Пудкъад йис я - руфуна фу,
Тандал бегъем пек тежез.
Къилел туьгъмет, чинал тфу
Алаз, гъамар эх тежез!

Мегъамеда гана женнет,
Уьмуър затІни туш лугъуз.
Коммунизма гузва чазни
Гележегдин къуш лугъуз.

«Заз ахварай уьмуър аквазва» шиирдай

3. Ризвановаз вичин яратмишунри хайи халкъдин вилер ачухарзавайди,
адаз гъахълувилин рекъел къвез куьмекзавайди ашкара тир.

Дуьнья тирвал фикирар зи
Къекъвез ава къваз тавуна
РикІин кІусар - шиирар зи
Къвезва са-сад наз тавуна.

Абурукай манияр жез,
Хуьрерилай алахъзава.
Мелерални мехъеррал къвез,
Лежберди хъиз кІвалахзава.

Шаирдихъ драматургиядин эсерарни ава. Тамашачийри хушдиз
къабулай, чеб КцІарин лезгийрин театрдин сегънедал эцигай: «Дибироваз
хъел къвезва», «Гуьлуьшан», «Кафтар», «Къьисас», «Хиялар», «Залан
къуллугъ», «Цийи мехъерар» пьесайрин тІварар къаз жеда.

3. Ризванов халкъарин эдебиятрин алакъяр мягъкемарай шаирни
хъанай. Ада азербайжанрин машгъур чІалан устадар хъайи С. Вургъунан, М.
Ибрагъимован, С. Рагъимован ва масабурун эсерар лезги чІалаз таржума
авунай.

Шаирдин къадалай артух чІалар, композиторри авазар тукІуьрна,
халкъдин рикІ алай манийриз элкъвенва. Абур мел-мехъеррик, межлисра еке
гъевесдалди къени лугъузва.

3. Ризванова къвезвай несилрихъ элкъурнавай дерин фикирар квай шиирарни тунва. Абурукай «Дуъз акъукъ зи гъавурда» эсерда шаирдин веси хъиз къабул жедай цIарар ава:

Эй жегъилар, сел хъиз кверез алахъа.
Къве гаф рахух, сав авач хъи сиве куъ.
Чи девирда чавай тахъай кIвалахар,
Гъатзавайди я, гъелбетда, хиве куъ!..

...Эй жегъилар, дуъз акъукъ зи гъавурда,
Йикъахъ галаз бягъс авурай йифе куъ.
Багъиша заз, за асивал авуртIа,
Амма зурба крар ава хиве куъ!

Шаир 1992-йисуз КцIар шегъерда кечмиш хъана. Ам вичин ватан тир Манкъулидхуъре кучукнава. 3. Ризванован тIвар КцIара авай Лезги театрдал ва вичи кIелай Манкъулидхуъруън школадал эцигнава.

Вичин ялавлу уьмуър халкъдин рекъе эцигай, чи медениятдик къетIен пай кутур къагъриман хва Забит Ризванован тIвар ва адан баркаллу крар гъар са намуслу лезгиди эбеди яз рикIе хуьда.

БАЙРАМ САЛИМОВ

(1929)

Дагъустандин халкъдин шаир Байрам Салимов (Салимов Байрам Наврузбекович) 1929-йисан 5-майдиз Азербайжан ССР-дин Къусар райондин Стуррин хуьре гъурчехъан Наврузбеган хзанда дидедиз хъана. Ам цӀипуд лагъай аял тир. Стуррин хуьр Шагъ-дагъдин кӀане, Къурушрин хуьрелай чапла пата авай дагъдин гегъенш тӀулал эки хъанва.

Гъа хайи хуьре ада 7-класс акъалтӀарна. Абур Ватандин ЧӀехи дяведин йисар тир. Салимоврин чӀехи хзандай са шумуд кас фронтдиз фенай. Дяведин майданра, душмандихъ галаз хъайи женгера, къулан стхади, игитди хъиз, вичин чан Ватандин азадвал патал къурбандна. Амайбур, залан хирер хъана, хтанай.

Дяведин четин йисара жегъил гада Байрама сифте чатун устӀардин куьмекчивиле, гуьгъуьнлай фермадин учетчиквиле ва почтальонвиле кӀвалахна. Ватандиз вичивай жедайвал къуллугъна. Стха дяведа къена, ажугъда гъатай гада, са юкъуз вич душмандихъ галаз женг чӀугун патал фронтдиз ракъура лугъуз, военкоматдиз фенай. Амма яшар тӀимил хъуниз килигна адан тӀалабун къилиз акъатначир.

КӀелунал рикӀ алай жегъил гада Дербентдин педучилищедиз гъахъна, 1947-йисуз анаг куьтягъна. Яшар тамам хъанвай жегъил анжах гила армиядиз къуллугъ ийиз физва. Ам Высший военно-воздушно-десантный училищедиз гъахъзава. 1957-йисуз гъа училище акъалтӀарай ва лейтенантвилин чин къачур офицер къуллугъ ийиз Украинадиз ракъурзава.

Армиядай хтайдалай къулухъ (1958-65-йисара) Б.Салимова сифте газетдин ва гуьгъуьнлай журналдин редакцияра отделдин зеведишвиле ва жавабдар секретарь яз кӀвалахна.

Б. Салимован сифте шиирар 1947-48-йисара лезги газетда, 1952-йисалай «Дуствал» альманахда чапзава. Амма адан яратмишунрин сифте камар армияда къуллугъай йисарал гьалтзава. Шаирди гъвечӀи эсеррихъ галаз санал поэмаярни гъиле къазва. ИкӀ, Б. Салимован ваганпересвилин темадиз

бахшнавай, хрестоматийра гъатнавай «Портсигар» поэма пайда жезва. Шаирди жегъил офицердиз вичин Ватан кІан хъуникай, ам паталди чанни гуз гъазур хъуникай суьгъбетзава. Гъа са вахтунда ада поэмада жуьреба-жуьре миллетрин аскеррин дуствал, абурун къегъалвилер устадвилелди къалурнава. И поэма лезги шииратда аскеррин уьмуьрдикай яратмишнавай сифте эсеррикай сад я. Адан мана къени куьгъне хъанвач.

КІелдайбуру ва критикади сифте эсерар хушдиз къабулна шадвал акатай Б. Салимова мадни еке гъевесдалди кІвалахзава. 1959-йисуз адан сифте ктаб «Женгинин рекъе» чапдай акъатзава. Гъа йисалай алай аямдал къведалди шаирдин къадалай артух шииррин ва поэмайрин, балладайрин ва сатирадин кІватІалар акъатнава. Бязибурун тІварар къан: «Лувар», «Инсанар, багъишламиша», «Вучиз Кавказда аслан авач», «Мани хуьруьз хтана», «Чижрен рехъ», «Амадагар», «Къветрен муг» ва масабур. Шаирдин эсерар урус, испан, азербайжан, къазах, уйгур, эстон, Дагъустандин халкъарин чІаларални Москвада, Бакуда, Магъачкъалада, Алма-Атада акъатнава.

Б. Салимова Е. Эминан, А. Гъажидин, СтІал Сулейманан, А. Фатахован, Х. Тагъиран, Ш.-Э. Мурадован рехъ давамарзава, А. Саидовахъ ва И. Гъуьсейновахъ галаз къад лагъай асирдин къвед лагъай паюнин лезги шиират вилик тухуник вичин пайни кутазава.

Шииратда вичин сифте камарилай башламишна, Б. Салимова хайи хуьруьн, хайи чилин, хайи халкъдин месэлайриз къетІен фикир гуз хъанай. И месэлаяр адан яратмишунрин къилин темайриз элкъвезва. Вичин гъвечІи хуьр, бубайрин юрдар, лезги чил гъамиша рикІе хвейи шаирди, «гъикъван уьмуьр захъ хъайитІан, зун квез буржлу яз амукъда» лугъузва:

Зун фенвай вун машгъур ийиз виринра,
Рагаралай вун къалуриз, шегъер хъиз.
Вакай чІалар куькІвена зи хуруда,
Къванер падна экъечІавай цуьквер хъиз.

Вичин девирда уьлкведин ва хайи халкъдин уьмуьрда хьайи важиблу са вакъиани шаирди фикир тагана тунач. Гьам 1966 ва 1970-йисара Дагъустанда хьайи залзалаяр, гьам 80- йисарин «перестройка», гьам СССР чукIурун себеб яз, лезги халкъ кьве патал паюн ва масабур.

Б. Салимован шииратдай аквазвайвал, ам датIана гьерекатда ава, цIийи художественный алатрихъ (образрихъ), таьсирлу ибарайрихъ (гекъигунар, эпитетар, метафораяр ва мсб.) кьекъвезва. Нетижда гьам манадин ва гьам формадин жигъетдай кьешенг чIалар яратмишзава.

Шаирдин рикIе, З. Ризванован чанда хьиз, кьве патал пайнавай хайи халкъдин тIал йис-сандивай артух жезва ва иллаки Советрин гьукумат чукIурна, лезгийринни лезгийрин арада «сергьятар» чIугурдалай кьулухъ:

Сад ийидай Къуба, Куьре – Ватан зи
Къутармишдай азабдикай вахтунин...
Им я мурад хкажзавай виждан зи,
Ахъайзавай рехъ лезгийриз бахтунин...

Чун, инсанар, спичкадин къалар туш,
КIан хъайила, пайдай кьвед-пуд чкадал..
Са тIуьн патал яшамиш жез, малар туш,
Ша икI тежен чун чи хайи накъвадал...

Ашкъидин тема шииратда куьтягъ тежедай тема я.

Виликан девиррин лезги эдебиятда и месэладай вичин ялавлу гаф талгъай шаир бажагъат жагъида. Б. Салимовни и темадикай кьерех хьаначир. Адаз муьгъуьббатдиз бахшнавай гзаф чIалар ава. Са чешне гьин:

Вакай цIай хьана са масад патал,
Зал гьалтайла руьхъ хьана тек са гъаб,
Ни ятIани чим акъудна ви цIал,
За ви руьхъведа чIугвазва азаб...

Б. Салимован кIеви дуст рагъметлу Жамидина кьелемдин юлдашдин 70 йисан юбилейдиз талукъ гафуна шаирдин ашкъидин чIаларикай икI лугъузва:

«КІанивиликай гьикъван бажарагъ аваз кхъизвай шаир хъайитІани эхирдал къван муьгъуьббатдикай мани лагъана куьтягъиз жезвач. Са маса девирда ашкъидикай садани икъван чІавалди лугъуз тахъай тегъерда мани лугъун хъийида».

Ашкъидин ялавдин цІелхемри Б. Салимован рикІни канвай, адав секинвал вугун тавунвайди чаз шаирдин агъадихъ галай цІарарай аквазва:

За цуьк цана вун паталди бахчада,
Адав вун кІур гуз, зун яд гуз эгечІна.
А цуьк гатуз вун захъ галаз экъечІнач,
Амма хъуьтІуьз вун галачиз экъечІна.

Ватанпересвилин, къагъриманвилин, дуствилин, ашкъидин месэлайриз хъиз, шаирди уьмуьрда гьалтзавай татугайвилериз, яни сатирадиз еке фикир гузва. Шаир ва публицист М. Жалилова Б. Салимован сатирадикай икІ лугъузва: «Шаир датІана хъуьрезва. Хъуьтуьлдиз, зарафат, айгъам кваз, рикІиз тІал акъат тийидайвал хъуьрезва. Чи рехнейрал, татугайвилерал, чак квай тахсиррал айгъамар гьалчзава. И хъуьруьни шаир вични сагъарзава, шиирар кІелзавай ксарни. РикІер уьмуьрдин туькьуьлвилерикай михъзава» (Жалилов М. Б. Салимован сатира. Лезги газет. 1999, 29-апрель.).

Гьакъикъатдани ХХ лагъай асирдин 70-80-йисарилай эгечІна сатирадин ва юмордин чІалар, чи республикада хъиз, Москвада «Крокодил» журналда, «Литературная газета», «Литературная Россия» газетра акъатзавай Байрам Салимован тІвар Вирисоюздин кІелдайбуруз шаир-сатирик хъиз машгъур хъана. Урус чІалал меркездин чапханадай адан цІуд ктаб акъатнай. «Правда» чапханади Б. Салимован «ГьикІ пис хъун хъсан я?» тІвар алай ктабни акъуднай. А чапханади анжах лап машгъур чІалан устадрин эсерар акъудзавайди тир.

Б. Салимоваз 1982-йисуз ада сатирадикни юмордик кутур пай фикирда къуна, зурба агалкъунрин лишан яз «Къизилдин дана» тІвар алай премияни ганай. Дагъустанда и премиядиз лайихпу хъайибурукай Б. Салимов къвед лагъай кас я.

Б. Салимован сатирадин ва юмордин чӀалара къалурзавай вакъиаяр, Жамидинан эсера хъиз, уьмуьрдай къачунвайбур я. Чебни обществада «базардин алакъаяр» тестикъ жезвай, татугайвилер мадни атух жезвай вахтарихъ галаз алакълубур я. Шаирдиз чуьнуьх, тараш-талан къайдадиз элкьвенвайди аквазва. И гъахъсузвилери зегьемлу рикӀ авай шаир секиндиз тазвач. Ада «Кутугай жаваб», «Кооператив», «Фу маса гузвайди» ва маса чӀалара цӀийиз арадал атанвай «алверчийриз» вичин къимет гузва. Чешне яз, ганвай сиягъдин эхиримжи эсердал акъвазин. Инсанрин хам алажиз алахъзавай савдагардиз шаирди икӀ лугъузва:

- Я вах,
Буна маса гузвай
Фу, валлагъ, къе тини я.
Мад са кӀвалах:
Буханкадкай
Са виш грамм кими я.
-Аку гъихътин итим ятӀа
Виш граммар гъисабдай.
Эгер и фу
Тини тиртӀа,
За ви чинал алтаддай.

Диалогди вичин таьсирлувал артухарзавай и чӀал, шаксуз, уьмуьрдин сегънедай къачунвайди я.

Шаирди, савдагарар хъиз, ичкибазарни, «сивин пад квачир» нагъакъ ксарни хъуьруьнрал вегъезва, негъзава. Инал суьгъбет бегъем хъвана, чеб-чпел аламачир, «къацӀай хула ярх хъанвай» Алидикайни Велидикай физва: «Гъа хулал са кицӀ атана, Ампна чӀехи къве итимдиз, Сад экъечӀна катна анай, Яргъи хъанвай сад секиндиз...»

Акур кардикай шаирди вичи нетижани хкудзава:

Мад рахана вуч хыйида:
Беябурна са хуър чIехи,
Инсанрикай рахазвач чун,
КицIер жедач икъван пехъи!

Шаир чеб-чпиз бегенмиш, чеб затI тушиз къадарсуз дамах гвайбурал («Дамахчидиз», «Уъфтали») зарафат кваз хуърезва. Ада папав мажиб вахкун тийизвай гъулни («Я жеди»), инсанар алдатмишиз къекъезвай жерягъни («ТупIал жерягъ»), мискъи, шкъакъ чайчини, бегъемсуз директорни («Гъавиляй»), чи гуъзел тIебиат барбатIзавай уюнбаз браконьерарни («Къизил балугъ»), фитнекарни («Мягътелвилер») сатирадин хура тунва.

Б.Салимован са шиирдикай рахун тавуна жедач. Ихтилат «Жува жуваз» эсердикай физва. Гъич са карханадани кIвалах дикъетдивди, тамамдиз къилиз акъудзавач, амма пул къачузва. И кар сеbeb яз сатирик ихътин нетижадал атана:

Мад гъич са гафни амачиз гила,
И хуъре къуллугъ хъанва заз ширин,
ЧIурдай са касни амач гуъгъулар,
Жува жуваз за ийизва вири!

Б. Салимован сатирадин хци дергес «перестройкадилай» гуъгъуъниз халкъдин мал-девлет тарашзавайбурухъни галукъзава. «ВикIегъ чIехиди» эсердай са чешне гъин:

Чи колхоздин машинар
Маса гана куътягъай
Преседатель Фетягъа
Гила къазва аршинар,
Багълар маса гун патал.
Ахпа никIер, яйлахар,
Ахпа кIамар булахар
Маса гана, кIвалахар
Дуъз къайдадиз гъун патал,

Мад чи кьилел хьун патал.

Б. Салимова гьикаятдин ва драматургиядин жанрайрани кIвалахзава. Адан «Заман буба», «Чубанар», «Куьне вуч лугьуда, инсанар?» повестар чапдай акъатна, «Гатфарин марф», «Гуьлуьшан», «Ашукь Лукьман» «Дибироваз хьел кьезва» ва маса тамашаяр Къусардин лезги драмтеатрдин ва Дагъустандин гьукуматдин лезгийрин музыкально-драматический театрдин сегьнейрал эцигнай.

Шаирди З. Ризвановахъ галаз санал Къуба патан лезгийрин сивин яратмишунар кIватI хьувуна, «Ашукьдин кьуват»(1963) тIвар алай ктаб акъудна. Амма лезги халкъдин «Шарвили» къагъриманвилин эпос арадал хкун, чапдиз акъудун З. Ризванова ва Б. Салимова чIугур зегьмет лап чIехиди я. Яргъал йисарин алахьунар себеб хьана, 200I-йисуз дидед чIалал «Шарвили» эпос авай ктаб акъатна, им чи халкъдин уьмуьрда рикIелей тефидай лап чIехи вакъиа хьана.

Б. Салимова дидед чIалаз дуьньяда машгьур шаиррин эсерар таржума ийизва. Ада Низами Генжевидин, Коста Хетагурован, Самед Вургъунан, Жамбулан, Цадаса Гьамзатан, Расул Гьамзатован, Рашид Рашидован ва масабурун шиирар, поэмаяр лезги чIалаз таржума авунва.

1964-йисалай СССР-дин писателрин Союздин член хьайи, 1999-йисуз Дагъустандин халкъдин шаирвилин тIвар гайи чIалан устад Магъачкъалада яшамиш жезва. Алай вахтунда Б. Салимова шииратда сайивилелди кIвалахзава, республикадин печатдин органрин кIвалахда ва хайи халкъдин общественный уьмуьрдани иштиракзава.

ЖАМИДИН

(1934-2003)

Машгъур шаир-сатирик Жамидин (Гъажимурадов Жамидин Гъажимурадович) Докъузпара райондин Миграгърин хуьре 1934-йисуз лежбер Гъажимурадан хзанда дидедиз хъана. Хайи хуьруьн юкъван мектеб кутьягъайдалай гуьгъуьниз яратмишунрал машгъул жегъил гадади Махачкъалада Дагъустандин ктабрин чапханада, Дагъустандин радиокомитетдин лезги передачайрин редакцияда дикторвиле зегъмет чӀугвазва.

Эдебиятдал рикӀ алай, чирвилерихъ къаних жегъил шаир (адан чӀалар райондин ва республикадин газетриз, «Дуствал» альманахдиз мукъвал-мукъвал акъатзава) Москвадин М. Горькийдин тӀварунихъ галай Литературный институтдиз гъахъзава. Ина вичихъ уьмуьрдин тежриба хъанвай Жамидиназ дериндай вири дуьньядин халкъарин эдебиятдихъ, сатирадин ва юмордин хазинадихъ галаз дериндай таниш жедай мумкинвал хъана.

Вири уьлкведа машгъур писателрин, шаиррин ва чӀехи алимрин гъилик кӀелай йисара, ада вичин чирвилер гегъеншарзава, яратмишунрин къелем мадни хци ийизва. Литературный институт акъалтӀарайдалай гуьгъуьниз шаирди яратмишунрихъ галаз алакьалу жуьреба-жуьре идарайра (Дагъустандин писателрин Союз, Дагъустандин ктабрин чапхана ва икӀ мад) кӀвалахзава.

Уьмуьрдин эхиримжи йисара Жамидина «Самур» журналдин редакторвилин ва Дагъустандин писателрин Союздин секретарвилин везифаяр тамамарзава. Ада гъакӀ Союздин къвалав гвай лезги писателрин секциядин регъбервални ийизвай.

Жамидин СССР-дин (гила Россиядин Федерациядин) писателрин Союздин член (1969), Дагъустандин культурадин лайихлу работник (1994), Дагъустан республикадин литературадин рекъяй премиядин лауреат (1997)

хъанай. Адан къадалай артух ктабар Москвада ва Махачкъалада лезги ва урус чӀаларалди акъатнай. Са бязибурун тӀварар кьан: «Къалгъанар», (1958), «Гъач-вач» (1964), «Са кӀус хъвер» (1967), «Арада затӀ аваз хъурай» (1969), «Шаламда къван» (1970), «Гимишдин сас» (1974), «Регъуь хъайи спелар»(1976), «Сатирикдин хуьрекар» (1979), «Башуьсте» (1984), «Ваз ам чидач» (1994) ва масабур. Жамидин Махачкъалада 2003-йисуз рагъметдиз фена. Ам Миграгърин хуьре кучукнава.

ЯхцӀур йисалай артух бегъерлудаказ лезги эдебиятда кӀвалахай Жамидин сатирадинни юмордин жанрайра лап вини кӀукӀушрив агакъун дуьшуьшдин кар туш. Ам дидедиз хъайи ва аял вахтар кечирмишай къадим Миграгърин хуьр лезгийрин медениятдин меркезрикай сад я. Анай машгъур шаирар, алимар, зурба устӀарар (халкъдин архитекторар) акъатнай. ИкӀ, чи эдебиятдик зурба пай кутур Къилинж Къемеран (XVII лагъай асир), Уста Мердалидин (XIX-XX лагъай асирар), Ш. Къафланован, М. Шихвердиеван, Къ. Акимован, М. Салахъан, М. Жалилован, А. Къардашан, З. Къафланован ва масабурун тӀварар къаз жеда.

А. Саидова къейдайвал, «Жамидин, акунрай, сатирик яз, дидедиз хъана». Дугъриданни, тӀебиатди адаз гъахътин пай ганвай. И кӀвалах ам мукъувай чидай, адакай макъалаяр кхъей Р. Гъамзатова, А. Агъаева, Къ. Акимова, А. Къардаша ва масабуруни къейдзава.

Р. Гъамзатова - «Заз Жамидинан эсерар хуш я. Ам садазни ухшар туш, адахъ вичин къетӀен хатӀ ава»... («Дагестанская правда». 1969-й. 23-март) - лугъун дуьшуьшдин кар яз гъисабиз жедач...

Гъеле мектебда кӀелдайла, Жамидина шиирар яратмишиз башламишна.

Жегъил гададин чӀалар цлан газетдиз акъатзава, адан сатирадин ва зарафатдин эсерар хуьрени кваз малум жезва. Ашкара кар я хъи, ада гъисаб тарсара алгебрадин формулайрин ериндал гафар рифмайралди сад-садахъ галкӀуриз, хъуьруьн квай зарафатдин чӀалар тукӀуьриз алахъдай. И надинжвал себеб яз гъисабрин муаллимдихъ галаз (гележегда адакай

Жамидинан ктабрин редакторни жеда) адан алакъяар чIур хъайи вахтарни тIимил хъаначир.

Жамидинан сифте шиир «Социализмдин рехъ» райондин газетдиз 1949-йисуз чапнай. Адан гуьгъуьналлаз мад ва мад сатирадинни юмордин чIалар акъатзава. Мектебда кIелзавай гададин тIвар вири хуьруьнбуруз чир жезва... Гъа икI, жегъил сатирик Жамидин эдебиятдин жавабдар рекъел экъечIзава.

Гуьгъуьн йисара адаз республикадин меркезда акъатзавай «Социализмдин пайдах» газетдин, «Дуствал» альманахдин ва чапханайрин раIарар ахъа хъана. 1958-йисуз Жамидинан сад лагъай «Къалгъанар» - ктаб чапдай акъатна. Им чи эдебиятдин тарихда сатирадинни юмордин сад лагъай кьилдин кIватIал тир. Ктабдикай чи критикада ва эдебиятдиз талукъ межлисрал рахунар, гуььжетар тIимил хъаначир. Гъар гъикI ятIани, эдебиятда Жамидинан сифте чIехи кам - агалкъун, зурба вакъиа яз гъисабнай. (Акимов Къ. Х. Сатира и юмор Жамидина. - Махачкала: ДКИ.2002. 75-ч.).

Жамидинакай кьиметлу ктаб кхъей алим ва писатель Къ. Акимова къейдзавайвал, сатирада кIвалахун ам вич патал хаталу тирдан гъавурда фад акъунай. Гзафбур адакай бейкеф жезвай... Жегъил шаирди гагъ вичин эсеррин игитрин тIварар дегишарзава, гагъ фольклордин алатар ва Эзопан чIал ишлемишзава. ГъакI тиртIани, Жамидина вичи хкъягъай сатирикдин рехъ гадарзава. Ам а рекъяй уьмуьрдин эхирдалди фенай.

60-йисара Жамидинан устадвал вини дережадиз хкаж жезва ва ам мягъкем камаралди вилик физва. Бахтунай хъиз жегъил шаирдал вич хътин жаван, зурба бажарагъ авай урус шаир-сатирик ва таржумачи Андрей Внуков гъалтзава. Ада «Крокодил» журналда кIвалахзавай. Гила Жамидинан чIалар меркездин «Москва», «Нева», «Дружба народов», «Юность» ва иллаки «Крокодил» журналриз; «Литературная газета», «Литературная Россия» ва чи республикадин «Дагестанская правда», «Комсомолец Дагестана», «Коммунист» газетриз мукъвал-мукъвал акъатзава. КIелдайбуру ва критикади Жамидинан хци сатирадин ва хъуьтуьл юмордин эсерар еке гъевсдалди къабулнай.

Са куьруь вахтунда Жамидинан тIвар ва адан хци чIалар вири уьлкведа сейли жезва. Сад-садан гуьгьуьналлаз шаирдин кIватIалар урус чIалал (А. Внукован таржумайра) Москвадин чапханайра ва дидед чIалал Махачкьалада акъатзава.

1986-йисуз Москвада РСФСР-дин писателрин Союздин Сатирадинни Юмордин Совет кьиле фенай. Анал машгьур сатирик Леонид Ленч председатель яз Жамидинан яратмишунар гьялнай. И межлисдал рахайбуру «са сивяй хьиз» вирида Жамидинан эсерриз чIехи кьимет ганай. Абуру, сада-сад тикрар тавуна, гьарда лезги сатирикдин эсеррин са терефдикай суьгьбетна. Бязибурун рахунрай куьруь-куьруь фикирар гьин. Анал сифте гаф кьачур Ю. Семенова Жамидинан яратмишунрин милливал, фольклордихь галаз авай алакьа, хкажзавай месэлайрин важиблувал кьейднай. В. Бахнова Жамидин садазни ухшар тушир, вичин кьетIен хатI авай шаир тирвиликай лагьана. Г. Ладонщикова лагьайтIа, Жамидин гьакIан шаир ваъ, чи уьлкведин вири пипIера машгьур чIехи шаир я, - лагьанай. Анал рахай чи ватанэгьли К. Абукова лезги шаирдин яратмишунрин халкьлувал ва художественный рекьйай вини дережа кьейднай. Эхирдай Л. Ленча Жамидин дуьз рекьел алайди тестикьарна ва анал рахай вирибурун кьиметрихь галаз вичин разивал малумарна.

Дугьриданни, вичикай рахазвай Советдал гаф кьачур, уьлкведа тIвар-ван авай сатирадин устадар ягьалмиш хьанач. Жамидин гьакьикъатдани бажарагьлу, вичин вилерай дуьньядиз килигзавай, вичин художественный алатар, рангар авай шаир-сатирик, шаир-юморист, шаир-философ я. Ада вичин теснифайра уьмуьрдин важиблу месэлайрикай рахун тийизвай са хелни авач: инсанрин яшайишдин уькIуь-цуру, дуьньяда ислягьвал, уьлкведин агалкьунар, перестройка, кьве патал пайнавай хайи халкь ва икI мад.

Шаирди вичин яратмишунра жумартдиз зарафат, кьаб алаз хьуьруьн, диалог, ирония, сарказм, гротеск, гипербола, мисалар, риторикадин суалар,

обращенияр, ранглу гафар ва маса алатар ишлемишзава. Жамидинахъ дуьньяда авай къван вири татугайвилер чи арадай акъуддай ният ава:

«Чуру ксар, пис къилихарI Куь гелер Гележегда амукъдач, заз аян я. Инсанар, фад михъи хъана куь рикIер, Эхиримжи сатирик хъун заз кIан я».

Жамидина цIийи къайдаяр, кIалубар, художественный алатар арадал гъизва. Фольклордай къачузвай сюжетриз, мягкем ибарайриз, мисалриз, образриз вичин рангар гузва. Са чешне гъин:

Фере кIекре сифте гъарай авурла,
Хъана адаз ванци дуьнья къачур хъиз.
КIуф хкажна чIехи кIекер акурла,
Анжах вичи са цIийи кар авурд хъиз.

Шаирдин эсеррин къетIенвилерикай сад, малум тирвал, халкълувал ва милли ранглувал я. Анжах вичиз милливал хас шаирдин эсерар вири миллетриз хуш жеда, кIелай гъар са касдин рикIик къалабулук кутада:

Къуй вун чIехи, гъуьрметлу хъуй инсанриз,
Къуй гъамиша бахтлу хъурай сефер ви.
Ви шаламра гъатай гъвечIи къванцини,
Чир хъухъ, зу дуст, чIур ийида кефер ви.

Жамидинахъ лирикадин, эпикадин къайдада яратмишай, чеб тамамдиз чранвай эсерарни ава, амма сатирани юмор адан рикI алай жуьреяр я. ТIвар-ван авай сатирик ва юморист Леонид Ленча лезги шаирдикай икI лагъанай: «Жамидин алай аямдикай гъавурда акъадай чIалал, хъуьруьн кваз рахаз алакъдай, масабуруз ухшар тушир халисан шаир я». Гъакъикъатдани Жамидина вичин эсеррин сюжетар, темаяр гъакъикъи уьмуьрдай къачузва, абур гъавилияй яшайишдиз мукъва я.

«Къаравулдиз багъдал алай Бригадирди лугъузва: «Ванер къвезва инлай-анлай: Вуна ичер тухузва»... Къаравулди жаваб гузва Зерре дегиш тахъана: «А ванериз гумир на яб, Зазни къвезва датIана!..»

Шаирдин сатира уьмуьрдихъ галаз сих алакъада ава. Ада чуйнуьхгумбатІвал, хаинвал, пехилвал, фитнекарвал инкарзава ва мердвал, инсанвал, намуслувал тестикъарзава:

Шикаятар кхьидай тІул квайди
Акурла, икІ лагъана къуншиди;
«Адан гъиляй чун ажуз жедачир.
Анжах кІелиз чирнайтІа а «къучидиз».

Жамидинан яратмишунриз мад са къетІенвал хас я. Амни са гъвечІи вакъиа умумиламишна, адакай дерин нетижа хкудун я. Месела, «Регъуь хъайи спелар» эсердай чешнеяр гъин:

Къве гъилини югъди-йифди
Сивиз зун-вун тухвана.
Садани мад лагъанач хьи:
«Гъикъван хъурай, тух хъана!»
Къаравулар тир вилериз
Дашмишдайла акуна.
Сивин къунши нерини кваз
Абурукай ни чІугуна.
Япариз ван хъана сиви
Ачухдайла ракІарар,
Амма яргъаз акъудначир
И кардикай хабарар...

Шаирди инсандин азгъунвал, нефсинин къанихвал негъзава. Ихътин тамам ва чранвай, чІехи нефс авайбурун рикІел инсанвал, ягъ, намус хкизвай эсерар Жамидинахъ тІимил авач.

Чи уьлкведа перестройка къвезвай йисарани Жамидин уьмуьрдикай къерех хъана, кисна акъвазнавачир. Шаир уьмуьрдин яцІа авай. Ада чи

гьукуматдин мал-девлет чьунуьхзавайбурукай, багьа Ватан тараш-талан ийизвайбурукай вичин хци гаф лугьузва:

Хуьруьн гьакимдихъ тахьайтIа ахлакъ,
А жамиятдин валлагъ хьанва язух.
Уьлкведин пачагъ хьайитIа ахмакъ,
Халкъдиз жеда хажалат буллух.

Идалди шаир акъвазнавач. «Шапка» тIвар алай гьвечIи эсерда Жамидина хьуьруьн къведай жуьреда инсандин шикил гуналди («шапка - кьилелай багьа; тупIал - гьилелай багьа; кIвачин къапар - кIвачерилай багьа; пальто - бедендилай багьа), чун гуьзет тавур умумиламишнавай нетижадал гьизва:

Виридалай къе уьлкведа,
Инсан, са вун ужуж хьанва.

Хайи халкъдихъ ва уьмуьрдихъ галаз кам-камунаваз физвай шаирди перестройкадилай гуьгьуьнин йисарани уьлкведа кьиле физвай вакъийрикай вичин фикирар лугьузва. Уьмуьрда гьахьвал жагьин тийизвайвиляй, ада «Аллагьдиз шикаят» шиирда къетIен художественный прием ишлемишуналди, кхьизва:

Дерт ахьайна и дуьньядин пачагьриз,
Садалайни хтанач заз жавабар.
Арза я Ваз - къве дуьньядин Аллагьдиз,
Белки, вуна алудин чи азабар?!

Уьлкведа авай чIехи ва гьвечIи чиновникрин чпиз гьахьсузвилер акваз-акваз са серенжемни тийизвайвиляй шаирди абурулай Худадиз шикаятзавайди я. Бес им сатирикдин виКIегьвал тушни мегер?!

Жамидин чIехи жанрайра яратмишнавай эсеррин авторни я. ИкI, шаирдин къве чин алайбур негьзавай «3и кьулухъай», гьахьвилинни

гъахъсузвилин бягъсиниз бахшнавай «Вунни ва къвед мад», итимдинни дишегълидин рафтарвилер къалурзавай «Рехивал» поэмайрин тІварар къаз жеда. И эсеррани шаирди вичин ихтибарлу яракъ сатира ва юмор устадвилелди ишлемишзава.

Илгъамдикай къетІен пай ганвай шаирди вичин яратмишунра гъар са гафунив, образдив рапІ-рапІиз тазва, кІелзавайбуруз зурба таъсирзава.

Им, белки, Жамидинан яратмишунрин сирни язва жеди.

Жамидинан яратмишунар урус, украин, болгар, чуваш, авар, къумукъ, лак, дарги, къаракалпак ва маса чІалариз таржума авунва, шииратдин чІехи антологийриз, школайрин, вузрин учебникриз ва хрестоматийриз акъатнава.

Инсафсузвал, намердвал, алчахвал негъ ийизвай шаир инсанвилихъ, мердвилихъ инанмиш я. И фикир Жамидинан гзаф чІаларикай хкатзава. Шаирди вичини халкъдиз уьмуьрдин эхирдалди вафалудаказ къуллугъда лагъана гаф гузва:

СтІал-стІал кІвахъиз, шем, вун кузватІа,

Куьтягъ жеда экв чукІурна утагъда.

Къуй ви уьмуьр фирай хийир гузватІа,

Къейила зал амайбуру дамахда.

Дугъриданни Жамидина вичин эхир нефесдалди инсаниятдиз экв гана, гъвечІи лезги халкъ чІехи дуьньядиз машгъурна. Идалай къулухъни адан гуьзел шииратди дуьнья эбеди ишигълаван ийидайдахъ зун кІевелай инанмиш я.

ИБРАГЪИМ ГЪУСЕЙНОВ

(1936)

Бажарагълу шаир, драматург, таржумачи Ибрагъим Гъуьсейнов 1936-йисуз Сулейман-Стальский райондин Алкъвадрин хуьре муаллим Абдулкериман хзанда дидедиз хъана. Адан аял вахтар хайи хуьре акъатнай. Юкъван школа куьтягъайдалай гуьгъуьниз шиирар тукълуьрунал рикI алай жегъил СтIал Сулейманан тIварунихъ галай Дагъустандин гьукуматдин пединститутдин филологический факультетдин русско-дагестанское отделениедиз гъахъзава.

Институт куьтягъайдалай къулухъ, И. Гъуьсейнова къве йисуз Советрин армиядин жергейра къуллугъзава, са куьруь вахтунда хуьре муаллимвиле кIвалахзава. Илгъамдикай пай ганвай, яратмишунрал рикI алай жегъил шаир Магъачкъаладиз хквезва. Ада «Дуствал» альманахдин редакторвиле, гзаф йисара Дагъустандин радиокомитетда лезги передачайрин редакторвиле зегъмет чIугвазва. Гъа са вахтунда шаирди шиирар, поэмаяр, тамашаяр теснифзава. Пенсиядиз фейидалай къулухъ ам анжах са яратмишунрин кIвалахдал машгъул жезва.

Шаир 1960-йисалай СССР-дин писателрин Союздин (гила Российская Федерация) член я. Шииратда кIвалахай яхцIурни цIуд йисуз И. Гъуьсейнова яхцIурдалай артух ктабар (абурукай муьжуьд - урус чIалал) чапдай акъудна, лезги шиират вилик тухуник вичин пайни кутуна. Агъадихъ бязи ктабрин тIварар къан: «Рекъер-хулер» (1959), «Шарвели», «Къве гъил», «Девлет», «Рекъер куьруь жезва», «Ватан», «Тезенаг», «Муьгъ», «Мирг», «Са дуьнья», «Бахтар пайзава», «Чарх», «Дуьньядин ялвар», «Дагъ», «ТIвар» (2006) ва масабур.

И. Гъуьсейнова «Етим Эмин» ва «КIанивилин пьеса» трагедияр; «Саяд», «Къибле», «Яру пайдах» драмаяр; «Сандух ва кфил», «Ярашугъ» пьесаяр яратмишна. Абур лезгийрин ва Дагъустандин маса халкъарин театррин сегънейрал эцигнай.

Шаир Магъачкъалада яшамыш жезва. Ада алай вахтундани эдебиятда сайивилелди кІвалахзава...

И. Гьуьсейнова шиирар кхьиз гьеле мектебда кІелдайла башламишной. 1950-йисуз чапдай акъатай сифте эсердин тІварни «Волга» тир. Сад лагъай ктабни - «Рекьер-хулер» 1959-йисуз чапнай. Гьа сад лагъай кІватІалдай аквазвайвал, ам анжах са вичиз хас рангар, художественный алатар гваз шииратдиз атай чІалан устад я.

Критикади ва кІелдайбуру И. Гьуьсейнован сифте ктаб шаддиз къабулнай, жегьил шаирдин гележегдик чІехи умуд кутунай. Поэзиядал рикІ алай ксар ва пешекар критикар ягъалмиш хьаначир. Ктабдила ктабдал И. Гьуьсейнован илгъам гужлу, къелем хци жезва. Ада кІелдайбур цІийи-цІийи эсерралди, зериф рангаралди, цІийи жанрайралди шадарзава. Гьа вахтарин важиблу месэлайрикай (Ватан, игитвал, дуствал, тІебиат, дуйньяда ислягъвал, тарих, муьгьуббат, уьмуьрдикай веревирдер ва мсб.) шаирди анжах вичиз хас къайдада серес чІалар, поэмаяр, тамашаяр яратмишзава.

Жуьреба-жуьре йисара теснифай, чеб рикІел акъваздай бязи эсеррин тІварар кьан: «Къавахар», «Зи Шагъ дагълар», «Цвелин тар», «Дагъ», «ВацІун каф хьиз жив къвазва са къатда», «Папакай къиса», «Беневша», «Инсаф», «Шаир ва аллагъ», «Садвал хьанач, садвиликай рахунар хьана» ва мсб.

Шаирдин «Къавахар» эсердал акъвазин. Малум тирвал, къавахри бегьер гузвай туш. ЯтІани И. Гьуьсейноваз абурукай рахадай чна гуьзлемиш тийизвай са тереф жагъизва.

Инсанди куь тум кутуна гьаятда.

Сеферчидиз къуй яргъамаз акурай

Инал чпел вил алайди исятда -

Ичер тІуьрай, чехир хьурай, атурай!

И. Гьуьсейнова рекьериз ва Ватандин къаматдиз еке фикир гузва. Адани, амай шаирри хьиз, «гъвечІи Ватан», «чІехи Ватан» чара ийизва. Жуван

гъвечи Ватан - хайи хуър вуч ятIа яргъал рекъериз фейила чир жеда.
«Гъурбат ва Ватан» шиирда ихътин цIарар ава:

Сибирь яргъал Ватан я зи.

Сибирь мукъвал гъурбат я зи.

Гъа и месэладихъ галаз «ГъикI жеда заз Иркутск ара-бир» (Иркутск шаирди армияда къуллугъ авур Сибирдин шегъер я) шиирни алакъалу я.

«ГъикI жеда заз Иркутск шегъер ара-бир Им чи гъен хъиз зун экъечIай къапудай. Исятда захъ дидедин сес багъа тир Галукъдай хъиз фу нез хъша лугъудай».

И. Гъусейнов вичин хайи халкъдихъ, лезги чилихъ галаз алакъада авай шаир я. Адахъ и темадиз бахшнавай гзаф чIалар ава. Абурукай сад тир «Зи Шагъ дагълар» шиирдал акъвазин. Философиядин веревирдералди тафаватлу и чIал символикадин куьмекдалди теснифнава.

Зи Шагъ дагълар, за лацу къил

Алгъурна квез икрамзава.

Зи хурава куь хуш шикил,

Зи сиве квез салам ава...

Зи Шагъ дагълар, зи рехи къил

Куьн хъиз къазва цифеди къе.

Ша, Шагъ дагълар, жемир сефил.

Рап-рапI гурай живери къе.

ТIвар-ван авай, машгъур шаирар хъайи Хайяма, Хафиза, Эмина, Туманяна ва масабур хъиз, И. Гъуьсейновани инсандин къадар-къисметдикай, дуьньядиз атун - хъфиникай веревирдер ийизва. Ада абурукай садан фикирарни тикрарзавач, анжах вичиз хас къайдада и тема ачухарзава.

ВацIун каф хъиз, зал жив къазва са къатда,

Алатзава, галукъиз зи кIвачерив.

Ихътин чIавуз рикIе суал-шак гъатда:

Шумуд йисуз къугъвада зун живерив?

Шумуд йисуз зи кIвачик чил кумукьда?
Чиле гьатда яраб шумуд йисалай?
Шумуд сефер гатфарар мад алукуьда?
И шак рикIе гьатнава зи мусалай?
Зун живедлай физва - и жив сифте яз
Аватзава цIи баркаван цаварлай.
Зун ни физва зи уьмуьрдин цIарцIеваз,
Зун физва бугь алахьиз зи гафарлай.

И. Гьусейнова вичин яратмишунра шаирвал, шаирдин везифа темадизни еке фикир гузва. «Шаиррин уьлкве» эсерда ада поэзиядин гьакъикъи гафунихъ зурба къуват авайди, халисан чIалан устаддиз гьамиша гьуьрмет авайди тестикъарзава:

«Дегьек гузва - шииррин ван Элжемятдин рикIе ава. Я ахвар я, я гьакъикъат Цавуз-чилииз са экв гузвай. Зунни бахтлу са раят я Азиз хандиз дегьек гузвай».

Ииал «азиз хан» гафар хайи халкъдин синоним яз ишлемишнава. Шаирдин фикирдалди, чIалан устадри дуьнья ишигълаван авун лазим я.

XX лагъай асирдин 50-йисарин эхирда ва 60-йисарин сифте кьилера чи эдебиятдиз атай А. Саидова, Б. Салимова, А. Алема, Жамидина, Ханбичеди хьиз, И. Гьуьсейновани лезги шииратдиз цIийивилер гьизва. ИкI, шаирдин «Са дуьнья» ктабда ганвай бязи шиирар («Садвал», «Негьрудин веси» ва мсб.) верлибрдин, яни рифмаяр авачиз яратмишнава.

ЦIийивилерикай рахаз хьайитIа, И. Гьуьсейнова кIелдайбуруз сонетарни сонетрин тажар, гьазеларни туюгъар, рубаиярни шаргаяр теснифнава. Сонетра ва верлибрдин къайдада яратмишнавай эсерра шаир Ватандин, ватанпересвилини, муьгьуьббатдин ва маса месэлайрикай раханва.

Чехи хьанва чун,
Мелен чукъван хьиз,
Аватна къуьнерал

К1вал,
Хуър, Уълкве.
«Чехи хъанва чун» шиирдай».

Шаир гъиниз фейит1ани, гъина хъайит1ани вичин хайи халкъдикай,
хайи хуъруькай, лезги чиликай, Ватандикай фикир-хиял ийизва. «Ватан»
шиирдай са чешне гъин:

Дуьньядин элкъвейвал,
Дуьньядин туьк1вейвал,
Физва инсанни,
Живедин ц1верек1 хъиз,
Къекъвезва дуьньяда.
Ялзава ватандихъ –
Живедин ц1верек1ди,
Ялзава Шагъ дагъдихъ, рувахъ
Вири таб я, Ватан гъахъ!

Ватан авачир инсан жедайди туш. Шаирдин фикирдалди, Ватан
инсанди хуьзва, инсан Ватанди:

Герек ч1авуз дагъ хъухъ жуван ватандиз –
Дамах ийиз жеда вавай уьмуърдал,
Пайдах хъана хкаж жеда девирдал
Къурхулуни жеда ирид душмандиз.
Ватан чилер я, гъуьлер я, цавар я,
Чи кьиблени я Ватан, гъак1 чи сурни,
Чаз дуьньядин вилик авай хатурни,
Чиди ватан, къушаринди лувар я.
«Дагъ» - сонетрин тажунай».

И. Гьуйсейнов алай аямдикай хьиз, тарихдикай, гележегдикай фикирзавай шаирни я. Ада тестикьарзавайвал, гележег патал чна кьенин югъ, дуьньяда ислягьвал хвена кIанда.

Дуьнья пайи-паяр хьанва уьлквейриз,
Цар-царнава чилин шарни сергьятри,
Хуьруьн кIалуб цар-цардайвал гьятри,
Чара хьанвай кьилди-кьилди мягьлейриз

Амма вири дуьньяда са рагъ ава,
Са сергьятдин са царни кваз такьазвай,
Мукьваллай заз, яргъавай ваз аквазвай,
ГьакIни гьардан кьилел цавун тагъ ала.

И рагъ чIулав, и тагъ чIулав тахьурай,
Лугьун регьят я, бес женг ни чIугурай
Кьуьн кутуна сятинин гьар акьребдик.

Чалан устад И. Гьуйсейнов са Европадин шаирри чпин эсерар яратмишзавай кIалубрал, жанрайрал (сонет, сонетрин таж, баллада ва икI мад.) саргьятламиш хьана акьваззавач, ада Шаркъ патара гегьеншдиз машгьур хьайи кIалубрани (кьошма, гьезел, рубаи) эсерар яратмишзава. ИкI, месела, шаирди вичин рубаийра дуьньядикай веревирдерни ийизва, муьгьуббатдикайни рахазва, фурсухьанарни негъзава. Чешнеяр гьин:

Рубаи, ваз, гегьенш я дар дереяр.
Хкажда на ацIай рикIин пердеяр.
Вун гьвечIи я, амма гьвечIи кьванери
Яратмишна и Дербентдин кьелеяр.

*

Телефонди зенг яна: «Вун я жал?»
Гару кIвалин пенжер яна: «Вун я жал?»

Гъич экв такваз чуьлдай физвай чІавуз зун
МичІи цавуз эквер яна: «Вун я жал?»

*

На жув лам яз, заз къатир гъикІ лугъуда?
Са ши гвай на, зав къве ши гъикІ вугуда?
Гатун юкъуз садлагъана жив къвана
Авачир кІурт на гъикІ твада далуда?

И рубаийрай И. Гъуьсейнован хатІ, гатун югъ хъиз, ашкара я.

Шаирдин рубаияр хъиз, гъезеларни гуьзелдиз туькІуьр хъанва. Абур
«Уламдин къван» тІвар алай ктабда гъатнава ва чпени жуьреба-жуьре
месэлаяр къарагъарзава. Са чешне гъин:

Шаир, вуна тариф ая Ватандин,
Узьуьагъвал артухардай инсандин.
Гъар камуна са нефесдин ялавдин
РикІ пад ая жуван халкъдин душмандин.
Чир хъуй адаз ви миллетдихъ дагъ хътин
Гъа вун хътин син авайди къакъан тир.
...Ибрагъима веревирдер авурла,
Са касни жеч вичин Ватан дакІанди!

И. Гъуьсейнова вич халкъдин векил яз гъиссзава, гъавиляй ам халкъдин
тІал-квал алай месэлайрикай датІана рахунни дуьшуьшдин кар туш.

Миллионни авач зи халкъ –лезгияр
Залай аслу я цур хъун, я къизил хъун –
Жуван хивез къачуз чилин дердияр,
Зи буржни я жуван халкъдин векил хъун.

И гафар гъахълубур тирди И. Гъуьсейнова лезги халкъдин эпосдин
игит, къагъриман хва Шарвилидикай яратмишай поэмади, гзаф йисара вичин

Тварни кьун кьадагъа тир, муьридизмдин илим арадал гъайи XIX лагъай асирдин сад лагъай паюна дагъвийрин азадвилдин женгерин кьиле акъвазай Ярагъ Мегъамедакай теснифай «Узден» поэмади, риваятрал бинеламиш хъана кхъей балладайри ва маса эсерри тестикъардай мумкинвал гузва.

Шаирди чи халкъдик къалабулук кутазвай, лезги чил кьве патал паюндин месэладикай вичин гаф гъеле 70-йисара лагъанай. Акунрай, адаз са вахтара чи чилелай сергъятар тухудайди аян хъанвай. Фольклорда гьалтзавай психологический паралеллизмдин приемдикай менфят къачуна, са эсерда шаирди икI лугъузва:

Зун и пата, вун а пата Самурдин,
Зун къузадиз, вун гуьнедиз килигиз.
Зун Къубадиз, вун Куьредиз килигиз.
Гъикъван хъурай мукъувал и сабурдин?

И цIарар «Тезенаг» (1974) ктабда ганвай са сонетдай къачунвайбур я. Шииратдин халис устад И. Гъуьсейнова муьгъуьббатдикай вичиз хас художественный ибарайрин куьмекдалди яратмишай чIаларни таъсирлубур я. И гафарин къуватдиз шаирдин бязи шиирдин цIарарал акъвазин:

Варз лепеда къугъвазвай хъиз,
Вун къугъвазва рикIе зи.
Зун дердина ргазва хьи!
Вун гъинава, бике зи?

Маса чешне:

Заз лагъана гъуьл дерин я,
Такур касдиз ви вилерин деринвал.
...За лагъана вирт ширин я,
Такур касдиз ви пIузаррин ширинвал.

Булахдин цин дад чир хъун патал ам вири хъун адет туш, са сукIрадавайди дадмишун бес я. И. Гъуьсейнован ашкъидин чIаларикай инал

гъайи чешнейрай чаз, маса шаиррин муьгъуьббатдин лирикадив гекъигайла,
абурун тафаватлувал хъсандиз аквазва.

И. Гъуьсейнова аяларни рикъелай ракъурзавач. «Шарвели» поэмади,
«Бахтар пайзава», «Шагъ дагъларин ранг» кIватIалра гъатнавай «Игит», «Зи
Ватан», «Аврора» ва маса чIалари аялриз хайи хуьр, дере, Ватан кIанарзава,
инсанрин арада дуствилин алакъяр мягкемаруниз, абурук
инсанпересвилин, игитвилин руьгъ кутаз куьмекзава.

2006-йисуз чапдай акъатай «ТIвар» кIватIалда ганвай шииррикай сада
И. Гъуьсейнова перестройкадин ва адалай гуьгъуьнин йисара уьлкведал
атанвай къулайсуз гьалдикай къалабулух кваз, наразивилелди кхъизва:

Къекъверагар Дербент тирвал,
Къекъверагар Москвада.
Метро тирвал, туьквен тирвал
Вирини, цIуд ялавда...

... Вири авай - фуни, ядни,
Дережани инсандин.
Агакънавай пучна гад ни,
Гербни сергъят Ватандин?

Вичин шииррикай сада И. Гъуьсейнова икI лагъанай:

Шаир, жува къачу къелем.
Ви гъарайдиз таб гудай,
Герек жен вахъ зигъин бегъем,
Дуьньяни ваз яб гудай.

Шаирди къени хайи халкъдиз ва багъалу Ватандиз вафалудаказ
къуллугъзава, адан къелемдикай хкатзавай эсерар кIелдайбуру гьевеслудаказ
къабулзава.

ХАНБИЧЕ ХАМЕТОВА

(1938)

60 лагъай йисарин сифте кълера «Коммунист» газетдиз, «Дуствал» альманахдиз ва печатдин маса органриз дагъви дишегълидин къадар-къисметдикай, муьгъуббатдикай, халкъарин арада дуствиликай ва дуьньяда ислягъвиликай зериф рангаралди ва къетлен художественный образралди яратмишнавай шиирар акъатзава. Келдайбуру шаддиз къабулай, анжах вичиз хас хатлуналди и эсерар теснифайди жегъил шаир Ханбиче Хаметова тир.

Чапдай къадалай артух ктабар акъатай Дагъустандин халкъдин шаир (и твар адаз 1992-йисуз ганай) Ханбиче гила чи вири уьлкведа машгъур я. Адан шиирар урус ва гъакI къецепатан халкъарин чаларизни таржума авунва.

Ханбиче Хаметова Дагъустан АССР-дин Хив райондин Цлахърин хуьре 1938-йисуз дидедиз хъана. Школада келдайла Ханбичедин бубайрин акьуллу келимайрал, халкъдин риваятрал манийрал рикI алай, хайи хуьруьн гуьзел тебиатдин рангарал гъевеслу тир. Гъа мектебда келдай чавуз шиирар туклуьриз эгечлай Ханбичеди, филологвилини пеше хкъгъун къетнай. Юкъван школа куьтягъай йисуз жегъил руш Дагъустандин пединститутдин филологический факультетдиз гъахънай.

Институтдилай гуьгъуьниз Ханбиче Хаметовади школада урус чаланни литературадин муаллимвиле, Дагъустандин муаллимрин чирвилер хкаждай институтда методиствиле, Дагъустандин школайрин институтда илимдин къуллугъчивиле кваллахзава. Хейлин йисара Ханбиче Хаметовади аялриз чирвилер гудай, абур тербияламишдай сенятрихъ галаз алакьалу яз кваллахнайтлани, ада яратмишунрин кар шиирар туклуьрун гъич са юкъузни гъилляй вегъеначир. И кардихъ мадни са себеб авай. Ханбичедин уьмуьрдин юлдаш Москвада Литературадин институт акъалтарна хтанвай бажарагълу шаир Алирза Саидова, гъелбетда, жегъил шаирдин гуьгъуьл ханачир, акси яз адаз поэзиядин дерин сирерай къил акъудиз куьмекнай. Са къадар йисара

яратмишунрин рекъе цийи камар къачузвай Ханбиче Алирза Саидован поэзиядин таъсирдикни акатнай, амма кар яргъал феначир.

70-йисарин эхирда Х.Хаметова Дагъустандин писателрин Союздиз кІвалахал къабулзава. Ана шаирди писателрин Союздин правлениедин секретарвиле ва лезги писателрин секциядин председателвал ийизва. Алай вахтундани Х. Хаметовади «Кард» журналдин редактор я.

Яратмишунрин кІвалах Ханбичеди 13-14 йисан яшда аваз башламишна, амма чапдиз адан чІалар анжах 60-йисара акъатзава. Жегъил шаирди вичин сифте эсеррикай сада ихІ лагъанай:

Жагъурда за жуван мани,
ЦІуз вегъена кайитІани,
Гъат тийидай са инжи хъиз
Гъуьлуьн кІане хъайитІани.

Ханбиче Хаметова ягъалмиш хъанач. Ада поэзияда вичин рехъ, вичин рикІ алай темаяр, жанрияр, вичин къайдаяр ва, эхирни, вичин «мани» жагъурна. Урусдалди Москвада, дидед чІалал Махачкъалада акъатай адан цІудралди ктабри и лагъай гафар тестикъардай мумкинвал гузва.

Ханбичеди аял вахтара кечирмишай Цдахърин хуьр къадим заманайрилай инихъ гамар храдай зурба устадралди машгъур чка тир. Ана гъвечІи ва чІехибур гуьзел рангарин сирер чидай. ранглу гъаларин нехишралди чпин хиялар, фикирар ачухариз алакьдай устадар тир. Ханбичедикай неинки са нехишралди халичаяр храдай, гъаларин ва тІебиатдин рангарин сирер чидай ва гъакІ инсандин хиялрикай, фикиррикай гафарин куьмекдалди нехишар туькІуьрдай зурба устадни хъана.

Чапдиз акъатай вичин сифте ктабдизни Ханбичеди «Хиялрикай нехишар» (1967) тІвар гун, акунрай, дуьшуьшдин кар хъанач. КІватІалда ганвай эсеррай аквазвайвал, Ханбиче руьгъдиз жумартвал, къилихдиз михъивал хас, шаирвилдин къетІен хатІ авай чІалан устад хъиз эдебиятдин

майдандиз эъечІзава. Чешне яз михъи рикІ ва намус авай инсандиз бахшнавай Ханбичедин «Цуъквер» шиирдай бязи цІарар гъин:

Гъар йикъуз заз
Цуъкверин кІунчІ багъиша,
Абурукай зун
Гъич садрани икрагъ жеч.
Цуъквер рикІин
Гатфар тушни гъамиша,-
Цукверикай
Зи мани гъич куътягъ жеч...

«Инсанар-цуъквер», «цуъквер-инсанар» - и гекъигун, и образ чун дериндай хиялдик кутазвай, чав фикириз таз-вай тешпигъ я. И эсер Ханбичедин яратмишунрин кылин, яни программа малумарзавай шиир я лагъайтІни, гъалатІ жедач.

Уъмуърдин жуъреба-жуъре месэлайриз (яшайиш, зегъмет, марифат, ислягъвал, муъгъуъббат) талукъ и ктабдин гъи эсер къачуртІани, Ханбичеди анжах вичиз хас художественный алатрикай, жуъреба-жуъре приемрикай уstadвилелди менфят къачузвайди аквазва. Лезги поэзиядиз вичихъ бажарагъ ва гележег авай шаир атайди «Хиялрикай нехишар» ктабдай ашкара жезва. КІелдайбуру ва критикади жегъил шаирдин сад лагъай ктаб хушдиз къабулнай ва Ханбичедин гележегдик умуд кутунай. Абур ягъалмиш хъаначир. И гафарин шагъидвал Ханбиче Хаметовадин «Такабур лепе»(1971), «Дустарин гъилер» (1975), «Лепедин цІелхемар» (1973), «СтІал ва къван» (1980), «Туракъ гъетерин марф» (1982), «Иренадиз кхъей чарар» (1983), «Ихтибар» (1985), «Багъа рекъер» (1987), «Лацу мани» (1988), «Вацран эквер» (1994) ва маса ктабри ийизва.

Шиирдилай шиирдалди, ктабдилай ктабдалди инсанрал рикІ алай, уъмуърдал ашукъ Ханбиче Хаметовадин яратмишунрин ери мадни дерин, шаирвилин уstadвал мадни хкаж жезва. Адаз инсандин уъмуър гъа куъруъ-

куъруъ легъзейрикай ибарат тирди хъсандиз малум я, гъавиляй гъар са касди, эгер ам халисан инсан ятIа, дуъньяда вичел баркаллувал гъидай гел тун, уъмуърдал къимет эцигун лазим я. Им Ханбичедин вири яратмишунрин къилин фикир я.

Дуъньядикай ва адан гележегдикай фикирзавай миxъи рикI авай гъар са касдик къалабулук кутазвай месэлайри Ханбиче Хаметовани секинсуз ийизва. Адан яратмишунар уъмуърдин жуъреба-жуъре месэлайриз бахшнава. Халкъарин арада дуствални дуъньяда ислягъвал, Ватандин абадвални инсандин намуслувал, тIебиатдин гуъзелвални муъгъуъббатдиз вафалувал, хайи халкъдин гележегни, дишегълидин къадар къисмет - ибур, шаксуз, Ханбичедин эсеррин къилин темаяр я.

Михъи муъгъуъббатдин ва дагъви дишегълидин къадар - къисметдин месэлайриз шаирди иллаки къетIен фикир гузва. Ханбичедин гъар са ктабда ашкъидиз ва дидевилиз бахшнавай шиирри еке чка къазва. Ашкъидикай чи шаирри Ханбичедал къведалдини тIимил чIалар яратмишначир. Инал Къуъчхуър Саидан, Лезги Агъмедан, Етим Эминан, Ахцегъ Гъажидин, Хуъруъг Тагъиран ва масабурун эсерар рикIел хкун бес я. Абурун яратмишунар дишегълидин гуърчегвал, ада итимдин рикIик кутазвай гъисс, гъалаба къалуруналди тафаватлу тир.

Ханбичеди лагъайтIа, вичелай вилик хъайи шаиррилай тафаватлу яз дишегълидин рикIин сирер, рикIин гъиссер, муъгъуъббатдин «ширин тIал», сирерин ва гъиссерин миxъивал, деринвал ва гуъзелвал къалурзава. Романтикадин рангаралди яратмишнавай адан эсерри кIелзавай касдин рикIик гъалаба, секинсузвал, шадвал кутазва:

Ялавди хъиз

Къуд патахъай къунва вун

Зи кIанивили, Амма вучиз

Сефилдаказ туна зун

Ви къайивили?

Рагъ галукъай

Бубу хъиз вун шадарда
Зи кІанивили,
Вучиз бес зун
Къве гъиливни гадарда
Ви къайивили?

Ханбиче Хаметовадин лирический геройди муьгъуьббатдикай «аллагъ» ийизватІани, адав лукІ хъиз эгечІзавач, вичин ва кІанидан къиметдив такабурлу, барабар инсан хъиз эгечІзава. Имни чи поэзияда тестикъ хъанвай адетрив, къайдайрив гекъигайла цІийивал я.

Гъа са вахтунда Ханбичедиз халисан реализмдин тІалабунарни табий я:

Алуда гъил зи къуьнелай,
Вун заз герек туш,
Алат, алат зи рикІелай,
Зи вилин экв туш.

Бязи ашкъидин чІалар Ханбичеди романтикадинни реализмдин, эпикадинни лирикадин къайдаяр къведни какадарна тукІуьрнава. Месела, «Лагъ вучиз» эсер къалурун:

Зи къаншардиз акъатайла,
Гада, вун зал гъейран хъана,
Лагъ вучиз?
Гъил зи гъилив агатайла,
Къекъифна вун «пиян хъана»,
Лагъ вучиз?
Вун вилериз килигайла,
Зи хуруз нур мугъман хъана,
Лагъ вучиз?
На хъуькъвел хъвехъ эцигайла,
Катиз закай жейран хъана,
Лагъ вучиз?

Шаирдин яратмишунрин и кьетӀенвал гъеле 70-йисара Москвада акъатай ктабдиз кхъей сифте гафуна Фазу Алиевадини къейднай: «Х. Хаметовадин поэзиядин кылин кьетӀенвал ада эпикадин ва лирикадин биняр къакъудиз тежервал сад хьун я. И кьетӀенвал шаирди неинки эпический эсерарни, месела, балладаярни лирикадин шиирар кхынай акъазва. Эпос ва лирика гзаф вахтара адан гъа са шиирда жезва, вакъияяр къалурунихъ галаз сад хьиз авторди абурун патахъай вичин рикӀин руьгъдин секинвални дериндай чӀурзава. Ада поэзиядин такъатралди тӀебиатни инсан мукъва ийизва, абурун алакъайрин везинлувал, чӀуриз тежервал тестикъарзава».

Халисан ашкъи - инсандин лувар я. КӀанивилин лувари инсандив цавун бушлухарни гъуьлуьн деринар табиариз тада. Ханбичеди бахтлу ашкъидикай, михъи муьгъуьббатдикай яратмишнавай чӀалари кьетӀен ва шад гъиссер арадал гъизва, инсандин рикӀ михъи ийизва ва вични шадарзава. «Зи азизди» шиирдай са чешне гъин:

Зи азизди, адет чӀурна сифте яз,
КӀвал туна чун экъечӀда къе куьчедиз...
Вуч дамахиз рапӀ-рапӀзаваа гъетери,
Рушари хьиз чпин юкъва свас ава,
Варзни свас хьиз акъвазнава медени,
Элкъвей чина муьгъуьббатдин наз авай.

Ханбичедин муьгъуьббатдин чӀалариз образрин кьетӀенвал, рангарин гуьзелвал, чӀалан гуьрчегвал, символикадин, яни ишарайрин, къешенгвал хас я. Абурун фикирни - гъар са инсан халисан ва михъи муьгъуьббатдиз вафалу хьун, ам вилин нини хьиз хуьн я.

Ханбиче Хаметовадин ашкъидин чӀаларихъ галаз дагъви дишегълидин къадар-къисметдиз, дидейриз ва дидевилиз бахшнавай эсерарни алакъалу я. Абур «Такабур лепе» ктабдин «Къеб» циклда, «Лепедин цӀелхемар» ва маса кӀватӀалра гъатнава. Шаирди дагъви дишегълидин виӀегъвал ва къегъалвал

(«Анхил» баллада, «Пуд кьизилгуъл» риваят) къалурнава, «Ви диде, Азиз диде, багъа диде», «Бадеяр», «Дидедии сандух», «Дидедин веси» ва маса чӀалара Ханбиче шад свасакай, бахтлу дидедикай, дуьньядин укӀуь-цуру таммдиз дадмишай бадедикай раханва.

Шаирди дидедин патай баладиз авай чӀехи муьгьуьббат иллаки таӀсирлудаказ къалурнава. Къве чешне гьин:

ГъвечӀи гъед хьиз нур алаз

Вун дуьньядал атана,

Хци ванцел зур алаз

Буна чи рак гатана.

х х х

Хъуьрезва заз зи гъвечӀи хва къужахдай,

Ракъинин нур хъуьредаивал цуьквериз.

За ватандал за къисметдал дамахда,

Зал пехилбур, ша, экечӀи экверик.

Ханбичедин яратмишунрин лирический геройдин хиялрин, фикиррин вини дережа, инсанпересвал агъадихъ галай цӀарарай хъсандиз аквазва:

И дуьньяда виридалай

ЧӀехи пеше инсанвал я,

Гъа пеше чир тахъайтӀа, ваз

Дуьнья дертни пашманвал я.

Къейдун лазим я хьи, «Къеб» циклда гъатнавай эсеррин манани дидеди къепӀинихъ ацукъна баладиз лугъузвай манийрал сергъятламиш жезвач, ана шаирди вич инсаниятдин къеб тир дуьньядикай ийизвай фикирар, хиялар ачухарнава. Аял патал гьикӀ къеб хуьзватӀа, инсаниятдин гележег патал чна чилин шар хвена кӀанда - им чпикай рахазвай шииррин циклдин къилин мана я.

Ханбичеди дидедиз бахшнавай эсерра ганвай дидени анжах са хзандин абадвилехъ, кІвалин берекатдихъ ялзавайди туш, ам дуьньяда ислягъвални дуствал хъун патал алахъзавай диде я.

Дуьньяда ислягъвал, иисанрин арада дуствал - ибурни Ханбичеди даТана фикир гузвай месэлаяр я. Вич диде тир, Ватандин Чехи дяведин йисарал аял вахтар туьш хъайи Ханбичедиз дяве ва ислягъвал вуч ятІа хъсандиз чида. Иниз килигна шаирди вичин несилдин мецелай са гзаф къадар эсерра дявекарвал негъзава, гьукум гъилевайбуруз дуьньяда ислягъвал хуьниз, халкъарин арада дуствал мягъкемаруниз эверзава:

Ислягъвал я чи сес,
Чи ажугъдин къенерар
Вегъин чна вирида
Дявекаррин къилерал...

Ханбичедин эсерра дидедин образ баладихъ галаз хъиз, гьакІ Ватандихъ галазни алакъада аваз ганва. Шаирди чи литературада тестикъ хъанвай (рикІел хкин Ватандин Чехи Дяведин йисара Хуьруьг Тагъира, Нуредин Шерифова, Абдул МутІалибова, СтІал Мусаиба ва масабуру яратмишай ватанпересвилин эсерар) диде-Ватандин тема чи аямдин тІалабунрив къадайвал ва вичиз хас къайдада ганва. Ханбичеди тестикъарзавайвал, дуьньяда хкъгъ тийидай къве затІ я авайди:

Дидени Ватан.Абур гъар са касдин «бахтни я, девлетни я, къисметни»:

Мецел къведай сифте тир гаф –
Дидени Ватан.
Ви уьмуьрдин сад лагъай гъарф -
Дидени Ватан...
Ви эвел-эхир, ви чин -
Дидени Ватан.
Къейилани вун хуьдай чил -
Дидени Ватан.

Инсанрин арада авай гьурметди, рикӀерай рикӀериз авай рекъери дугъриданни дуьньяда ислягъвал хуьзва. И месӀла алай аямдин литературадин важиблу месӀлайрикай сад я. Иниз килигна Ханбичени и месӀладикай кърех туш, акси яз и темадиз шаирди еке фикир гузва. Адан «3и Ватан» шиир и месӀладиз бахшнавай вири эсеррин эпиграф хьизни къабулиз жеда:

Халкъарин дуствал
Къачуз тежер къеле я,
Хуьзва ада
Яракъ хъана сергъятар.
Къе чи дуствал
Пакад йикъан бине я,
Гележегди
Тагъурай чаз лянетар!

Ханбиче Хаметовади чӀехи жанрайрин эсерарни яратмишнава. Инал зегъметдин темадиз бахшнавай «Лацу шегъер», дагъви дишегълидин къадар-къисметдикай кхъенвай «СтӀал ва къван», «Афизат», дуствилиз ва ислягъвилиз талукъ «Иренадиз кхъей чарар», «Дуствилин шегъер», Ватандин ЧӀехи дяведин месӀладикай «Баргучай», марифатдин темадай «Шегъре» поэмаяр, къагъриманвиликай «Къванцин гадаяр» драма ва масабурун тӀварар къаз жеда.

«СтӀал ва къван» поэмада къегъалвиликай ва хаинвиликай, кланивиликай ва дакланвиликай, мердвиликай ва намердвиликай раханва. Поэмадин къилин герояр дишегълияр я. Дагъви дишегълийрин пуд несилдин (Перистан, Саяд,Зубейда) къадар къисмет къалуруналди, Ханчеди гьикӀ абур чпин чандилайни гъил къачуна, намус, гъейрат, муьгъуббат, такабурвал хуьз гъазур тиртӀа, къалурнава.

Пуд геройдикай гъар сада вичин бахт патал уьмуьрдин четин шартӀара женг тухузва, дуьнья гуьзелариз алахъзава, Гъар са гъакъикъатдин образдиз

вичиз кутугай лишан тир тЕбиатдин образ тай жезва (дишегъли-яд, векъ, муьгъуьббат; зулумкар-цай, къван).

Абуру сада муькуьдав зил къаз лугъузвай монологури чаз гъардан мурад-метлебдин, къадар-къисметдин гъавурда дуьз акъадай мумкинвал гузва, лишанлу образри къилин образар мадни дерин ва маналамишзава. Романтикадинни реализмдин рангар, къайдаяр какадарна драмадин жуьреда кхъенвай поэмада шаирди мердвал тестикъарзава, намердвал инкарзава.

«Иренадиз кхъей чарар» поэма халкъарин арада дуствилизни дуьньяда ислягъвилиз бахшнава. Болгариядай тир руш Иренади дагъви гада Агъмедаз чар кхъизва. Иренадиз Дагъустан чир хъана кІанзава. Агъмеда Иренадиз дагъви уьлкведин тЕбиатдин гуьзелвиликай ва ана яшамиш жезвай халкъарин жумартвиликай ирид кагъазда жуьреба-жуьре рикІел аламуькдаи шикилралди малуматар гузва. Кагъазрин къилин фикир Ватандал дамахун ва ам кІан хъун, дуьньяда ислягъвал ва халкъарин арада дуствал тестикъарун я. Шаирди и поэмада чилин шардин вири инсанриз дуьньяда ислягъвал хуьниз эверзава, вучиз лагъайтІа чи планета гъвечІи я ва ам къадарсуз назик хъанва, адаз инсаниятдин патай куьмек чарасуз я. «Иренадиз кхъей чарар» тІвар алай поэма аваз акъатай ктабдиз 1984-йисуз Республикадин СтІал Сулейманан тІварунихъ галай премия ганай. Ханбиче Хаметовадикай гъа премиядин лауреат хъанай.

1970-йисан гатфариз Дагъустанда хъайи залзалади, малум тирвал, чи шегъерриз, хуьрериз еке зиянар ганай. ТЕбиатдин буьркъуь къуватдин хура гъатай дагъвияр чашмиш хъаначир, чи уьлкведин вири пипІерай Дагъустандиз куьмекар атана агакънай: Москва, Ленинград, Тула, Ташкент ва мсб. Стха халкъарин векилри цІийи кІвалер, мугъманханаяр, гъатта къилдин поселокарни кваз эцигнай. Махачкъаладин къилихъ галай Тарки-Тау дагъдин ценерив дагъвийрин куьмекдиз атай ташкентвийри «Узбекистан» тІвар алай цІийи поселок эцигнай.

И вакъиадиз Ханбиче Хаметовади «Дуствилин шегъер» тІвар алай поэма бахшнава. Ана ихътин гафар гъалтзава:

Килиг садра,
Виш миллетрин рухваяр
Зи шегъердиз
Ахмиш жезва сел хъана.
Тула, Москва,
Баку, Ташкент - архаяр
Чаз куъмек яз
Агакънава тел хъана.

Чи халкъарин стхавал ва дуствал Ханбичеди Узбекистандай атанвай эцигунардайбурун кІвалахдин чешнедалди къалурнава. Пакамлай рагъдандал гъевеслудаказ кІвалахзавай узбек фялейри цІийи кІвалин диб эцигуникай Ханбичеди икІ кхъизва:

Къванерикай
Хкягъ ийиз агъурбур
КІвалин хандакІ
Мягъкемзава узбекди,
Агакънавай эрчІи
Гъил хъиз куъмекдиз.

Шаир эцигзавай кІвалерин цларал атІузвай узбекрин нехишрикайни рахазва:

ЦІийи кІвалин
Пенжерийри цал къунва,
Узбек жуъре
Нехишрини кІвал къунва.
А нехишрин
КъетІенвилер башкъа я,
Узбекдизни
Гъар са нехиш багъа я.

Ханбичеди мугъманри эцигай гуъзел поселокдин шикилни гузва:

Им шегъер туш,
Эцигунрин са там я.
Йисни фенач –
«Узбек-шегъер» тамам я.

Зегъметчи коллективдиз хъиз, Ханбичеди узбекви жегъил устIар Эрзиманан ва дагъви руш Секинатан образризни къетIен фикир гузва. Эрзиман шаирди гъерекатда къалурнава. Ада гъевеслудаказ ва жавабдарвал хиве аваз кIвалахзава, поселокдин агъалийриз вич гъич са рехне квай кIвал амай къван санизни хъфидач лагъана гафни гузва. КIвачел къезил Эрзимана «Узбек-шегъердин» кIвалерик кумай кимивилер арадай акъудиз куъмекзава. Са сеферда «устIар гада авай рак Секината гатана» ва чпин кIвалин кранрин чIурувеликай Эрзиманаз хабар гана. Жегъил устIарди абур туькIуьр хъувуна, кранриз яд хтана:

Къаст кIеви тир гададин,
Гъиле гъачар къугъвазва.
Зирек, къумрал жавандал
Рушан вилер алазва.

Шаирди узбек гададал ашукъ хъайи Секинатан рикIе авай перишан ва шад гъиссер тIебиатдин шикилрин куъмекдалди ачухарзава:

Лацу булутар –
Фикиррин кIетIер,
МуьтIуьгъвал течиз
Цавава шумуд.
Гъатта вацраллай
Нехишрайни кваз
Аквазва рушаз
Са касдин шикил...

Секинатан кьвед лагъай тПалабунни - цПийи кІвалерин пенжерар
регъятдиз ахъа жедайвал тукІуър хъувун Эрзимана дестина кылиз
акъудзава:

Зерре энгел тавуна,
Далуда гар аваз
Устлар гада атана
Тесекдал зар алай.

И сефердани рушавай вичин рикІикай гададиз хабар гуз жезвач.

Ханбичеди Секинатан рикІин сирерин деринар устадвилелди
къалурзава:

Мад сугъул я Секинат,
Къекъвезва кІвале.
Теспача я ақунар
Чуъкъвезва гъилер.
Бахт ятІа им, бахтсузвал,
Лугъуз тежер гъисс...
«Энгел мийир, Секинат,
Кисдай вахт амач.
Хъфизва ви узбек яр,
Тади ая, вач».

Ханбичеди рушан руьгъдин михъивал, намуслувал хъсандиз
ачухарнава:

ЭкъечІзава руш кІвалаяй –
Тайин туш къарар,
Заланбур я рикІеллай
Ашкъидин парар.
РикІ шаклу я, кам яваш,
Аквазвач са кас.

Секинатан образдай чаз такабурлу, руьгъдиз михъивал ва къакъанвал хас тир, гъиссериз деринвал ва назиквал кутугнавай лезги рушан къилих аквазва.

Эрзиманни Секинатал ашукъ хъанвай, амма вичин муьгъуьббатдикай адавайни малумариз жезвачир. Эхирни узбек гадади вичин рикъикай рушаз хабар гузва... Узбекри эцигнавай поселокда мехъерин межлис къурмишзава. Ина лезги къуьлерни, узбек ашарни, къумукъ авазарни, яхул маниярни - еке шадвал я авайди. Ханбичеди и шадвилерин межлисни сарасдиз къалурзава:

«Къумукъ рушав чъагъан гвай, Гвачни хупъ дамах, На лугъуди и руш я Узбек чамран вах. Тахт ийизва рушари, Свас туна юкъва. Жезва узбек дидени Рушариз мукъва».

Шаирди дагъви руш Секинатанни узбек гада Эрзиманан михъи муьгъуьббат къалуруналди, советрин инсанрин дуствал ачухарнава. Инсанар сад-садав еке гъуьрметдив эгечъавай ватандал шаирди дамахзава.

Чи эдебиятдин классикар тир Къуьчхуьр Саид, Етим Эмин, Стъал Сулейман, Алирза Саидов хъиз Ханбиче Хаметовани уьмуьрдин яцъа авай шаиррикай сад я. Ада хайи халкъдик къалабулух кутазвай гъар са месэладиз датъана фикир гузва. Чешне яз эхиримжи ктабрикай сад тир «Вацран эквер» къватъалда гъатнавай «Хер алай цав», «Чин ва астъар» сонетрин тажар, сонетар, рубаияр ва са къадар маса чъалар къалуриз жеда. Къе шаирдин назик рикъи куь секинсузарзава?

Эвел-эвел Советрин гъукумат чкъайдалай гуьгъуьниз чи халкъ къве патал пай авуни, Азербайжандинни Дагъустандин арада Самур вацъи тирвал мягъкем сергъятар эцигуни:

Вучин, гъикъин, халкъдин зигъин кур хъайила,
Мурадар зай, чилин шикил чъур хъайила,
Гъилерани Шарвилидин тур хъайила?
Фикирлу яз куьз серсер я, жегъилар, куьн?

Сагъ беден кьве чкадал паюн, рикІин юкьни-юкьвалай чукул чуугун
шаирдиз еке дерт я. Гъавиляй жемятдихъ элкьвена Ханбичеди икІ лугъузва:

Лезги чилин шагъни шагъмар, дамар кьуразва,
Акваз-акваз Самурдавай тамар кьуразва.
Эркек-диши, къарагъ вири, къакъажна гъилер,
Рехъ дегишай Самур вацІун кІамар кьуразва! ...

Гъа са вахтунда кьенин юкьуз чи гуьзел Ватандал атанвай татугай
гъалдини шаирдин назик рикІ дериндай тІарзава:

Къе зи Ватан, ви сир кимел акъудай
Ли хъиз ава, са шаламар тежезвай.
Гъинва хваяр, вал алай гъам алуддай,
Дидейрин дерт кьезилардай ишезвай?

Амма шаир мичІи йифехъ югъ галайдагъ кІевелай инанмиш я.

Ашкара кар я хъи, заманаяр, пачагъар, беглер кьез хъфида, халисан
шаирар гъамишалугъ амукъда, вучиз лагъайтІа, абуру халкъдиз вилик фидай
дуьзгуьн рехъ къалурда. И фикир квай чІалар чи видикан эдебиятдани
гъалтзава. РикІел хкин Лезги Агъмедан («Ханвал ахътин рекьин тийир
къуллутъ туш»...), СтІал Сулейманан («Шаир, эгер ам мейит туштІа, кисдач»
...) ва масабурун гафар. Ханбичедини тарихдин цІийи шартІара и гъахълу
фикир рикІел хкуналди чна мукъаятвал хуьниз эверзава:

Заманаяр кьез хъфида
Гагъ тариф, гагъ кьехуьн галаз.
Агъзур хада, виш рекьиде
Гагъ мехъер, гагъ тІегъуьн галаз.
Амма шаир и чилерал
Пайгъамбар хъиз даим кьведа.

Ханбичеди хайи халкъдин руьгъдин ивиррикай, РагъэкъечІдай патан ва
Европадин халкъарин литературайрин тежрибадикай тамамдиз, халисан
устадди хъиз, менфят къачузва. Нетижата шаирдивай таъсирлу маниярни

этюдар, рубаиярни гъезелар, риваятарни сонетар, триолетарни сонетрин тажар, поэмаярни балладаяр ва маса жанрайрин эсерар арадал гъиз алакъзава.

Инал Ханбичедин яратмишунрин рекъикай рахадайла, адан мад са агалкъун къейд тавуна жедач. Шаирди дерин философский хиялралди тафаватлу «Чин ва астаар», «Накъвар», «Бубадин рекъер», «Хер алай цав», «Тарихдин эквер», «Руюгъдин къеле» сонетрин тажар яратмишна. Абура Ханбичеди чи халкъдин къегъал ва къагъриман рухвайрикай (Къуьчхуьр Сайд, Етим Эмин, Къазимегъамед Агъасиев, Стаал Сулейман...), лезгийрин тарихдикай, къенин йикъакай ва гележегдикай таъсирлу художественный образралди гъахълу ва къиметлу веревирдер, фикирар, хиялар ийизва. Шаирди къелдайбурув дериндай фикириз тазва, абурун вилик важиблу суалар эцигъзава: вун и дуьньядиз вучиз атанва? Вуна и дуьньяда вуч гел тазва?

И важиблу месэла Ханбичеди «Руюгъдин къеле» сонетрин тажуна Етим Эминан чешнедалди ачухарнава. Ада рикъин сидкъидай вичихъ виждан, эркекдин жигер авай чи «руюгъдин къеле», «марифатдин пайдах», акъулдин «куьтягъ тежер чешме» тир чъехи шаирдал дамахзава:

Сейли тирла тарашчивал, угъривал,
Рей тагана къурхуйризни, азарриз,
Инсанвилихъ эверна, рикъи ифирна.

Ханбичеди халкъдиз ракъини хъиз ишигъ гайи Етим Эминан багъалу твар гъич са чъавузни квахъ тийидайди къейдзава:

Гъамни гъижран негъна, умуд хвейи кас,
Чи рикъера жеда уьмуьр амай къван...
Эмин патал зи гъуьжетар куьлуь я,
Цилинг хъанай,
Ялцугъ хъанай вуч ава.
Лезги халкъдихъ Етим Эмин вич ава,
Адан тварциз девирарни куьруь я.

1988-йисуз Сулейман-Стальский райондин «Аламишинский» совхозди Етим Эминан тварунихъ галай цийиз тешкилай премия Ханбиче

Хаметовадиз гунин кърар къбулна. Етим Эминаз бахшнавай «Руьгдин кьеле» сонетрин тажунин автор тир Ханбичедикай чӀехи шаирдин тӀварунихъ галай премиядин сад лагъай лауреатни хъанай. Къве йисалай «Литературная Россия» газетдиз акъатай «Тарихдин эквер» тӀвар алай сонетрин тажунай, ам гъа йисан лап хъсан эсер яз гъисабна, и газетдин премияни ганай.

Ханбичедин сонетрин тажарихъ галаз таниш хъайи Расул Гъамзатова абурукай икӀ лагъанай: «Шаирринни пачагърин, акъулдинни властдин темаяр, муьгъуьббатдин тема хъиз, поэзияда цӀийибур туш. Ханбичедихъ шаирвилин кьетӀен бажарагъ авайвиляй и адет хъанвай темайрин эсерра адавай цӀийи мана арадал гъиз хъанва. Ханбичеди кӀелдайбур вичин эсеррин кӀалубрал гъейранариз алахъзавач, ада манадиз еке фикир гузва. Иниз килигна адан сонетрин таж кӀелдайла, зи фикирдай абурун кӀалубар акъатна, жува кьил ва эхир авай поэма кӀелзавай хъиз хъана.

Им дугъриданни Дагъустандин поэзияда кьетӀен вакъиа ва агалкъун я.

Ханбичеди лезги халкъдин поэзиядикай менфят къачуна, адаз цӀийи ранг ва кьетӀен мана гана, халкъдихъ элкьуьр хъувуни зун гъакӀни шадарзава».

Ханбичедихъ, шаирдихъ хъиз, инсандин психология, къилих, рикӀин деринар анжах вичиз хас къайдада ачухардай алакьунар ава. Адан эсерар поэзиядин антологийра, школайрин, педучилищейрин ва вузрин программайра ганва.

Ханбиче Хаметовади лезги литература вичин яратмишунрал хъиз таржумайрални девлетлу ийизва. Адан алахъунар себеб яз лезги чӀалал А.Пушкинан, Е.Евтушенкодин, Месхетихануман, О.Батыраян, Къ.Къулиеван, Р. Гъамзатован, М.Митарован ва маса шаиррин эсерри ванзава.

Ханбиче Хаметова яратмишунрин чагъиндава. Ада вичин цӀийи эсерралди хайи халкъдин руьгдин хазина мадни девлетлу ийидайдак чна умуд кутазва.

ГЪАКИМ КЪУРБАН

(1938)

Лезгийрин алай девирдин машгъур писатель Акимов Къурбан Халикьович (Гъаким Къурбан) ва адан яратмишунар заз фадлай ва мукъувай чида: чна Дагъустандин гъукуматдин уневеститетдин тарихдинни филологиядин факультетда санал келна, къанни цIуд йисалай гзаф вахтунда сад-садахъ галаз сих алакъайра аваз Дагъустандин университетдани Педагогикандин институтда кIвалазава. Гъаким Къурбан заз акваз-акваз гъикаяйрилай повестрал, повестрилай романрал элячIна. И кардихъ галаз алакъалу яз, литературдин критикади адаз гузвай къиметар ва тIварарни дегиш хъана: «гележег авай жегъил прозаик», «бажарагълу прозаик», «лезги прозадин чархачи»... Алай вахтунда Гъ. Къурбанан къемелдикай хкатзавай эсерар ахътин дережадиз акъатзава хьи, ам лезги гъикаятдин устад хъанва лагъайтIа, зун ягъламиш жедач.

Мукъувай таниш ятIани, зун Гъаким Къурбанан яратмишунрикай лазим къадар макъалаяр ва рецензияр кхъиз агакънач. РикIел хкин: «Ракъинин муг» роман-трилогиядиз талукъ зи къве рецензия «Дагъустандин правда» ва «Комунист» газетриз акъатнай, «Лезги прозадин чархачийрикай сад» тIвар алай макъалани писателдин «Хазинадин суракъда» романдин (Махачкала, Даггиз, 1993) эхирда чапнава. 2003-йисуз Гъ. Къурбанан яратмишунрикай Махъачкъалада урус чIалал «Хаким Курбан: грани творчества» тIвар алай зи ктаб-ахтармишун чапдай акъатна.

Алатай асирдин 50-йисарин эхирда ва 60-йисарин сифте къилера лезги литературадиз чпин аял ва жегъил вахтар Ватандин Чехи дяведин йисарал ацатлай, хиве чIехибурун везифаяр гъатай са жерге жегъил литераторар-прозаикар: Межид Гъажиев, Якъуб Яралиев, Абдулбари Магъмудов, Буба Гъажикъулиев, Назир Мирзоев, Казим Казимов ва масабур атана. Абуру лезги прозадин бине эцигай устадрин: Алибег Фатахован, Къияс Межидован ва Агъед Агъаеван яратмишунрин тежрибадикай даях къуна, чи литература мадни вилик тухвана.

И жергедик келдайбуру шаддиз кябулай са кьадар гьикайринни новелайрин, повестринни романрин сагьиб Гьаким Кьурбанни акатзава. Адан яратмишунриз литературадин критикади вини дережадин кьиметни ганва: Межид Гьажиеванни Мурадхан Шихвердиеван, Агьмедуллагь Гуьлмегьамедованни Азиз Алеман, Мамед Яралиеванни Мердали Жалилован, Кьалабег Аликберованни Межид Мифталиеван ва маса алимринни писателрин «Комунист», «Дагьустандин правда», «Дагьустандин комсомолец», «Дуствал», «Литературадин Дагьустан», «Ктабрин обозрение» ва маса газетрани журналра чапнавай макьалайрини рецензийри и кардин гьакьиндай шагьидвалзава.

Гьаким Кьурбан вуж я? Ам писатель хьиз гьикI арадал атана?

Акимов Кьурбан Халикьович 1938-йисуз Докьузпара райондин Миграгь-Кьазмаяр хуьре дидедиз хьана. Адан буба, машгьур харат устIар, Халикь Ватандин Чехи дяве башламишай сифте кьилера фронтдиз гуьгьуьллудаказ фена ва Ватандин рекье телеф хьана.

КIвалин майишат, уькIуь-цуру дидедихь галаз кIвале авай эркек гьвечIи Кьурбанан хиве гьатна. Руфуна тухталди фу, тандал бегьем партал алачиз Кьурбана кIвалин кIвалахар, колхозда лежбервал ва мектебда лап хьсан кьиметар аваз кIелни авунай. Аял вахтарилай гададиз зегьмет вуч ятIа чир хьана, гьа йисарин дарвилери ам лигимарна, уьмуьр дериндай аннамишиз вердишарна.

Яратмишунрин кIвалах Кьурбана фад башламишна. ИкI, гьеле мектебда кIелдайла, ада вичиз таьсир авур, рикI тIарай крарикай, вакьайрикай чIалар туькIуьрдай, газетриз макьалаяр кхьидай.

Хайи халкьдин эдебиятдал, медениятдал, тарихдал, сивин яратмишунрал ва хайи тIебиятдал рикI алаз чIехи хьайи Кьурбан, Миграгьрин юкьван школа куьтагьна, Дагьустандин университетдин тарихдинни филологиядин факультетдин урус чIаланни литературадин, лезги чIаланни литературадин отделениядиз гьахьна, гуманитарный илимар чирунал машгьул хьана.

Студент тир йисара Къурбана прозадин эсерар: очеркар, гьикаяр ва новелляяр яратмишиниз башламишна. Ада теснифай сад лагъай гьикая «Дидени руш» 1958-йисан 1-январдиз «Комунист» газетдиз акъатна. И йисалай адан гьикаяйризни очеркриз «Дуствал» альманахдиз рехъ ачух хъана.

Университетдин диплом къачуна, высший образование авай пешекар яз, Къурбана Сулейман-Стальский райондин школайра муалимвиле ва директорвиле кІвалахзва. Ам аялриз урус ва дидедин чІалар дериндай чирдай тадаракрихъ къекъезва. Методиствилел рикІ хъуни жегьил муаллим 1964-йисуз Дагъустандин педагогикадин илимдинни ахтармишунрин А.А. Тахо-Годидин тІварунихъ галай институтдиз гъизва. Ада Москвада 1971-йисуз диссертация хуъзва ва педагогикадин илимрин кандидатвилин тІвар къачузва. Урус чІал ва лезги литература милли мектебда чирунин методикадай са жерге ахтармишунар кхъена ва вич бажарагълу методист ва педагог тирдини къалурна. 1998-йисалай «РД-дин лайихлу муалим» я.

Къ.Х. Акимова гзаф йисара милли литература ахтармишзава, и рекъяй диссертация хвена, 2000-йисуз филологиядин илимдин докторвилин дережа къазанмишна ва 2008-йисуз профессорвилин тІвар къачуна.

Алай вахтунда писатель ва алим Гъаким Къурбана педагогикадин институтда хайи литературайрин методикадин сектордин зеведишвиле кІвалахзава. Ада лезги фольклордин ва литературадин ирс кІватІ хъувуник, школаяр патал программаяр ва учебникар яратмишуник вичин чІехи пай кутазва. Ам урус ва лезги литература школада чирунин методикадин са жерге ктабрин автор я.

Гъаким Къурбанан сифте ктаб «Аламат» (1965) гьикаяйринни новеллайрин кІватІал я. Чи литературада Межид Гъажиева къил кутур новеллайрин жанр Гъаким Къурбана вилик тухвана. Ктабда «Деребег», «Шашлык», «Мержандин хтар», «Рекъе», «Аманви», «Мани» ва маса гуъзлемиш тавур эхир авай эсерар, яни новелляяр, гъатнава.

Жегьил прозаикдин ктабдин кьетIенвилерикай сад ам я хьи, новеллайри кIелзавайдак кьалабулук, секинсузвал кутазва, уьмуьрдай кьачунвай месэлайр вичиз хас жуьреда ачухарзава. Чешне яз вичихь тух тежедай нефс авай колхоздин председателдикай раханвай «Деребег», жегьилрин кьадар-кьисметдикай ва муьгьуьббатдикай суьгьбетзавай «Мержандин хтар», «Рекье» ва «Дидени руш», хзандин вилик инсандин буржарикай ихтилатзавай «Кьурушан хва» ва «Аманви», ватанпересвиллиз талукь «Мани» гьикаяяр ва новеллайр кьалуриз жеда.

Сифте кIватIалдин кьвед лагьай кьетIенвал – Гьаким Кьурбанавай куьруь новеллайра игитрин кьилихар, абурун психология кьалуриз алакьун я. «Алакат» ктабдиз талукь А. Гуьлмегьамедован рецензияда ихьтин гьахьлу фикир гьалтзава: «Кь. Акимован эсеррин тема уьмуьрдин кьенин югь ва кьенин инсандин уьмуьр я... Адан эсеррин игитар чан алай инсанар яз аквазва, абур кIелзавайдан рикIел аламукьзава. Идахь вичин сир ава...»

Гьикаяйрин туькIуьр хьунухьни кIелхавайбуруз таьсирдай мумкинвал гузва. Гьар са эсерда авторди лап сифте цIарцIелай эгечIна произведенидин гьерекатдик кIелзавайдини кутазва... Кь. Акимован гьикаяйрин чIал гзаф михьиди, цIалцIамди я. Гьич са гьикаядайни мез галкIидай, гьавурда гьатун патал кьведра кIелна кIандай са предложенини гьалтдач».

Гьелбетда, Гьаким Кьурбанан сифте ктабдик нукьсанарни квачиз тушир. ИкI, ада нугьватрин гафар ишлемишзава, гьеле гьар са игитдиз вичиз хас кьайдада рахунар гуз жезвач. Амма ктабдик квай и куьлуь-шуьлуь нукьсанри кIватIалдин ери агьурзавач.

Кьейдун лазим я хьи, чапдай акьатай тарифдин рецензийри Гьаким Кьурбанан кьил телесмиш авунач, акси яз литературадин вилик адан жавабдарвал мадни артухарна. Гила жегьил писателди повестдин жанр гьиле кьазва: сифте «Дуствал» альманахдиз, ахпа 1969-йисуз марифатдин ва муьгьуьббатдин месэлайриз бахшнавай «Марфадин стIалар» ва «Свас» повестар кьилдин ктаб яз акьатзава. И кьве эсерни чпикай яргьалди рахуниз лайихлу я. «Марфадин стIалар» повестда Гьаким Кьурбан жегьил хзандин

къадар-къисметдикай раханва. Дагъви дишегъли Аманатан къамат гуналди, писателди жегъил свас гъуьлуьн кІваляй бубадин кІвализ хъфинин ва гъугъуьнлай вичин уьмуьрдин юлдашдин патав хтунин сирер ачухарзава. Писатель ина са жегъилрин алакъайрикай ваъ, гъакІ цІйи ва куьгъне адетрин арада къвезвай женгиникайни раханва.

Ханкъули куьгъне адетрал амал ийизвай кас я, Рамазан – цІйи. Аманат вичин бубадинни дидедин ниятрин чІурувилин гъавурда гъатайла, гъуьлуьн къилив хквена. Гъа идалди Гъаким Къурбана, цІйи марифат куьгъне адетрал гъикІ гъалиб жезватІа, ачухарнава. Мана-метлебдин жигъетдай вичикай суьгъбет авур эсердиз «Свас» повестни мукъва я. Инани михъи ва халисан муьгъуьббатдикай ихтилатзава, амма къилинди – инсанар вижесуз адетдин къармахра гъатун негъун я.

Повестдин вакъияяр 30-йисара дагъви хуьре къиле физва. Чпин арада мидявал авай къве хуьруьн жегъилар тир Меликни Гуьлназ чеб-чпел кІевелай ашукъ жезва. Амма Гуьлназ гъеле черелу аял тирла, ам рушан мукъва-къилийрикай тир Магъмудаз хъуй лагъана, къепІинин тарцел лишан авунвай. Чехи хъайила, Гуьлназ къунши хуьрйй тир Меликал ашукъ жезва. Рушан буба Вагъидани, са гзаф къадар ялунар авурдалай гъугъуьнлиз, разивал гана. Амма Магъмуд гъич са жуьредани рушан гъавурда гъатзавач. Ада Гуьлназа вичин «намусдик» хкуьрнаваз гъисаба къазва ва жегъилрин мехъер авай шад юкъуз Мелик хаинвилелди яна рекъизва.

Писателди и повестдин игитрин къадар-къисмет къалуруналди, бегъемсуз адетар, инсанрин рикІер чІулаварзавай чеб халкъдин арада гъалтзамай бязи адетар лянетламишзава.

Жегъилрин уьмуьрдин ва муьгъуьббатдиз вафалувилин месэладиз Гъаким Къурбана «Къацу цуьквер» (1973) тІвар алай повестни бахшнава. Ада и эсерда рикІ михъи, чпелай чешне къачуниз лайихлу инженер Исмаиланни духтур Къистамаман рикІел аламуькъдай къаматар яратмишна.

Гъаким Къурбан са жегъилринни чІехи несилрин алакъайрин, ашкъидинни марифатдин темайрал сергъятламиш хъанвач, ада гъакІ хуьруьн

майишатдикай («Къурхчи»), Къзахстандин хам чилерал кІвалахай студентрин зегъметдикай («Женгечияр»), муаллимвилин баркалу сенятдикай («Лекърен лувар»), инкъилабдин вакъиайрикай («Асландин рикІ авай инсан»), журналистдин кІвалахдикай («Жегъилрин пІир»), халисан ва тапан алимрикай («Лацу мирал») жанлу эсерар-повестар теснифна. Писателди вичин яратмишунра чи обществодин саки вири къатарин векилрин къаматар ганва: адан эсеррин чинрай чаз алимарни муаллимар, студентарни газетдин мухбирар, колхозчиярни къуллугъчияр, духтурарни инкъилабчияр, фекъиярни эфендияр аквазва.

Писателдин повестрин положительный игитар чеб рикІ михъи, къастунал кІеви, марифатлу, датІана халкъдин къайгъуда авай, ватандиз вафалу ва кар алакьдай инсанар я. Чешне яз, Къумридин (Къурухчи»). Жамалан («Лацу марал»), Алмасан («Жегъилрин пІир»), Абидан («Асландин рикІ авай инсан») ва маса къаматар къалуриз жеда. Абур писателдин гъар сад са ахтармишун, са агалкъун я.

Гъаким Къурбан гележег аквазвай прозаикрикай сад я. Ада гъеле «застойдин» йисара «Чан алай дагълар» повестда (1978) еке устадвилелди, кІелай кас инанмиш жедай рангаралди ва къаматралди дагъдай арандиз куьчарнавай инсанар элкъвена хъфинин месэла викІегъдиз къарагъарнай. И месэла гъикъван важиблуди ятІа чаз къе ачухдиз аквазва.

Вич халкъдин яшайишдихъ, девирдихъ галаз гъамиша алакьада аваз къелем хци ийизвай Гъаким Къурбана дуьньяда ислягъвал хуьниз, инсанрин, халкъарин ва уьлквейрин арада дуствал мягъкемаруниз датІана фикир гузва. «Къуй гъамиша рагъ хъурай» ктабди (1983) и кардин гъакъиндай шагъидвалзава: Чехославакиядикай теснифнавай новеллайри кІелзавайдаз дериндай таъсирзава, халкъарин арада дуствал мягъкемаруниз куьмек гузва. Дуствал гъихътин девлет ятІа, чаз «перестройкади» арадал гъанвай алаш-булаш девирди ачухдаказ къалурзава.

И кІватІалда гъатнавай са жерге новеллайра: «Къагъриман», «Инсан», «Диде», «Билбил» ва масабура чеб уьмуьрдай къачунвай, дуьнья

гуърчегарзавай, мерд ва намуслу инсанрикай суьгьбетзава. Инсанар патал чпин чанарни гуз гъзурбур, дуьньядал ислягьвал хуьзвайбур, жемьтар тупламишзавайбур, инсанрин рикIерай рикIериз «рекьер» тухузвайбур, «Къагьриман» новелладин кьилин игит Азиз хьтин, халис къагьриман инсанар я.

Гъаким Къурбана 70-йисара вичин яратмишунра хайи халкъдин тарихдиз ва Октябрдин инкьилабдин вакъиайриз фикир гуз башламишна. Им дуьшуьшдин кар тушир. Адаз чизвай: лезги халкъдин къадар-къисметдикай, тарихда ам феи рекьикай художественный литературада анжах кьериз-цIаруз суьгьбетнавай. ИкI хьун лазим тушир. КIелзавайбуруни халкъдин тарихдикай эсерар гуьзлемишзавай.

Гзаф йисарин веревирдерин нетижа яз, писателди вичин сад лагъай тарихдин повесть «Асландин рикI авай инсан» майдандиз акъудна. Ам «Къацу цуьквер» тIвар алай кIватIалда (1972) гъатнава.

Тарихдин гегьенш шикилар ва гьерекатар, халкъдин ацукьун-къарагьун, психология ва философия, къенин югь ва гележег гегьеншдиз къалурун патал писатель чIехи жанрайрихъ къекъезва ва, тIебии кар яз, тарихдин романар кхьинал элячIзава.

Алай вахтунда Гъаким Къурбан муьжуьд романдин автор «Ракъинин муг», «Четин бахт», «Хазинадин суракьда», «Яру мяден», «Ирид чин алай хуьр», «Гъай тахъай гъарай», «Къилинж Къемер» ва «Дели дуьньядин чирагъ». Сифте вад роман кьилди-къилди ктабар яз, эхирмжи пуд роман «Самур» журналдиз акъатнава. Абур гъар сад вичикай кьилди рахуниз лайихлу я.

Гъаким Къурбанан «Ракъинин муг» тарихдин роман-трилогия пуд ктабдин ибарат я: «Асиррин рехъ» (ам «Ракъинин муг» тIвар алаз 1984-йисуз Даггизди печатдай акъудна), «Четин бахт» (1987) ва «Хазинадин суракьда» (1993).

«Ракъинин муг» роман-трилогия гьелелиг Гъаким Къурбанан яратмишунрин виридалайни къакъан кукIуш, дережа, агалкъун я лагъайтIа

зун ягълмиш жедач. Писателди и чѣхи эсерда кѣрагѣарнавай дерин ва важиблу месѣлайри, абур ачухарнавай кѣайдайри, такѣатри ва амалри и фикир гѣахълуди тирди тѣстикѣардай мумкинвал гузва.

Писателдин ният тирвал важиблу девирриз ва социальный вакѣайриз талукъ роман-трилогияди лезги халкѣдин уьмуьрдин виш йисан вахт: XIX лагѣай асирдин 70-йисарилай XX лагѣай асирдин 70-йисаралди кѣунва. Абур, лезги халкѣдин уьмуьрда хѣиз, Кѣафкѣазда, Урусатда ва гѣаки вири дуьньядани зурба дегишвилер тур ва метлеблу вакѣаяр кѣиле фѣйи йисар я.

Трилогиядин пуд ктабни са хуьруьн, а хуьре яшамиш жезвай инсанрин кѣадар-кѣисметди сад ийизва. Са хуьруьн тарих кѣалуруналди писателди вичин халкѣдин тарихдин чинар ачухарзава.

Роман-трилогияди кѣунвай вахт хѣиз, адан география мадни гѣгѣенш я. Месѣла, «Асиррин рехъ» ктабда, трилогиядин сад лагѣай паюна, гѣерекатар 1890-1917-йисара Муг-Рагѣа, Бакуда, Дербентда, Тахтакентда ва маса чкайра кѣиле физва. Авторди вичин суьгѣбетда дагѣвийрин патриархальный уьмуьрдиз буржуазный алакѣаяр атуниз, зегѣметчияр кѣвердавай кѣсиб ва варлуяр мадни девлетлу хѣуниз, дагѣвийри пачагѣдин колонизаторвилин политикадиз акси гѣерекатда иштирак авуниз, яшайишдин дар шартлар себѣб яз агѣзурралди кѣсибар Бакудиз ва маса шегѣериз финиз, анра икѣилабдин вакѣайрин таѣсирдик цѣйи уьмуьр патал гѣерекатра иштиракуниз еке фикир ганва.

Романда гѣаки чи халкѣдин ацукѣун-кѣарагѣун, бубайрин адетар, меденият, хуьруьн тѣбиатдин гуьзел шикалар кѣалурнава. Кѣелзавайдаз капиталист шегѣердин ва фѣялейрин яшайиш, лезги ва урус халкѣарин культурадин алакѣаяр аквазва.

Писателди вичин вилик эцигнавай и важиблу месѣлаяр ачухарунин карда адаз адетдин лезги хуьр тир Муг-Рагѣа яшамиш жезвай уьзденрикай тир арифдар Сфи-эфендидинни ва девлетлу Айдабеган хзанрин пуд несилдин кѣадар-кѣисметдикай куьмек жезва.

Романда игитар гзаф ава, амма кар алайбур, яни кылинбур, кьуд-вад я. Абурукай эвелемжиди Сфи-эфенди я. Роман вични Сфи-эфенди суьргуьндай ватандиз хтунилай башламиш жезва. Гьаким Къурбана сифтени сифте кылин игитдин шикил гузва, кЕлзавайбур Сфи-эфендидихъ галаз танишарзава: «къакъан буйдин, лацу якIарин, рехи чуру квай, вилера гъижран авай агъил итим...»

Сфи-эфенди суьргуьндай хтун вирибуру сад хъиз къабулнач. Айдабег, Магъмед-эфенди хътин девлетлуйрин гуьгуьлар чIур жезва, амма хуьруьн жемят и вакъиади сергъят авачир къван шадарзава. Вучиз лагъайтIа суьргуьндай хтайди халкъдин уьткъем хва, халисан далу, акъуллу меслятчи ва арифдар инсан я.

Гьаким Къурбана геройдин вичин рикIел хкунрин куьмекдалди Сфи-эфендидин къамат жуьребе-жуьре патарихъай ачухарнава. Ам юкъван агъвал авай, зегъметдал рикI алай, хуьре еке гъурмет къазанмишнавай марифатлу хзандай я. Илимдин ва савадлувилин куьмекдалди хайи халкъ мичIивилай акъудунихъ инанмиш ва и кардихъ ялзавай Сфи-эфенди пачагъдин колонизаторвилин политикадиз, чкадин инсафсуз девлетлуйриз акси я. Гъавилай ада пачагъдиз ва чкадин гьакимриз акси яз къарагъай 1877-йисан бунтара иштиракнай. И кар себеб яз ада хейлин йисар Урусатда суьргуьнда акъудна.

Къейдун лазим я хьи, суьргуьнда пачагъдин аксина женг тухузвай урус халкъдин кIвенкIвечи векилрихъ галаз таниш хьуникди, лезги арифдардин чирвилер мадни артух ва дерин жезва. Гила Сфи-эфендидин патав адавай меслятар къачуз, куьмекар кIанз, алукъун-кагъакъун ийиз къунши хуьрерайни кваз инсанар къвезва. Жемиятни Сфи-эфендидин лувар тирди романдай аквазва. Душманрини кваз арифдардин гегъенш чирвилерал, акъуллувилел, викIегъвилел ва гележег ақунал тажиблу ийизвай.

Хайи халкъдин тарихдай, аялриз мектебда тарсар гудай ктаб кхьиникай Сфи-эфендиди датIана хияларзавай. «Вири таб, илим – гъахъ» - и гафар тикрарунал адан рикI алай. Эхирни арифдардиз вичин эрзиман мурад

кбилиз акъуддай мумкинвал хъана. Ада, диндин руьгънийрин манийвилеризни килиг тавуна, хуьре мектеб ахъайна, дагъвийрин аялар урус чІалахъ ва культурадихъ галаз танишариз эгечІна.

Гъиле кьунвай кар давамарунин мураддалди, Сфи-эфендиди вичин хва Алим Урусатдиз кІелиз ракъурзава, хтулрив – Самсамавни Къамкъамав урус чІал чириз тазва. Гъелбетда, инсанар мусурман диндин мавгъуматдин таъсирдик квай девирда Сфи-эфендидиз, Алимаз дагъвийрин аялриз урус чІал чирун регъят кар тушир. Абуруз Магъмуд-эфенди, Айдабег, Саруханбег хътин руьгъанийри къурхуяр гузва, секиндив кІвалахиз тазвач. ЯтІани Сфи-эфендидин хзанди чпин терефдал алай уста Нуфталидикай ва хуьруьн кІвенкІвечи фикиррал алай агъалийрикай даях кьуна, чалкечир инсанрихъ галаз дяве тухузва ва чпин рикІ алай баркаллу кІвалах ян тагана давамарзава.

Сфи-эфендиди хкъягъай рехъ алан хци давамарзава. Алиман виликни зурба четинвилер акъваззава. ИкІ, мектебдиз диндин руьгъанийри цІай язава, Алиман паб хаинвилелди рекъиз тазва. ЯтІани Алима бубади башламишай баркаллу кІвалахдила гъил къачузвач.

Тарихдин цІийи шартІара Сфи-эфендидинни Алиман рехъ и хзандин пуд лагъай несилдин векилри – Самсамани Къамкъама давамарзава. Мектеб кутьягъайдалай гуьгъуьниз кІел давамарун патал кьве стхани Бакудиз рекъе гъатзава. Ина абурувай я гимназиядиз, я реальный училищедиз гъахъиз жезвач, вучиз лагъайтІа узденрикай я. Лезги халкъдин къегъал хва Къазимегъамед Агъасиеван ва муграгъви Абидин Амिरасланован куьмекдалди абур нафтІадин мяденра кІвалахал акъваззава.

Гъар жуьре миллетрин арада ва инкъилабдин гъерекатрин яцІа хуьряй атанвай жегъилар яваш-явашдиз уях жезва. Абуру стачкайра, забостовкайра иштиракзава, пачагъ тахтунай гадардай югъ мукъва авуник чпин пайни кутазва. ИкІ, жегъилрин вилик цІийи рехъ – инкъилабдин рехъ ачух жезва.

Эгер Самсанан гъерекат Бакудин нафтІадин мяденрихъ галаз алакъалу ятІа, Къамкъам инкъилабчийри Самурдин тама эцигай тахта заводдин

«хузаинвиле» эцигзава, ада Тахтакентда кІвалахзава ва чинебадаказ инкѳилабчийрин тапшуругъар тамамарзава.

Стхайрин кѳилел гзаф кѳадар четин дуьшуьшар кѳвезва, амма гѳич са сефердани абуру кичІевал, руьгѳдин ажузвал кѳалурнач.

Чешне яз, инкѳилабдин гѳерекатра иштирак авунай Самсам душтагѳда тунай, суддал ада вичи вич халис игитри хѳиз тухванай. Инкѳилабдин женгера иштиракуналди Самсамани Кѳамкѳама зулум-зиллетдин зунжура кѳатІ-кѳатІ авуник, цІийи уьмуьр туькІуьруник чпин баркаллу пайни кутуна.

Халкѳдин халисан рухвайриз кѳарши яз романда чІуру (отрицательный) кѳаматарни ганва. Абурук Айдабег, Магѳмуд-ѳфенди, Саруханбег ва масабур акатзава. Айдабегни Сѳи-ѳфенди жегѳил вахтарилай душманар хѳанай, гѳеле жегѳил гадаяр яз, цуькверин суварик Сѳи-ѳфендин тІвар кѳур руш Мариятал Айдабеган рикІни ацукѳнавай кѳван. Амма абурун алакѳаяр чІур хѳунин себеб анжах са ашкѳидихъ галаз алакѳалу тушир. Кѳилинди, гѳелбетда, Айдабегни Сѳи-ѳфенди уьмуьрдиз, инсанриз килигзавай кѳайдаяр тир. Эгер Сѳи-ѳфендиди халкѳ савадлу авун, адаз са регѳятвал гун вичин уьмуьрдин кѳилин мурад яз гѳисабзаватІа, Айдабег анжах девлет кІватІунал, инсанрин «хам алажунал», хуьре кѳал-кѳиж тунал машгѳул я. Сѳи-ѳфендиди вичин веледар, хтулар инсанпересвилин руьгѳдаллаз тербияламишзаватІа, Айдабега жегѳил несилдиз кѳанихвилин, шкѳакѳвилин, инсансузвилин чешне кѳалурзава. Иниз килигна, жемятди Сѳи-ѳфендидиз, пайгѳамбардиз хѳиз, гѳуьрметзава, Айдабег, лагѳайтІа, виридаз чІулав кицІ кѳван такІан я.

Романдай аквазвайвал, Айдабег зегѳметчийрин иви хѳвазвай зили, пачагѳдин чиновникрин гѳилибан я. Ам кѳве чин алай, кичІе, кепекдихъ намус маса гуз гѳазур мердимазар кас я. Адан рухваярни бубадилаѳ фейибур хѳана. Гѳавилаѳ и хзандаѳ хуьруьн жемятдин патай гѳамиша лянет ала. «Асиррин рехъ» романдин бинеда и кѳве хзандин арада жезвай акѳунарни Бакуда кѳиле феѳи классрин женгер, кѳилин конѳликтар яз, ава. Игитрин килихар, вири эсердин кѳилин ѳикир ачухарунин карда писателди и

конфликтрикай устадвилелди менфят къачунва. Гъа и устадвал себеб яз роман гъвеслудаказ кІелиз жезва.

Айдабеган гъилибанрикай, адан гафарал къул чІугвазвайбурукай сад Магъмуд-эфенди я. Адан къамат ачухарун патал писателди еке чалишмишвилер авунва, нетижада ам рикІел аламукъдайди хъанва: Магъмуд-эфендиди, дин багна къаз, жемят датІана алдатмишзава, ам чІагай гафаралди вичин крар къуъл ийиз алахънавай акъалтІай гъиллебаз я. Сфи-эфенди яргъал суьргуьндиз ракъурай фитнедик Магъмуд-эфендин пайни квай. ЧІехи арифдар дустагъдай хтайдалай къулухъни Магъмуд-эфенди Сфи-эфендин ва адан хзанрин гуьгъуьнай экъечІзавач.

Магъмуд-эфендиди, Айдабега, Саруханбегди жемятдиз гзаф зулумар ийизва. Абурун ягъсузвилери ажугъламиш авур къара жемятдин векил Ярмета Саруханбег яна рекъизва. Халкъдиз зулумарзавай гъар са касдин эхир ихътинди жедайди писателди кІелзавайдаз къалурзава.

Роман-трилогиядин сад лагъай пай Октябрдин инкъилаб гъалиб хъуналди ва дагъвияр азад хъуналди куьтягъ жезва. Асиррин рехъ, яни яргъал виш йисара халкъди вичин азадвал, вичин бахт патал чІугур женгер, къилиз акъатна.

Роман-трилогиядин къвед лагъай ктаб «Четин бахт» (1987) граждан дяведин вакъиайриз, Муг-Рагърин хуьруьн чешнедалди Дагъустанда Советрин власть тестикъарунин ва дагълара цІийи уьмуьр тешкилуни месэлайриз бахшнава. Романда къалурнавай вакъиаяр 1917-1941-йисара къиле физва.

Гъаким Къурбана и ктабда цІийи уьмуьр туькІуьрунин карда классрин женгера иштиракай, чпин жегъил чанар халкъдин рекъе эцигай Къазимегъамед Агъасиеван, Самсам МутІалибован, Нуфталидин ва масабурун къаматар усталвилелди рикІел аламукъдайвал ганва.

Азербайжанда ва Дагъустанда инкъилабдин зурба кІвалахар тухвай «Фарукъ» тІвар алай дагъви инкъилабчийрин гапІал тешкилай, вичикай къилдин ктаб кхьиниз лайихлу Къазимегъамед Агъасиеван уьмуьрдин са

гъвечи вакъиа хъайи, Дербентдин комиссарвиле кВалахай са куъруъ вахтуникай авторди фасагъатдиз суьгъбетзава: Къазимегъамед митинграл, собранийрал явлудакъа рахазва, халкъ Дагъустанда ва вири Урусатда кыле физвай тарихдин метлеб авай вакъиайрин гъавурда твазва, жемьтдин кыле акъвазна инкъилабдин женгера иштиракзава.

Писателди вичин игит мез фасагъат, рикІ хци, викІегъ, жемьтдиз истеклу, чанни халкъдин рекъе эцигиз гъазур гъунарлу къагъриман яз къалурнава.

Къазимегъамед Агъасиеван баркаллу рехъ давамарай, инкъилабдиз вафалу Самсам МутІалибован, уста Нуфталидин ва масабурун гъерекатарни романда тамамдиз ачухарнава.

КъетІен фикир Гъаким Къурбана Нуфталидин къаматдиз ганва. Виликдай машгъур заргар, вич гъамиша зегъметчи халкъдин патал хъайи Нуфталидини цІийи уьмуър патал кыле физвай ягъунра, дявейра иштиракзава. И женгера къегъал хчин къве гъилни хкатнатІани, ам инкъилаб гъалиб хъайидалай гуьгъуьнизни секиндиз акъваззавач, акси яз еке ашкъидалди цІийи уьмуър туькІуьрунин гъерекатда иштиракзава.

Нуфтали хуьруьнбуру Советдин председателвиле хкъзава. Ада йиф-югъ талгъана, галатун тийижиз, хуьруьн агъалийриз яшайишдин къулай шартІар арадал гъизва: эвелимжи хуьр цІийи чкадал куьч авунин къарар къабулзава, адалай гуьгъуьниз мектебдлиз цІийи дарамат эцигунин кар гъиле къазва, майишатда бул бегъерар хьунин мураддалди хуьруьз яд гъизва, цІийи рекъер тухузва.

Нуфталиди башламишай гъар са кардик Сфи-эфендидин хтул, жегъил агроном Шалбуза, хуьруьн активист Марсала ва масабурун къуьн кутазва, абур кылиз акъудиз куьмекзава.

ЦІийи власть сеbeb яз, са куьруь вахтунда Муг-Рагъ хуьруьн агъалийрин дуланажагъ дибдай дегиш жезва: бахтлу ва азад уьмуьрдин сагъибар хъана, абур чпин эрзиман мураддив агакънава. Ихътин уьмуьр къаралмиш хабарди сефиларзава: дяве башламишзава. Азад уьлкведал чІулав

цифер кIватI жезвайдакай писателди символдин куьмекдалди хабар ганай: хуьре ивидин марф кьванай.

Гьаким Кьурбанан роман-трилогиядин пуд лагьай пай «Хазинадин суракьда» Ватандин Чехи дяведин вакъиайриз ва дяведилай гуьгьуьнин йисара хуьруьн майишат гуьнгуьна хтунин месэлайриз бахшнава. Писателди дяведин цIаярани фронтдин далу пата советрин инсанри кьалурай кьегьалвилерикай ва абурун гьакъисагъ зегьметдикай суьгьбетзава. «Хазинадин суракьда» романда эцигнавай месэлаяр Сфи-эфендидин тухумдин векил Шалбуз МутIалибован ва маса кьаматрин куьмекдалди ачухарнава.

Ктабдин куьруь сюжет ихьтинди я: хайи Ватандал фашистрин Германияди бейхабардиз вегьенва лагьай ван хьайи Муг-Рагъ хуьруьн вири агьалийрин мецел алайди анжах дяведин ихтилат тир. Абуру душман тергун патал вуч авун лазим ятIа веревирдзава. Колхоздин председатель Шалбуз, хуьруьн Советдин председатель Мурсал, колхозникар Алимет, Гьалим ва масабур гуьгьуьлладаказ фронтдиз рекье гьатзава.

Дяведин далу пата хуьруьн майишат назик дишегьлийрин, кьузуьбурун ва аялрин хиве гьатзава. Писателди муаллим Букара, Шалбузан паб Сейрана, Советдин председатель хьанвай Санжади тухузвай четин кIвалахар кьалурзава. Хуьруьн жемьтди кашарни мекьер, дарвилерни татугайвилер эхзава, йифен ахвар, йикъан кьарай авачиз зегьмет чIугвазва. Абуруз кьецI гузвай инсанарни авачиз туш. Советрин власть са юкьузни кIан тахьай Абасагьади, Шагьмара, Авсата, Тамазана кьил хкажнавай.

Дяве куьтягъ хьайидалай гуьгьуьниз чпел залан хирер хьанвай Шалбуз, Мурсал, Алимет хуьруьз хквезва. Дяведин йисара чалкечиррин гьиле гьатна барбатIай колхоз Шалбуза са куьруь вахтунда чешнелу майишатдиз элкьуьрзава.

Романдин пуд лагьай ктабдин вакъиаяр гзафни-гзаф Шалбузахъ галаз алакьалу я. Ам, дугьриданни, халисан инсан, кьайгьудар регьбер я. Ада вичин бубадин ва чIехи бубадин рехъ баркаллудаказ кьиле тухузва. Ватандиз

ва халкъдиз вафалувал гьам фронтда, гьам хуьре къалурна. И кар ада гьар юкьуз давамарзава. ИкI, Шалбуза Авсатанни Тамазанан мурдар крар, алчах ниятар винел акьудзава, абур чпин жазадив агакъарзава.

Шалбуз, адан гьерекатрай аквазвайвал цIийи жуьредин регьбер я. Ам, тежрибалу колхозчийрал алуькьиз-кагьакьиз, гьамиша жемьтдин юкьва ава. Къецепатан уьлквейриз фейилани Шалбуза хайи колхоздикай фикир ийизва: яраб инра чешне къачуз жедай вуч аватIа, лугьуз, датIана хуьруьн къайгьудик ква.

Гьаким Кьурбана къалурзавайвал, Шалбуз майишат хьсандиз тешкилун, колхозчийрин кIвалах къезиларун патал датIана цIийи рекьерихь, къайдайрихь къекъвезва, техника гегьеншдиз ишлемишдай мумкинвилер жагьурзава.

Писателди и эсерда дишегьлийрин къаматризни еке фикир ганва. ИкI, Сейранан, Санжадин, Дурьниседин, Перниседин къаматар ери-бине авай ва жанлубур хьанва. Абурни писателди чпин гьерекатра ачухарнава: гьардахь вич рахадай къайда, къетIен къилих ва акунар ава. Дишегьлияр дяведин йисара хаинрихь галаз женгиниз экъечIзава, гуьгьуьнин йисарани хуьре башламишай гьар са хьсан кардик абуру чпин къуьн кутазва.

Романда вахтуналди чинал лакъаб (маска) акьалжнавай, Советрин власть такIан, чпи виликдай чIугур кеферихь вил галамайбурун къаматарни ганва. Абурук Шагьмар, Абасагъа, Гуьнеш-эфенди, Мирвет ва масабур акатзава.

И хаинрин арада Шагьмаран къаматди къетIен чка къунва, ам иллаки жанлуди хьанва: Шагьмар амалдар, рикIе авай фикирар чуьнуьхиз масадбурун гьилералди вичин крар туйкIуьриз алакьдай илан я. Адан мурад – куьгьне девир элкьвена хтун я. Шагьмар хуьре зурба фендигарвилелди фитнени къал, ришветбазвални хаинвал тваз алахъзава. Жуьреба-жуьре амалралди ада вичиз такIан инсанар фронтдиз ракъуриз тазва, вичиз табий, гафуниз яб гудай «дустарив» халкъдиз хаинвализ тазва. Шагьмар вичин

халисан ниятар гьикъван чуьнуьхиз алахънатІани, адан душманвилер эхирни винел акъалтзава, ам жемьтдин вилик беябур жезва.

Трилогиядин сифте кьве ктабдиз гекъигайла, «Хазинадин суракъда» романдин гьерекатрин география хейлин гуьтІуь хъанватІани, гьалзавай месэла – халкъдин дуланажагъ хкаждай рекьер жагъурун вири район, республика, уьлкве патал важиблубур я. И месэла гьялунал романдин кьилин игитар машгъул ханва. Хуьруьн ва колхоздин гьалар гьикъван хъсан хъанватІани, Шалбуз мадни «хазинадин суракъда» ава.

Роман гележегдик умуд квай шикилдалди куьтягъуналди, гьайиф хьи, автор гьалатІ хъана – роман басмаханада амаз, Советрин Союз чкІана, уьлкведа власть кьалп демократри кьуна – девир дегиш хъана. «Хазинадин суракъда», алай девирдикай кхъенвай эсер, печатдай акъатун кумазни тарихдин эсердиз элкъвена. Адакай чунни, гьелбетда, тарихдин романдикай хьиз, рахун лазим я.

Чна «Ракъинин муг» роман-трилогиядин пуд ктабни тупІалай хьувуна. РикІел вуч аламуькзава? Сифтени-сифте вилерикай дагъви хуьр Муг-Рагъ, адан шикилар, Сфи-эфендидин кьуд несил, абурун виш йисан уьмуьр карагзава...Са хуьруьн ваъ, лезги халкъдин уьмуьр...Сифте феодализмдинни капитализмдин, ахпа социализмдин шартІара гъвечІи халкъдин кьадар-къисмет, ада вичин бахт патал чІугур ва чІугвазвай женгер аквазва. Къати женгер...Мусибатдин женгер...Лезги халкъдин тарихдикай художественный кинофильм акъудиз хъайитІа, Гь. Кьурбанан «Ракъинин муг» роман-трилогия адан бинедиз кьачуз жеда.

Роман-трилогиядин кьетІенвилерикай рахадайла, эвелни-эвел лугъун лазим я хьи, адан кьилин кьаматар гьар сад вичиз хас кьайдада ганва: игитрин акунар, рахунрин кьетІенвилер, чпи-чеб тухузвай жуьре. Писателди вичин игитар гьерекатда, сад-садахъ галаз рафтарвилера ва дегишвилера аваз ачухарнава. Абурукай бязибур (Самсам, Кьамкъам, Шалбуз, Алимет ва мсб.) кІелзавайбурун вилик чІехи ва лигим жезва.

Вичикай рахазвай эсерда гьакI хайи тебиатдин гуьзел шикилриз, лезги халкъдин баркаллу адетриз, жуьреба-жуьре суварризни чка ва фикир ганва. Писателди халкъдин сивин яратмишунрикай (мисалар, риваятар, къаравилияр), виликан девирдин поэзиядикай, лезгийрин майишатдин календардикай устадвилелди менфят къачунва. Романда ганвай къенепатан монологар, яни игитри чпи-чпик ийизвай фикирар, хиялар, веревирдер, диалогар, игитрин психология, яни руьгьдин деринар ва философия, ачухарунин карда важиблу алатриз элкьвенва.

Роман-трилогияда авторди ранг ядай гафарикай, мягкем ибарайрикай, лирический отступленийрикай, игитрин акунар, шикилар, абурал алай либасар къалуруникай гегьеншдиз менфят къачунва.

Роман-трилогиядин чIални къеншенгди, регьятдаказ гъавурда гьатдайди я. Писателди вичин игитриз гузвай характеристикайри, сада масадаз гузвай къиметри, абуру кхьизвай кагъазри къаматар жуьреба-жуьре патарихъай ачухариз куьмекзава.

Роман-трилогиядин къетIенвилерикай къилинди ам я хьи, писателди игитрин къадар-къисметар, гьерекатар тарихдин вакъийрихъ галаз аваз ганва.

Санлай къачурла, чи милли литературада сифте яз лезги халкъдин тарихдин лап важиблу виш йис къалурнавай роман-трилогия (им, шак алачиз, гзаф четин, автордивай устадвал ва дерин чирвилер истемишзавай кар я) жанлу эсер хьанва. Адаз талукь кимивилерал, нукьсанрал, гьахьтинбурни ава, чун виликдай къилди-къилди ктабрикай кхьей рецензийра акъвазнай. Абур инал тикрар хьувун герек къвезвач. Чи теклифрикай, меслятрикай, за фикирзавайвал, авторди вичин роман-трилогия санал, са ктаб яз, акъуддайла менфят къачуда.

Гьуьгьуьнин йисара кхьей ва печатдай акъудай романарни тарихдинбур я: «Яру мяден» (1989) – Лезгистанда Советрин власть патал къиле фейи женгерикай ва хуьпуьхьрин живедин мядендикай я; «Гъай тахъай гарай» (1992; «Самур», 2009) – Кьуьчхуьр Саидан ялавлу уьмуьрдиз

бахшнава; «Ирид чий алай хуър» (1997) – Советрин девирдин хуъруьн майишатдин месэлайрикай ва инсанрин кьилихрикай кхьенва; «Къилиж Къемер» («Самур», 2001, 2009»), - XV лагъай асирдин шаир Миграгъ Къемеран ва «Дили дуьньядин чирагъ» («Самур», 2006) – XIX лагъай асирдин шаир Етим Эминан къаматдикай, къисметдикай ва девирдикай кхьенва. Абур гьар сад вичикай къилди ва яргъалди рахуниз лайихлу я, амма чахъ ахьтин мумкинвал авач.

СССР чкІана, дуьз лагъайтІа къецепатан ва кьенепатан акси къуватри гужуналди чуқІурна, уьлкведа общественно-политический къурулуш дегиш хъайила, Гьаким Къурбана гьахъсуздаказ кьве чкадал пайнавай лезги халкъдин месэлайрикай хци, сатирадив ацІанвай эсерар кхъизва, абурукай яз «Завал» гьикаядин («Самур», 2004, №4-5) ва «Гъарам хан» повестдин («Самур», 2008, №2) тІварар къаз жеда.

Гьаким Къурбана лезги литературада зегьмет чІугваз яхцІур йисалай гзаф я. И йисара ада печатдиз 30-далай виниз гьикаяярни новеллаяр, 12 повесть ва 8 роман акъудна. Писателди литературадик кутунвай пай ктабрин къадарвал алцумзавач. И кардин терез-ибри – писателдин эсеррин къиметлувал, художественный жигъетдай цІийивал, къетІенвал ва абуралди хайи литература девлетлу авун я.

И жигъетдай Гьаким Къурбана лезги литературадик кутунвай пай гьихьтинди я? Веревирдар авурла, завай ихьтин жаваб гуз жеда:

Сад лагъайди. Межид Гъажиеван гуьгъуьнал алаз, Гь. Къурбана чи литературадиз цІийи жанр, новелла, гъана ва ам гегьеншарна. Адан саки вири гьикаяяр новеллаяр я.

Къвед лагъайди. Гь. Къурбана лезги литературадиз сифте яз цІийи темаяр гъана ва абуруз талукъ месэлаяр художественный такьатрин куьмекдалди гьялна: «Женгчияр» повестдин игитри – Дагъустандин университетдин студентри Къазахстандин хам чилерал четин шартІара бегьер кІватІ хъийизва; «Чан алай дагълар» повестда дагъвияр арандиз

куьчарун фагьумсуз кар хъайиди субутарзава ва кьилин игитар, рикIи эвер гана, дагълара амай куьгъне хуьруьз хъфизва.

Пуд лагъайди. Писателди хайи литературадиз са жерге цIийи къаматар гъана: халкъдин чил, вилин нини хъиз, хуьзвай Къумри («Къурухчи»), лезги халкъдин къагъриман рухвар: Къазимегъамед, Абид, Самсам, Къамкъам, Шалбуз ва мсб. («Ракъинин муг»), муьгъуьббатдиз вафалу, кьенвай гъуьлуьхъ ирид йисуз яз чIугвазвай Къизтамам («Къацу цуьквер»), гуьзелвал бахтсузвилиз элкъвенвай дишегъли Антидея («Лацу марал»), дидед чIалаз ва литературадиз вафалу муаллим Нурали («Лекърен лувар») ва мсб.

Къуд лагъайди. Гъ. Къурбана чи милли литературада сифте яз тарихдин виш йис вахт кьунвай роман-трилогия «Ракъинин муг» теснифна. Ам башламишна кьилиз акъудун патал писателдиз къад йисалай гзаф вахт герек хъана.

Вад лагъайди, сифте яз чи чIехи шаиррин: М. Къемеран, Къ. Саидан ва Е. Эминан къадар-къисметдикай романар кхъена, абурун къаматрал чан гъана.

Ругуд лагъайди, гъукуматдин сергъятди чара авунвай халкъдин милли месэляяр къарагъарзава ва Советрин властдин чкадал хканвай «капитализм» русвагъзава.

Ирид лагъайди. Гъаким Къурбанан эсерар халкъдин девлетлу, гъар сад гъавурда акъадай, къеж квай чIалал кхъенва. Писателдин эсерар себеб яз, лезги чIалан вири къатар, вири рангар, вири авазар, вири девлет кIелзавайдан суфрадал къвезва. Ихътин чIалан куьмекдалди писателди халкъдин ацукъун-къарагъун, адетар, философия, психология ва маса терефар ачухарзава.

Гъавилай инал къейдун лазим къвезва: Гъаким Къурбанахъ вичин хсуси хатI, художественный эсерар яратмишдай тегъер хъанва.

И вири делилри чаз Гъаким Къурбан бажарагълу писатель ва милли литературадин устад тирди тесникъардай мумкинвал гузва. Халкъдин зегъметчи къатарай акъатнавай, халкъдин къисмет пайзавай писателди халкъдикай жанлу эсерарни вичиз хас жумартвилелди теснифзава.

Гъаким Къурбан, чи бажарагълу писателар-прозаикар: Алибег Фатахов, Къияс Межидов, Агъед Агъаев ва Межид Гъажиев хъиз, халкъдин писатель я. И фикир адан уьмуьрдин ва яратмишунрин рекъи субутарзава.

Гъаким Къурбан, писатель-романист ва алим хъиз, хайи халкъдин ва республикадин дердина авай инсан, общественный деятелни я: ада 1989-йисалай лезги халкъдин «Садвал» гъерекатда иштиракзава, 1990-йисуз лезги писателрин Союз тешкилна ва 20 йисуз адан правленидин председателвилин везифаяр тамамарна, 1991-йисуз Дагъустандин телевиденида лезги эдабиятдин «Самурдин сес» передача башламишна, 1993-йисуз Махачкъалада вичин, автордин «Жегъил литератор» мектеб, 1995-йисуз лезги литературадин «Шарвили» газет тешкилна, республикадин газетриз ва журналриз датІана ялавлу очеркар, макъалаяр ва рецензияр кхъизва.

Алай девирдин бажарагълу ва машгъур зари ва алим Къ.Х. Акимован уьмуьрдин ва яратмишунрин рекъикай, винидихъ тІвар къунвай зи ктабдилай гъейри, мад ругуд ктаб акъатна: З. Къурбановадин «Акимов Къ. Х. – критик ва литературовед» (2004, урус чІалал), Ж. Жамалован «Акимов Къ.Х. – алим ва методист» (2005) ва «Гъаким Къурбанан романрикай суьгъбетар» (2008) Ф. Насрединован «Гъаким Къурбан мектебда» (2006), С. Алиевадин «Ракъинин муг» роман-трилогиядин поэтика» (2007, урус чІалал), ва С. Османовадин «Гъаким Къурбанан эсеррай адетдин тушир тарсар» (2010). Заридин тІвар Дагъустандин писателрин союздин справочникда ва С. Керимовадин «КцІар» энциклопедия (Баку, 2011) гъатнава.

Илимдин ахтармишунри ва жемиьтдин хва хъуни Гъаким Къурбаназ вичин художественный эсерар патал цІийи-цІийи темаяр жагъуриз, важиблу месэлаяр ачухариз ва кІелзавайдан суфрадал мадни къиметлу эсерар гъиз куьмек гузва. Ихътин эсеррикай сад «Лезгистан» энциклопедия я.

Азиз Алем

(1938)

Бажарагълу шаир Азиз Алем (Фатуллаев Азиз Шихбинетович) 1938-йисуз Бакуда Шихбенетан хзанда дидедиз хъана. Ватандин Чехи дяве башламишайла, Азизан буба фронтдиз фена, хзанар хайи Мискискрин хуьруьз хтана. Буба дяведай хтун тавур Азиз, дидеди зегьметдал рикI алаз тербияламишна.

Азиза сифте хайи хуьре ва юкьван школада Усугъчайдал кIелна. Аял вахтарилай манийрал, художественный литературадал ва иллаки шииратдал рикI алаз чIехи хъайи жегьил Даггосуниверситетдин историко-филологический факультетдин урус отделениедиз гъахъна. Гъеле школада кIелдайла шиирар яратмишунал машгъул хъайи жегьил литератор поэзиядин деринар чирунин мураддалди Москвада М. Горькийдин тIварунихъ галай Литературный институтдиз гъахъна, ам агалкъунралди куьтягъна. Ина чIехи ва машгъур шаиррин яратмишунрин семинарра А. Алема дерин чирвилер къачуна, шииратдин сирерай къил акъудиз чирна.

А. Алема хейлин йисара чи республикадин печатдихъ галаз алакьалу идарайра жавабдар къуллугърал кIвалахна. Ада лезги чIалал акъатзавай «Коммунист» газетдин культурадин отделдин зеведишвилини, «Самур» журналдин редакторвилини ва Дагъустандин писателрин Союздин литературадин журналрин къилини редакторвилини везифаяр тамамарна. Гъина кIвалахайтIани, ада вич кар алакьдай, эдебиятдин гъавурдик квай пешекар яз къалурна.

Алай вахтунда пенсияда авай Азиз Алем Магъачкъалада яшамиш жезва. Эдебиятдин ва общественный уьмуьрда иштиракзава.

Малум тирвал, алатай асирдин 50-йисарин эхирда ва 60-йисарин сифте къилера лезги эдебиятдиз са жерге бажарагълу жегьилар атанай. Инал А. Саидован, Б. Салимован, М. Гъажиеван, Жамидинан, И. Гъусейнован, Д. Абдуллаеван, Къ. Акимован, К. Мусаеван, Ханбичедин, Б. Гъажикъулиеван,

М. Алпанан ва масабурун тIварар кьаз жеда. И дестедик Азиз Алемни акатзава.

Гьеле университетда кIелдайла, А. Алеман шиирар, ада кхьей рецензияр чи милли печатдиз (газетар, журналар) акъатзава. Жегьил шаирдин сифте камарай малум жезвайвал, лезги эдебиятдиз фагьумлу, шииратда вичин рехъ жагьурунал алахъзавай бажарагьлу литератор атанай. КIелдайбуру ва критикади А. Алеман гележегдик еке умудни кутунай. Абур ягьалмиш хьаначир. Гуьгьуьнин йисара, вичик тади квачиз, А. Алема сабурлудаказ гзафни-гзаф шииратда зегьмет чIугвазва. Ада яратмишай шиирар, поэмаяр, балладаяр, этюддар, сонетар, басняяр, памфлетар, триолетар, бейтер, элегияр, садар, кьведар, пудар, муьжуьдар ва масабур «Алмасдин кIусар» (1963), «Лацу цифер» (1967), «Са кьужах нулар» (1970), «Рехи тар» (1971), «Хияларни цIайлапанар» (1974), «Гуьлуьн зенгер» (1975), «Муьжуьд лагьай цав» (1978), «Мидаим легьзе» (1982), «Суьгьуьрдин ялав» (1985), «Лекьрен гвен» (1987), «Крчар алай лам» (1992) кIватIалриз акъатна.

А. Алема шаирдин бажарагь шиирин кьадардалди, ктабрин сандалди алцумазавач (Виридуьньядин эдебиятдин классик Омар Хаямаз авайди анажах вишни кьуд рубай я), кьилинди шаирдин устадвални эсеррин ери я.

КIандатIа ваз зи кхьинрин сир чириз,
Вучиз кьадар тIимил ятIа эсеррин,
На кIизрияр кьазва, гуьлуьз кIир вегьиз,
За гевгьерар жагьурзава гуьлерин.

И гафар адан шииратдин эпиграф лагьайтIани жеда.

Азиз Алеман сифтебурукай сад тир «Са кьужах нулар» ктабда вичин шаирвилин кIвалахдикай ва тахалус кьачуникай ада икI лугьузва: «Гьар са касдихъ вичин «алем» ава. Шаирдин «алем» адан яратмишунар я. Алем лугьудай литературный псевдоним гуналди за, гьелбетда, жуван тема тайинарна. Зи тема вири алем я... Гьакьикъатда за уьмуьрдин са терефни инкарзавач, акси яз, адан вири «деветар» кьабулзава: муракабвал, гуьзелвал ва икI мад. Гьа са вахтунда, месела, цуькведикай кхьиз хьайитIа, зи фикирда

чили́н шар ава, чили́н шарди́кай кхъиз хъайтIа – цуьк. Куьрелди зун диалектик я. Ингъе зи къайда: «На заз инсан кълура, за ваз инсаниятди́кай сугъбетда».

Дугъриданни, «Са кълужах нура» ктабдай ва адалай гуьгъуьниз акъатай кIватIалрай аквазвайвал, А. Алем вичи хкъгънавай къайдадиз, поэтический кредодиз вафалу я, ада вичин хайи халкъдик ва вири инсаниятдик кълалабулух кутазвай, вичин аямдин саки вири важиблу месэлайриз датIана фикир гузва, ам уьмуьрдин яцIа авай шаиррик акатзава.

Инал шаирдин мад са веревирд гъиз кIанзава: «...зи лирический герой датIана СиратIалдин муькъвелей физва. Им дуьшуьшдин кар туш. Заз са касни ахвара тваз кIанзавач. Эгер ни уьмуьр гъазур гълвадай гъисабзаватIа, ам кIевелей ягълмиш жезва. Эхъ, зи лирический геройдиз гзаф четин я, амма ада садрани гардан кIирзавач, ажувалзавач. Мадни керчекдиз лагъйтIа, ам уьмуьрдин яцIа ава, адан ашукъ ва пограничник я».

Гъакъикъатдани и гафар бушбур туш. Шаирдин яратмишунара ахтармишай Къ. Акимова кхъизвайвал, «А. Алеман лирикадин игит ХХ лагъай асирдин 60-йисарин инсан я: ам датIана инсаниятдин гуьзел гележег ва тарих патал чарасуз гьерекатрин кIвенкIве ава; адаз четинвилерихъай кичIе туш, адан рикI зегъметдал ала, адаз дяведин цIай ва хендедайрин накъвар такIан я; ада инсанрин бахт паталди женг чIугвазва, амайбурузни ислягъвал ва абдавал патал женгиниз эвер гузва. Лирикадин игитдин къамат къвердавай жанлу жезва» (Акимов Къ. Уьмуьрдин ялав – суьгъуьрдин ялав // Самур. 2005, №3, 91-чин).

Эгер 60-70-йисара лезги шииратда къвезвай гьерекатар, дегишвилер, гуьжетар рикIел хкайтIа, А. Алеман яратмишунрикай сад-садаз къарши фикирар квай жуьреба-жуьре мярекатрал, собранийрал хъайи ихтилатар, чапдиз акъатай бязи макъалайра, рецензийра тIимил хъаначир. Садбур шииратда адан агалкъунрикай рахазвай, муькуьбуру шаирди вичин эсерра уьмуьрдин бязи татугайвилерал кIелдайбурун фикирар къадарсуз желбзавайди къейдзавай.

Гъар гъикІ ятІани, критикади ва эдебиятдал рикІ алайбуру А. Алеман шиират фикир тагана, кваз къун тавуна туначир. Шаирди вичи лагъайвал, «чил иердиз акун патал лекъ цавуз экъечІда. Инсандин рикІ ва инсаниятдин рехъ акун патал шаир ирид цавариз экъечІна кІанда. Ирид цавуз анжах Симургдивай экъечІиз жеда. Поэзиядин Симург хъун патал чІехи билик, чІехи устадвал ва чІехи рикІ чарасуз я».

А. Алеман «Муъжуъд лагъай цав» (1978) ктабда ганвай эсеррай ва адалай гъуьгъуьниз акъатай кІватІалрай аквазвайвал, ам шииратдин вини цавар табиариз, къелем хци ийиз, цІийи-цІийи поэтикадин алатар жагъуриз, вири алемдик къалабулук кутазвай месэлайриз фикир гуз алахъзава. Чешне яз, буба дяведай тахтай шаирди муъжуъд цІарцІин са эсерда вуч лугъузватІа килигин:

Инсандин рикІ тІа жедалди

Гъилер тІа хъун хъсан я.

Экуь дуьнья дар жедалди

Ам генг авун хъсан я.

Дяведи дах къалурнач заз,

Адан суьрет рикІема.

...За тІал авай гъиливни кваз

АкІурзава къелемар.

Шаирди кІелзавайбур дерин хиялрик кутазва, дуьньядин гъалар тупІалай ийиз, ислягъвилел яшамиш жезвай къенин йикъал шадвал ийиз тазва.

А. Алеман яратмишунрин сергъатар гъам темадикадин, гъам жанрайрин жигъетдай гегъенш ва девлетлу я. Гъавиляй адан шииратдин деринриз гъахъ тавуна, чна кІелдайбурун фикир гзафни-гзаф ада лезги эдебиятдиз гъайи бязи цІийивилер желбда.

Къ. Акимова кхъизвайвал, «А. Алем вичин сифте эсеррилай башламишна, къетІен фикир-фагъум авай, философиядал рикІ алай, махсус

хатІ авай, датІана цІийивилерихъ ялзавай, еке агалкъунар авай шаир яз малум я. Ада милли литературадиз цІийи жанраяр, формаяр ва уьлчмеяр, рифмаяр, везинар ва рангар гъана, чи шиират девлетлу ва жанлу авуна» (къалурай макъала, 89-чин).

Алимдин и фикир А. Алеман этюдри, рубайири, муъжуьд, ругуд, вад, пуд, къве ва са царцин чІалари, сонетри, триолетри маса жанрайрин эсерри тестикъардай мумкинвал гузва. Инал сифте шаирдин са этюд гъин:

Тик раган кІане сафалу мулд цуьк
Цуруриз зи рикІ:
Рагак ккІанма буш еке къван
Даим марф такІан,
Амма марфадихъ цІигел я, цІигел
Зи мулд цуьк гуьзел.

Шаирдиз буьллуьл шуьшедай килигзавайдаз хъиз тІебиат, уьмуьр, вакъиаяр дериндай ва абурун куьлуь-шуьлуьярни кваз аквазва.

А. Алем вичин яратмишунра гафар, поэтикадин жуьреба-жуьре алатар къенятлувилелди ишлемишзавай чІалан устадрикай сад я. А.П. Чехова лагъана мисалдиз элкъевенвай гафари тестикъарзавайвал, «куьруьвал бажарагъдин вах я». Инал шаирдин «ГъвечІи басня» чешне яз къалурун.

Акунмаз симин ролик алай гул
Хъуьрена къавах: «Хе, емиш аку!»
- Валайни гуьзел жедай зун, авам,
ХганайтІа заз дувуларни хам.

Баснядин нетижа кІелзавайдаз ашкара я.

Инал чпикай рахай эсеррай аквазвайвал, куьруьвал, шикиллувал, манадиз деринвал А. Алеман шаирвилин къетІенвилерикай сад тирдал са шакни алач. И къетІенвал шаирдин бендинин жанрада теснифнавай эсерризни хас я. Идалай алава, абур дерин философиядин веревирдералдини тафаватлу я.

Ингъе сят... Акъвазнава акърабар.
Худ хгана – башламишна ван хъийиз.
Белки инсан гъавиляй чаз багъа я –
Тежервиляй къейила мад чан хкиз?!

А. Алем гъвечи жанрайрин чѣхи устад я лагъайтѣа, чун ягъалмиш
жедач. Адан муъжуьдар, къудар, пудар, къведар ва садар уьмуьрдин тамам
шикил къалуруналди, дерин фикир ачухаруналди, инсан ва дуьнья – месэла
веревирд авуналди тафаватлу я. И гафар тестикъарунин мураддалди агъадихъ
са шумуд чешне гъин. Сифтени-сифте ругуд цѣрцѣин «Алатай югъ» эсердиз
фикир гун:

Алатай югъ, хъфена вун ширчи хъиз,
Йиф хъиз чѣулав, жегъил къилиз рех яна.
Рикѣ агъзур мурад авай береда
Зун гуьзгуьдиз килигзава сир чириз,
Килигдайвал сиягъатчи рехъ хъана
Уьтмиш жезвай гурлу селдиз дерадай.

Вад цѣрцѣин эсеррини кѣлдайбур хиялдик кутазва: инсанди и
дуьньядал гъихътин гел тазва ва тун лазим я.

За лаш ягъай тарцелай
Авахъай къван кѣрецирин
Са пай михъиз пичѣи тир.
Яраб и тар
Зи уьмуьр я жал!

Пуд цѣрцѣинди:

Буш ичѣи муг. Мукунани циф ава,
Са-са стѣл чиг кѣвахъзава мукунай
Валаравай пад кѣланвай пешинал.

Къве цѣрцѣинбур:

Зун пачагъ я, зун къведалди фейибурун,

Зун нуьквер я, зун хъфейла къверибурун.

*

Куьзуь жезва кас, кьуьзуь жезва.

Кьузуь дуьнья къвердавай жегьил жезва.

Ва, эхирни, са цIарцIинбур:

Шаир фена...пенсиядиз.

*

Хьипи пеш аватна кьужадин метIел.

*

Куьз я дуьнья, эгер вахъ бахт тахъайтIа.

А. Алеман дуьньядикай веревирдерзавай шииррай аквазвайвал, кьилинди инсан ва дуьнья, дуьньяда инсандин чка ва везифа я лагъайтIа, чун гьалатI жедач. Шаирдин философиядин лирикадин ва гъвечIи жанрайрин чIалар кIелайдалай кьулухъ ни лугьуда А. Алем шаир-философ, шаир-художник, шаир-инсанперес, шаир - диалектик туш?..

Шаир рифмаяр авачир кьетIен ритмадин, яни везиндин куьмекдалди яратмишнавай шиирин (лацу шиирар, азад шиирар ва верлибрдин) авторни я. Месэла, «Гъар пакамахъ сердендал» эсер ва масабур кьалуриз жеда. Шаирди верлибрдин кьайдада яратмишзавай эсерриз хас вири тIалабунрал амал ийизва. Гъавиляй адан шиирар регъятдиз кIелиз ва аннамишиз жеда.

Азиз Алем лезги эдебиятда сифте яз шииралди «Яш» ва «Алмасдин кисе» жанлу повестар яратмишай шаирни я. Абурни чи поэзияда, шаксуз, цIийивал хъанай.

Инал шаирдикай авур куьруь суьгьбетдай аквазвайвал, А. Алем вичихъ кьетIен хатI, вичин кьайдаяр авай, лезги эдебиятдиз хейлин цIийивилер гъайи чIалан бажарагълу устад я. Ада, лезги шиират зурбаз вилик тухвана.

А. Алема сабурлудаказ, фагьумлудаказ, тади квачиз яратмишай шииратдай аквазвайвал, ам «шаиррин шаир я» лагъайтIа зун ягъалмиш жедач.

МЕРДАЛИ ЖАЛИЛОВ

(1943)

Бажарагълу шаир, публицист ва журналист Мердали Жалилов (Мерд Али) 1943-йисан 25-майдиз фронтовик Абдулазизан хзанда Докъузпара райондин Миграгърин хуьре дидедиз хъана. Ада 1962-йисуз хайи хуьруьн юкъван школа, 1970-йисуз яру дипломдалди ДГУ-дин филологиядин факультет акъалтIарна.

1962-1965-йисара СССР-дин армиядин сергъятар хуьдай частара къуллугъзава. Гзаф йисара мектебда муаллимвиле, Дагъустандин педагогикадин институтда илимдин къуллугъчивиле кIвалахна.

1985-йисалай ада республикадин «Лезги газетдин» отделдин редакторвиле зегъмет чIугъвазва.

Газетдин редакцияда кIвалахиз ам Россиядин Федерациядин журналистрин (1989-йис), Россиядин Федерациядин писателрин (2002-йис) Союзрин къабулна. 1993-йисуз адаз Дагъустандин Верховный Советдин Президиумдин Указдалди «Дагъустан республикадин культурадин лайихлу работник», 2004-йисузни РФ-дин Президентдин Указдалди «Россиядин Федерациядин культурадин лайихлу работник» лагъай гъуьрметдин тIварар гана.

М. Жалилов Дагъустандин журналистрин Союздин «Къизилдин перо» ва «Къизилдин лекъ», «Лезги газетдин» сад лагъай редактор Гъажибег Гъажибегован тIварунихъ галай премийрин лауреат я. Шаир Махачкълада яшамиш жезва.

Мердали Жалилов лезги шииратдиз алатай асирдин 70-йисара атана. А чIавуз си шииратда «цIийи несилдин» са къифле шаирри: Алирза Саидова, Ибрагъим Гъуьсейнова, Байрам Салимова, Забит Ризванова, Жамидина, Кичибег Мусаева, Азиз Алема, Дагълар Абдуллаева, Лезги Нямета ва масабуру лап бегъерлудаказ кIвалахзавай. Абур чи шииратда фадлай дерин чIварах янавай риторикадинни дидактикадин, тарифринни эвер гунрин

адетрикай къекъечІна, лезги поэзия философиядинни гражданвилин, гъакъикъатдиз критикадин рекъелди анализ гунин, тІебиатда ва обществада инсанди къазвай чка ва адан жавабдарвал тайинарунин, марифатдинни къанажагъдин, ахлакъдин ва маса месэлайрал элячІна. Чи эдебиятдиз цІийи къуватар, цІийи нефес атайди а чІаван кІелдайбуру ва критикади гъисснай.

И несилрин гуьгъуьнал алаз, абурун хъсан крар давамариз, са жерге жегъиларни майдандиз атана: Ханбиче Хаметова, Шамсудин Тагъиров, Шихзда Юсуфов, Сажидин, Тажидин Агъмедханов, Мурсал Алпан, Пакизат Фатуллаева, Абдуселим Исмаилов – а чІаван жегъилар гила къилин кар чпин хивез къачунвай чІалан устадар я. Мерд Алини гъа и къифледик акатзава.

Жегъил шаирдин сифте чІалар чапдиз акъатайла, критик Ш. Юсуфова маса авторихъ галаз санал М. Жалилован эсерризни хъсан къимет ганай. (Мерд Алидин – Гъ. Г.) «Экуьнин гъед», «Арча» шиириз тІебиатдин чІаларалди инсандин гъиссер дериндай ачухарун, абур сад муькуьдаз тешпигъ гъун, гекъигун хас я. ИкІ, ада вичин эсеррин вижданвилин руьгъ, художественный дережа, таъсирлувал хкажзава, (Юсуфов Ш. Сифте гелер деринбур жен. Дуствал. 1966. №3. 15-17-чинар).

Гъа са вахтунда М. Жалилован сес умудлуди, гележег авайди тирди а чІаван «Коммунист» газетдин культотделдин зеведиш, машгъур шаир А. Саидовани вичин «Жегъил шаиррин эсеррикай» макъалада къейдна. (Саидов А. Жегъил шаиррин эсеррикай//Коммунист. 1974. 2-ноябрь).

Шаир И. Гъусейновани «Чешме» (жегъил шаиррин кІватІал) ктабда (1970) М. Жалилован эсеррикай икІ лагъанай: «Адан шиирриз еке тежриба авай шаирдин мукъуф, гафунин къимет чир хъун хас я». Идалай алава тежрибалу шаирди тестикъарзавайвал, Мерд Алидин яратмишунрин жанрайрин жуьреба-жуьревили, фикиррин цІийивили, гъиссерин миxъвили ам дуьз рекъел алайди субутзава.

Винидихъ тІварар къунвай авторар ягъалмиш хъанач. 1976-йисуз М. Жалилован чІехи эсер, вични тематикадал гъалтайла лезгийрин шииратда цІийиди тир «Сергъятдал» поэма чапдай акъатна. Ана сергъят хуьзвай жегъил

аскердин ва шаирдин тамам кьаматар, абурун сад хьтин гьиссер, рикъиз таъсирдай хьтин сергьятдин тѳебиатдин шикилар, сергьятчийрин уьмуьрдиз хас вакъиайрикай рикъел хкунар, сада-садаз кхъей чарар гьатнава. Поэмадиз кѳелдайбуру ва критикади виниз тир кьимет ганай. Икѳ, Къ. Акимова поэмадикай ихьтин гафар кхъенва: «Сифте кхъенвай чѳехи эсер ятѳани, «Сергьятдал» поэма художественный жигьетдай кутугай дережада ава: литературадин чѳалал кхъенва (рикъел хкин: авторди и поэма кхъидайла анжах юкъван школа куьтягна, аскервиле (1962-1965-йисар) къуллугъзавай – Гь. Г.), ранг ядай гафар ва ибараяр ишлемишнава, жуьреба-жуьре художественный амалрикай (диалог, монолог, чар кхъин, обращение, автордин кхъейдер ва мсб.) менфят къачунва, девлетлу рифмаяр ишлемишнава (Акимов Къ. Мерд Алидин мани. – Махачкъала: «Мавел». 2004-йис. 86-чин.).

Алатай асирдин 80-йисар М. Жалилов патал бегьерлубур хьана. Сад-садан гуьгъуьнал алаз шаирдин «Къацу къашар» (1981), «Фу» (1982), «Рекъе» (1986), «Чимчѳирдин мани» (1988) ва маса ктабар акъатзава.

М. Жалилован яратмишунрин сергьятар Магъачкъаладиз кѳвалахал хтайдалай къулухъ мадни гегьенш жезва. Ам таржумайрал, рецензияр кхъинал, редакторвиле кѳвалахрал машгъул жезва. Кѳелдайбурун вилик ада чеб гьар са патахъай туькѳвенвай цѳийи жанлу эсеррин ктабар гьана. Инал «Фу» поэма, ширрикайни поэмайрикай ибарат «Рекъе» (1986) ктаб къалуриз жеда.

Лирикадинни эпикадин къайдада яратмишнавай «Фу» поэма къетѳен гьиссералди ва важиблу вакъиайрикай рахуналди тафаватлу я. Поэма фасагьат чѳалалди, жуьреба-жуьре художественный алатар (лишанлу ибараяр, гекъигунар, къарши гафар, сесерин тикрар хьунар, синтаксисдин къурулушар ва икѳ мад) ишлемишна кхъенва.

Поэма чеб-чпихъ галаз са идеядалди галкѳурнавай муьжуьд къиликай ибарат я. Гьар са къилихъни эвел ва эхир, гьижайрин ва рифмайрин къайда, ритмика-везин ава. И карди эсер кѳелиз регьатарзава. Шаирди фу инсандин

къисметда вуч ятІа, адав эгечІзавай тегърди чи къанажагъ гьикІ
лишанламишзаватІа къалурнава.

Поэмада суьгьбетзавайди лирический игит ятІани, ам автордиз –
дяведин ва адалай гуьгьуьнин йисарин аялдиз – гзаф мукьва я. Вучиз
лагьайтІа адаз фуан къадир, суфрадик фу хьунни тахьун вуч ятІа, гьеле аял
чІавуз хьсандиз чир хьана.

Фаз, фу гьасилзавай лежбердиз гьуьрмет тавун, фу битмиш жезвай
чилини къадир чир тахьун – шаирди акьалтІай ахлакъсузвал, инсандин
агьузвал яз гьисабзава.

Фан къадирда ава вири:

ядни, чимни, экв;

Фан къадирди тадач садни

са чІавузни тек...

Фу гьасилзавайди лежбер ятІани, ам чи вилик гьизвайди диде я. И
жигьетдай шаирди дидедин къамат чи поэзияда цІийи терефдихъай ачухзава.
Дяведин йисара чи дидейрал хзанар кашакай къутармишун патал акьалт
тавур жуьредин гужар авач.

Диде, диде, фан къадирни

ви къадир

Белки, сад я, белки, туш зун

ягьалмиш.

Багьишламиш ая, кватІа зак тахсир,

Амма зунни жезва фу хуьз яшамиш...

Шаирди фу хьиз къулай рекьерни, мукьверни, экверни, булахарни герек
я лугьузва. Абур вири сад хьиз алакьада ава. Авторди поэмада тІварар
къунвачтІани, чи бубайрин несилдин умуми къамат гьихьтинди тиртІа
къалурнава. Абур женгерин рекьерин шинелар алаз хтана, ялаври кана,

къабарламиш хъанвай гъилерик кацаярни лумар, дергесарни куьтенар хкъурбур я. Абуруз санал са суфрадихъ фу тIуьнлай чIехи бахт акунач.

«Фу» поэмадиз алим Къ. Акимова ихътин къимет ганва: «Фу» поэма – им лезги ва Дагъустандин шииратда авачир хътин эсер я. Адахъ кIелзавайдаз ватанпересвилин, инсанпересвилин ва зегъметдин тербия гунин жигъетдай еке метлеб ва къуват ава». Гъакъикъатдани, и эсердиз фаз лагъанвай гимн я лугъуз жеда.

И поэмадилай гуьгъуьниз шаирдин «Рекъе» (1986) ктаб акъатна. Ам М. Жалилова дуьньядикай, тарихдикай, инсандикай ийизвай философский веревирдер авай шииррикай ва «Хцин къепIинихъ» поэмадикай ибарат я. Шаир дуьз рекъе авайди, ктабдилай ктабдалди адан устадвал хкаж жезвайди и кIватIалди мад сеферда субутна.

Ваъ, жедач гъуьлни даим лепедик,

Ваъ, жедач дагъни даим цифедик.

Амма къудгазвач, гъуьл гъуьл яни къван?

Мегер дагъ яни гъар акатай къван?..

Шаирди и цIарара эцигнавай суалар гъар сада вичин вилик эцигда, уьмуьрда вич вуч ятIа, веревирд ийиз тазва.

Гъелбетда, ихътин цIарар савадсуз шаирдин къелемдикай хкатдачир. Ада уьмуьрдин къелер кужумнавайди хъиз, диалектикадин къанунрайни къил акъудиз алахъунарзава. Уьмуьрдин философия гъамиша сад-садаз къарши къуватар, эбеди женг тирди шаирдиз хъсандиз чизва. Гъавиляй М. Жалилован эсерра чал ихътин ибараяр гъалтун дуьшуьшдин кар туш:

Гъулдан цIуруриз къизмишзавай чад

Са куьнизни туш, къвалав гвачтIа яд.

Эгер халкънатIа тIебиатди къуш,

Адаз цав гана – кIвале хуьдай туш...

*

Вахтуниз чидач авун зарафат...

Декъикъайриз це заланвал йисарин...

И цIарари М. Жалилов халисан устад хъанвайди, буш рахунрикай яргъа жезвайди, шииратдив жавабдарвилелди эгечIзавайди къалурзава.

М. Жалилован сес йис-сандавай гужлу ва ада къарагъарзавай месэляяр мадни важиблу хъайи девир ам республикадин общественно-политический газетдин - «Коммунист» (гилан «Лезги газет») редакциядиз кIвалахал фейидалай къулухъан девирдал гьалтзава (1985-йисалай инихъ). И фикир тестикъариз адан «Къенин югъ» (1993), «Девирдин дуван» (1998), «Машмаш тарак» (2006), «ЦIийи махар» (2008), «Билбил базардал» (2007), «Гафунин майданар» (2010) ктабри куьмек гузва. Адан гекъигунрин дережа, алакъайрин сергъятар масабур жезва.

Гъа и йисара лезги шииратдиз генани цIийи-цIийи къуватар, цIийи тегъерда фагъум-фикирзавай, чIалан хазина, рикIин сафунай ягъиз, хъсанбурукай хъсан образар-къашар чпин эсерриз чIугвазвай жегъилар атана: Абдул-Фетягъ, Арбен Къардаш, Фейзудин Нагъиев, Зульфукъар Къафланов, Майрудин Бабаханов, Азиз Мирзебегов ва икI мадни. Мерд Алини и къуватрин ирсни чирзава ам вични абурун юкъва жезва.

Обещственный алакъаяр дегиш хъана. Садрани чуьруьк тежедайбур яз аквадай алакъаяр чкIиз, ахлакъдин къадакъар буш жез, инсанар къапарай акъатиз башламишна. Гзафбур гьакIан нубатсуз ивияр экъичунин къурбандриз элкъвезва. Акъван зурба гьукумат чукIурна, «3и чил – ви чил», «чун-чарабур», «къурабаяр – чкадинбур» лугъудай хътин сиясатар арадал атана. Намуслу инсандивай ихътин гьаларилай разивал ийиз жедан мегер? Гьелбетда, жедач, иллаки чIалан устадривай. Малум тирвал, халисан шаирдин рикI девирдин гуьзгуь, адан вахт алцумзавай сят, зенг хъун лазим я.

Лезги шииратда Ватандин ва чи баркаллу тарихдин темаяр къилинбуруз элкъвена. Къве патал пай хъанвай лезги чиликай чIалар тесниф тавур лезги шаир бажагъат ама. Тарихдин игитрал, халкъдин къегъал рухвайрални рушарал дамахдай, халкъдин руьгъ уяхардай эсерар майдандиз

атана. Шарвили, Гъажи Давуд, Ярагъ Магъамед, Къуьчхуьр Саид, Етим Эмин, СтІал Сулейман, СтІал Саяд, Миграгъ Къемер хътин векилриз бахшнавай эсерри къилин чка къазва. Гъа са вахтунда ахлакъдинни намусдин, четин шартІара инсанвал квадар тавунин, нефсинал залпандар эцигунин, дустарин къадар-къисметрин, чи чІал ва адетар хуьнин ва маса месэлайри чи шииратдин векилар секин тунач. Лезги чІалакай чи шаирри халисан гимнар кхъена. (Абдул Фетягъ, Фейзудин Нагъиев, Музаффер Меликмамедов, Арбен Къардаш, Седакъет Керимова ва мсб.).

Гъелбетда, Мерд Алини девирдин къартма-къаришдивай яргъа хъана акъвазнавачир. Винидихъ тІварар къур ктабрай шаирди къунвай рехъ хъсандиз аквазва.

Сад лагъайди, къенин югъ накъан йикъан давамарун я. Чи тарих квадарун – им тар дувулрилай атІана квадарун жеда. Чахъ вуч амукъда къван?! Къвед лагъайди, аквар гъаларай, гъа суалди «Девирдин дуван» ва «Цийи махар», «Билбил базардал» ктабар арадал гъана.

«Къенан югъ» ктабда и месэладиз къадалай артух эсерар-шиирар, монологар, риваятар, баснияр, махар талукъарнава. «Рагъул ятар», «Бубадин сурал», «Ахвар», «КицІерин ли», «Лакадал сувар», «Жанаби И-а!» ва масабур кІелна, шаирди девирдин чинал кІватІ жезвай рагъулар алудиз, абурукай дуьз гаф лугъуз, гъерекатзавайди аквазва. Месела, «Ахвар» шиир 1990-йисуз кхъенва. А чІавуз СССР чукІурнавачир. Кеферпатан Къафкъаздм, Къарабагъда ва масанра дявевр хъанвачир, амма и къайивал гъисс ийизвай шаирди къиле атун мумкин тир крар ахварин тегьерда (къетІен художественный прием) къалурнава:

Агъадай кас туштІани зун ахваррихъ,

Ихътин ахвар акуна заз мукъвара.

Халкъ халкъни туш, гъихътин ятІа вагъшияр

ЭкъечІнава, куьчейрава, гижиди яз.

Незва сада-сад. Гужлуда ажудиди.

Къед-пуд санал кІватІал хъана, ялгъузиди.

Аял, кьузек, эркек-диши лугьузвач.

Ажуз хьунни, са патахьди тухузва...

Эхь, и кьурхулу «ахварар», гьайиф хьи, гьакьикьатдиз элкьвена. Рэкетрин гьерекатар бандитрин гьерекатриз, террористринни экстремистрин, ваххабитрин гьерекатриз, инкьилабарни майданрал кIватI жезвай гьар жуьре пайдахрик квайбурун бунтариз элкьвена. Дуньядал террордин кьурхулувал авачир са пипIни амайди хьиз туш.

«Девирдин дуван» гьа и кьарма-кьаршидин дуван хьиз я. Ктабда гьатнавай «Вири чинар – кьайи, фашал...», «Цийи ханар, цийи беглер...», «Эминан чIал», «Лезги шаиррин сурар», «Дуньядив рахун» ва икI мадни маса эсерра девирдин кубут ва кьурхулу кьамат кьалурнава. Ихьтин гьалдай гьикI экьечIда? Суалдиз жаваб яз, лап куьруь жанрайрин «Ксумир, руьгьер!» цикл кхьенва. Четинвилерай экьечIдай рекьерикай сад, чи уяхвал, чун санал хьун, сада-садаз куьмекдин гьил яргьи авун я.

«Ватан хуьх – куьне куьн хуьда» - тестикьарзава шаирди.

«Девирдин дуван» кIватIалда ахлакьдинни намусдин, вафадинни вафасузвилини, игитвилини хаинвилини месэлаяр лап хцидаказ эцигнавай «Авайвал лагьайла» ва «Камаллу ламар» кьилер ганвай шиирин цикляяр гьатнава. Ахмакьдаз вун ахмакь я лугьун герек авач и девирда. Зайифдаз вун зайиф я, викIегь хьухь лугьунни герек авач.

«Инсанар икьван агьайни вучиз хьанватIа?» - суал гузва шаирди. Бес датIана кьиметар какадариз, таб гьакьикьат хьиз кьалуриз жедани?

Чи общество чукIурунин асул себебни гафни кар сад тахьун я. И кар иллаки «Камаллу ламар» паюнай хьсандиз малум жезва. «Камаллу» ламариз чпин эсерар чи эдебиятдин бине кутур Куьре Мелика, Кьуьчхуьр Саида, Етим Эмина, Мирзе Гьасана, СтIал Сулеймана ва маса шаирри бахшнаи. Ламарин терсвал, ахмакьвал, кьилиз ялун, лавгьавал, мердимазарвал себеб яз, кьилел дуьшуьшар гзаф кьезва. Чи обществада кьиле фейи ва давам жезвай гзаф терсеба крар «инсанар» тIвар алай терсерин ахмакьвили, кьанихвили, са вичикай фикириз, вичихьди гзаф ялуни арадал гьанвайди ашкара я.

Гъелбетда, шаирди ахътин терсвилериз Эзопан (къаб алаз) чІалалди къимет ганва, абур «камаллу» ламарив гекъигнава.

Шивцихъ галаз рахазва лам:

- Эй, келле, вун куъз я авам?

Низ герек я на чІугур гъам?

Гъилевайдал девирдин гам,

Ишлемиша жедалди рам!

Белки, пака гъат тейин ам...

Ихътин тешпигъди чи рикІел гъиле серфе гъатзамазди са чеб тухаруникай фикирзавай бюрократарни вил пичІи башибузукъар гъизвачни. Шей хуъникай, гъасилуникай фикирзавач и «камаллуда». Гъиле гъатнава. Ишлемиша! Ахпа хъайиди жеда. Чи хуърер акІахъунин асул себеб бес гъа икІ фагъум-фикрзавай инсанрин «камаллувал тушни?»

Шаир Мерд Али бажарагълу публицистни я. И рекъяй ада ийизвай кІвалах къилди рахуниз лайихлу я, гъавилай инал анжах са кар къейдин. Адан публициствилин кІвалах шаирвилин тежрибадихъ галаз сад авунин жигъетдай чІалан устаддин хатІ эхиримжи йисара акъатнавай «Ирид лагъай мертебадай» (2002), «Баркаллу къурушвиар» (2005), «Машмаш тарак» (2006) «ЦІийи махар» (2007), «Гафунин майданар» (2010) ктабрай хъсандиз аквазва. Иллаки «Ирид лагъай мертебадай» ва литература ахтармишунин тах квай «Гафунин майданар» ктабрай. Лезги эдебиятдин тарихда ихътин ктабар сифте яз акъатнава.

М. Жалилова акъалтІай шаирвилин ва художественный гаф 2006-йисуз акъатай, вич са акъван екеди тушир «Машмаш тарак» кІватІалда лагъанва. Вири эсерар яшар пудкъадалай алатнай агъилди вичин феи рекъикай, алай аямдикай, дуъньядикай, инсанрин къисметрикай, гележегдикай ийизвай веревидер я.

Ктабда гъатнавай эсерар тамамвилелди кьуру тарифрикайни несигъатар гуникай, буш ихтилатрикай азад я. Гъар са гаф, художественный алат чкадал ала, абур къадирлувилелди ишлемишнава.

Шаирди саки гъар са эсерда шииратдин художественный такъатрикай, уълчмейрикай, сесеринни гъарфарин кьуруллушрикай, синтаксисдин алатрикай, олицетворенийрикай устадвилелди менфят къачуна. Царара къенепатан рифмайри, тикрар хьунри, суалри, диалогри мягкем чка кьунва. Рифмаяр дуъзбур, девлетлубур, гужлубур, эсеррин мана ачухаруниз кьуллугъдайбур, пара вахтара шиира авай вири царар везинда аваз теснифнава. Ида, гьелбетда, художественный устадвал арадал гъизва.

Машмаш тара кушкушзава:

- Инсан, вун куъз нахушзава?

Вуч дердер вал алтгушзава?

Низ хуш я вун, низ хушзавач?

Гъар са царце эцигнавай суалдиз тарци вичи инсандин члалалди жавабар гузва. Яб гузвайди, гьелбетда, шаир вич я. Тарцин суаларни жаваб шаирдин вичинбурни жезва. Тарни инсан са мецъай, са рикъай рахазва, суалриз лап кутугай жавабар гузава:

Зун тар я, тар – майва чилин,

Хуъзвайдини гъайва чилин,

Ширинариз гъава чилин,

Хъанва закай дава чилин.

Вахъ авачни, я инсан, бес

Чилиз гудай са игъсан бес?

Ава эхир пис-хъсан бес,

Аквазвачни ви нукъсан бес...

Тарцин ихътин тагъкимар-туънбуъгъар фалакъда къур авторди шиир икI
куътягъзава:

Кушкушзава машмаш тара,
Ийизва дерт кармаш тара...

Дерт алатна. Къезил шагъвардин кушкушдикай хирер сагъардай мелгъем жезва. И къезилвилини гъисни цIарара тикрар жезвай «ш» сесини арадал гъизва. Шиирдай аквазвайвал, Мерд Алидин и тема (тIебиат ва инсан санал хъун, сада-сад лишанламишун) адан лап сифтегъан эсеррани («Арча», «Сергъятдал», «Экуънин гъед») гъалтзавай. А темадиз ам вири вичин уьмуьрда вафалу яз ама. Анжах ам къвердавай таъсирлудаказ, дериндай ва устадвилелди ачухарзава.

Мад са алава: девирдин къати гарар къармахар хъиз векъи я. Амма шаирдиз вичин хайи чIалакай ва шаирвилини везифадикай мелгъем ва даях жезва. И кар и ктабда гъатнавай лап чIехи пай эсеррай аквазва. «Рехъ алатнавай бед зулун гару...», «Мад са югъ фена, булут хъиз бумбуш...», «Мусибат», «Элкъвейди туш къе къван зал терс суалар», «Терсебаяр» ва маса эсерри вахтунин ва шаирдин бягъс лап хъсандиз лишанламишзава. Ада ажувал къалурзавач! Фашал ксарин, фасад нефсетIрин чинрал алай хъурхъ алудзава.

Шаирвиликай ва чIалан устадди уьмуьрда къазвай чкадикай, ана ягъалмиш хъун хаталу тирдикай «Мелгъем» тIвар алай куьруь шиирда хъсандиз лагъанва:

Шаирдин гаф гуьлле хъиз я луьледа,
ТIуб галкIун я кIанзавайди шайтIандихъ.
Луьле къунвай устIардила аслу я
Галукъдани, галукъдачни лишандихъ.

Фагъумлу прозаик ва бажарагълу журналист Казим Казимова вичикай суйгъбетзавай ктабдиз ганвай маналу рецензияда ихътин келимаяр гъалтзава:

«Мерд Алидин «Машмаш тарак» тIвар алай гъвечIи кIватIалдай гъи шиир къачуртIани, чаз адай автордин гъамиша кузвай, куькIвей гъед хътин къетIен жуьредин бажарагъ аквазва, чавай адан камалдин деринвал, арифдарвал къатIуз жезва. Хейлин кIелдайбуру, автордихъ яб акалзавайбуру адан руьгъдин жавагъирар алай девирда тIазвай рикIерал эцигзавай мелгъем хъиз, намусдин эверун хъиз къабулзава». (Казимов К. Машмаш тарак// Лезги газет. 2006-йис. 16-ноябрь).

Эхиримжи акъатай «Билбил базардал» ктабдикай адан редактор, шаир Арбен Къардаша вичин сифте гафуна кхъенва: «Куь вилик квай «Билбил базардал» ктабдикай рахайтIа, ам ажайбди я. Чаз адан тIварцIяй къенин девир, алай аямда яратмишзавай къуватрин яшайиш ва къимет гынал аватнаватIа, аквазва. Идалай виликдай акъатай «Девирдин дуван» ктабдин тIварцIизни гъа ихътин лишанлувал хас я. Амма «Билбил базардал» ктабдихъ мад са къетIенвал ава: ана шаирди къад лагъай асирдин эхиримжи йисара кхъенвай чIаларихъ галаз гъеле санани чап тавунвай ва чебни авторди жегъил вахтара – ДГУ-дин студент тирла ва армиядин жергейра чIехи уьлкведин сергъятдал къуллугъдайла кхъенвай эсерар гъатнава. Са гафуналди, и ктабди лезги шаирдин шииратди атIанвай рехъ, налугъуди, цIийи къилелай тикрар хъийизва ва маса, чун вичив вердиш тушир жуьреда ачухарзава, гуя шаирдин жегъилвилини ва, йисар алатна, дуьньядин уькIуь-цуру акуна, чIехи дережадив агакънавай камаллувили чпи чпихъ галаз суьгъбетзава, уьмуьрдикай веревирдзава, сада муькуьдаз чпин эксиквилерикайни артуханвилерикай, гунагърикайни сувабрикай лугъузва, абурун «ихтилат» нетижада хайи чилин гъарайдиз, халкъдин къисметдинни девирдин къурулушдин тамам суьретдиз элкъезва.» (Махачкъала. Даггиз. «Билбил базардал. 10-чин).

Шаир Сажидина ина алава хъийизва: «Ктаб са шумуд паюникай ибарат яз туькIуьрнаватIани, арада тереф авачиз, чаз гъар садай шаир Мерд Алидин къешенг къатIунар, шиирар яратмишунин карда къетIен хатI ва рикIел аламукъдай шикилар аквазва. И карди кIелзавайдан рикIик теспачавал

кутазва, гьар са цІийи эсер кІелиз ашкЪи гъизва... («Лезги газет» 2008-йисан 22-май).

Ихътин келимаяр шаирдин «ЦІийи махар» ктабдикайни лугъуз жеда. Ам жуьреба-жуьре жанрайрин (поэма, баллада, риваят, мах, фельетон памфлет) эсеррикай ибарат ятІани, кхъенвай вахтунни ва бинеда эцигнавай месэлайри сад ийизва, абуруз авторди «цІийи махар» лагъанва. Са низ ятІа ибур махарни хъун мумкин я, амма парабуруз абур чи гъакъикъатдин кубут суьретар тирди чир жезва.

Автордин «Гафунин майданар» ктаб публицистикадин ва кьил ва кьилди вичикай рахуниз кутугнавайди я. Чун адакай рахунни авунва (килиг: «Лезги газет». 2011-йисан 10-март). Рецензияда ктабдиз и цІарарин авторди чІехи кЪиметни ганва.

Санлай къачурла, Мерд Алиди чав шииратдин, гьам публицистикадин хъсан савкъатар агакъарнава. Абурукай менфят къачуз хъун-тахъун кІелдайбурулай аслу я.

Абдул Фетягъ

(1948)

Бажарагълу шаир, гъикаятчи, таржумачи Фетягъов Абдул Фетягъ Мегъамедович Сулейман Стальский райондин Цмуррин хуьре 1948-йисуз дидедиз хъана. Юкъван школа куьтягъайдалай кьулухъ ада ЦІийи Макъарин совхозда рабочийвиле, гуьгъуьнлай Каспи гъуьлел балугъар къадай сейнерда матросвиле ва маса карханайра кІвалахава.

ДГУ-дин филфак куьтягъайдалай гуьгъуьниз ада хейлин йисара аялрин «Кард» журналда литсотрудниквилин фезифа тамамарзава. Алай вахтунда Абдул Фетягъа «Самур» журналда зегъмет чІугвазва. Шаир 1999-йисалай Россиядин писателрин Союздин член я.

Шиирар кхьинал Абдулфетягь гьеле мектебда кӀелдайла машгӀул тир. Акунрай тӀебиатди адаз ими Алибег Фетягъаван бажарагъдикай пай ганвай. Идалайни алава, гьа мектебда кӀелзавай йисара эдебиятдал рикӀ алай гадади кӀелай ктабрин сан кӀун четин я. Ам ДГУ-дин филфакдиз гьахӀунни дуьшуьшдин кар тушир. Ина Абдул Фетягъа дуьньядин эдебиятдин классикрин эсерар кӀелзава, шииратдин сирерай кьил акъудиз алахъзава ва вичин яратмишунра, иллаки лирикада, Шаркъ патан ва Европадин машгӀур шаиррин тежрибадикай даях кӀуна, са чӀалан устаддин эсерризни ухшар авачир жанлу шиирар яратмишзава.

Алатай асирдин 80-йисара сифте уртах кӀватӀалра, гуьгъуьнлай кьилдин ктабра жегъил шаирдин чӀалар чапдиз акъатзава. Инал «Хиялрин зул» (1988), «Ракъинин хъен» (1993), «Вацран пешер» (1994), «Зи экуь гъам» (1997), «Зигъиндин гулар» (2002) тӀварар кьаз жеда. Адахъ фольклордин риваятрин бинедаллаз тукӀуьрнавай «Шарвили» (1993), гьикаяйрикай ибарат «КӀуншияр» (2008) ктабни ава. Чаз аквазвайвал, чӀалан устаддин яратмишунрин майдан гзаф хилерикай ибарат я...

Вичи жуьреба-жуьре жанрайра кӀвалахзавай Абдул Фетягъан рикӀ гзафни-гзаф лирикадин эсеррал алайди адан ктабрай аквазва. Ада вичи са суьгъбетда лагъайвал, «шаирдин яратмишунрин объективда и жуьре шииррин сергъятар гегъеншбур я».

Абдул Фетягъан лирикадин эсеррай аквазвайвал, шаир датӀана гьерекатда ава, ам вич вичел рази тушиз, цӀийи рангар-тавар, баят тахъанвай образар жагъуриз, вичин фикир-хиял шикиллудаказ, гуьзелдаказ ачухардай рекъер-хулери хъ кьекъвезва. ИкӀ шаирди чи эдебиятдиз цӀийивилер тӀимил гъанвач. Триолет, скерцо, рондель, токкато, сонет, газель, рубаи (эхиримижи кьведав, чи фикирдалди, ада къатиз ван ийиз туна) гьабрукай я.

Чи эдебиятда фадлай тестикъ хъанвай шииррин жуьреярни Абдул Фетягъа цӀийи хъувунва. Ада анжах вичиз хас жуьреда, чеб кӀелай касдин

зигинди кужумдай, таъсирлу цларар арадал гъизва. Члал шикиллуди,
образар къетленбур я. Са чешне гъин:

Кьалу рагъни кье цифера акланва,

Кьалу гъиссни рекье ава аса гваз.

Вахт чуъллера цавун валахъ галкланва

Рахаз гарув, вичин куьгъне кьиса гваз.

Гъич санихъни амачир рехъ чкадал

Чкл изва рикл – хчалзава кьусар за...

И цларарай шаирдилай, тебеиатдин гьалар кьалурдайла, абурал чан гъиз
алакъзавайди хъсандиз аквазва. Тебиат шаирдин дерин гъиссерихъ галаз сих
алакъада аваз кьалурнава. Гъавиляй сонетдин эхирни тамамди хъанва:

Алатда икл мадни са зул, къарсурна

Къенин зи яш, пакадин югъ гъазурна.

Шаир сефилвилив ацланва, амма и сефилвал экуьди, михъиди, вичяй чаз
зулун ажайиб дуьнья кьалурзавайди я.

Абдул Фетягъан шиирра ашкъидиз ганвай чкани гъвечлиди туш.
Муьгъуьббатдикай шаир мукъуфдивди, ачух рикелди рахазва, клелзавай
касди лирикадин игитдин гъиссерин михъивални, гегъеншвални,
вафалувални, маса сергьятарни ачухарзава, абур адан вилериз чан алаз,
гъакъикъатдинбур яз аквазва.

Инал чун шаирдин зулукай рахун герек къезва. Адаз зул гъаклан са фон туш. Эгер Абдул Фетягъан эсерар тупалай авуртла, чаз адан рикл зулал гзаф алайди, ада йисан и вахтуниз кьетлен фикир гузвайди малум жезва. Зул адаз йисан къуд вахтуникай сад туш. Зул шаир патал инсан зигъиндиз дигмиш хьунин, чилел вичин чка тестикъарунин, руьгъдиз жанлу хьунин вахт ва лишан я. Шаирдин яратмишунрин и тереф чи критикадини кьейднай. Инал Абдул Фетягъан са шиирдал акъвазин. Са къадар яшариз акъатнавай лирикадин эсердин кьве игит сад-садал гьалтзава. Абурун уьмуьрдин са пай фенва, амма игитрин риклер секин туш, абура муьгъуьббатди агъавалзама.

Геж хьана зун, вазни зун геж акуна –

Клвахъайла пеш зулун кьизил тарарин.

Къведан риклни ашкъид селди къачуна,

Туна гъиле муьгъуьббатдин гарарин.

Ашкъидин хура гъатнавай лирикадин игитриз садаз-сад жагъанва. Тарарилай пешер клвахъзава. Йикъар цавай марф къвазвайбур я. Гъа ихьтин зулу, чна гъайиф члугвадай тегъерда, абур агуднава. И зул лирикадин игитар патал яргъалди, уьмуьрдин са гзаф яргъал йисарилай агакънавайди я. Акунрай, ихьтин зул шаирди вичи гъисснаваз аквазва.

Шаирдин вичин риклик квай гъалаба къалурзавай са маса шиирдиз – ронделдизни килигин.

Хура ава цлур. Рахазва зун вав.

Амма зи ванцин квахъна шумуд тах!

Вав рахазвай зун рахазва жував,

Хура аваз ц1ур.

Цифер яз къалин, агалнава цав

Амма вацран экв, суьгьбетни уртах.

Туйкьуьл я заз вахт – алатна чи ч1ав.

Хура ава ц1ур...

Инал чпикай раханвай шиирар Абдул Фетягъа жуьреба-жуьре йисара кхъена чи журналра, «Лезги газетда» акъатайбур я. Кар «сонет» ва я «рондель» хьунал алач, абуруз шаирди винел патан туйк1уьр хьунал ашукь хъана, фикир ганвач. Вичин гьиссер ада гьи жуьре к1алубдай хъайит1ани т1ебиидакъаз акъудзава ва к1елзавайди чпин зерифвилелди, куьгьне тахьуналди гьейранарзава. Ронделда ада гьиссерин къативал ат1уз-ат1уз ганва. Ик1 ада абуру рик1из гузвай азаб, абурун заланвал чи вилик эцигзава. Т1ебиатдин шикилар и эсерра, художникдин къелемди чарчик хк1уриз, хк1ур тийизвай рангаринбур хьиз, аквада. Гъа ихьтин са гуьзел «рондель» шаирдин «Ракъин хъен» ктабдайни къачуз жеда. И эсер заз вири гун кутугна аквазва:

На лугьуди агална вахт:

Къуд пад – марфар,

Къайи марфар...

Гъи терефда квахъна вун, бахт,

Ягъиз арфа,

Куьгъне арфа,

Гъи терефда квахъна вун, бахт?

На лугъуди агална вахт,

Гъана вилик яргъал дердер.

Къуд пад – марфар,

Ягъиз арфа,

Къазуниз зи рик1ин перде.

И шиирди вич к1елай низ таъсир ийидач? А кас, гъелбетда меденидиз винизди, шииратдикай мукъувай хабар авайди, адал ашукъди хъун лазим я. Тахъайт1а лап къизгъин, я туш лап таза, назик гъиссер къат1уз жедач. «Къайи марфар», «квахънавай бахт», «куьгъне арфа», «агалнавай вахт», «къазунзавай рик1ин перде» - ихътин шикиллу келимайри чи вилик инсандин гъиссерни, абуруз къет1ендиз таъсирзавай вахт сад ийизвай сих ва т1ебии йикъан суьрет акъвазарзава.

Заз инал лугъуз к1анзавай фикиррин макъсад: Абдул Фетягъалай, к1елзавай касдин руьгъдиз таъсир ийидай гафаралди, усдатвилелди гъи жанрдин шиир хъайит1ани тук1уьриз алакъзава. Са гъвеч1и макъалада, гъелбетда, ч1алан устаддин яратмишунрин вири терефар ачухарун четин я. Инал чун чи сифте фикир ачухариз алахъда.

Вичин яратмишунра гъерекатлувал артухарун, адаз хчивал гун патал шаирди эсерра предложенидин са бязи членар ахъайзава. Ик1 интонация арадал гъидай приёмдикай менфят къачузва:

Зи чан за ваз гудач, гъелбет, -

Ам сад я захъ авайди!

Рик1 гуда ваз – алач гъуьжет –

Заз ракъиник жагъайди...

Гафунин къат1 ат1ун, яни «тум галудун», Абдул Фетягъаз хас лишанрикай туш. Тек-туьк дуьшуьш гъисаба къун тавурт1ани жеда. (Месела, «Геж муьгъуьббат» шиирда ашкъидин чкадал «ашкъид» гаф ишлемишнава).

Абдул Фетягъа вичин эсерра твазвай гъиссер акъван назикбур, акъван михъибур ва къезилбур я хъи, гъар са ч1ал са нефесдалди, регъатдиз к1елиз жеда, рик1елни аламукъда. Ихътин гуьзел ч1алар шаирдин руьгъдин къулай акъатнава ва абуру, кхъидайла, гъиссери вични гъик1 къарсурзават1а, аквазва лагъайт1а, чун ягъалмиш жедач.

Алцумда за валди зи югъ,

Минет я, зи мурад хъухъ.

Къура жуван гафарин юргъ,

Анжах рик1ер чи сад хъуй.

Къура мецин вирт1един сел –

Кужумда зи беденди!

Зи рик1, жигер, цуькведин хел,

Зи иерди, кьетленди...

Къейдна кланда хьи, Абдул Фетягъан шииррин члала чун вичел ашукъарзава, ада чаз чи лезги члалан алааматдин къуватар къалурзава. Лезги члалал агъзур йисаралди амукъдай эсерар арадал гъиз жедайди чаз субутзава.

Алай аямдин лезги шаирар адет хъанвай сергъятрилай элячлнава, абуру виридуьньядин майданра камар къачузва. И жергедик, шаксуз, Абдул Фетягъни акатзава. Адаз гъвечли ватандин, жув экъечлай мукан – клвалин сергъятра нефес къачуз четин хъана, ада вичиз цлийи рекъер жагъурна, ам цлийивилерихъ, цлийи рангарихъ, образрихъ къекъвена. Ада чи члал назикди, маса члавуз векъиди, къати гъиссер къалуриз алакьдайди, адан гуьзелвилихъ къадар авачирди ва маса терефар ачухна.

Гатфарив гвай манидилай я таза

Бедендин ви тлама гъар са, гъар са клус.

Вал гъалтайдаз ви килигун я къаза:

Дегишда на а инсандин йикъан кус.

Ахътин темен! Рикл катна зи, акъатна!

Алукъна ам, белки, чуьлда цуькверал.

Гъиссна за ви беден: гъиниз аватна –

Гъи вацранни гъетерин зун экверал?!

Инал гъайи ц1арарай аквазвайвал, шаирдин фикирар битавбур, гъиссер – ч1агайбур, сефилбурни шадбур, векъибурни тазабур...я. В.А. Сухомлинскийди лагъайвал, «инсандиз тербия анжах са шадвилери гана к1андач, адаз шадвилерихъ бедбахтвилерни галайди къалурна к1анда». Гъелбетда, шаир гъамиша шадвилерин юкъва яшамиш жезвай кас туш. Адан бейни дуьньядин, ватандин, хайи чилин, хуьруьн-к1валин, я туш шегъердин дердийрихъ галк1анва, адаз гъар йикъан гъакъикъат аквазва. Дуьньяни секин туш. Шаирдин рик1е абуру эцязава, ивидал звал гъизва. Вичин гъалар хъсан хъайилани, ацалтай гуж секин жезвач, адан басрух ч1ехиди я. Ам алудун патал шаирдиз са уьмуьр бес жезвач.

Хъвазва вуна. Вуна хъвазва!...

Гъахъ я, гъелбет, хъвазва гъамар.

Дуьнья акваз рик1 дак1вазва,

Гум галаз куз ирид хамар.

Зун гафарив зи къугъвазва,

Алчудиз хиялрин чарх.

Накъварай заз жув аквазва...

Уьмуьрдиз зи бес жезвач баргъ.

Крарихъ зи гала к1валах:

Ц1урурзава мефт1еди вич.

Зун – вахтуна, бахт – зи къвалахъ,

Жез вирт1един гафариз куьч.

Анжах уьмуьр жезвач заз бес

Гъавиляй зи къуьруь я сес.

Шаир и дуьньядал азадди хьун герекди, ам, пайгъамбар хьиз, инсанрин рик1ер садзавайди тирди, ада цавар-чилер вичин ч1аларалди, а ч1алара твазвай гафаралди, фикирралди, гьиссералди агудзавайди садани-къведа къейднавач. Амма вичи вичикай дамах гвачиз лугъузвай фикирри чи майилриз ц1ийиз жуьрэтлувал гузва. Ахьтин шиирар Абдул Фетягъахъни ава. Ингъе абурай бязи ц1арар: «Хиялдай чун я къведни сад: Зун шаир яз, вун – къуш азад»; «Зани гузва вахъ галаз лув, Ат1уз рик1ив къакъан цавар» ва мсб.

Дурнайрин маса уьлквейриз хьфинихъ галаз муьгъуьббат шаирда ик1 алакъалу авунва: «Дурнайрин ц1иргъ ава рекъе... Тек дурна хьиз, ава зунни . Келима ви, ви акунни, Лува туьк хьиз, ава рик1е».

Абдул Фетягъа ватандикай – хайи Лезгистандикай т1имил кхьенвач. Ихьтин шиирра адан руьгъдин лув гунар, адав гвай дамахар масабур я. Ак1 аквада, цава лекъерик гьерекат ква, тарарал – валарал гар элкъезва, ам са гьихьтин ят1ани цуькверихъ къекъезва. Шиирдин везин, яни ритмика гьахьтин гьерекат квайди ва нефес къачузвайди я.

Ватан иер, ватан къешенг,

Хиялрин зи рекъерин женг.

Зи Лезгистан – зи фурс, дамах,

Гъакъикъат зи, асиррин мах.

Зи бахт йикъан, йифен къарай,

Рик1ин ац1ун, руьгъдин гъарай...

Хайи хуьруькай кхьидайла, шаирдин рик1ик маса жуьре гъалаба акатзава. И гъалаба ажеб нурарини, т1ебиатдин гуьзелвилини, гъиссерин ч1удгунрини, гъайиф ч1угуни арадал гъанвайди я.

Гъа и хуьре къванцин, рагъул

К1вал авай захъ алай рагъ...

Дурна хътин хтанва зун

Иниз къе рехъ алатна.

Пешедава тамар-тарар...

Ак1 я рик1из аялвал

Эхкъеч1на зи чилерал мад

Хурай ц1ийи гатфарин.

Шиирда рифма авани-авачни чна къат1узвач, гъиссерин гъерекатди чав а кардиз фикир гуз тазвач. Ина жув хайи, жува квадарнавай хуьруьхъ рик1 кун, фейи уьмуьрдихъ гъайиф ч1угун эвелимжиди я: «Зун квахънава жувавай къе

Рик1ик лувар акатна... Вун рахазва, бахтавар нуьк1, Зи алатай гатукай».

Хайи хуър инсандиз сифте ганвай, ахпа вири уьмуърда рик1елай тефидай дарман хьиз я. Адан гьавада вун ч1ехи хьана, вуна сифте чирвилер къачуна, вун т1ебиатди вичел ашукьарна, ваз ви диде-буба, мукьва-къили, вах-стха, хуъруьнвиар к1анарна. Абдул Фетягьан рик1елай вичин хайи хуър алатзавач. А хуъруькай ада гзаф шиирар кхьенва.

Алатай са гад ква вилик,

Никни къуьлуьв ац1анвай.

Мукалралди гуьзва гьилив –

Дишегьлияр атанва...

Шиткиз гьекьер, шиткиз накьвар, -

Ат1узва ак1 зегьметди!...

Пелерик, гьваш, кутур ч1утхвар,

Цав лайих я туьгьметдиз...

Абдул Фетягьа лезги эдебиятда фадлай чка къунвай шииррин жуьрейрални амалзава. И кар чаз винидихъ мисал яз гьайи ц1арарайни аквазва. Ада гьак1 Шаркъ патан шииратдизни мукьуфдивди фикир гузва. Ик1 шаирди вич гьезелдин уст1ар тирди къалурна. Адан гьезелар, садра к1елайла, мадни к1елиз к1ан жеда. Абур ч1алан устадди гьакьван ц1алц1амдиз, везинлудаказ, к1елзавайдан гуьгьуьл къачудайвал туьк1уьрнава.

Келзавайдахъ галаз ада инсанвилелди суьгьбетзава, веревирдар ийизва. Са чешне гьин:

Къвадач нурад цаварай, гуьгьуьнал рагъ тахьайтла,

Чир жедач ваз дуьзенни, далудихъ дагъ тахьайтла

Муьгьтеж хьайи стхадиз куьмек гудач стхайри

Эгер чпин риклерин къуватар сагъ тахьайтла.

Билбилдини лугьудач мани къайи къванериз,

Эгер тара вич, вилик члагай са багъ тахьайтла.

Эсердин чларар мисалриз мукьва я, амма гьезелдин кьилин фикир акьул гун туш, дуьньядин гьакьикъат къалурун я.

Абдул Фетягьан гьазелар дуьньядин члехи шаиррин гуьзел чларариз мукьвани я, чпин цлийивилер авайбурни. Гьар са гьазел са гьвечли булах хьиз я... Шииратдал рик хьунал са шаирдин дерезани хкаж хьайиди туш ва жени ийидач. Чал теснифдайла, жуван руьгьдинни ивидин зигьиндин къуватар харж авурла, ахпа еридин эсерар арадал къведа. Абдул Фетягьа чаз и кар субутзава. Адан гьиссерин юзунар ерилубур я, чи шииратдин никле ада бегьерлу тварар цазва, ам яратмишунрив жавабдарвал хиве аваз эгечзава. И кар чаз шаирдин Ватандиз бахшнавай чларарайни аквазва. Абурун рангар рагьуларнавайбур, чпихъ гьарай, шел-хвал галайбур туш, абур экуьбур, умуд гузвайбур я.

Тек къавахда ава Ватан,

Къушран – гъарайда!

(«Ви вилерай, ви вилерай...»)

Руьгъда аваз Ватандин гьал,

Гудай мецин ч1алариз,

Багъа я заз тек векъин къал,

Серин – хатрут тарарин.

(«Руьгъда аваз Ватандин гьал»...)

Ватандин зи заз гъар са к1ам

Тарих я багъа.

Адан шадвал, рик1 ац1ай гьам

Хъурай зи агъа.

(«Ви вилерай, ви вилерай...»)

Къакъан цаварихъ элкъвена, шаирди лугъузвай гафар, адан вичин рик1 хъиз, михъибур, деринбур, халис устаддин руьгъдай акъатзавайбур я. Абура я къалпвал авач, я абурухъ гъак1ан фурсни дамах галач. Гъа са гаф т1ебииди яз мецелай алатзава.

Къарачидин рик1 хъиз я чуьл –

Гегъенш ва мублагъ.

Гъихътин цуьквер! Агъузва гуьл.

Чгурмир чин, Аллагъ

(«Къарачидин рикг хъиз я чуьл...»)

И шиирда чуьл къарачидин рикгив гекъигун дуьшуьшдин кар туш. Къарачийриз вири дуьнья ватан я, абуру адан дарвал, адахъ муьгътежвал са чгавузни гъиссзавач. Абур гъар са уьлкведиз, чпиндаз хъиз, килигзава. Шаирди къени гъиссералди вични къарачийриз мукъва авунва, гъавилай ада Аллагъдихъ элкъвена, лугъузва:

Види – дуьнья, заз и таза

Цуькведин це сир,

Жуван цавай гумир жаза,

Жедач закай пгир...

Вахт, девир лагъаггга, гъар сад патал четинди хъанва. Къуд пата кбиле физвай гуьзетни тавур, виликдай чеб фикирдизни гъиз тахъай вакъийри шаирдин рикгик гъалаба кутунва. Адаз чи уьмуьр, яшайиш, дуьз рекъай акъатна, гъеле чеб тайин тушир гъалариз акъатнавайди аквазва. Ахътин дар шартгара шаирди шелар-хваларзавач, ада вичин рикг чгугуна къунва, руьгъдиз теселлияр гуз, ада ватандашризни чеб гъиле къун, хуьн меслятзавайди хъиз я. Лугъуз жеда, адаз виридан къайгъударвал чгугваз кланзава.

Четинбур я вири йикъар,

Къакъанбур я цаварни.

Жув алахъ къаз анжах ракъар,

Тухуъзвай чи ч1аварни.

Бахт акъатна катда гъиляй –

Куз тахъуй вун гъайифди!

Акваз ви гъам, куз ви хъиляй,

Рахаз хъурай зайифди.

(«Четинбур я вири йикъар»)

И са гъвеч1и шиирда шаирдилай руьгъдин са ч1ехи мярекат тваз алакънавайди къейдна к1анда. Дуъз лагъайт1а, а мярекат мусибатдинди я. Адакай шаирди вичин са маса шиирдани рик1 куз, суьгъбетзава:

Куъз я дуъя,

Кесиб а ви кумада?

Ц1ай квай дуънья,

Къве вилни ви – гумада.

Авач камал

Алцумдай вич терездал.

Дяве – къамал,

Гъуцни – цавун къефесда.

Чун инал Абдул Фетягъа алай девирдин гьалар, дуьньядик акатнавай туькьуьл гьерекатар, чи ватанда кьиле физвай рик1 ат1удай вакъиаяр виливай кьат1уз жедай гафарин рангаралди гьик1 гузват1а, кьалуриз алахънава. «Гьим – жанавур, гьим я жейран? Вири-вири какахъна. Вуж рази я, вуж я гьейран, Гьидан умуд квахъна...» - Ихътин кьизгьин, чпай гьелелиг гьар са касдивай кьил акъудиз тежедай, нефес кьачуз дар ийидай вакъиайрин гьавадай чаз чи пакадин югъ, гележег аквазвач. Шаирди дуьньядал кьиле физвай ихътин гьалар шикиллудаказ кьалурнава.

Мадни са кар кьейд ийин. Шаир дат1ана гьамлу я ва адан гьам гагъ вичи экв гузвайди, гагъ адан рик1 незвайди, гагъни адаз умуд гузвайди, сабур хуьз эверзавайди я. «Зал гьамунин ала партал, Шадвал незвай дат1ана...» - лугъузва ада ва гуьгъуьнин ц1араралди чаз маса хабарни гузва: «Нурлуди я ц1верек1 адан, Экв гуз гьатта хамунай..., «Агалзавач ада, гьелбет, Зун зи руьгьдин хьиреда...» («Зал гьамунин ала партал...» шиирдай). И ц1арар к1елайдалай кьулухъ ни лугъуда Абдул Фетягъ диалектик туш?! Ам гьакъикъатдиз са шаир хьиз ваъ, гьак1 философ хьизни килигзава.

Вичикай рахазвай ч1алан устаддихъ т1ебиатдиз бахшнавай ч1аларни ава. Т1ебиатдал кьет1ен чан ала, адахъ вичиз хас рангар-тавар ава ва абурун куьмекдалди гьа рангаривди-таваривди ац1анвай дуьнья шаирди, вичин ачух ва михьи гьиссерикайни даях кьуна, чи вилериз кьалурзава.

Ац1ай рик1ни рехъ ич1и,

Камарни аста.

Йифни кьвезва вил пич1и.

Жув жуваз уст1ар.

«К1вахъзава пеш – ажалдин физва къужахдиз..., «Гъар пешинал алчудиз Гуьгъуьлдикай агъ, Йиф жеда заз лацуди, Экуьди – зи нагъв...», -Ихътин ц1арар к1елайла, гьелбетда, к1елзавайдан фикирдиз дуьньядин, гъа жергедай яз, месела, немсеринни урусрин классикадин шиират къведа. (И кьет1енвал, дуьз лагъайт1а, Абдул Фетягъан ч1ехи пай эсерриз хас я). Чи рик1ел А.С. Пушкинан, М.Ю. Лермонтован, Гетедин ва мсб. шиирар хкведа. Амма, лагъана к1анда, чи лезги шаир Абдул Фетягъан рангар, ада ишлемишзавай шииратдин такъатар, са гзаф алатар анжах чи чилиз, лезги ватандин вичиз тешпигъ авачир т1ебиатдиз хасбур я.

Абдул Фетягъ муьгъуьббатдин темадизни фикир гузвай шаир я. Адан ашкъидин лирика назикди, таъсирлуди, анжах адаз вичиз хас рангаралди теснифнавайди я. Инал са чешне гъин:

Гафаралди тух я кье зун,

Гафаралди, гафаралди...

Кагъазда на зи гьал жузун

Бес я къведай гатфаралди.

Зани рик1е алцумна вун

Ц1ийиз къвадай марфаралди.

Ам хъуй вавай за гьал жузун

Цавун экуь гъарфаралди.

Шиир гъвечлиди, амма, клерецл хъиз, ацлайди я. Муъжуьд цларце муъгъуьббатдин тамам дуьнья гъакъарнава. Сифте къуд цлар терездин са хел хъиз, къвед лагъай бенд адан къвед лагъай хел хъиз, аквада. Кланидан кагъазди жегъил къарсурнава, амма гъикл? И къарсурун гъихътинди ятла, чаз къвед лагъай бендинай чир жезва. Шиир клелайла, ада гъатта хъуьруьн, зарафат авайди хъизни аквада. Гъакъикъатда акл туш. Муъгъуьббат къве терефдиндини я, къве терефдихъни барабарвал аваз аквазватлани, ам тайинсузди я. Пака квелди ва гъикл акъалтлдатла, чаз чизвач.

Маса дуьшуьшда Абдул Фетягъан лирикадин игитдин ашкъи гзаф гужлуди, вич са риклелди алцумиз тежедай къван зурбади, жанлуди я. Ада квадарнавай вичихъ гъайиф члугваз тазва: «Вун кландай заз, кланиди, Рикл хъиз рикле рахазвай... Тамарзу ви нурарай Гъейрида клвал ацлурна...» - Ибур, рикл хъайила, бейнидиз члехи гуж гайила, мецелай алатдай гафар я. Шаирди и эсер ихътин акъалтлай, вичиз тади ганвай ва гузвай гъиссери арадал гъанвай цлараралди куьтягъзава. Гъикл аквада, судъяди эхиримжи гаф лагъана, къарар къабулнавай хъиз.

Ви, цуькведин, чкадал

Къалгъан къуна къужахда,

Вил ала зи пакадал

Экв бес тежез ужагъда.

Шаирди ашкъидикай яратмишай сонетар иллаки устадвилелди хкатлнавай гафаралди акъалтларнава: «Гъарайзава рикли хурай: Гъикъван икл зун ви цлу курай!...», «Вун галачиз, вилери вун къатлана, Сурет за ви цлийиз рикле атлана...», «Кландач риклиз рагъ хъана вун, тар хъана. Кланда хъана нефес вун зи, яр хъана...» «Вучда? Вакай хъана зурна, Зун ама гваз цлакул

тур на...», «Къе хъуьрез п1узар, жагъай тек гуьруьш Жезва алайди рик1ерал хъуьруьш...» ва мсб. И ц1арара муьгъуьббатдин гъакъиндай ийизвай ишараяр лап гуьзелбур я. Шаир са къадар къаб алаз рахазва, амма хъсандиз фикир гайила, ам шииррив ик1 агатун, яни ада абур и жуьреда теснифун вичин руьгъди гузвай тегъер я. Ик1 чаз шаирдин эсерриз къимет гудай мумкинвал жезва...

Абдул Фетягъан рик1е фадлай ширин зул битмиш хъанва ва гила а зул чи вилик атанва, чи суфрадал агакънава. Зулуз, адет яз, тумар цада, гатун бегъерар к1ват1 хъийида. Чаз аквазвайвал, шаирдин зул зегъмет алайди, амма гъамиша берекатар хъунихъ агъунвайди я. Уьмуьр эдебиятдиз бахшнавай Абдул Фетягъавай вичин яратмишунрал дамахиз жеда, абур школайра, колледжра, вузра чирзава, ч1ехи антологийра акъудзава. Ада, шаксуз, лезги эдебият вилик тухуник вичин пайни кутунва...

Абдул Фетягъ вич дамах гвачир, рик1 михъи, анихъ галай инсандиз вичелай алакъдай гъуьрмет ийидай, дуьньядин медениятдикай мягъкем чирвилер авай халисан ч1алан устад я. Ам ктабрин къадардихъни галтугай шаир туш, яратмишзавай эсеррин еридиз къет1ен фикир гузвай литератор я. Адан «Пеш» шиирда ихътин дерин фикир квай ц1арар ава:

Чида чилел техкверди жув,

Гана такур эвердиз лув,

Гзаф-т1имил туна гелер,

Акълт1да зи зулун мелер...

Ибур, гьелбетда, уьмуьрда вичин лазимвилихъ къекъвей, вичин чка тайинарнавай шаирдин гафар я. Эхъ, гъар садавай и чилел вичин лайихлу геллер турт1а, жеда. Шаир Абдул Фетягъа абур тазва. Чебни гъихътинбур! Сечмебур! Къуй вахъ мадни зурба агалкъунар хъурай!

Майрудин Бабаханов

(1958)

Бажарагълу шаир, гыкаятчи Майрудин Бабаханович Бабаханов (Бабахан) Сулейман-Стальский райондин Пиперхуьре 1958-йисуз дидедиз хъана. Юкьван школа ада хизан куьч хъайи Мегъарамдхуьруьн райондин Самурдин хуьре куьтягна. Аттестат къачур гада, Даггосуниверситетдин филологиядин факультетдиз гъахъна. Университет акъалтларай жегъил пешекарди Хив райондин Архитприн школада сифте муаллимвиле, гуьгъуьнай директорвиле к1валахзава.

Чешнелу директор хъайи М. Бабаханов, Сулейман-Стальский райондин УНО-дин регъбервиле тайинарзава. Муьжуьд йисуз УНО-да к1валахайдалай гуьгъуьниз ада гъа райондин культурадин управление идара ийизва.

М. Бабаханов гъеле школада к1елдайла шиирар кхъинал машгъул тир. Сифте чапдиз акъатай шиирни ада машгъур шаир, игит фронтовик Муса Джалилаз бахшна. Акунрай, им дуьшуьшдин кар тушир...

Студент хъайи йисарани, М. Бабаханова яратмишунрин к1валах гъилий вегъеначир, амма дамах гвачир жегъил шаирди вичин ч1алар чапдиз акъудиз тади къачузвачир.

Алатай асирдин 80-йисара М. Бабаханован эсерар сифте урта к1ват1алриз, гуьгъуьнай «Муьгъуьббатдин куьче»(1989), «Гъетери табдач» (1999), «Ракъинин сухта»(2010) кылдин к1ват1алриз акъатзава. Шаир

кѳабрин кѳадар артухариз, абур дал-бадал акѳудиз алахъзавач. Акунрай, А. Алама хъиз, адани шииррин еридиз еке фикир гузва...

К1елдайбурув агакѳай М. Бабаханован кѳабрай аквазвайвал, лезги шииратдиз вичихъ бажарагъ, кѳет1ен хат1, шикиллу ч1ал авай, философдиз хъиз гѳакѳикѳат вири патарихѳай ва дериндай аквазвай шииратдин магѳир устад атана.

Вичелай вилик хайи лезги эдебиятдин ч1алан устадри хъиз, адани «вич шииратдиз вучиз атанва ва вичи вуч авун лазим я» - суалдиз «Ракѳинин сухта» кѳабдин сифте чина жаваб гузва:

Зун инсан я – яшамишрай инсанвал!

Зун инсан я – дамахзава гѳадалди.

За чан гузва и дуъньяда хъсанвал

Са к1ус кѳванни артухарун паталди.

И фикир М. Бабаханова «3и мани» т1вар алай шиирда мадни деринарзава.

Инсанвал, инсанпересвал виридалай важиблу яз гѳисабзавай М. Бабаханова жуъреба-жуъре жанрайра (шиирар, бахшбendar, сонетар, манияр, муъжуъдар, кѳудар, кѳведар, садар, гѳикаяяр ва мсб.) яратмишнавай эсерар девирди истемишзавай, инсанрик кѳалабулух кутазвай важиблу месэлайриз бахшзава.

Яраб квекай ят1а шаирдин инсанрихъ кузвай рик1ѳй кѳвезвай ч1алар? Гѳелбетда, абур эдебиятда гѳамиша гѳалтзавай темаяр я: хайи чил ва адан гуъзелвал, Ватан, инсан ва дуънья, хайи халкъ ва адан кѳадар-кѳисмет,

дуствал, инсанвал, муьгьуббат ва мсб. И месэлайрикай кхьин тавур шаир са лезги ваь, дуьньядин шииратдани бажагьат жагьида. Амма М. Бабаханова и гьамишан темайрай анжах вичиз хас кьайдада, гуьзет тавур жуьредин образралди (алатралди), милли рангар ишлемишуналди, ч1алан художникди, магьир устадди хьиз, кьет1ен эсерар арадал гьизва:

Ц1айлапанар квез аквазвай, квез чизвай,

Шиирар я за цаварал кхьизвай.

Зи кьакьанвал, фикирмир, зи тахсир я –

За вучда кьван зун дагьви я, шаир я.

«За вучда кьван»

Ракьини чилин шардиз, инсаниятдиз гьик1 ишигь гузват1а, шаирни гьар са касдиз са гьвел кьван чим гуз гьазур я:

Илгьамдин ц1ай зак ракьини кутуна,

Пай гана заз ада вичин экуьнин.

Вири тарсар за чиливай кьачуна,

Тек шиирра – сухта я зун ракьинин.

«Ракьинин сухта»

Шаирди гафарин куьмекдалди т1ебиатдин ранглу шикилни «ч1угвазва»:

Къайи гар цацарив чухвазва

Гуьнедин кьилеллай къвакъвари.

Ракъинихъ гъайифер ч1угвазва

Жик1ийрал ивидин накъвари.

«Зул»

Багъалу Ватан ва хайи чил – ибур М. Бабаханован яратмишунра кьилин темаяр я лагъайт1а, чун ягълмиш жедач. И месэлаяр, рефрен хъиз, ктабдай ктабдиз къвез чпел к1елдайбурун фикир желбзава:

Маса патар, фикирмир, заз багъа туш,

Зун дуьньядихъ махунихъ хъиз ц1игел я.

Са чкани зун паталди чара туш,

Амма и чил зи эхирни эвел я.

«Хайи чил»

«Хайи ватан, хайи макан» эсердани шаирди и месэла масса терефдихъай ачухарнава:

Масад жедай, зун масана хъанайт1а,

Маса гафар къведай рик1ин табагъдай.

Нагагъ ахътин мумкинвал заз хъанайт1а,

Мад сеферда ватан яз вун хкъдай.

Дуьнья ва инсан, дуьньядин сирер – месэлайриз талукь ч1алар М. Бабахановахь т1имил авач. Шаирди тарихдин ц1ийи шарт1ара Е.Эминан рехь давамарзава:

Низ малум я вири сирер уьмуьрдин?

Мус аялвал кьуьзуьвилиз элкьвезва?

Эвел гьинва, гьинва лишан эхирдин?

Чун мус физва? Мус элкьвена хквезва?

Философиядин веревирдер шаирди «Гъетери табдач» ктабда ганвай «Лацу шиирар» ва «Терезар» паяра мадни деринарзава:

Са сеферда к1анзни-так1анз,

Чун лук1вариз элкьвезва:

Аял ч1авуз пачагьарни

Мет1ералди кьекьвезва.

Са сеферда пачагьвални

Гузва вири ксариз:

Халкь к1ват1 хьана тухудайла,

Кьуьнераллаз сурариз...

Инсанвилин ва инсанпересвилин темайризни М. Бабаханова датлана фикир гузва. И месэлаяр, инсанар базардин алакъайриз вегъенвай девирда, иллаки важиблу я. Келзавай касдин риклик гъалаба кутадай къайдада цлудралди эсерра шаирди мад ва мад ягъ, намус, гъейрат, марифат квадар тавуниз, инсанвал хуьниз эверзава:

Бязибуру ви намусдал хабарсуз,

Хуш налук хъиз, намуссузвал вегъезва.

Заз инсанар, къизилдихъ хъиз, са юкъуз

Намусдихъни тамарзлу жез кичлезва.

«Заз кичлезва»

Чи уьмуьрар гагъ ширин, гагъ батин я,

Виридалай инсан хьунухъ четин я.

«Регъат туш»

М. Бабаханован шииратдин са къетленвал мадни къейдун лазим я. Дагъдин гузел тебиатдиз бахшнавай шиирар ватандихъ, хайи чилихъ галаз алакълу я. Шаирди и темадин эсерра (абурун къадар тлимил туш) чпиз тешпигъ авачир поэтикадин алатрикай менфят къачузва:

Сусан клвал хъиз, туьклуьрнава гатун йиф:

Гъетер кузва, куьклуьрнавай эквер хъиз,

Гъа са чинар – гъеле ачух тавур киф,

Цлвелин тарар бурма хъанва цлвелер хъиз...

Са кар пис я: къвез-къвез гатун йиферни

Куъруъ жезва, лезги рушан кифер хъиз.

«Сусан к1вал хъиз...»

Муъгъуъббатдин лирикадани М. Бабаханова вичин гаф лагъанва. «Ракъинин сухта» ктабда ганвай «Вири вун я, к1аниди» паюна хейлин, са нефесда яратмишнавай ашкъидин ч1алар ганва. Ярдикай раханвай гъар са шиирда ада сад садаз ухшар тушир поэтикадин къет1ен алатар ишлемишнава. И гафарин къуватдиз са шумуд чешне гъин:

Ак1 авай, зи рик1 са гъулдан я,

Бес вучиз мум хъана ц1разва?

Ви ц1ару вилер заз – гъейран я –

Женнетдиз варар хъиз аквазва.

«Ви гъилер»

Садахъни авач вахъ хътин вилер,

Турар хъиз, хци, цавар хъиз, вили;

Даяз я вири дуъньядин гъуълер,

Авурт1а гекъиг абурун вилик...

«Къе к1ур гуда»...

М. Бабаханован «Муъгъуъббатдин куъче» эсер гуъзет тавур жуърединди тирдал са шакни алач. Дуъньяда агъзурралди шегъерар ава, а шегъерра вишералди куъчечар ава, гъар са куъчедиз са нин ят1ани т1вар ганва, амма муъгъуъббатдин т1вар ганвай куъче гъелелиг санани авач. Шаирдиз и

эсердалди инсаниятдин уьмуьрда ашкъидин гьиссери гьихьтин важиблу чка
къунват1а, фикир желбиз к1анзава:

Дугъриданни, гзаф ава куьчегяр,

Игитар хьуй бес тежедай кар авач,

Амма ингье каталогдин жергегяр –

Гьич санани муьгьуьббатдин т1вар авач.

...Мад хуруда алапатдин ц1ай кузва,

К1вачеллачиз катзава зун живедай.

За зи рекьиз к1анивилин т1вар гузва,

Ша захь галаз муьгьуьббатдин куьчедай...

Шаирдихь гьвеч1и к1алубра яратмишнавай эсерарни ава. Абурук
муьжуьд, къуд, къве, са ц1арцин шиирар акатзава. Гафар къенятлудаказ
ишлемишна яратмишнавай и эсерра, шаирди, ч1ехи жанрайрин эсерра хьиз,
философиядин, уьмуьрдин жуьреба-жуьре терефриз талукь месэлайриз
фикир гузва. Инал муьжуьд ц1арц1ин са шиир гьин:

Дишегьлияр артух яни, итимар? –

Суал белки инсан вич къван къадим я,

Алахънава гьисабар къаз алимар...

Гьисабунар вуч герек я, вуч лазим я?

Дишегълийрин пай дуьньядик санбар я!

Гъуьжетармир, хъуьреда ван хъайибур:

Инсаниятдин дуьз са пай папар я,

Муькуь пайни я папари хайибур!

М. Бабахановаз алапатдин къатлунар ва фагъумлувал ава. Омар Хаямаз хъиз, адазни чун элкъуьрна къунвай гъакъикъатдай, адетдин инсанриз акван тийидай, чеб чакай «чуьнуьх» хъанвай рангар ва маса затлар аквазва, ада абурукай чна гуьзет тийизвай нетижаярни хкудзава. И гафар тестикъарун патал, баянар галачиз, са шумуд чешне гъин:

Мумкинвални, къуьзуь хъана рекъидай,

Алапат я къиле ацакъ тийидай.

Тек са рекъяй къвезва чун и дуьньядиз,

Агъзур рекъер ава инай хъфидай.

Къве цларцлин шиирра М. Бабаханова дуьньядикай, уьмуьрдикай, эхиратдикай веревирдер ийизва. И жанрадин къилин тлалабун - гъар са цларце акъалтлай фикир ва дерин мана хъун я. Шаирди и тлалабун тамамдиз ва устадвилелди къилиз акъуднава:

Вахтунилай къуватлу хъун мумкин туш.

Куъз лагъайт1а, вахт садрани секин туш.

х

х х

Виридан мурадар цавар я –

Виридан къисметар накъвар я...

Са царц1ин ч1аларани шаирди инсанрив фикириз тазва, абур са
гъихътин ят1ани хиялрик кутазва

Чилин шардихъ шал гала.

х

х х

Гъар са дишегъли гъелелиг секинзавай

Везувий я.

х

х х

Дишегълияр чи къвед лагъай пай ят1а, ам

чи хъсан пай я.

х

х х

Ц1ай чилел жеда, гум – цава.

х

х х

Ч1ехи дап1арни гъвеч1и куьлегдам ахъайда.

М. Бабаханова гьик1 ят1ани лагъанай: «Зун гъвеч1и халкъдин шаир я - заз гъвеч1и шаир жедай ихтияр авач». К1елдайбуру, эдебиятдал, шииратдал рик1 алайбуру, чи критикади адан ктабриз гайи кьиметрай аквазвайвал, Майрудин Бабаханов, шаксуз, ч1ехи шаир, ч1алан магьир устад я.

Ада, тади квачиз, шиирдилаи шиирдал, ктабдилаи ктабдал, вичин устадвал хкажиз, вилик камар къачузва, лезги шиират ц1ийи-ц1ийи поэтикадин алатралди, дерин фикирралди мадни девлетлу ийизва.

М. Бабаханова, халисан шаирди хъиз, К. Меликан, Къ. Саидан, Е. Эминан, С. Сулейманан, А. Саидован, А. Алеман баркаллу рехъ давамарзава.

Яратмишунрин чагъинда авай женгчи шаирдихъ вичи къунвай рекъе къуй мадни зурба агалкъунар хъурай.

АЗИЗ МИРЗЕБЕГОВ

(1959)

Алатай асирдин 80-йисара лезги шииратдиз атай чІалан бажарагълу устадрикай сад шаир, критик, публицист ва таржумачи Азиз Мирзебегов хъана. Эдебиятдин вири хилерай ада къадалай артух ктабар чапдиз акъудна, абуроз кІелдайбуру ва критикади еке кьиметни ганай.

Мирзебегов Азиз Абдулмирович 1959-йисуз КцІар райондин Агъа Лакар (Азербайжан Республика) хуьре дидедиз хъана. Агалкъунралди хуьруьн школа акъалтІарай жегьилди Иркутский областдин Ангарск шегьерда Советрин армиядин жергейра къуллугъна.

Аскервиляй хтайла Дагъустандин государственнй университетдин филологиядин факультетдиз гъахъна. КІелунар куьтягъай жегьил пешекарди 1988-93-йисара хайи хуьруьн юкъван школада аялриз дидед чІаланни эдебиятдин тарсар гана. Гуьгъуьнай Дагъустандиз куьч хъайила, ада Дербентда муаллимвилини кІвалах давамарзава. 1998-йисуз «Юждаг» институтдиз муаллимвиле къабулай А. Мирзебеговакай педагогикадин факультетдин декан жезва, 2009-йисалай эгечІна ада гъа институтдин ректордин везифаяр тамамарна.

Яратмишунрин кІвалах А. Мирзебегова гъеле школада кІелзамаз башламишна. 1980-йисалай ада эдебиятдин «РикІин гаф» кІватІалдин кІвалахда иштиракзава. Къуба патан лезгийрин руьгьдин уьмуьрдиз

таъсирзавай и кІватІалдин кьиле а чІавуз тІвар-ван авай шаир Лезги Нямет акъвазнавай. Гьа йисуз А. Мирзебегован шиирар сифте яз райондин «Къизил Къусар» газетдиз акъатзава.

1989-йисуз Махачкалада кьиле феи Республикадин жегьил литераторрин совещанидин кІвалахда иштиракай А. Мирзебегов дипломдиз ва пулдин премиядиз лайихлу хьана.

Жегьил шаирдин шиирин сифтегьан кІватІал «Цийи Чапаев» тІвар алаз 1993-йисуз акъатна. Адалай гуьгьуьниз виче шиирар, поэмаяр, шиирралди кхьенвай махар ва риваятар гьатнавай «Гьеле фад я!..» (2007-йис) кІватІал акъатун чи эдебиятда шад вакъиа хьанай.

А. Мирзебегован шииррин кьве ктаб: «Песня ветра» (2005-йис), «В иное время» (2010-йис) урус чІалални акъатнава. Шаирдин эсерар жуьреба-жуьре темайриз бахшнава. Адан чІал милливилини рангаралди тафаватлу, шикиллуди, михьиди ва образралди девлетлуди я.

Устадвилелди ада лирикадин гьвечІи эсерарни, шиирралди чІехи махарни поэмаяр яратмишзава. Вичи жуьреба-жуьре жанрайра эсерар теснифзавай шаирди гьа са вахтунда Шаркъ патан шииратдин классикадин жуьреярни кар из ишлемишзава.

А. Мирзебегов алай девирдин, чи йикъарин тІалар-квалар, чак къалабулук кутазвай вакъиаяр вири вичин рикІяй физвай шаирни я. И гафар бушбур туширди тестикъарда патал «Гьеле фад я!..» ктабда гьатнавай «Аллагъ, ваз язух ша!» шиирдай са чешне гьун бес я:

Аллагъ, ваз яхух ша, беден кьве пайна,

РикІел тагъ илисна, жигердал цІайна,

Вар-девлет къакъудна, саилдиз тайна

Амай са халкъдин!

Аллагъ, ваз яхух ша, даях авачиз,

Са арха, са стха, панагъ авачиз,

Жегъенемдин цАяра, гунагъ авачиз,

Амай са халкъдин!

Чи бажарагълу шаир ва ватанперес А. Къардаша А. Мирзебегован «Руьгъдин синер» ктабдин эхирда ганвай макъаладал «Девирдалай вилик квайди» лагъай тIвар эцигнава. И гафар вичикай рахазвай ктабдин автордиз талукъбур я. Гъакъикъатдани халисан шаирар вири девирра, халкъдин пайдах хъана, аваз вилик фидай дуьз рекъер-хулер къалуриз алахъайди я. А. Мирзебеговни ахътин шаиррин жергедик акатзава. Ада «Вегъимир шиирар къиметдай эсерда къейдзава:

Халис шаир чилел цавун илчи я,

Аллагъдин эмирар къилиз акъуддай.

Асул шаир гъахъдин халис женгчи я,

Ягъийриз акси эл санал агуддай...

Шиирдин чка генг, къакъан цавар я,

Вегъимир шиирар куьне къиметдай.

Гъар са шаир саки са пайгъамбар я,

Авудмир шаирар куьне гьуьрметдай!

А. Мирзебегова, Ф. Нагъиева, Абдул Фетягъа, М. Жалилова, А. Къардаша хъиз, къве патал пайнавай хайи халкъдин къадар-къисметдикай датІана фикирзава и тІал алай важиблу месэладикай цІудралди чІаларни туькІуьрнава ва и гьахъсузвал арадал гъайибуруз туьнбуьгъни ийизва:

Хаинвал дуьньядин адет хъанва къе,

Маса гун регъберрин хесет хъанва къе,

КІвачерик галайди миллет хъанва къе,

Руьгъдин къекъврагриз девлет хъанва къе,

Кана, кабаб хъана, рикІер жезва чІух,

Аллагъдиз атурай инсанрин язух!

Шаирди сатирадани вичин, рикІелай тефидай дерин гел тунва. «Гъеле фад я!..» ктабдин «Гъахъ гафаркай хъел къведани?!» паюна ада гагъ хъуьруьн кваз (юмор), гагъ хъел кваз (сатира) алай аямдин татугайвилера (къве чин хъун, руфуниз къуллугъун, намус-гъейретдиз кІур гун, хаинвал авун ва мсб) винел акъудзава ва абур чи арадай акъудун патал вири жуьрейрин алатар ишлемишуниз эверзава. Шаирдин фикирдалди, виридалай хци алат-авай гаф чинал лугъун я:

За вуч ийин куь чІуру

Крар виле акъурла?

Эхиз тежер амалар

Вилералди акурла?

«Ханди яна рекъида,

На авайвал лагъайтІа,

РикІ пад хъана рекъида

Къеневайбур талгъайтІа» -

Мисал я им бубайрин,

Яб гана за хъсандиз.

Дердини къуй текъирай,

КъейитІани зун ханди.

«Хъел къвемир» эсердай

А. Къардаша шаирдин сатирадикай агъадихъ гъанвай къимет гун дуьшуьшдин кар туш эхир: «И эсерар шаирди гъакІан хъуьрунар авун яз ваъ, рикІе хер аваз, тІал аваз кхъенвайбур я. Абура авай хъверни айгъам вилин накъвар галайбур я»...

А. Мирзебегова ватанперес, инсанперес месэлайрикай хъиз, гъакІ ашкъидикайни серес чІалар яратмишна. Шаркъ патан ва Европадин халкъарин шииратдин хазинадикай лирика цІийи-цІийи художественный такъатралди, образралди вилик тухузва. Са къве чешне гъин:

Жедачни вун, икъван наз гуз,

Зи виликай тефейтІа, руш?!

*Турфанривай рекъиз жеч зун,
Са ви назди текъейтІа, руш!*

*РапІ-рапІзава лацу чини,
Гуьзгуьди хъиз, яргъарилай,
Ви гуьгъуьна къекъведа зун,
Цар илитІиз дагъларилай.*

*Къуш хъайитІани вун, цавуз акъатна,
Ви вилерилай зи вилер алатдач.
Вун гъиниз фейитІан, завай къакъатна,
Хъуьхъверлай теменрин гелер алатдач.*

«Вун акур гъар са легъзе са уьмуьрдай я» шишрдай.

А. Мирзебегова вичин эсерар Шаркъ патан халкъарин эдебиятда фадлай тестикъ хъанвай рубайирин, туюгърин, къудрин, мусаббадин, мураббадин, мусаддасдин ва маса кІалубра яратмишзава. Адахъ ашкъидин, халкъдин ацукъун-къарагъунин, философиядин месэлайриз талукъ хейлин гъезеларни ава. Абурун арада муьгъуьббатдиз бахшнавайбурун къадар виридалай артух я ва чебни къулайдиз, къешенг рангаралди туькІуьр хъанва. И гафарин къуватдиз шаирдин гъезелрай бязи цІарар гъин:

АлакьайтІа йифиз-юкъуз са ваз килигдай,

Гъетерал вил вегьйдачир са ваз килигдай.

Ваз тамашун патал къве вил бес жедач,

Ви буйдиз, яр, зун айнаяр алаз валлагъ, кимигдай...

«Вун чарадан бахчадавай цуьк ятІани, эй гуьзел» гъезелда ишлемишзавай поэтикадин алатар мадни шикиллур я:

Чаларикай тажар храз, чІагурда вун нини хъиз,

Вуна зи рикІ, шуьше хъиз хаз, чикІайтІани, эй гуьзел.

Агъзурра вун фейи рекъай физ, валай зун элкъвезва,

Чидач вири дуьньядин вун гиз ятІани, эй гуьзел.

Ярдикай, муьгъуббатдикай, ашкъидиз вафалувиликай яратмишнавай шаирдин «Муьгъ хъана, вацІалай алудда за вун», «Гъуьле авай са гъед тиртІа...», «Цуьк я лугъуз вун...», «Ви ашкъида гъатна...» ва маса гъезелар чпел фикир желбзавайбур хъанва.

А. Мирзебегов миьхи ва назик гъиссерин инсан гъейранардай манияр кхьидай лирикни я. Пудкъалай артух адан чІалариз композиторри музыкадин гъаваяр кхьин дуьшуьшдин кар туш.

Шаирди эдебиятдин жуьреба-жуьре хилера кIвалахзава. И кар адан таржумачивилин кIвалахдайни аквазва. Инал ада чпин эсерар лезги чIалаз элкьюьрай дуьньяда машгьур шаиррин тIварар кyun бес я: Омар Хаям, Саади, Гьафиз, Гёте, Шекспир, А. Церетели, А. Пушкин, С. Есенин ва масабур. Шаирдин таржумаяр «Урус поэзиядин хазинадай» ва «Жавагьиррин таж» кIватIалра аваз чапнава.

Студент тир вахтарилай А. Мирзебегов илимдин кIвалахдал машгьул хьанва. Урус ва лезги чIаларал кхьей адан Тигьиржал Эмиралидикай, лезги дишегьли – шаир Лейли ханумакай, Ашукь Ягьядикай, Албан девирдин лезги эдебиятдикай ва маса макъалаяр «Самур», «Возрождение», «Дагьустан» журналриз ва печатдин маса органриз акъатнава.

А. Мирзебегован «Алкьвадар Гьасанан шиират» (1995-йис) ктабдиз шаир ва публицист Иззет Шерифова ихьтин кьимет ганай: «Къвезмай несилрин вилик мукьуфдивди тамамарна кIанзавай четин кIвалах ква. Абуру зерре-зерре, кIусар-кIусар чи кьадим тарих, са девирда цуьк акьудай культура, чи девлетлу тарихдин, художественный, диндин литература кIватI хьувуна ам ахтармишна ва адан халисан иеси тир халкьдив агакьар хьувун лазим я».

И пара важиблу кIвалахдал лап рикIивай машгьул хьанвайбурукай сад Азиз Мирзебегов я. Ада, археологри кьадим шегьерар, дараматар жагьур хьийизвайвал чав хайи эдебият ва меденият девлетлу авур, амма чею тарихдин вакъияр себеб хьана, рикIелай ракьурнавай баркаллу рухвайрин тIварар агакьар хьийизва ва са вахтунда алай девирдин лезги эдебиятдин месэлайризни фикир гузва.

Алим-философ Насир Мегьамедова А. Мирзебегован илимдин ва публицистикадин кIвалахриз талукь яз кхьенай: «Ада мукьуфдивди, куьлуь-шуьлуьярни фикир тагана тан тийиз, лезги литературадин чешмейра гьатнавай идеяр ва образар кIватIзава ва анализ ийизва. Араб ва туьрк

Чаларал арадал атанвай лезги литература ахтармишун патал махсус кIвалахар герек тирди къалурзава. Чи литературадин классикрин квахънавай ва я рикIелай алатнавай эсерар жагъур къувуниз эверзава.

Алимдин и гафар гъахълубур тирди чаз А. Мирзебегован 2004-йисуз акъатай «Лезги литературадин хазинадай» кIватIалди (ана дегъ девиррилай эгечIна чи эдебиятдин жавагъирар ганва) ва 2009-йисуз чап авур «Ругъдин синер: эдебият, меденият, тарих» очеркринни макъалайрин кIватIалди субутзава.

А. Мирзебегова Дагъустандин милли театрикай виридалай къадимди тир Лезги театрдиз датIана фикир гузва. Ада театрдин алай девирдикай ва къенин йикъарикай, ана кIвалахзавай бажарагълу артистрикай, анин коллективдин вилик акъвазнавай месэлайрикай ктабар акъудзава.

КIелзавайбуруз А. Мирзебегов алатай асирдин 80-йисарин юкъварилай лезги халкъдин тIал-кIвал алай месэлайриз дериндай фикир гузвай публицист-ватанперес хъизни таниш я. Адан хци месэлайрикай кхъенвай макъалаяр «Къизил Къусар», «Дербентские новости», «Факт», «Лезги газет», «Лезгинские известия», «Дагестанская правда» ва маса газетриз акъатиз хъана.

А. Мирзебегов сиясатдин месэлайрикни лап къетIендаказ къаришмиш хъайи кас я. Гъеле 1991-йисуз ам КцIар райондин халкъдин депутатрин советдин депутатвиле хкъанай. Гуьгъуьнин йисуз ам Лезгийрин милли советди акъудзавай «Лезгияр» газетдин къиле акъвазнай (гъайиф хьи, учредительривай и кIвалах герек тирвал тешкилиз алакь тавурвиляй и газетдин нумраяр тIимил акъатнай.

1991-1996-йисара А. Мирзебегова лезги ва урус чIаларал акъудиз хъайи «РикIин гаф» газет халкъдин гегъенш къатариз хуш тир, ада лезгийрин уьмуьрда къетIен чка къунай.

А. Мирзебегов 1997-йисалай Россиядин журналистрин союздин, 2001-йисала Россиядин писателрин союздин член я. РД-дин гьукуматди адаз Дагъустандин лайихлу муаллим лагъай тІварни ганва. Азиз Мирзебегов вичин уьмуьрдин ва яратмишунрин чагъинда ава, ада бегьерлудаказ эдебиятдин ва ахтармишунрин рекъе кІвалахар давамарзава.

АРБЕН КЪАРДАШ

(1961)

Бажарагълу шаир, гьикаятчи, таржумачи ва тамашиятчи Арбен Къардаш (Арбен Мегьединович Къардашов) 1961-йисан 11-февралдиз Докъузпара райондин Миграгърин хуьре дидедиз хъана. Хайи хуьре юкъван мектеб лап хъсан кьиметар аваз акъалтІарай жегъил гада 1979-йисуз Москвада А.М. Горькийдин тІварунихъ галай Литературный институтдиз гъахъна. Гьеле мектебда кІелзамай чІавуз шиирар яратмишунал машгъул хъайи жегъилдикай институтда урусрин машгъур шаир Лев Иванович Ошанина регъбервал гузвай семинардин иштиракчи хъана.

Меркезда кІелдай йисара Арбен Къардашаз дуьньядин ва урусрин эдебиятдин жавагъиррихъ галаз таниш жедай чІехи мумкинвилер хъана.

1984-йисуз институт куьтягъайла, адаз армиядин жергейриз эверна. Анай хтайдалай гуьгъуьниз шаирди Магъачкъалада Дагъустандин ктабрин издательствода лезги редакциядин редакторвиле кІвалахзава.

Адан сифте чІалар гьеле 1976-йисан 17-июндиз Ахцегъ райондин «Цийи дуьнья» газетда чапнай. Жегъил шаирдиз дуьз рехъ-хвал къалурайди,

адан бажарагъдик умуд кутурди дидед чІалан муаллим ва шаир Шихнесир Къафланов тир. Муаллим шаирди жегъилдин сифтегъан шиирар газетдин кІелдайбуруз теклифзавай вичин гафуна икІ кхъенай: «Зи фикирда Миграгърин юкъван школадин 7-класс «5» кЪиметралди куътягънавай Къардашов Арбен ава. И мукъвара адан баде Гуъзела заз хтул югъ-йифди са вуч ятІани кхъинал машгъул жезвайдакай суьгъбет авуна. Гуъгъуьнай заз чир хъайивал, Арбена, садазни регъуъла къалуриз тежез, шиирар кхъизва къван. Ингъе за адан шииррин дафтарар кІелзава. Адан цІарарай заз пакад йикъан алванрин цІирер аквазва... ». Шииратдиз атанвай жегъилдин «сифтегъан камар мягкъембур» яз акур ва абуруз кЪимет гайи машгъур шаир ягъалмиш хъанач. Алай аямда Арбен Къардаш Дагъустандин бажарагълу шаиррикай сад я.

Райондин газетдиз шиирар акъатна шадвал акатай Арбен Къардаша гуъгъуьнин йисарани еке гъевесдивди яратмишунрин кІвалах давамарзава. Алатай асирдин 80-йисара адан хейлин шиирар «Коммунист» газетдин (гилан «Лезги газет»), «Дуствал» альманахдин, «Дагъустандин дишегъли» ва «Кард» журналрин чинра акъатиз хъанай.

1983-йисуз Арбен Къардашан шиирар Дагъустандин ктабрин издательствода чап авур «Жегъилрин сесер» тІвар алай уртах кІватІалда гъатна. Шаирдин «Сифте цуьквер» тІвар алай сад лагъай ктаб 1985-йисуз Дагъустандин ктабрин издательствода акъатнай. Критикади ва кІелдайбуруз лезги шииратдиз бажарагълу шаир атайди къейднай. Сифте кІватІалдин гуъгъуьналлаз Арбен Къардашан «Ичерин багъ» (1990), «Пешапай» (1993), «Йифен суфатар» (1994), «Арш» (2001), «Юкъ» (2010) ктабар акъатна. Урус чІалаз таржума авунваз шаирдин мад са шумуд ктаб Москвадин ва Дагъустандин издательствовайра чап авуна. Абурун жергедай яз «Шехъ, зи цІвелин тар» (1995), «Ватандин гум» (1997), «Багъа мугъман» (2005), «Сегъердинни рагъдандин арада» (2006) ва «Чара атІай къуьл» (2011) ктабрин тІварар къаз жеда.

Арбен Къардашан яратмишунриз виниз тир дережадин кЪимет Россиядин эдебиятдин магъир устадар яз хъайи Расул Гъамзатова, Семён Липкина, Лев Ошанина, гъакІни урусрин критикар Вадим Дементьева, Вячеслав Огрызкоди, Руслана Ляшевади, лезги эдебиятдин машгъур векилар тир Агъед Агъаева, Байрам Салимова, Ибрагъим Гъуьсейнова, Гъаким Къурбана, Мердали Жалилова ва са гзаф масабуруз гана. Им гъакІан дуьшуьшдин кар туш. Шаирдихъ анжах вичиз хас, тикрар тежезвай шииратдин алем, яратмишунрин къетІен къайдаяр ва хатІ ава. Инал са чешне

гъин. «Йифен суфатар» ктабда жуьреба-жуьре жанрайрин эсерар гъатнава: шиирар, пародияр, эпиграммаяр, аялар патал кхьенвай шиирар, поэма ва таржумаяр. КІватІалда гъатнавай кылин эсеррикай сад «Туба ва я Рубьгдин поэма» я. Адан кьетІенвал адакай ибарат я хьи, ам дуьньядин эдебиятда сифте яз кхьенвай сонетринни гъезелрин таж я. Им лезги шаир Арбен Къардашан зурба агалкъун я. И эсер кІелай урусрин тІвар-ван авай шаир, машгъур ва магъир таржумачи (ада СтІал Сулейманан шиирарни урус чІалаз таржума авунай) Семён Липикина Арбен Къардашаз ихътин гафар авай чар кхьенай: «Куь шииррай, за цІарба-цІар таржумадай кІелнатІани, поэзиядин ван къвезва. Суфий поэзиядин чешнейрал бинеламиш хъана, квелай чи алай аямдин яшайишдин мусибатлувитлин гъиссералди а поэзия цІийи хъийиз алакьна. И карда куьне жуван вилик шиирар туькІуьр хъунин рекъяй муракаб везифа эцигна: гъакІан сонет ваъ, сонетрин ва чпихъ гъезеларни галай таж, чпени гъа сонетра авай хътин рифмаяр аваз... За квез яратмишунрин рекъяй бахт хъун тІалабзава. Заз чирвал, куьн адаз лайихлуни я». Им, са шакни алачиз, чІехи къимет я.

2001-йисуз Дагъустандин ктабрин издательствода «Арш» тІвар алаз Арбен Къардашан хкъягъай эсеррин ктаб акъатна. Ана шаирдин неинки са шиирарни поэмаяр, гъакІни драмадин ва прозадин эсерарни гъатнава. И ктабдал бинелу яз, къейд авун лазим я хьи, шаирдин къелемдикай драмадин пуд эсер хкатнава: «Ярагъ Мегъамедан гъазават», «Хукац-Ханум», Фана багъдин гъуьруьяр ва я Етим Эминан эхиримжи югъ». Ибурукай эхиримжи къве пьесадай Стал Сулейманан тІварунихъ галай Лезгийрин гъукуматдин музыкально-драматический театрди вичин сегънедал тамашаяр эцигна.

Арбен Къардашан бажарагъ жуьреба-жуьре терефрикай ибарат я. И карди шаир эдебиятдин цІийи рекъер-хуьлерихъ ва фикирар ачухардай цІийи ва кьетІен такъатрихъ къекъвезвайди лугъузва.

И кардин гъакъиндай 2010-йисуз акъатай адан «Юокъ» тІвар алай ктабдини шагъидвалзава. И чІехи ктабдани авторди вичин шиирар, поэмаяр, гъикаятдин эсерар, амкъалаяр ва таржумаяр кІелдайбурун вилик эцигуналди а кІватІалда гъатнавай эсеррин магъирлувал мад сеферда райж хъийизва.

Месела, ана гъатнавай «Нехирбанни лекъ» повестдикай кылди рахунин лазимвал ава. Сифте яз и эсер Москвада чап жезвай «Литературная Россия» газетди акъудзавай «Литрос» альманахда (№ 6, 2006-й.) «Цавдар» тІвар алаз акъатнай. И тІвар редакцияди ганвайди тир. Гъа чІавуз "Литературная Россия" газетдин чинра повестдикай критик Руслана Ляшевади ихътин веревирдер авунай: «"Лезгийри лугъуда: жуван вацІ жува чІехи авуна кІанда", – мисалдилай башламиш

жезва. Чехи-вацI жанлу тIвар алай вацIув гвай лезгийрин дагълух хуьруьн уьмуьрдикай ихтилат. Дагъвийрин гьар йикъан дердийрин ва суваррин шикил чIугвазвай авторди вичин аял вахтар рикIел хкизва, инсанрин кылихринни Кавказдин тIебиатдин арада авай умумивал ачухарзава. Фольклордин негъилдиз хас гьерекатралди чубан Шагъ-Буба халудин ва дагъдин лекъ Цавдаран кысметар гьикI чеб-чпел туьш хъанватIа ва алакьада гьатнаватIа кьалурнава. Колхоздин чубан рикIин кьеняй шаир я, ада шиирар кхъизвай аял тагъкимарзава: «Чир хьухъ хьи, вун нихъ галаз, куьхъ галаз рахайтIани, вун Аллагъдихъ галаз рахазва, вучиз лагъайтIа вун чпив рахазвайбур вири Гьада халкънавайди я. ГьакI хъайила, гьикI рахайтIани, вуч вуна лагъайтIани, анжах ачухдиз, михьидакъаз, рикIивай лагъана кIанда, гьакI лугъуз алахъна кIанда, жува жув вердишарна кIанда, мез лал ятIа рикIелди лагъана кIанда, абурув рахадай гафни вичи вич тухудай жуьре, вичи ийидай крар анжах са инсандив гва. Вуна кьванциз ва я булахдиз, цуькведиз ва я лекърез лагъай гаф Аллагъдиз ван жезва, ам гьар ккIалда, векьин кьалуна, булахда, гьар затIуна ава... Анжах гьар инсанди, чеб чпихъ галаз рахадайла, чпин крар ийидайла, чпий Аллагъ экъечIна хъфидай хьтин гаф лугъун ва кар авун лазим туш. АвуртIа, ам Аллагъди халкънавай затI яз амуькдач».

Арбен Къардашан повестда пантеизмдихъ ва фольклордихъ мурсун куьгъне ял галач, дагъдин тамун ачухдал экъечIзавай некъийрин атирдин тазавал ава. Вучиз? Къве жуьреда гъавурда акьуртIа жеда. Кавказдин гуьрчег ва девлетлу тIебиат ана дегъ девиррилай яшамиш жезвай инсандин ерийрихъ галаз тIебии алакьада тун патал автордиз бажарагъ бес хъанвани? Ва я, гьакъикъатдани, такабурвилин ва ягъ-намус хуьнин кьадим адетри уьмуьр базардиз элкьвенвай кьенин девирдани чпин метлеблувал квадарнавачни? Мумкин я, и къве себебдини чпин таъсир авунва.

И мукъвара за «Фольклор элкьвена хквезва» кьил ганвай макъала кхъенай. Арбен Къардашан повестди ихьтин фикирдал гъизва: алай девирдин инсандин уьмуьрдай фольклор гьич санизни хъфейди туш. Бажарагълу негъил я!».

Гуьгъуьнлай и повесть вичин эвелимжи тIвар алаз 2009-йисуз Москвадин чехи «Фолио» издательствода Кеферпатн Къафкъаздин писателрин лап хъсан повестрикай ибарат яз акьудай «Живедин дагъларин цIиргъ» ктабдикни акатна.

Арбен Къардашан бажарагъ жуьреба-жуьре терефрикай ибарат я. И карди шаир ва гьикаятчи эдебиятдин цIийи рекъерихъ хуьлерихъ ва фикирар ачухардай цIийи ва кьетIен такъатрихъ кьекъвезвайдакай лугъузва.

Арбен Къардашан эсерар, Дагъустандин газетрани журналра хъиз, Россиядин изданийрани чап ийизва. Адан чІалар Ростовда акъатзавай «Дон» ва «Къафкъаздин гимии» журналрин, Саранскда акъатзавай «Сиягъатчи» («Странник») журналдин кІелзавайбуруз малум я. Арбен Къардашан шиирарни, гыкаяярни макъалаяр «Литературная газетадиз», «Литературадин Россия» газетдиз, «Общеписательская литературная газетадиз» ва «Россиядин писатель» газетдиз акъатзава.

Арбен Къардашан шиирар 2005-йисуз Россиядин Федерациядин Госдумадин Председателдин къаюмвилик кваз акъатай «Кеферпатан Къафкъаздин халкъарин шииратдин Антологиядик» акатнава.

Адан шиирарни гыкаяяр Москвада акъатнавай «Диде-бубадин кІвал» («Литературадин Россия», 2002), «Рувъгъ рувъгъдив агатна» («Литературадин Россия», 2004) «Уьмуьр къван яргъи дяве» («Фолио», 2007), «Зи халкъ чІехи хзан я» («Литературадин Россия», 2007), «Живедин дагъларин цІиргъ» («Фолио», 2009) ва эдебиятдин маса уртах кІваталра гъатнава.

Шаирдин чІалар мукъвал ва яргъал къецепатан халкъарин чІалариз таржума авунва, Дагъустандин мектебра, училищейра ва вузра чирзава.

Шаирди лезги чІалаз маса халкъарин чІалан устадрин эсерар таржума авунва. Инал Рудакидин, Низамидин, И.Гётедин, А.С.Пушкинан, А.А.Блокан, С.А.Есенинан, Цадаса Гъамзатан, Расул Гъамзатован, Е.Евтушенкодин, Л.Ошанинан ва са гзаф масабурун тІварар къаз жеда.

Чи писателди лезги чІалаз таржума авур сербрин гыкаятчи Джорже Катичан «Тапархъан Пётр» мах къилдин ктаб яз чап авунва.

Арбен Къардаша лезги ва Дагъустандин халкъарин чІаларайни урус чІалаз хейлин эсерар таржума авунва. ИкІ, адан таржумайрикай ибарат яз Е.Эминан «Гувъгуьл» (1990) С.Сулейманан «Малум тушир чІалар» (1994), О.Батыраян «РикІин гафарин михъи нев» (1999) къилдин ктабар акъатнава. И таржумайризни кІелдайбуру ва критикади чІехи къимет ганва.

Шаирдин бажарагъдикай Расул Гъамзатова вичин вахтунда эдебиятдин межлисрал, прессадиз гайи интервьюйра шумудни садра лагъанай, лезги эдебиятдин векилдин тІвар Дагъустандин алай аямдин лап хъсан шаиррин жергедик кваз къунай. ЧІехи шаирди лагъай ихътин келима чи эдебиятда иллаки машгъур хъанва: «Арбен Къардаш неинки цІийи шаир, цІийи вакъиани я».

Москвада яшамыш жезвай критикрини Арбен Къардашан яратмишунириз кымет тагана туначир. Меркезда акъатай «Шехъ, зи цвелин тар» ктабдикай Вадим Дементьева «Литературная Россия» газетда икI кхъенай: «Вун, Арбен, хайи сергъатрилайни яргъа машгъур хъанва, ви бажарагъ, ви зегъмет герекди я, ви бажарагълу гафуни, Дагъустанда хъыз, Москвадани ван ийизва».

1999-йисуз «Ватандин гум» ктабдай Арбен Къардашаз Дагъустан республикадин Гъукуматдин премия ганай. Москвада акъатзавай «Литературная Россия» газетди гъар йисуз акъатай хъсан эсеррай гузвай премиядин лауреат лагъай тIварцIиз чи шаир 1997-йисан нумрайрикай сада акъатай шииррай лайихлу хъана. 2001-йисуз Арбен Къардашаз Милли медениятдик чIехи пай кутунай лезги общественности тешкилнавай «Шарвили» премия гана. 2006-йисуз Арбен Къардашан публицистикадин са жерге макъалаяр Дагъустанди Журналистрин Союзди гузвай «Къызилдин лекъ» премиядалди къейдна.

2004-йисуз адаз «Дагъустандин культурадин лайихлу деятель» тIвар гана. 2010-йисуз бажарагълу шаирдин агалкъунар Урусатдин писателрин Союздин Москвадин тешкилатдин ва таржумачияр тир писателрин Союздин уртах къарардалди А.С.Грибоедован тIварунихъ галай медаль гуналдин къейдна.

Вич гъеле Советрин Союз амаз СССР-дин писателрин Союздин членвилез къабулай ва гила Россиядин писателрин Союздин член язвай Арбен Къардаш алай вахтунда, галатун тийижиз, яратмишунрин яцIа ава. Чи халкъдин руьгъдин магъир гуьндурар ачухарзавай адан яратмишунар югъ-къандавай устадвилин ва гуьнарвилин жигъетдай мадни виликди физва.

Алай аямдин лап хци месэляяр кудзавай шаир гъамиша девирдин лепейрин гирвейрал ала. Ада вахтуникай ва уьмуьрдикай ийизвай философиядин дерин веревирдер алатай ва алай аямдин хци месэлайриз талукъбур я. Ватандин, халкъдин къисметрикай фикирар, жуван хайи ужагъдин, тIебиатдин шикилар гун ва халисан эдебни ахлакъ тесстикъ авунин, инсанар кIан хъунин гъиссер, лезги халкъ кве патал паюнин хажалат, элкъвена къунвай алем авай гъалди кутазвай къалабулукъ, халкъдин ва уьлкведин вилик жавабдарвилин гъалаба – Арбенан шиирра ва поэмайра вири санал ала.

Эсеррин къадардал ва еридал гъалтайла адан яратмишунрин асул бине къалурзавай кве чIехи ктабди («Арш» ва «Юкъ») шаирдин рехъ гьикI артмиш хъанатIа ва виликди фенатIа къалурзава.

И ктабра гъатнавай эсеррихъ галаз хъсандиз таниш хъайила, шаирдин гъиликай хкатай са цIарцIелайни фикир тагана гъакI элячIна физ жедач. Эхиримжи цIувад-къад йисан вахтунда обществада таъсир ийидай вакъияяр

гъикъван хъанва! Абуру шаирдин назик рикле дериндай гел тазва. Ада абурукай веревирдер ийизва, шииратдин члалалди абурукай рахазва. Келзавайдаз а царарай гъакъикъат дуьзгуьндаказ, капаллайди хъиз аквазва, ам шаирдин члалахъ жезва.

Ингъе вичин къуд царци шиирда шаирди вуч лугъузватла:

Са инсандиз шумуд са суфат хъанва къе,

Адаз хам хуьз, адаз къил хуьз регъят хъанва къе.

Хвейи касдиз вичин са чин ягъдин гуьзгуь яз

Уьмуьрдин рехъ – четин, шадвал къегъят хъанва къе.

Алатай , алай ва къвезмай вахтарикай авунвай философиядин фикирри Арбен Къардашан яратмишунра еке чка къазва. Мисал яз са бенд мад къачун:

Гъар са цлийи пайда хъун хиз, азабдик,

Азиятдик къвезва умуд арадиз.

Чехи жеда, рехи жеда азаддиз

Ва азабдик хъфида а дуьньядиз.

Аквазвайвал, шаир, инсанрик гъалаба кутазвай гъар са шейинин, кардин деринриз гъахъиз гъавалат жезва. Амни, сифте нубатда, Ватандин къисмет я. «Ватандин гум», «Гаф», «Вахт» ва гзаф маса эсерар инсанпересвилинни ватанпересвилин гъиссерив ацланва. И карди шаирдин члалариз къетлен чимивал ва граждaнвилин виклегвал багъишзава.

Ватан патал канна куьтягъ хъун бахт я,

Гумни хъана, ватандин ягъ хъун бахт я.

Чилихъ, хайи кІвалихъ ва дидед чІалахъ авай кІанивал кылинди яз, яру цар хъиз, хкатна аквазва. «Юнгъва», «Халкъдин чин», «Мус хъфин чун Лезгистандиз», «Лезгистан», «Лезги гъава», «КІвал», «Лезги гел», «Яд къадрида» ва гзаф маса шиирар гъахтинбур я. «Лезгистан» тІвар алай биціи шиирда ингъе шаирди вуч лугъузватІа:

Зи рикІелай вун фейи

Легъзейрани

датІана

Вахъ чІугвазвай гъамунив

Авай зи рикІ ацІана.

Шаирдин и ва маса ватанпересвилин шииррин гъакъиндай урус критик ва шаир Ольга Рычковади кхъей гафар рикІел тагъана жедач. Ада кхъенай: «Муьгъуббатдикай кхьин гъикъван четин ятІа, Ватандикай хъсан шиирар ва я проза кхьинни гъакъван четин я: и тема агъзурагъзурралди эдебиятчийри «КІвачелай авунва»; гъакІан кбуру лагълагърихъди алабар хъунин чІехи хаталувал ава. Арбен Къардаш ватанпересвиликай «гъарайзавайбурукай» туш, адан хъсан шиирар ван алачиз ийизвай хиве кбунар я. . .

Алапат жедай кар я, амма «секин лирика» рифмаламишнавай «далдамдин дарагъ-барагъдилай» хъсандиз ван жеда ва яргъалди рикІел аламукъда».

Гъич фикирдизни гъиз тежедай тегъерда кве патал пайнавай лезги халкъдин къисметдикай шаирди къалабулукъ кваз вичин шиирра хияларзава. Гъар са эдеблу лезги хъиз, шаирни милли месэляяр веревирд ийидайла, эхирдал къван вичив гвай гъахъ аннамишна, адал мягкъемдиз акъваззава:

Чун алпанрин невеяр я,

Чи алпанвал гъиниз фена?

Чун кукІушар, гирвеяр я,

Чи къакъанвал гъиниз фена?

...Вил эцигмир гъич чарадал,

Авагъ, лезгияр!

Са Лезгистан гъваши арадал,

Къарагъ, лезгияр.

Малум тирвал, чӀалар рифмада тваз гъавалат хъанвай нивай хъайитӀани шаир жезвайди туш. Шиират – им руьгъдин къетӀен гъал, тӀебии бажарагъ, жуван фикир къалуриз алакъун ва къиле физвай гъар са гъерекатдик датӀана экечӀун я. Зи фикирдалди, шаирдин эсеррай винидихъ къалурнавай бинейр вири аквазва.

Арбен Къардаш лап куьлуь-шуьлуьярни кваз хцидаказ къатӀузвай устад я. Ада гъар са гъерекатдиз фикир гузва. ИкӀ, хайи дагъларин къакъанвални такабурлувал, тӀебиатдин кесерлувални ва адахъ галаз авай инсандин руьгъдин алакъаяр гъикъван гуьзелдиз ганватӀа аннамишун патал адан ихътин са шумуд эсердиз вил вегъин бес жада: «Зулун шиир», «Чил», «Зулун рехъ», «Зулун марфар» «Жив» ва мсб. Са шумуд мисал гъин:

Гъуьлуь йифен къазунна гъуьм,

Вичин хурай акъудна рагъ...

Йиф-югъ гъуьлел алай итим

Шехьда. михъиз вилерай нагъв.

Дишегълидин вилерин гуьзелвал къалурун патал шаирди гъикъван иер рангар жагъурнава!

Агъ, уьмуьрдин къумлухра за

Чняй вили цав аквазвай

И къве дерин вирин патав

Зи къанихвал къезиларна...

Вичин гзаф шиирар Арбен Къардаша иллаки чи девирдин месэлайриз – рикелай ракъурунин, зигъинсуз хъунин, ахлакъсузвилини зидвилериз бахшнава. Дувул галачир тар тежедайвал, накъан ва къенин югъ галачир гележегни жедач. Ахлакъ авачир инсан къилди вичиз хас лишанар авачир кас я. Ахътин касдиз ватан, хайи чил, халкъ маса гун са къвайни туш. И жигъетдай иллаки «Манкъурт», «Гана гъаким бубади...» шиирар тафаватлу жезва.

Арбен Къардашан эсеррай лезги эдебиятдин классикриз ада ийизвай гъуьрмет аквазва. Адан «Эминан гъам», «Шаирдин гъумбет», «Шаирдин бахт», «Шаир Сулейман», «Алибег Фатахов. 1935». «Шаир ва халкъ», «Низами» гъа ихътин шиирар я. И чалара авторди яратмишзавай касдин къисметдикай веревирдер ийизва ва ахътин гъар са касдин ирсинин метлеб къенин девирда гъихътинди ятла ва хъун лазим ятла лугъузва. Классикрин эсеррин къуват дериндай аннамишзавай Арбен Къардаша абурун гражданвилини, къагъриманвилини, инсанвилини дережайрал гъейранвалзава. Авторди тестикъ ийизвайвал, шаирдиз эбедивал гузвай къуватдин сирни гъа и карда ава:

Заз гъумбетдиз зун лайхлу хъана кIандай,

Зун амачиз иширри экв гана кIандай.

Заз зи гъумбет тарциз ухшар хъана кIандай,

Къушари зал чими мукар ийидайвал.

Заз зи гъумбет къванциз ухшар хъана кIандай,

Гъахълу касди адал тарих кхъидайвал.

Арбен Къардаш, москвали критик Вячеслав Огрызкоди лагъайвал, «гзаф станокрихъ кIвалахзавай» шаир я. Идалди критикди лезги автордин эсеррин жанрайрин жуьреба-жуьревеликай лугъузва. РикIивайни, Арбен Къардаша куьлуь жанрайрилай эгечIна чIехи поэмайрал къван эсерар яратмишнава. Абурун арада сатирадинни юмордин жанраяр тир пародияр ва эпиграммаяр ава. Шаир къелемдашрин шииратдин алемдин дегънейриз, абурун яратмишунрин къурулушдиз, вичи пародияламишзавай авторрин

хатГариз мукъва жезвай тегъер ажайбди ва кЕлзавайди инанмишардайди хъанва.

Арбен Къардаша аяларни рикЕлай алудзавач. Абур патал шаирди са жерге шиирар яратмишнава. Халкъдин яратмишунриз мукъвавал аваз, амма къенин девирдин руьгъ кваз яратмишнавай и эсеррани аторди вич и рекъяйни кар алакьдай устад тирди къалурзава. И жигъетдай «Пси ва ниси», «Гъей, гъурчехъан!», «Деве», «Хъанакъаначкъван», «Севрен дерт», «Мийир-Межер», «Багъа мугъман», «Кердедин сир», «Шудургъа ва карапати» шиирар къалуриз жеда. Абурун хатГ кетГенди. садан кхьинин жуьредизни ухшар туширди, анжах са чпин автор Арбен Къардашан хсуси муьгъуьр алайди хъанва.

Арбен Къардашан къелемдикай са жерге поэмаярни хкатнава: «Пайгъамбар», «Пешапай», «КъванцИла», «Туба ва я Руьгъдин поэма», «Къучи Салман», «Куг-руш», «Шикилрин кВал», «Чагъанчи», «Къве лат». И жергедай яз, драмадин жуьреда кхъенвай къве поэмадин тВарарни къаз жеда: «Ярагъ Мегъамедан гъазават» ва «Фана багъдин гъуьруьяр ва я Етим Эминан эхиримжи югъ». И вири поэмаяр умумиламишзавай къилин цIар ам я хьи, шаирди и эсерра эвелни-эвел лезги халкъдин руьгъдин гъундуьрар, ам гыхьтин гъалибвилер къачуз ва гъунарар къалуриз жедайди ятIа ачухарзава.

Публицистикада, литература ахтармишунин рекъени Арбен Къардаша тИмил зегъмет чIугвазвач. Ада чи эдебиятдин алатай девирдин ва къенин аямда яратмишзавай шаиррин ва гьикаятчийрин яратмишунрикай кхъенвай макъалайрихъ къетГен метлеб ава. Инал заз иллаки адан «Низами хтун» тВар алай макъала къейд ийиз кIанзава. Ам сифте яз Москвада «Общеписательская литературная газетадиз» (20II-йис), гъуьгъуьнлайни «Махачкалинские известия» газетдиз акъатнай. И макъалада Арбен Къардаша Низами Генжеви миллетдал гъалтайла лезги тирди къалурзавай хейлин ва чебни икъван чIавалди алимриз малум тушир делилар винел акъудна. Им, са шакни алачиз, эдебият ахтармишунин рекъе лезги шаирди авунвай къегъалвал я.

Шаир, гьикаятчи, драматург, таржумачи ва публицист Арбен Къардаша садни къве кукIуш муьтIуьгъарнавач. Ам яратмишунрин мадни къакъан дережайрив агакъдайдак чна кЕвелай умуд кутазва. ИкI жедайди адан бажарагъди, чи хъсан адетриз вафалувили, инсанвилини къилихрини мад сеферда субутзава.

Инсанвал я и тIурфанда

Чун хуьдай елкен.

Гьам квадармир на ви чандай,

Кьил хкаж, Арбен!

Идалай хьсандиз мад лугьуз жедани?

ЭХИР

Къейдун лазим я хьи, чеб алатай асирдин 70-90-йисара лезги эдебиятдиз атай юкъван ва жегьил несилдин чІалан устадри чІехи несилдилин литераторрин рехъ, тежриба тарихдин цІийи шартІара агалкъунралди давамарзава, чи эдебият девлетлу ийизва ва ам вилик тухузва. И жергедик Абд. Исмаилов, Абдул Фетягъ, П.Фатуллаева, Ф.Беделов, М.Меликмамедов, С.Керимова, Н.Ибрагъимов, М.Садикъ, Ф.Нагъиев, М.Бабаханов, А.Мирзебегов, З. Къафланов, Ш.Шагъбалаев, А.Къардаш, Ж.Гъасанова, М.Базаева, Х.Эльдаров ва масабур акатзава. Абурун яратмишунри алай аямдин лезги эдебият дуьз рекъел алайди, адахъ гележег авайди къалурзава. И ктабдик винидихъ тІварар къунвай авторрикай анжах къуд касдин яратмишунрин суьретар акатнава. Гъайиф хьи, амайбурун яратмишурикай гегъеншдиз рахадай мумкинвал и ктабдин сергъятри чаз ганач. Гележегда и кар тамамар хъувунин везифа вилик кума.

Чеб чпиз ухшар тушир, илгъамдикай къетІен пай ганвай и зарийрикай гъар садакай къилди рахуниз лайихлу я, вучиз лагъайтІа гъардахъ вичин къетІен хатІ, къетІен чІал, рикІ алай темаяр, эдебиятда вичин рехъ, къадар-къисмет ава...

Абурукай садбуру (Абд.Исмаилов, Абдул Фетягъ, С.Керимова, Ф.Нагъиев, А.Къардаш, М.Бабаханов ва мсб.) шииратда, гъикаятда ва тамашиятда кІвалахзава, муькуьбуру (П.Фатуллаева, З.Къафланов, Ш.Шагъбалаев, Х.Эльдаров ва мсб.) анжах шииратда зегъмет чІугвазва. И зарийрин арада тек са прозадал машгъулбур М.Садикъ, Ж.Гъасанва ва М.Базаева я.

Уьмуьр вич хьиз, адан гуьзгуь – эдебиятни гьерекатда ава. Амни, общество хьиз, вилик физва, анани дегишвилер жезва. Хьсандиз и кардин гъавурда авай чи зарияр эдебиятдиз цийивилер гъиз, ам девлетлу ийиз алахъзава. Абуру эвелни-эвел чпин яратмишунра лезги чІалан михъивал хуьзва, рикІелай ракъурай ва «куьгъне» хъанвай гафар лазим чкадал къулайдаказ ишлемишзава. Куьрелди, лезги чІалан вири къатар кар чиз тупІалай ийизва.

Къвед лагъайди, чпикай рахазвай зарийри хайи халкъдин руьгъдин хазинадал бинеламиш хъана, Европадин ва Шаркъ патан эдебиятдин тежрибадикай устадвилелди менфят къачуна, милли рангар, къайдаяр квадар тавуна, цийи еридин эсерар яратмишзава. Им ХХ лагъай асирдин къвед лагъай паюнин лезги эдебиятдин зурба агалкъун я. И гафарин къуватдиз шииратдай са чешне гъин. Арбен Къардашан эсерар чи республикадилай къеце – Москвада, маса уьлквейра – чапдиз акъатзава. Ада и рекъяй Дагъустан вири дуьньядиз машгъур авур С.Сулейманан ва Р.Гъамзатован тежриба давамарзава.

Пуд лагъайди, чи чІалан устадрин арада садни авач лезги халкъдик къалабулух кутазвай, адан тІал-квал алай месэлайрикай кхьин тавур, къерех хъайи. И кардини чи зарийрин милли къанажагъ хкаж хъанвайди къалурзава.

Девирдин шегъре рекъел уьткъем камар къачузвай лезги эдебиятди, са патахъни ян тагана, мадни чІехи агалкъунар къазанмишдайдак чна умуд кутазва.

КТАБДИН АВТОРДИКАЙ

*Профессор, критик ва литературовед Гъажи Гъуьсейнович Гашаров
1937-йисан 3-майдиз Ахцегъа дидедиз хъана.*

Ам 1980-йисалай Писателрин Союздин член я.

*Лезги эдебият ада алатай асирдин 60-йисарилай эгечІна ахтармишзава.
Алимдин къелемдикай лезги ва урус чІаларалди «Лезгийрин ашукърин поэзия
ва эдебият», «Цийи хъувунвай магъалдин ашукъар», «Лезгийрин эдебият,
тарих ва алай девир», «Руьгъдин кукІушар муьтІуьгъайбур», «Гъаким
Къурбанан яратмишунрин синер» ва маса ктабар хкатнава. Ада гъакІни
Къуьчхуьр Саидан, Етим Эминан, СтІал Сулейманан, Ахцегъ Гъажидин,
Гъажибег Гъажибегован ва масабурун ктабар туькІуьрна, жуьреба-жуьре
антологияр гъазурна. Гъ.Гъ.Гашаров Дагъустандин ва лезгийрин
эдебиятдикай школа патал кхъенвай цІудралди учебникрин ва учебный
пособийрин авторни я.*